

90

АКАДЕМІЯ НАУК УРСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ТА ЕТНОЛОГІЇ УКРАЇНИ

ЮШКОВ, Л. СЛАВНИЙ М. ПЕТРОВСЬКИЙ, К. ГУСЛИСТИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Т. I

під ред. проф. М. Ф. КУРЬОВСЬКОГО

33

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

1956

78
V
9
АКАДЕМІЯ НАУК УРСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ І АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

С. ЮШКОВ, Л. СЛАВІН, М. ПЕТРОВСЬКИЙ, К. ГУСЛИСТИЙ

Уд. 9/42.71-
И-90.

49341

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

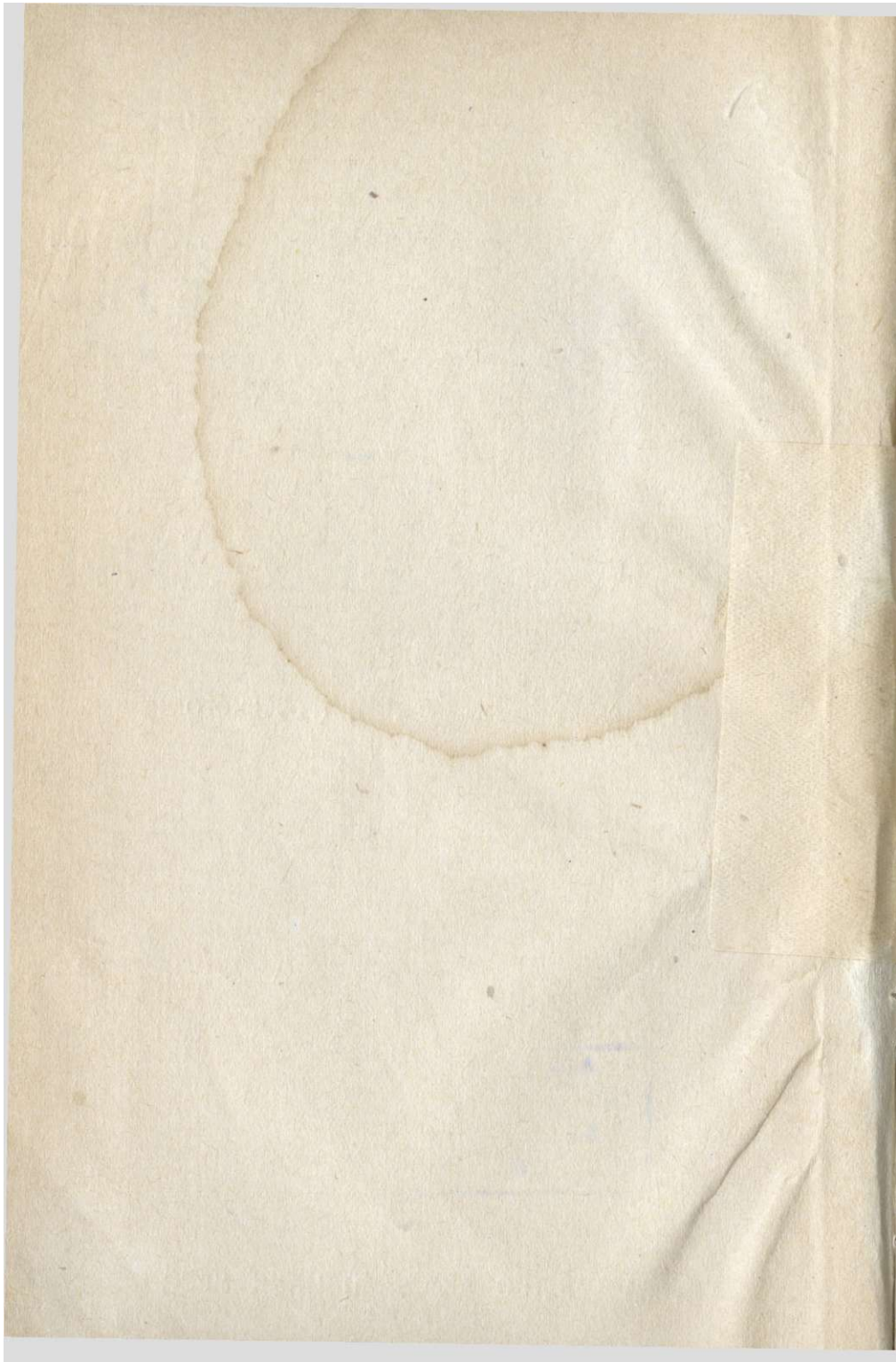
т. I

Під редакцією проф. М. Н. ПЕТРОВСЬКОГО

Комісія по історії України
БІБЛІОТЕКА
8130
Академія Наук УРСР

Академія Наук УРСР
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії
№

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
1943

ПЕРЕДМОВА

Інститут історії і археології України Академії Наук УРСР цим першим томом розпочинає видання підручника з історії України для вищих учбових закладів.

Ця праця почата Інститутом ще в Києві, в мирний час, коли український народ жив вільним, щасливим життям, а закінчується в часи боротьби всього багатонаціонального радянського народу проти німецьких загарбників, в Уфі — столиці братньої Башкирії.

Автори цього тома, як і весь колектив Інституту, вірять у те, що вивчення історії нашого народу сприятиме ще більшому піднесенню радянського патріотизму українців на полях боїв і в оборонній роботі тилу.

Історія України має вийти в 4-х томах, які охоплюють весь історичний, сповнений боротьби за своє визволення, шлях українського народу, від найдавніших часів і до нинішніх героїчних днів.

В цій історії буде показана героїчна боротьба українського народу на протязі століть, боротьба проти соціального і національного гніту, боротьба за возз'єднання в єдиній українській державі, за об'єднання з великим братнім, єдинокровним народом російським.

Цей I том охоплює історію України від найдавніших часів і кінчаючи приєднанням України до Росії в 1654 р.

Автори розділів I тома:

Глава I—член-кореспондент Академії Наук УРСР

Л. М. Славін;

Глава II — член-кореспондент Академії Наук УРСР, доктор історичних наук, проф. С. В. Юшков;

Глава III, IV і V — кандидат історичних наук К. Г. Гуслистый;

Глава VI — доктор історичних наук, проф. М. Н. Петровський.

I том виходить за редакцією директора інституту, проф.

М. Н. Петровського.

ГЛАВА I

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО УТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. ДАВНІЙ КАМ'ЯНИЙ ВІК (ПАЛЕОЛІТ)

Час появи людини на території України. Олюднення мавпи і зв'язане з цим виникнення людського суспільства відбулося від п'ятсот тисяч до мільйона років тому в умовах гарячого клімату Азії, Африки і південної частини Європи. Звідси давнє людство розселилось по всій поверхні землі.

Історію первісного суспільства, слідом за Енгельсом і Морганом, ділять на періоди дикості і варварства. Кожен з цих періодів в свою чергу підрозділяється на три ступені: нижчий, середній і вищий. Для кожного з цих ступенів характерні свої особливості, свої відкриття і винаходи. Паралельно цій існує й інша (археологічна) періодизація первісного суспільства, яка виходить з послідовності розвитку техніки, виготовлення знарядь виробництва на трьох, які змінювали один одного, ступенях розвитку стародавнього людства і називалися кам'яним, мідно-бронзовим і залізним віками.

Кам'яний вік — час існування кам'яних знарядь — ділять на давньокам'яний — палеоліт (від грецьких слів: палайос — давній, літос — камінь) і новокам'яний — неоліт (неос — новий) періоди. В давньокам'яному періоді людство користувалось примітивними знаряддями, які воно виготовляло, оббиваючи кам'яні скалки. В новокам'яному періоді поряд з оббитими знаряддями, які продовжували існувати, люди навчилися полірувати і свердлили кам'яні знаряддя, а також виготовляли глиняний посуд.

На території сучасної України людина появилась вперше коло ста тисяч років тому, на середньому ступені дикості, коло середини давньокам'яного віку, в мустьєрську епоху*. Людина цього часу мала ще ряд фізичних ознак, які ріднили її з людиноподібними мавпами. Невеликого росту, з розвинутою мускулатурою і з масивними кістками, людина цього часу ще не цілком володіла

* Палеоліт поділяється вченими на 6 епох: шельську, ашельську, мустьєрську, ориньякську, солютрейську й мадленську; терміни ці походять від назв місцевостей Франції, де були знайдені типові пам'ятники цих епох.

прямою походкою, пересуваючись на трохи зігнутих в колінах ногах і з опущеною над грудьми головою. Місткість черепа цієї ранньої людини уже майже така ж, як і сучасних людей, але її мозок дуже мало розвинутий.

Первісна людина цілком залежала від природи, яка була в той час дуже суворою. Маси міцного льоду тисячоліттями покривали значну частину території Європи і інших материків. На території України льодовик доходив до середнього Подніпров'я і Галичини. В південних районах, які прилягали до лінії льодовика, замість субтропічних лісів дольодовикового часу простягалась тундра, в якій росли мхи, лишайники, карликова береза, полярна верба. Місце теплолюбивих тварин (гіпопотамів, слонів, верблюдів і ін.) зайняли товстошкурі, шерстисті тварини, пристосовані до існування в холодному кліматі (мамут, сибірський або шерстистий носорог і ін.).

Нечисленне населення цього часу жило невеликими групами — ордами, по кілька десятків чоловік і вело бродячий характер життя, поступово перекочуючи з одного місця на інше в пошуванні кращої мисливської здобичі і рослинної їжі.

Ці групи — орди людей жили окремо одна від однієї.

Всередині орди панувала рання форма сімейно-шлюбних відносин, яка називається кровоспорідненою сім'єю, що характеризується груповим шлюбом між групою чоловіків одного покоління і групою жінок того ж самого покоління. Брати й сестри не вважались з цих груп і тому могли перебувати в шлюбних зв'язках між собою. На цей час відноситься заборона шлюбів між батьками й дітьми, які раніше практикувалися.

Люди порозумівались переважно жестами, мімікою і нечленороздільними викриками. Звукова мова лише починає зароджуватися.

Людина уже вміла добувати огонь, що дозволяло їй краще захищатися від холоду і диких звірів, а також значно розширити джерела свого харчування.

Кожна орда вела колективне господарство: спільно займалася збиральництвом, спільно полювала, спільно споживала результати праці. Розподіл праці проводився за принципом статі і віку. Чоловіки займалися полюванням на мамута, шерстистого носорога, печерного ведмедя і інших тварин. Кістки цих тварин часто зустрічаються на території України в глибоких шарах землі. В одному місці Станіславської області (біля села Старуні) були навіть знайдені екземпляри мамута і двох носорогів, які добре збереглися завдяки насиченості тутешнього ґрунту солями і нафтою. Мамут, який досягав 3,5 метра висоти, був подібним до великих сучасних індійських слонів, відрізняючись від них довгою густою шерстю. Бивні мамута мали 4 метри довжини і важили до 200 кілограм кожен. Носороги мали тулуб до 4 метрів довжини. Полювання на мамутів і носорогів проводилось колективною облогою через загін цих гігантських тварин в такі місця, де їх було б

легше вбити (великі кручі й ями). Для полювання на дрібніших тварин вживались дерев'яні палиці, списи з крем'яними наконечниками і боласи (довгі ремені з кам'яними кулями на кінцях), якими спутували ноги тваринам, що тікали. Жінки збирали дикорослі корінці і плоди, турбувались про огнище й дітей, а іноді брали участь і в полюванні. Із скотарством і землеробством люди ще не були знайомі.

Знаряддя робились з каменю, здебільшого з кременю. Кременем первісна людина користувалась тому, що він часто зустрічається в природі і в великій кількості, тому що він твердий і здатний розколюватися в усякому напрямі, даючи при цьому скалки різної величини і форми з гострими краями, які могли різати. Крем'яні скалки людина з допомогою оббивки по краях (ретушню) перетворювала в необхідні їй знаряддя, якими можна різати, скребити, рубати і колоти. В цей ранній час людина найчастіше вживала гостроконечники (що мали трикутньо-листовидну форму і закінчувались вістрям), які використовувались як ножі, наконечники списа і проколки, що були чоловічим знаряддям, та скребла (які мали витягнуто-овальну форму з довгим загостреним кінцем), що використовувались для різання, скребіння, обробки дерева й шкур тварин і були жіночими знаряддями. Гостроконечники і скребла могли частково вживатися і з допомогою дерев'яних рукояток, завдяки яким користуватися цими кам'яними знаряддями було зручніше.

Первісні люди широко користувались і дерев'яними знаряддями (списами, палицями, кілками для копання), але вони до нашого часу не збереглись.

Холодний клімат примусив людину захищати своє тіло шкурою тварин, шукати пристановища в природних печерах, а на стоянках, які були розташовані під відкритим небом, будувати курені, заслони і накриття з гілля. Печери дозволяли краще захищатися і від хижих звірів.

Стоянки цієї найранішої стадії розвитку первісного суспільства на території сучасної України, датовані часом від ста до сорока тисяч років тому, відкриті в ряді пунктів. Найдавніша з них виявлена біля села Старий Кодак — на правому березі Дніпра, поблизу м. Дніпропетровська. Тут були знайдені кістки тварин, що стали мисливською здобиччю жителів цієї стоянки: слона-трогонтерія (попередника мамута), сибірського носорога, великорогого і північного оленів, бізона, коня, печерного лева і ведмедя. Тут же знайдені гостроконечники, скребла і інші кам'яні знаряддя, якими користувались люди в своєму щоденному житті.

Інші стоянки відкриті в Червоному Яру — недалеко від м. Ворошиловграда, на річці Деркул — при її впадінні в Північний Донець, в околицях Заліщиків і Теребовля — в західних областях України.

Так починається найдавніша історія населення території України.

Пізній період давнього кам'яного віку (палеоліту). Наставля останньої фази зледеніння (40—30 тисяч років тому) привело до нового погіршення кліматичних умов. Не дивлячись на те, людина чим далі, тим все більше оволодівала силами природи, завдяки чому вона стала менше залежати від обстановки, що її оточувала. В своїй фізичній побудові людина того часу стала дуже подібною на сучасних людей, чому не в малій мірі сприяли заборона шлюбів між кровними родичами (що усувало кровозмішання, дуже шкідливе для розвитку здорового потомства), а також розвиток і ускладнення трудової діяльності людини. Кількість населення значно збільшилась.

Основним і дуже важливим заняттям залишалось мисливство, яке було основним джерелом існування і досягло вищого розвитку. Значно розширився склад тварин, на яких полювали первісні люди: крім мамута і сибірського носорога, які були головними об'єктами полювання, зустрічаються дикий кінь, мускусний вівцебик, бізон, північний олень, песець, лис, росомаха, вовк, птахи — полярна сова і біла куріпка. Тварини давали людині багато з того, що їй потрібно було для життя: м'ясо, хутро (на одяг і на покрівлю жител), кістки (на знаряддя й паливо), жир (для освітлення і для інших потреб). В зв'язку з полюванням появляється більш удосконалена мисливська зброя (списокидач, гарпун і ін.).

Крім полювання, люди широко займались збиранням ягід, коренів, їстівних рослин і плодів. В цю пору виникає рибальство, яке чим далі, тим буде ставати все більшою підмогою в харчуванні людини.

Значно збільшується асортимент кам'яних знарядь, якими користуються первісні люди. Форми знарядь стають дуже різноманітними, що зв'язано з розширенням і ускладненням виробництва. Кам'яні знаряддя стали виготовлятися не з широких одщепів кременю, як практикувалось раніше, а з вузьких пластинок довгастої форми. Найбільш поширились крем'яні скребачки, різці, ножі різних форм, проколки, вістря різного призначення, наконечники списів і т. д. Знаряддя ці порівняно невеликих розмірів: до 10 см. довжини, 3—4 см. ширини. Щоб зручніше було користуватися ними, їх вставляли в дерев'яні або кістяні рукоятки. Іноді користувались і дуже великими кам'яними знаряддями, якими легше було рубати дерево й кістки великих тварин. Про це свідчить знахідка в одній з стоянок первісної людини біля м. Новгород-Сіверська трьох великих крем'яних рубаючих знарядь, названих гігантолітами, довжиною до 45 см., вагою до 8 кілограм.

Люди починають користуватися при виробці знарядь новим матеріалом — кістками і рогами тварин, бивнями мамутів. Виготовлялись кістяні голки, шила, наконечники ножів, мотики, лошिला і інші знаряддя, а також прикраси.

Таким умовам життя первісних людей від самого моменту їх появи на території сучасної України відповідали і певні форми

суспільних відносин, відомі в науці під назвою первісно-общинного ладу. Товариш Сталін в своїй роботі «Про діалектичний і історичний матеріалізм» дав чудове визначення цього першого в історії суспільства типу виробничих відносин: «При первісно-общинному ладі основою виробничих відносин є суспільна власність на засоби виробництва. Це в основному відповідає характерові продуктивних сил у той період. Кам'яні знаряддя та лук і стріли, які появились потім, виключали можливість боротьби з силами природи і хижими тваринами поодиноці. Щоб зібрати плоди в лісі, наловити риби в воді, збудувати якенебудь житло, люди змушені працювати гуртом, якщо вони не хочуть стати жертвою голодної смерті, хижих тварин або сусідніх громад. Спільна праця веде до спільної власності на засоби виробництва, так само як на продукти виробництва. Тут не мають ще поняття про приватну власність на засоби виробництва, коли не рахувати особистої власності на деякі знаряддя виробництва, які є разом з тим знаряддями захисту від хижих звірів. Тут нема експлуатації, нема класів» (Й. Сталін, Питання лєнінізму, 11 вид., с. 555).

Безсилля людини в боротьбі з природою, страх перед силами природи породжують віру в надприродні сили, в духів. Таким чином, людство з безрелігійного стану переходило до первісно-релігійних вірувань і культів. В перший час це виявлялось в тому, що люди вірили в своє походження від певних тварин (мамута і ін.) — тотемів, які вважались їх покровителями, яким вони поклонялись, перед зображенням яких вони робили культові обряди й церемонії. Релігійні уявлення первісної людини виявлялись також і в формі магії.

На даній стадії розвитку суспільства людина цілком опанувала членороздільну мову. Виникає художня діяльність, яка досягла певної досконалості. Слід згадати про образотворче мистецтво, яке знайшло своє виявлення в стилізованих і реалістичних зображеннях на предметах прикрас, на стінах і стелі печер, а також у пластичних зображеннях жінок-праматерів, птиць і ін.

В пізньопалеолітичний період відбувається перехід від орди з кровноспорідненою сім'єю до матріархально-родового ладу. Рід утворився з групи кровних родичів, які походили від спільних батьків. Це відбулося після того, як були заборонені шлюби між дітьми однієї матері (тобто між єдиноутробними братами й сестрами), що потягло за собою дроблення старих і утворення нових груп; в основі цих груп лежало об'єднання людей, які не могли вступати в шлюб один з одним. Чоловіки одного роду вступали в шлюб з жінками іншого роду—така форма первісних шлюбів називається екзогамною, що означає зовнішньошлюбність. Ця обставина сприяла широкому єднанню різних родів між собою. Із об'єднань родів, члени яких перебували між собою в шлюбних відносинах, виникли племена.

Першою формою роду був рід материнський (матріархат), оскільки діти знали, від якої матері вони походять, але не знали ще

шевного батька, в зв'язку з чим родство велось по материнській лінії. Жінка зайняла високе суспільне становище. Виникає культ жінок-праматерів, які первісною людиною часто зображувались в формі жіночих статуєток.

Все це, разом взяте, привело до виникнення елементів осілості; племена почали довше затримуватися на своїх стоянках, розміщати їх в зручніших місцях, зокрема — по берегах річок; тут люди могли брати воду, ловити рибу, нападати на стада тварин, які приходили до річки на водопій. На сьогодні розкопано і вивчено кілька десятків пізньопалеолітичних стоянок, які свідчать про їх приналежність родовим общинам з цілком встановленими формами колективного господарства, що дбало про побудування житла, заготовку харчових і паливних запасів на зиму і т. д.

Найбільш ранньою з відомих нам тепер стоянок пізньопалеолітичного періоду є Пушкарівська стоянка в Чернігівській області, на правому березі р. Десни, поблизу м. Новгород-Сіверська, яка відноситься до ориньяко-солотрейської епохи. Пушкарівська стоянка займає площу коло 3.000 кв. м. Тут відкрито основу великого житла, яке вважається тепер найдавнішим житлом людини на території України. Житло це являє собою півземлянку (на 30—40 см. вона була врита в землю) дванадцяти метрів довжини і чотирьох метрів ширини. Збереглась тільки нижня частина житла, в різних місцях якого, на однаковій віддалі одне від одного були три огнища, що являли собою заглибини, заповнені попілом, перепаленими кістками тварин і іншими рештками. Верхня частина житла, що не збереглась до нашого часу, зроблена була, очевидно, з шкур тварин, поверх яких могла насипатися й земля.

На Пушкарівській стоянці відкрита була майстерня для вироблення крем'яних знарядь різних форм і призначень, про що свідчать десятки тисяч дрібних крем'яних покидьків, які одержувались в процесі виробки знарядь, а також крем'яні ядрища-нуклеуси, які розщиплялись на пластини. Тут же знайдені кістки коло сьмидесяти мамутів.

До мадленської епохи відноситься одна з найбільш відомих в світовій науці стоянок первісної людини на території України— відкрита в Чернігівській області, в селі Мізин, на березі р. Десни. Тут були також відкриті залишки житла — півземлянки, такого ж типу, як і на Пушкарівській стоянці. На Мізинській стоянці, поряд з крем'яними знаряддями, знайдено велику кількість різноманітних кістяних знарядь і предметів з бивнів мамутів та рогів оленів, обробка яких досягла великої досконалості, а також численні кістки різних тварин. Але найпрекраснішими з усіх знахідок Мізинської стоянки є пам'ятки первісного мистецтва — предмети прикрас з бивнів мамута з різьбою: браслет у вигляді широкої зігнутої пластини, поверхня якого покрита вигравіруваними орнаментальними композиціями, в основі яких лежать геометричні візерунки, що зображують місцями зигзаги, ромби, меандр і т. д.; ряд зображень фігурок пташок, також покриті ор-

наментациєю; 10 кістяних фігурок, які зображують жінок. Безсумнівно, що ці пам'ятки мистецтва зв'язані з релігійними культурами неба (пташки), матері-жінки (жіночі статуетки), з тотемами неживих тварин.

До того ж часу відноситься відома Кирилівська стоянка, відкрита на території Києва, по вул. Фрунзе (кол. Кирилівський), біля будинків №№ 59—61, на глибині коло 20 метрів. Тут знайдені в великій кількості бивні й кістки мамута, крем'яні знаряддя, залишки огнищ, які розташовувались двома шарами. Нижній шар, що відноситься на час коло 25 тисяч років до наших днів, має залишки, типові для мисливського табору. Тут же знайдено уламок бивня мамута, також прикрашений різьбленим зображенням, очевидно символічного характеру. Верхній шар молодший за нижній на кілька тисяч років.

До трохи пізнішого часу, ніж Мізинська і Кирилівська стоянки, відноситься перша з відкритих на території СРСР (в 1873 р.) палеолітична стоянка в Гонцях, Полтавської області (на правому березі р. Удая). Тут знаходились залишки житла-півземлянки, велика кількість крем'яних і кістяних знарядь. Кремені — скребки й різці були переважно малих розмірів; ними користувались з допомогою дерев'яних і кістяних рукояток. З кістяних виробів знайдено було шила, голки, наконечники списів або дротиків. Багато знайдено було на цій стоянці тваринних кісток, які належали мамутам, північним оленям і численним тваринам. Кістки мамутів лежали в розсортованому вигляді, підготовленому для їх використання при виробі знарядь і для палива.

В даний час на території України відомі більше ста пізньопалеолітичних стоянок, переважну більшість яких ще треба розкопати.

2. НОВИЙ КАМ'ЯНИЙ ВІК. (НЕОЛІТ)

Ранній неоліт. Розвиток людського суспільства, прогрес його техніки і культури йшов уперед поволі, але безперервно від одного етапу до другого, при чому, чим ближче до нашого часу, тим все більше прискорюється процес історичного розвитку, тим швидше людство починає оволодівати різними технічними й культурними досягненнями. Восьми—семитисячний період від 13—12 до 5 тисяч років тому ознаменувався рядом нових винаходів, які просунули людське суспільство далеко вперед.

Це час переходу до сучасного клімату з сучасним тваринним і рослинним світом. В зв'язку з відступом льодовика клімат став теплішим і вологим. Річки починають звужуватися і текти в руслах, які збереглися найчастіше всього донині. Тундри й холодні степи відступають місце лісовій і лісостеповій рослинності. Дуже поширені були сосна та горішина, верба і береза, дуби й клени. Вимирають мамути і сибірські носороги. Первісні племена, які залишилися без цих великих тварин, що забезпечували основні потреби людини, спочатку знов перейшли від осілості до кочу-

вання. Замість колишніх осілих мисливських таборів, стали появлятися тимчасові стоянки, які розташовувались переважно по берегах річок з тимчасовими ж легкими житлами — куренями. Лише трохи згодом, коли стало більш-менш міцно встановлюватися полювання на лісових звірів і дрібних тварин, коли розширилось рибальство і збиральництво, первісне населення знов перейшло до осілого способу життя.

Люди займаються в цей час полюванням на лісових звірів, дрібних тварин і степових гризунів; на стоянках знаходять кістки благородного оленя, лося, дикого коня, кабана, вовка, ведмедя, лисиці, ховраха, бабака. Оскільки всі ці тварини не були стадними, старі масові облавні форми полювання уже виявлялись непотрібними. Для успішнішого полювання починають користуватися пастками і силками. В цей же час були винайдені лук і стріли, які різко підвищили продуктивність полювання і значно посилили владу людини над тваринним світом.

Ф. Енгельс відмічає, що завдяки винайденню лука і стріли діяльність людини стала постійною їжею людини, а полювання — однією з нормальних галузей її праці. «Лук, тетива і стріли становлять уже дуже складний інструмент, винайдення якого припускає довго накоплюваний досвід і витончені розумові сили, отже, і одночасне знайомство з багатьма іншими винаходами» (К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинения, т. XVI, ч. 1, с. 10).

Появляється перша домашня тварина — собака, що використовувалась і як помічник на полюванні і як тяглова сила. М'ясо собаки також вживалось і для їжі. З часом за собакою появляються і інші домашні тварини: бик, вівця, коза, свиня. Так поступово виникає скотарство.

Значного розвитку і досконалості досягає рибальство. Особливо широкого розвитку рибальство досягло на території Лівобережної України. Поселення ранньорибальської людності України досліджені археологами уже в значній кількості по Прип'яті, Тетереву, Ворсклі, Десні і Донцю. Рибу, що ставала одним з найважливіших предметів харчування, ловлять з допомогою сітей, лука і стріли та інших пристосувань. Появляються човни. Один з них знайдений у верхній течії Буга, недалеко від с. Сабатинівки, Грушківського району, Одеської області (вище м. Первомайська). Човен був видовбаний з цілого дерева з допомогою кам'яних сокир і випалювання.

В цьому періоді (від 5 до 3 тисяч років до н.е.) у населення території України виникає й землеробство, яке на перших порах мало характер городництва і лише трохи згодом стало одним з головніших занять населення. Спочатку могли оброблятися невеликі ділянки чорнозему, які прилягали до місць поселень. Пізніше відбувся перехід до постійної обробки городів, що було зв'язано з корчуванням чагарника, лісу.

Поряд з обробітком землі продовжувалось і збиральництво: густі зарослі річкових заплав давали багато їстівних рослин, а річки давали численних молюсків, які також вживались для їжі.

Знаряддя даного періоду зазнають значних змін. Спочатку крем'яні знаряддя ставали дрібнішими і вживались як вкладки в рукоятках, виготовлених з дерева або кістки. Ці знаряддя найчастіше мають форму трикутників, трапецій, круга і т. д. Археологи називають ці знаряддя за мініатюрність їх розмірів мікролітами. Вироблялись вони так. Від крем'яного ядрища (нуклеуса) відколювали довгасті, найчастіше вузькі і тонкі пластинки, що потім в свою чергу розколювались на кілька частин, які набували при допомозі віджиму краю ту чи іншу форму, з одним або кількома гострими кінцями. Таким же способом виготовлялись крем'яні наконечники стріл, пилки, серпи і інші знаряддя. Невеликі крем'яні знаряддя були цілком достатніми для людини цього часу, яка полювала на дрібних звірів, птахів і займалась рибальством.

З часом, поряд з цими дрібними знаряддями, появляються масивні рубаючі знаряддя, до 20 см. завдовжки, грубо виготовлені з крем'яних жовен і звані макролітами. Вони вживались для оброблення дерева, розпушування ґрунту і інших потреб.

Коло 6 тисяч років тому вперше у населення території України являється техніка шліфування і свердління каменю. Шліфовані сокири, молоти, теслиці, мотики, долота робились з сланцю, діориту, кременю. Ця техніка полягала в тому, що певні відламани або випиляні куски каменя оброблялись шліфуванням до потрібної форми і розміру. Свердління дірок в кам'яних знаряддях робилось найчастіше крутінням дерев'яних стрижнів.

Коло 6—5 тисяч років тому вперше на території України явився глиняний посуд, який вироблявся ліпленням ручним способом і випалювався на огнищі. Посуд був дуже грубий, товстостінний, кошикоподібний, різних розмірів; вживався він для варіння їжі, зберігання продуктів, води. З часом техніка ганчарської справи удосконалювалась, посуд покривався орнаментациєю. На посуді мисливсько-рибальських племен частіше зустрічається орнаментация ямками і зубчастим штампом (археологи називають її «ямо-гребінчастою» керамікою), у землеробських племен орнаментация врізаними зігнутими смугами («лінійно-стрічкова» кераміка).

Щодо суспільної організації, то у племен, які перебували на стадіях верхнього ступеня епохи дикості і нижчого ступеня епохи варварства, існував матріархально-родовий лад в найбільш розвинутому своєму вигляді. На цій стадії панувала колективна праця і общинне домашнє господарство. Жінки займали високе становище в суспільстві. Первісні племена нерідко вже й воюють між собою, через що роди починають управлятися воєначальниками.

В цей же період виникають родові кладовища, одно з яких відкрите біля Маріуполя, де розкопано 124 поховання. Кістяки, посипані червоною охристою глиною, лежали у витягнутому положенні; біля кістяків лежать знаряддя і прикраси. Маріупольський могильник дає яскраве уявлення про первісний загробний культ і похоронний ритуал одного з численних племен мисливців,

збирачів і риболовів, які населяли Подніпров'я і Приазов'я. Жінок ховали часто з їх дітьми і клали головою на схід, чоловіків на захід.

Стоянок цього періоду на Україні дуже багато. Назвемо лише деякі важливіші з них. Для кінця давнього і початку нового кам'яного віку характерні стоянки в Журавці (на лівому березі р. Удая, в південній частині Чернігівської області); на середній течії Дніпра — Вовчок, Собачки, Дурна Скеля і ін. Стоянки з великою кількістю мікролітичних знарядь відомі по Донцю, в околицях Ізюма. Найхарактерніша з рибальських стоянок відкрита на острові Ігрень (в середній течії Дніпра). Інші стоянки знаходяться по берегах річок Десни, Ворскли, Сейма, Тетерева і Західного Буга.

Трипільська культура. В IV—III тисячоліттях до нашої ери переважна частина племін, які населяли південно-західну частину сучасної України (середнє і нижнє Подніпров'я — Правобережна Україна), а частково також і Подністров'я, перейшла до землеробства. Культура цих ранніх землеробів, які першими обробляли землю на території України, відома в сучасній науці під найменуванням трипільської, за назвою села Трипілья, Київської області, де в 1896 році були вперше відкриті пам'ятки цієї культури.

Трипільська культура, яка відноситься до IV—II тисячоліття до нашої ери, належала найбільш культурній групі племен того часу. Трипільська культура відрізняється від інших сучасних їй культур знайомством з металічними виробами, прямокутними наземними житлами, досить досконалим посудом. На ряді явищ трипільської культури спостерігаються культурні впливи більш передових для того часу переднеазійських і східно-середземноморських центрів.

Землеробство у племен, які відносяться до трипільської культури, було організоване на колективних началах. Земля розпушувалась кам'яними і кістяними мотиками, які настромлювались на дерев'яні рукоятки, і загостреними палками; сіяли пшеницю, ячмінь, просо. Врожай збирався зігнутими дерев'яними серпами з крем'яними вкладками, кістяними серпами, зробленими з лопаток бика, або крем'яними серпами; зерно молось на овальних кам'яних зернотерках і зберігалось в земляних ямах, обмазаних глиною, або в спеціально улаштованих підземних сховищах. В останньому випадку зерно або борошно насипалось у великі посудини.

Первісний обробіток землі (випалювання трави і чагарника, розмушення ґрунту і т. д.) був обов'язком чоловіків. Дальші етапи сільськогосподарського процесу (посадка, посів, жнива, розмел), а також готування їжі виконувались жінками.

Підсобну роль в господарстві землеробського населення того часу відіграє скотарство. На перших порах це виявляється в триманні невеликих стад свійських тварин, які склалися здебільшого з биків, корів, овець, кіз, свиней, тобто саме тих тварин, які

відіграють дуже важливу роль в домашньому господарстві. Скотарство давало населенню в першу чергу м'ясо. Лише згодом виникло молочне господарство, частину стада стали використовувати як тяглову силу і для інших цілей. Худоба утримувалась у відкритих общинних оборах, улаштованих найчастіше в центрі поселень, оточених житлами. Значення скотарства в системі трипільського землеробського господарства з часом зростало все більше. Мисливство і рибальство не відігравали скільки-небудь важливої ролі в господарстві цих племен. Рибальством займались лише ті племена, які розташовували свої поселення в безпосередній близькості від багатих рибою великих річок. Риболови користувались сітками, сплетеними з дикорослих волокнистих рослин, з обпаленими глиняними грузилами. Вживались також і кістяні риболовні гачки.

Полювали поодинокі, при допомозі лука і стріл, на кабана, благородного оленя, дикого коня, козу, зайця і т. п.

Землеробське населення жило родовими поселеннями, які найчастіше розташовувались по схилах ярів, вільних від лісів, в місцях, де м'який ґрунт (чорнозем) давав можливість займатися ручним мотижним землеробством. Одно поселення цього часу (біля села Халеп'я, Обухівського району, Київської області) повністю розкопане і дає досить повне уявлення про життя ранніх землеробських племен. 39 відкритих тут жител були розташовані колом. Кожне з жител мало довгасту прямокутну форму. Покрівля була двохсхилою і спиралась на два ряди стовпів. Стіни будувались з дерев'яного каркаса (кілків, комишу, скріплених плетінням з лози), обмазаного з обох боків глиною. Долівка житла була глиняна і лежала на настилі з дерев'яних плах, також обмазаних глиною.

Глиняна обмазка долівки і плах нерідко обпалювалася для більшої міцності. На трипільських «площадках» (так називаються археологами залишки жител цього типу) часто спостерігаються долівки, які складаються з ряду шарів випалених глиняних обмазок. Це свідчить про неодноразовий ремонт жител і виправлення долівки. Розміри жител коливались від 6 до 160 кв. м. Малі житла бували односімейними, в великих житлах, які ділились на ряд окремих приміщень, селилось кілька парних сімей однієї сімейно-родової общини. Такі житла можна розглядати, як великі колективні будинки, в багатьох випадках типові для матріархально-родового ладу.

Відомі й інші типи жител. Так, в деяких пунктах України відкриті житла — землянки, які складались з заглиблених в землю, зв'язаних між собою житлових і складочних приміщень, частіше овальних, але іноді і прямокутних форм.

Великого поширення у людності землеробських поселень набуло ганчарне ремесло, яке досягло високої досконалості, не зважаючи на те, що ганчарний круг ще не був у цей час відомий. Тут вироблявся посуд різних розмірів, різноманітної форми і призначення: зустрічаються посудини для зберігання зерна, молока, виготовлення сиру, для їжі й пиття і інших цілей.

Посуд цей дуже часто прикрашався різного роду однофарбною, поліхромною або промальованою орнаментациєю, яка зображувала дуже складні візерунки в формі спіралей, стрічок і інших композицій. Зустрічаються також зображення людей і домашніх тварин. Деякі зображення, можливо, мали відношення і до культу, відповідаючи якимсь певним магічним потребам первісних землеробів.

В трипільських поселеннях нерідко знаходять глиняні статуетки, які дуже часто зображують нагу, в більшості випадків жіночу, людську фігуру. Частина статуеток зображує вагітних жінок, жінок з дітьми на руках, жінок, які сиділи в кріслі. Інші статуетки зображені з простягнутими вперед або піднятими вверх руками. Всі ці статуетки безсумнівно мають культове значення. Частина статуеток зображує домашніх тварин. До пам'яток мистецтва, які, можливо, мали культове значення, відносяться також чудові стародавні глиняні моделі трипільських жител (їх називають «хатками»), частина яких була розмальована різнокольоровими фарбами. Ці хатки стали дуже цінним джерелом і для реконструкції трипільських жител.

Релігійні вірування ранніх землеробів, які населяли територію України, виражені в шануванні неба, небесних світил, дощу, деяких тварин, птахів і змій. Реалістичні або стилізовані зображення цих землеробсько-космічних уявлень трипільського суспільства представлені в зображеннях на посуді, в глиняних фігурах і інших пам'ятках матеріальної культури.

У трипільських племен виникли зародки деяких ремесел. Крім уже згаданого вище ганчарного ремесла, ми спостерігаємо у них прядіння з допомогою дерев'яних веретен з глиняними пряслицями і ткацтво на примітивних верстаках з використанням дикорослих волокнистих рослин.

З часом, в самому трипільському суспільстві виникли нові явища, які потягли за собою перехід суспільства на дальший ступінь історичного розвитку. Скотарство набуло значно більшого розвитку, воно почало відігравати велику роль в господарській діяльності людини. Скотарство стало поступово відділятися від землеробства. Відбувся перехід від матріархально-родової організації суспільства до патріархально-родового ладу, де чоловіче начало стало провідним; родство почали вести по батьківській лінії. Стали виділятися окремі сім'ї. В деяких пізньотрипільських поселеннях ми знаходимо вже замість колишніх колективних жител невеликі землянки, розраховані на окремі сім'ї, які обособилися. Все це потягло за собою і зміну самої культури.

3. ЕПОХА МІДІ І БРОНЗИ

Загальна характеристика епохи. Частково одночасно з трипільською культурою, частково пізніше, спочатку на території Лівобережної, а після трипільської культури — і на території Право-

бережної України, розвивається культура скотарських (пастуших) племен, які навчилися виробляти знаряддя і предмети з міді та бронзи.

Раніше інших металів людина познайомилась з золотом і міддю, які часто знаходила в природі у вигляді самородків. Кусок міді, який спочатку здавався людині епохи неоліту тим же каменем, правда, з трохи відмінними від каменя якостями, міг випадково попасти в огонь і показати людині свої особливі властивості пом'якшуватися, коватися, плавитися, а при застиганні набувати різної бажаної людині форми. Перехід до витопу металу був великим кроком вперед.

Перші мідні вироби появляються на Україні вже на пізньому етапі розвитку трипільського суспільства. Це були вироби, привезені з південно-східних районів Європи, від народів країн Егейського басейна. Півтисячоліттям пізніше населення південної половини сучасної території нашого Союзу самостійно стало виготовляти мідні, а згодом і бронзові знаряддя, зброю й прикраси (сокири, мечі, кинжалі, бойові сокири, списи, оздоби поясів і т. д.). Поряд з виробами з металів населення продовжувало, як і раніше, широко користуватися різноманітним асортиментом кам'яних і кістяних знарядь та виробів, якими воно користувалось і доти. Залишки стародавніх рудних розробок відомі на Донці, в районах Артемівська, Павлограда і в інших пунктах. Тут були відкриті найдавніші шахти для видобування міді. Холодна обробка міді (ковка її) передувала плавці. Перші печі для витопу міді уявляли собою ями, обкладені глиною, в яких витоплювалась руда, складена впереміжку з деревним вугіллям. Пізніше появились печі з каміння, складеного на глині. Оскільки мідь виявилась м'яким металом, згодом почали виробляти стоп міді й оліва, названий бронзою, який був дуже гарним, твердим і ковким металом.

Мідні і бронзові вироби відливались в ливарних формах, виготовлених з кам'яних порід та з глини. Перші мідні знаряддя і предмети робились по формі відомих в ту пору знарядь і предметів з каменю. Лише згодом, з II тисячоліття до нашої ери, починають появлятися знаряддя нових форм і призначень.

Епоха міді і бронзи, яка закінчує собою за періодизацією Енгельса середній ступінь варварства, є часом виділення скотарських племен, часом відділення скотарства від землеробства, що було першим великим суспільним поділом праці. Склад стада змінюється в бік збільшення великої рогатої худоби і коней. Скотарство зробило життя людини більш забезпеченим і менш, порівняно з попередньою епохою, залежним від природи. Тварини давали м'ясну й молочну їжу, шкури і багато іншого необхідного для людини. Скотарство давало зручні форми для швидкого нагромадження багатств, і дуже скоро худоба стала об'єктом міжплеменного обміну. Худоба стає товаром, з допомогою якого оцінюються всі інші товари, які йшли на обмін. Худоба починає виконувати функцію грошей. Все це потягло за собою поступовий

перехід худоби з общинної в приватну власність. На цій стадії розвитку суспільства дуже частими стають воєнні сутички між племенами з метою заволодіння кращими пасовищами для худоби, а нерідко і для угону худоби іншого племені. Захоплених при цих племенних сутичках в полон людей обертали в рабів для використання їх в своєму господарстві. Так виникає перша форма експлуатації — домашнє рабство.

Коли раніше, в епоху дикості, кожне плем'я являло собою замкнуту групу людей, які жили обособлено від сусідніх племен, то тепер в епоху варварства, після першого великого суспільного поділу праці, завдяки обміну, що розвивався, і частим воєнним сутичкам, раніш розрізнені племенні групи все частіше зносились між собою, це сприяло їх зближенню.

В господарстві цього часу землеробство відіграє підсобну роль. Культивується просо, ячмінь і інші злаки. Ремесла розвинуті тільки до рівня задоволення потреб своєї сімейної общини. Ряд виробів завозиться з районів сучасної Угорщини, Трансильванії і інших місць. На формі і орнаментациї місцевих виробів відчувається вплив Мікен та інших стародавніх центрів, вироби яких були знайдені на нашій території.

Завдяки змінам умов господарської діяльності людини і росту значення скотарства чоловік став відігравати головну роль у виробничому житті; це сприяло виникненню патріархального ладу, який характеризується зрослим впливом чоловіка в сім'ї. Встановився новий порядок ведення родства по батьківській лінії і одержання в спадщину синами майна свого батька. Жінка на цій стадії розвитку суспільства вже відіграє другорядну роль, а після смерті чоловіка її нерідко вбивають і кладуть в могилу чоловіка.

Поселення епохи міді-бронзи розташовувались найчастіше вздовж річок. Житла являли собою півземлянки з покрівлею з жердин або очерету, підпертого стовпами. В житлах завжди знаходяться залишки огнищ, а іноді й сліди дерев'яних нар вздовж стін. Кладовища влаштовуються осторонь від місць поселень.

Глиняний посуд виробляється як в попередніх (неолітичних), так і в нових формах, і прикрашується орнаментациєю часто-густо вірвовчаною і різьбленою. На поселеннях і в могильниках епохи міді-бронзи зустрічається багато знарядь і виробів з каменю (крем'яні скребки різних типів, наконечники стріл і списів, ножі, проколки і т. д.) і кісток та інших матеріалів. З металів вироблялись знаряддя, зброя і прикраси.

На території України появляється дуже характерний для епохи бронзи звичай насипання могил (курганів) над похованнями. Особливо часто їх знаходять в степовій частині України. Покійників продовжують ховати найчастіше в скорченому положенні (з зігнутими в колінах ногами), покладеними або на спину, або на правий чи лівий бік, що нагадувало первісне утробне положення людини в череві матері або позу зв'язаного, що було охоронним

заходом. Як покійники, так і самі могили посипались червоною охрою, що мало культове значення, через що могили і кістяки в них виявляються пофарбованими в червоний колір. Дуже рідко зустрічається поховання в витягнутому положенні. Поряд з трупокладенням в цей час виникає обряд трупоспалення (особливо в західних районах території України).

Поселення і поховання громад, які населяли територію України в епоху бронзи, показують, що в різних місцях по-різному йшов процес переходу до нових, більш прогресивних форм господарства і зв'язаних з ними нових форм суспільних відносин та культурного розвитку. В одних місцях перехід від одного етапу до другого здійснювався порівнюючи швидко, в других місцях він проходив поволі і тоді довше зберігались рибальсько-мисливські або землеробські форми господарства. Зокрема, різними, в певній мірі, виявлялись шляхи розвитку племен Правобережної і Лівобережної України в епоху бронзи, що, безсумнівно, було зв'язано з різним складом племен там і тут, а також і різноманітними культурними зв'язками, які вдалося налагодити тим і другим.

Пам'ятники епохи міді і бронзи на території України. Найбільш визначним з небагатьох розкопаних на Україні поселень епохи міді-бронзи є Усатовське поселення (під Одесою) і могильник, що належав поселенню, який дуже яскраво характеризує культуру ранніх пастуших племен кінця III—початку II тисячоліття до нашої ери.

Усатовські племена виділились із складу трипільської громади. Наявність великих степових трав'яних територій сприяла більш ранньому переходу в цих місцях до скотарства. Усатовські племена є уже, таким чином, переважно скотарськими; їх стада складались з свійських тварин: бика, корови, вівці, коня, собаки і ін. Рогата худоба давала м'ясні і молочні продукти харчування. Кінями стали користуватися, як тягловою силою. І в додаток до скотарства усатовці займались мисливством, а також рибальством: при розкопках поселення тут часто знаходять кістки сома й осетра. Ці основні заняття усатовців належать чоловікам. Жінки займались землеробством, домашнім господарством і ганчарною справою. Усатовці мали обмінні зносини не тільки з сусідніми племенами, а й з державами східного Середземномор'я і Передньої Азії. Усатовці збували худобу, продукти скотарства і сіль. На усатовському поселенні відкриті були рештки прямокутних довгастих кам'яних (вапняк, черепашник) жител, культових споруд, кам'яних вимостків. На поселенні і могильнику знайдено велику кількість різноманітних речей: глиняний посуд різних форм (частина посуду з розмальованою поверхнею, частина з орнаментациєю з втиснених серпчиків, перевитих вірьовчаним візерунком), мідні вироби (сокири, шила, прикраси), посріблені мідні кинжалі, срібні вискові кільця, янтарна намистина і т. д.

Усатовці шанували сонце і бика. Зображення бика неодноразово зустрічались при розкопках. Старійшин і вождів ховали в глибоких ґрунтових ямах, над якими насипались великі кургани. Необхідно також відзначити, що характер знахідок, виявлених в чоловічих і жіночих похованнях, завжди різний: в чоловічих є предмети озброєння (кинжалі, бойові сокири і ін.) і вироби з металів, в жіночих все це відсутнє. В чоловічих похованнях знаходять завжди розписну чашу, яка безсумнівно належить до предметів культу, в жіночих похованнях — розписного глечика, який вказує на зв'язок жінки з домашнім господарством. Могили обкладались кругами з каменю (кромлехами), які символізували сонце. Усатовська культура була для своєї епохи одною з передових культур Східної Європи.

До трохі відмінної групи слід віднести племена, які займали на початку другого тисячоліття до нашої ери Волинь і частину Поділля; хоч вони і не знали виробів з металів, але безсумнівно належали до епохи міді-бронзи. Ці племена залишили нам своєрідну форму поховань в кам'яних ящиках, які зустрічаються і в інших районах СРСР (Кавказ, Крим), а також закордоном (Європа, Африка, Азія). Ящики ці мають довгасту форму, вони бувають перекриті плитами і опущені в глибокі ями. Подібні пам'ятники носять назву мегалітів. Кам'яні ящики робляться іноді по формі житлового будинку з кількома камерами. В одних районах поширення мегалітичної культури зустрічаються трупокладення (в скорченому або в сидячому стані), посипані червоною охрою, в інших — трупоспалення. Іноді зустрічаються сімейні поховання в одному і тому ж ящику.

Серед речей, які зустрічаються в мегалітах, є клиновидні кам'яні сокири, крем'яні знаряддя, янтарні, глиняні і кістяні прикраси. З посуду тут найчастіше знаходять кулясті амфори, глеки і чаші. Предметів озброєння не зустрічається зовсім.

Носії мегалітичної культури, судячи по всіх пам'ятниках і знахідках, які відносяться до цієї групи, займались скотарством і підсічним землеробством.

Культура племен епохи міді-бронзи на Лівобережній Україні встановлюється нами по численних курганах, в яких збереглась велика кількість поховань, характер побудови і похоронний обряд яких характеризує різноманітні стадії розвитку господарства і культури цього часу. Ці пам'ятники дають можливість охарактеризувати поступовий шлях розвитку племен Лівобережної України від початку епохи міді-бронзи і до епохи заліза.

Найдавнішим для епохи міді-бронзи на Лівобережній Україні типом могил є ямні поховання, зроблені з дерев'яним накатом зверху. «Ямна» культура відноситься до кінця III і початку II тисячоліття до нашої ери. Пам'ятки цього часу говорять про те, що племена, яким належать поховання ямного типу, займались мисливством (на благородного оленя, зайця, птахів і гризунів), рибальством, в незначній формі збиранням молюсків і дикорослих

плодів та рослинності. Скотарство виступає тут в самих початкових своїх формах, при чому вівця і корова є головними прирученими домашніми тваринами. Кидається в очі порівняно бідний характер знахідок в похованнях. Основна маса знарядь зроблена з кременю й кістки. Метали вживаються ще рідко. Посуд, серед якого переважають вироби гостродонної яйцевидної форми з трохи відігнутими назовні вінцями, або зовсім не орнаментований, або орнаментований звивистим орнаментом, нанесеним зубчастим штампом, а також трьохкутними фігурами, виконаними відбитками мотузочків.

За ямними хронологічно йдуть катакомбні поховання, які відносяться до першої половини другого тисячоліття до нашої ери і є далішим розвитком ямної могили: з однієї сторони ями влаштовується ніша (підбій), куди й кладуть покійника. Катакомби мали форму підземного склепу, вхід в який з боку ями закривався дерев'яними плахами або кам'яними плитами.

«Катакомбна» культура, що змінила ямну культуру, свідчить про дальший розвиток племен Лівобережної України, про нові їх господарські і культурні успіхи. Значення пастушого скотарства значно посилюється, склад стада поширюється, зростає поголів'я худоби. Посилюється значення землеробства. Знайдені рештки обгорілих зерен проса і кам'яних мотик для розробітку ґрунту. Мисливство починає відігравати незначну роль в загальній системі господарства.

Пам'ятники матеріальної культури, які мають відношення до катакомбної культури, свідчать про значний ріст багатства племен. Поряд з кам'яними знаряддями і зброєю, полірованими і свердленими сокирами, кістяними предметами і прикрасами, зустрічається велика кількість виробів з міді і бронзи: кинжалки, шила, єздоби. Посуд, який складався в основному з виробів з плоскими денцями, закругленими плічками і циліндричною шийкою, розкішно орнаментується з допомогою мотузочка і зубчатого штампу. Орнаментні візерунки, які нерідко покривали весь корпус посудини, складаються з трьохкутних і дуговидних фігур, кругів, з концентричних ліній і т. д.

Катакомбну культуру змінює культура «зрубна», до якої належать поховання, влаштовані в ямі, обшиті з усіх боків деревом по формі житла. Культура зрубних поховань характерна для пізнього етапу епохи міді-бронзи — другої половини II тисячоліття до нашої ери. Вона була поширена не тільки на території Лівобережної України, а й далі на схід аж до Оренбурзьких степів.

Скотарство і землеробство залишаються основними заняттями населення. Стадо складається уже в основному з приручених домашніх тварин, характерних і для сучасності. Значення мисливства сходить майже нанівець. Зате дуже зростає значення землеробства в його примітивно-орній формі. Земля обробляється примітивними дерев'яними знаряддями, які нагадують плуг, урожай збирається бронзовими серпами, зерно мелеться на зернотерках.

В одночасних із зрубними похованнями поселеннях зустрічаються рештки жител, у вигляді півземлянок з огнищами, над якими, очевидно, влаштувалися двохсхилі покрівлі. Дуже можливо, що в цих поселеннях будувалися і дерев'яні житла.

Посуд цього часу трохи відрізняється від того, який відноситься до більш ранніх поселень і могильників. Він буває переважно двох форм: ребристої і баночної. Баночні посудини орнаментовані хрестами, трикутниками, ромбами, зробленими відбитками мотузочка і вістрям.

Культура племен тількищо охарактеризованої групи уже свідчить, таким чином, не тільки про розвиток скотарства, а й про наявність ряду нових моментів, які підготовляли перехід суспільства на новий, вищий ступінь, — таких, як виникнення ремесла і орного землеробства.

4. ЕПОХА ЗАЛІЗА

Кімерійці і скіфи. Першим з народів, які населяли територію сучасної України, назву яких ми знаємо, були кімерійці. Вони займалися скотарством, вели кочове життя. Ті з кімерійських племен, що жили в лісостепових районах, можливо, займалися і орним землеробством. Разом з кімерійцями тут проживали численні туземні, в більшості своїй — осілі племена, що споконвіку займали цю територію.

Звістки про кімерійців ми зустрічаємо у Гомера, який в «Одісеї» наводить таке оповідання самого Одісея про його мандрівку з супутниками:

Тож прибули ми до вод океана глибокотекучих.
Там кімерійців похмура земля, що покрита одвіку
Вогким туманом і зграями хмар; не являє ніколи
Оку людей там лиця променистого Геліос пишній
Ані тоді, як з землі на зористе вертається небо,
Ані тоді, як на землю з зористого неба зіходить,
Ніч безпросвітна оточує всіх там з прадавнього давна.

В VIII столітті до нашої ери невелика кількість племен—скіфів-кочовників, що прийшли зі сходу, витіснила з цих місць кімерійців, які пішли з своїми стадами через східне Причорномор'я в Малу Азію.

Скіфи-прихідці по соціально-економічному і культурному своєму розвитку перебували на тій же стадії, що і численне місцеве туземне населення. Тому скіфи порівняно швидко змішалися з туземними племенами, почали спільне з ними господарство і створили єдину культуру. Таким чином, під ім'ям скіфів розуміється все населення південних степів і південної смуги лісостепу цього часу.

Про скіфів ми знаємо по оповіданнях грецького історика Геро-

дота, що жив у V столітті до нашої ери, багато подорожував і побував навіть на півдні сучасної України — в Ольвії. Немало даних про скіфів є і у інших стародавніх письменників — Гіппократа, Есхіла, Полібія. При археологічних розкопках відкрито велику кількість пам'яток, які належать населенню цього часу: городища, могили, предмети побуту, знаряддя виробництва, прикраси, витвори мистецтва.

Скіфи займали майже всю територію України, Криму і ряду інших областей нашого Союзу. За етнографічними ознаками Геродот розрізняє скіфські племена, які, зокрема — для України, він розміщує таким чином: по течії ріки Буга (що в давнину називався Гіпанід) жили каліпиди і алазони, між Бугом і Дніпром (який називався Борисфеном) жили скіфи-землероби на півдні і скіфи-орачі на півночі; на схід від Дніпра жили «царські» скіфи і скіфи-кочовники.

Скіфи займались скотарством і орним землеробством. Скотарські племена переходили з своїми стадами з місця на місце з метою забезпечення своєї худоби доброю пашею. Високо розвинуто було у скіфів конярство. Жінки й діти пересувались в спеціальних запряжених биками чотирьохколесих або шестиколесих возах-кібітках, улаштованих по формі житла, зверху і з боків закритого довшю. Коли на таку кочову групу нападали вороги, вози збивались в коло і створювали оборонну лінію. Кочові скіфи харчувались м'ясом, молоком, сиром. М'ясо варилось у великих бронзових казанах або в шлунках забитих тварин. Коли не вистачало дерева, паливом служили кістки тварин.

Землеробські племена сіяли пшеницю, просо, коноплі і інші злаки, а також садили часник і цибулю. Є дані, які дозволяють говорити про те, що скіфи-землероби були знайомі з дерев'яним плугом. Землеробські племена мали також і стада свійської худоби. Рибальство не відіграло істотної ролі в скіфському господарстві.

Та частина скіфів, що вела осіле життя, жила в городищах, розташованих найчастіше по берегах невеликих річок. Частина городищ мала невеликі розміри, була з житлами-землянками, в кожній з яких було по глиняній печі. Верхня частина жител була дерев'яною. Інші городища (Більське—на Полтавщині, Немирівське—на Мірці, притоці Буга, Мотронинське — на правому березі річки Тясмин і ін.) мали дуже великі розміри. Вони оточувались міцними земляними валами (до 20 м. висоти і 18 м. ширини), які захищали їх, і глибокими (до 7 м.) ровами. Ці міцні укріплення були цілком непереборними перешкодами для ворогів. В необхідних місцях, в лінії валів і ровів були входи, якими городище сполучалось з степом. Частина великих скіфських городищ розташована по обох берегах річок або по обох схилах ярів. Нерідко в територію городищ включаються і річка і яр. Значна частина цих городищ використовувалась, очевидно, не тільки для життя численного скіфського населення, а й як місце укриття худоби, а

можливо включала і деяку посівну площу для захисту від ворогів в моменти міжплеменних воєн і нападів чужих кочуючих племен.

В цих городищах був розвинутий ряд домашніх і ремісничих виробництв. Знахідки дозволяють стверджувати, що тут існували металообробне, керамічне, ткацьке і інші виробництва. Для своїх потреб скіфи ліпили посуд, відливали мідні і бронзові предмети побутового вжитку, озброєння, прикраси, ткали одягу, виготовляли дерев'яні, кам'яні і кістяні предмети. Посуд скіфів складався з кухонних горщиків, які мали форму банки, мисок, посудин круглотілих, грушевидних і біконічних форм для зберігання продуктів і столового вжитку. Великі бронзові казани широко відомі в більшості районів поширення скіфської культури. Одягу скіфи виробляли з вовняної тканини і конопляного полотна, з шкур тварин і шкіри. Скіфська знать користувалася привозними грецькими товарами, а також виробами ольвійської промисловості.

Як розповідає Геродот, у скіфів була досить налагоджена суспільна організація, яка відповідала (за періодизацією Енгельса) вищому ступеневі варварства. Поряд з матріархальними пережитками ми знаходимо в скіфській громаді панування патріархального ладу; родство і одержання спадщини ведеться по батьківській лінії, розділ майна між членами сім'ї робиться за життя батьків. Основою суспільного устрою скіфів була родова община, яка складалась з кількох патріархально-сімейних господарств. «Царські» — зайшли, кочові скіфи тримали в покорі; інші скіфські племена, обкладаючи багатьох з них даниною. Країна скіфів ділилась на округи (номи), територія яких належала окремим племенам; кожен з округів мав свій політичний центр. Скіфські племенні округи, які існували спочатку обособлено, згодом об'єднались в єдиний племенний союз, центр якого в VII—VI століттях до нашої ери був десь на Кубані, в V—III століттях до нашої ери цей центр перемістився в середнє Подніпров'я, поки в III—II століттях до нашої ери скіфська столиця не розташувалась в нагірному Криму.

Система скіфського соціального устрою складалась з народних зборів скіфського округу куди, сходилось населення даної племенної території, ради старійшин родів і старійшини племені, який, очевидно, називався царем. Завдяки спадковій передачі громадських постів, у скіфів утворилась привілейована спадкова знать.

Коло вождів племен — царів, на яких лежав обов'язок бути проводирями на війні, групувались військові дружини; в їх функції входили турботи про культ. Спеціальних жерців у скіфів не було.

Все це свідчить про те, наскільки далеко зайшов у скіфів процес соціальної диференціації. Рабовласницькі грецькі міста-держави, які були сусідами скіфів (зокрема Ольвія), зробили сильний вплив на весь устрій скіфського суспільства, посиливши процес утворення класів. На ранньому етапі існування скіфського

суспільства земля й худоба була власністю общини, виробництво і споживання були колективними.

Згодом, в міру розкладу елементів первісно-общинного ладу, ми починаємо спостерігати індивідуалізацію виробництва і зміцнення приватновласницьких відносин. В наслідок цього процесу у скіфів виникає і розвивається економічна нерівність. При цьому ріст приватних господарств сімей, голови яких займають громадські пости, значно випереджає кількісно і якісно, своїми розмірами і характером господарства ріст господарств рядових скіфських сімей.

Відомо багато фактів використання рабів в домашньому господарстві скіфської верхівки як у кочовників, так і, особливо, у осілих землеробських племен. В результаті вона починає накопляти значні лишки, які збуває грецьким і ольвійським торгівцям. Починає практикуватися продаж в Ольвію і на вивіз у Грецію рабів як із числа бранців, так і з збіднілої частини свого ж скіфського племені. З часом ці нові риси все більше посилюються і приводять до встановлення в значній частині скіфського племенного союзу рабовласницького ладу.

Скіфи вели велику торгівлю з грецькими містами Причорномор'я, постачаючи грекам хліб, рибу, лісоматеріали, худобу й усякі інші продукти землеробства і тваринництва, а також рабів. В свою чергу, скіфи купували в Причорноморських містах вироби їх промисловості і грецькі товари (вино, масло), художні вироби і т. д. Археологічні знахідки показали, що вироби ольвійської промисловості і грецькі товари, які безсумнівно йшли через Ольвію, досягали таких порівняно далеких районів, як Поволжя і Приуралля. Грецькі речі знаходяться у великій кількості в районах Галичини, куди вони попадали з античних центрів через Тиру по Дністру.

Зображення на вазах, пам'ятники матеріальної культури і звістки стародавніх письменників дають уявлення про одіж скіфів. Чоловіки були одягнені в вовняні недовгі, підперезані шкіряним поясом, свитки, в штани, заправлені в короткі м'які шкіряні чоботи, і в головному уборі на зразок башлика, що підв'язувався під підборіддям. Жінки були одягнуті в довгі шерстяні плаття, підперезані в талії поясом, і в головному уборі у вигляді гостроконечної шапки з спадаючим покривалом. Одяг і вбрання скіфської знаті відзначались великим багатством і чималою кількістю золотих прикрас. На уборах «царків» і «цариць», похованих у великих курганах, знаходили сотні золотих нашивних бляшок та різних прикрас.

Скіфи були войовничими і хоробрими. Всякий прояв воєнної доблесті заохочувався. Найбільш поширеним озброєнням у скіфів були дерев'яний лук невеликих розмірів, стріли з бронзовими, кістяними або залізними наконечниками, списи, дротики, короткі, гострі з обох боків мечі, сокири, круглі щити з натягнутої на дерев'яний обід шкіри. Лук і стріли носились в сагайдаках, які чіп-

лялись до пояса з лівого боку. Скіфи бились найчастіше верхи на конях. Поряд з кіннотою, що комплектувалася головним чином з кочових скотоводів і коноводів, скіфи мали й свою піхоту, в яку вербувалася бідніша частина населення Скіфії.

В культурі скіфів помітні окремі іранські елементи, які свідчать про іранське походження частини кочових скіфів, що прийшли на нашу територію.

Значної досконалості досягло мистецтво скіфів, однією з особливостей якого є велике поширення зображень звірів на металічних і інших виробах, зокрема — на предметах прикрас і ювелірних речах. Звірі (олени, леви, а також грифони й інші фантастичні тварини) і птаці найчастіше зображувались стилізовано, нерідко в нереальних позах, в інтересах декоративності зображень. Ці, характерні для скіфського мистецтва, риси відомі під назвою «звірино» стилю. Стиль цей, в основі своїй сходячи до східно-грецького мистецтва, безсумнівно відображає смаки скіфського суспільства, войовничий побут, а в певній мірі і його релігійні погляди, оскільки зображення звірів мають магічно-релігійний смисл і беруть свій початок в тотемістичних уявленнях. На скіфському посуді ми спостерігаємо прояви геометричного стилю, очевидно, більш характерного для землеробського населення Скіфії, в той час як звіриний стиль панує в районах кочових скотарських племен.

Геродот свідчить, що у скіфів був свій епос, який оповідав про походження скіфських племен, про війни, походи і інші події.

З воєн, які вели скіфи, слід особливо відмітити їх війну з персидським (іранським) царем Дарієм, який в 514—513 рр. до н. е. з величезною армією вдерся в межі Скіфії, щоб її завоювати. Війна ця скінчилась перемогою скіфів.

Верховним своїм божеством скіфи вважали Папая, якого вони шанували, як бога неба і предка всіх скіфів. Скіфи мали також бога війни, богиню домашнього огнища — Табіті і інших богів-покровителів, яким вони приносили в жертву худобу. Богові війни, символом якого був меч, скіфи присвячували особливу споруду: на вершині високої купи хмизу встромлювався меч. У скіфів були розвинуті магія і віщування. Ворожили по вербових хворостинах і липовій корі. Верхівка скіфського суспільства і військова аристократія, які були під впливом античних міст, зокрема Ольвії, шанували в значній мірі грецькі культи. Скіфи вірили в потойбічний світ. Бідним клали в могилу один або кілька простих горщиків, могили ж знатних, зокрема — царські могили, відзначались виключним багатством. Такі могили влаштовувались глибоко під землею, мали форму будинку, іноді складались з кількох камер-кімнат. Над такими похованнями насипались високі кургани, які повинні були свідчити навіть після смерті царя про його могутність і силу. Церемоніал похорону царів був надзвичайно урочистим. Разом з царем ховали навмисне задушену одну з його наложниць, слуг, коней, худобу. В могили клали найкращий

одяг, покритий золотими прикрасами, золоті чаші, глиняний посуд різних форм і призначень і багато іншого. На території України археологами розкопано уже ряд таких курганів; два найбільших з них — Чортомлицький і Солоха — розташовані поблизу Нікополя, в Дніпропетровській області.

З II—I століть до нашої ери Скіфія перестає існувати, як етнічний і політичний організм. Зруйнування скіфської держави в Криму греками причорноморських міст було одним з вирішальних моментів, які катастрофічно відбилися на всій близькій і далекій скіфській периферії. Місце скіфів зайняли сармати, в руках яких весь, раніше скіфський, степ опинився уже в I ст. до нашої ери. Такому швидкому поглиненню скіфів сарматами в значній мірі сприяли спільність мови, соціального ладу, побуту і культури.

Грецькі міста. Греки-переселенці появились на території сучасної України в середині VII століття до нашої ери. Склад переселенців був дуже різномірний. Тут були дрібні виробники міста і села, що витіснялись з грецького господарства дешевшою працею рабів, яких в той час почали використовувати в грецькій промисловості і в сільському господарстві. Тут були політичні емігранти, торговці і інші елементи.

Північне узбережжя Чорного моря приваблювало греків родючим ґрунтом, багатством риби і худоби, великою кількістю рабів і багато чим іншим, в чому грецькі міста мали велику потребу. Тут греки знайшли широкі можливості для застосування своїх сил, для розвитку торгівлі і промисловості.

Перше поселення, засноване греками в середині VII століття до нашої ери, яке, мабуть, називалось Борисфен — від стародавньої назви Дніпра — знаходилося на острові Березань в Чорному морі, в 12 км. на південний захід від м. Очакова (в ту пору Березань був півостровом) і життя в заснованому греками місті йшло дуже жваво.

Коло середини VI століття до нашої ери греки заснували місто Ольвію на правому березі Буга, а трохи пізніше — місто Тирас, на правому березі Дністра, недалеко від його гирла, і деякі інші менші поселення типу факторій.

Велика кількість міст була заснована греками і в інших місцях узбережжя Чорного моря: Херсонес, Феодосія, Німфей і Пантікапей — в Криму, Фанагорія — на Таманському півострові, Фасис і Диоскуріада — на Кавказі. З усіх грецьких міст, заснованих на українському Причорномор'ї, найбільшого розквіту досягла Ольвія, розташована біля початку Бузького лиману на південь від села Парутино, між Миколаєвом і Очаковим. Тому ми й зупинимось більш на Ольвії. Місцевість, де знаходилась Ольвія, була дуже вигідною. Живучи біля місця злиття двох великих рік — Буга і Дніпра, ольвіюполіти могли легко зв'язуватися з численними туземними селищами, які в великій кількості були розташовані по берегах цих річок та їх впадок.

Значна частина колоністів, які заселили Ольвію, складалась з громадян Мілета — грецького (іонійського) міста в Малій Азії, яке заснувало переважну частину міст Причорномор'я (за деякими письменими джерелами — до 80). Ольвія була заснована на місці скіфського селища, яке існувало раніше і на місцевій мові називалось Ольба, що означало городок. Греки, переселившись сюди, назвали «городок» Ольвією, тобто «щасливим».

Ольвія досить швидко розрослася в найкрупніший для свого часу торговий, промисловий і культурний центр на території України. Місто Борисфен, засноване за сто років до Ольвії на Березані, починає з V століття до н. е. завмирати через те, що в море опустилась вузька смуга землі, яка з'єднувала Березань з материком, в наслідок чого Березань стала островом. Значна частина жителів Березані переселяється в Ольвію, від чого і назва квітучого раніше міста Борисфена і його жителів борисфенітів часто переноситься деякими стародавніми ученими і неофіційними писаними пам'ятками на Ольвію і на її жителів — ольвіополітів.

Прилеглі до Ольвії степи займали ряд скіфських племен: каліпіді, алазони і ін. Скіфська знать, заінтересована в збуті хлібних і інших сировинних лишків, які нагромаджувались в її руках, а також бранців-рабів, сприяла на перших порах грекам в розвитку торгівлі. Завдяки цьому між греками-переселенцями і верхівкою скіфських племен, що оточували Ольвію, досить швидко встановились ділові зносини, однаково вигідні для обох сторін. Маса ж скіфського населення, низи скіфського суспільства опинились під подвійним гнітом: своєї племенної верхівки і греків-рабовласників.

Взаємні зв'язки греків і скіфів привели і до взаємних культурних впливів греків на скіфів і скіфів на греків. Розкопки Ольвії показали, що на території міста і ольвійського некрополя (кладовища) греки не відокремлювались від скіфської знаті. В грецькій культурі і обрядах проникають риси, властиві скіфській релігії. Це співвідношення сил мальовничо передане Геродотом в його дуже інтересному оповіданні про скіфського царя Скіла. Скіл був так вихований своєю матір'ю, гречанкою з походження: володів грецькою мовою, мав нахил до грецьких звичаїв і йому тягарем був скіфський спосіб життя. Він часто по місяцю і більше жив в Ольвії, де мав свій великий красивий дім, оточений біломармуровими сфінксами і грифонами. Залишаючи почот, що супроводжував його, за межами міста, він наказував замикати міські ворота і охороняти їх, щоб ніхто з почоту не міг побачити його в грецькому одязі, не міг побачити, як він живе по-грецькому і приносить жертви богам за грецькими звичаями. В одно з таких відвідувань, під час посвячення Скіла в таємницю культу бога Діоніса, один з ольвіополітів, бажаючи довести скіфам перевагу грецької релігії, провів начальників почоту Скіла через таємний хід на вежу (з якої було все видно, що робиться

в місті), щоб показати їм їх царя у вакхічній нестямі. Скіл по-
платився за це життям — він був вбитий скіфами.

Торгівля відігравала головну роль в економіці Ольвії. Ольвіополіти вивозили хліб, рибу, мед, худобу, лісоматеріали, рабів. Все це доставлялося з дуже розгалуженої сітки городищ і поселень скіфського та місцевого туземного населення, які густо усіяли Дністро-Буго-Дніпровський басейн. Ввозились в Ольвію тканини, вина, оливкова олія, різноманітні предмети розкоші і витвори мистецтва. Цей імпорт ішов не тільки на задоволення потреб самих ольвіополітів, але також і скіфської знаті, в обмін на сировину, яку одержували від неї для експорту.

Великі розміри торгівлі наших грецьких міст відмічені рядом древніх авторів. Так, Демосфен згадує про те, що вивіз хліба з Чорноморських міст в Афіни становив 200000 центнерів на рік.

Найголовнішими містами, з якими Ольвія мала жваві зносини, були: Корінф і Афіни — в Греції, Мілет — в Малій Азії, східно-грецькі центри: Родос, Самос, Клазомени, Навкратіс і т. п., Херсонес і Босфор — на північному узбережжі Чорного моря і деякі інші. На різних етапах історичного життя Ольвії торгівля велась з різними містами. На це впливали і зовнішні відносини, і кон'юнктура ринку, і стан цін, і багато інших обставин. Про велике значення торгової діяльності в ольвійському господарстві свідчить також спеціальне торгове законодавство, яке існувало в Ольвії і регулювало питання, що стосувались до привозу і вивозу товарів, виплати мита, торгової діяльності і грошового обігу.

Розвинута була в Ольвії і місцева промисловість; ряд ремісничих виробництв стояв на належній технічній висоті — з них ганчарне виробництво слід поставити на перше місце. Розкопками відкриті рештки ряду майстерень для вироблення ганчарного посуду і черепиці. Майже весь домашній і необхідний в щоденному вжитку посуд (кухонний і столовий), частина високосортного посуду, тари (амфори, піфоси) і черепиці робилась тут же на місці. В Ольвії вироблялась і основна частина металічних предметів, необхідних в побуті і в виробництві, а також зброя і монети. Вироби місцевої промисловості — металевий посуд і інші речі робились за античними зразками. Разом з тим в Ольвії виготовлялись численні речі, зокрема — художні металічні предмети з оздобами, виконаними в «звіриному» стилі, без сумніву розраховані на задоволення смаків споживачів — скіфів. Ці предмети мали велике поширення в скіфському суспільстві і досягали таких далеких районів, як Поволжя і Приуралля. Місцева ольвійська промисловість працювала як на свій внутрішній, так і на зовнішній скіфський ринок. В багатьох скіфських поселеннях і могильниках Буго-Дніпровського басейну (аж до Києва — по Дніпру і до верхів'їв Буга) знаходять чимало виробів ольвійської промисловості.

Значну роль в ольвійському господарстві відігравала рибна ловля. Звідси вивозили в Грецію скумбрію, осетрів і кефаль. Нареш-

ті, велика частина ольвійського населення була зайнята на міських будовах. Будівнича справа досягла в Ольвії високого рівня, як в технічному, так і в архітектурному відношенні. Ольвійські інженери винайшли спеціальні земляні фундаменти, які робились з шарів перемішаної глини з попелом і повністю забезпечували монументальні будинки і споруди, будовані на цих основах, від сповзань і осідань, дуже частих в цих місцях.

Ольвія була великим культурним містом. Деякі з ольвіополітів були письменниками і вченими (Біон, Посідоній). В Ольвії існували театр, гімнасій, стадіон; влаштовувались різні спортивні змагання. Релігія ольвіополітів була в основі своїй грецькою. Найголовнішими своїми богами ольвіополіти вважали Аполлона і Ахілла; вони шанували також Деметру, Кібелу і інших представників грецького пантеона. Значного розвитку набув і скіфський туземний культ бога води — Борисфена. Взагалі скіфи дуже впливали на всі сторони культурного життя ольвіополітів, а також і на інші види їх діяльності. Великим був і вплив ольвіополітів на скіфів, на їх суспільно-соціальний лад, на їх господарство і культуру.

Ольвія була рабовласницьким самоурядним містом-державою (полісом), з демократичною структурою органів управління, на зразок інших сучасних Ольвії грецьких міст-полісів в Греції і Малій Азії.

Влада в Ольвії поділялась на законодавчу і виконавчу. Верховним законодавчим органом були народні збори, які вирішували основні питання зовнішньої політики і внутрішнього управління і вибирали урядових осіб. До законодавчих органів відноситься і рада міста, яка діяла в періоди між скликаннями народних зборів на правах президії.

До органів виконавчої влади відноситься ряд колегій, на чолі яких стояла колегія архонтів. Колегії займались військовими справами, фінансовими питаннями, торговими зносинами. Ольвійське самоуправління майже на всьому протязі існування міста чеканило свою автономну міську монету (переважно мідну, рідше срібну й золоту) різних типів і номіналів.

Не дивлячись на зовнішньо-демократичну форму ольвійського самоуправління, виконавча влада та й народні збори фактично були в руках економічно пануючого класу населення (рабовласників-купців, лихварів, власників майстерень), від якого бідна частина ольвійських громадян завжди економічно залежала, не кажучи вже про численних ольвійських рабів (вони склалися з скіфів і інших туземних племен), що не мали ніяких громадянських прав. Не користувались громадянськими правами й іноземці, які переселилися в Ольвію з інших міст, щоб займатися тут торгівлею. В цих умовах неминучою була боротьба між класами ольвійського населення, боротьба, яка червоною ниткою проходить через всю політичну історію Ольвії.

Основні етапи політичної історії Ольвії уявляються нам в таких

рисах. Перші сто років свого існування — до середини V століття до нашої ери — Ольвія перебувала в жвавих зносинах з грецькими й іонійськими містами Малої Азії; з V століття Ольвія встановлює тісні широкі торгові взаємовідносини з Афінами. Це забезпечило розквіт Ольвії в усіх галузях життя міста і діяльності його громадян.

Відома навіть спроба, зроблена Периклом в 438 р., приєднати грецькі міста Причорномор'я (в тому числі і Ольвію) до афінського союзу. Коло 330 року до нашої ери Ольвію обложив один з полководців Олександра Македонського — Зопіріон, який з тридцятитисячним військом зробив похід проти скіфів і Ольвії, очевидно, з метою включення останньої в склад володінь Олександра. Раби й убогі громадяни ольвійського населення в цей час повстають проти пануючого в Ольвії класу рабовласників і неремагують: раби були відпущені на волю, іноземцям, які жили в Ольвії, були надані права громадянства, незаможному населенню були зменшені їх борги міській казни і лихварям. Зопіріону не вдалося перемогти ольвіополітів.

В III столітті до нашої ери відносини Ольвії з скіфськими племенами, які були доти, мабуть, більш-менш мирними, стають напруженими. Місту постійно загрожують скіфські і деякі інші туземні племена, від яких доводиться або відкуплятися даниною, або, що нерідко трапляється, захищатися зі зброєю в руках. Так, в III столітті війовничі племена галатів і скірів двічі нападали на місто. В II столітті до нашої ери Ольвія перебуває деякий час в залежності від скіфської держави Скілура і Палака. Ольвія веде в цей час торгові зносини з Пергамом, Александрією, Синопом, Фасосом і ін. На початку I століття Ольвія включається в склад володінь Мітрідата, який навіть присилає сюди свій гарнізон. Коло середини I століття до нашої ери на Ольвію нападають фракійські племена гетів, які і піддають її страшному, небувалому в її історії розгрому. Навала гетів відбилася на всьому житті Ольвії. Місто відбудовується лише на незначній (південній) частині колишньої території нагірного і портового районів; населення зменшилось у багато раз, економічна діяльність міста дуже підупала. В цей час збільшується скіфський прошарок в складі ольвійського населення, допущений до участі в міському самоуправлінні.

В I столітті нашої ери Ольвія знов перебуває деякий час під владою вождів скіфо-сарматських племен Фарзоя і Інєсімея. В II столітті нашої ери Ольвію тіснять племена тавроскіфів. Не маючи можливості обороняти себе від ворогів, Ольвія звертається до Рима за підмогою. Імператор Антонін Пій прислав сюди гарнізон, який відстояв місто від племен, що загрозували йому. На початку III століття, при імператорі Септимії Севері, Ольвія визнає верховну владу Рима і включається в склад однієї з римських провінцій, розташованих в той час на території сучасної Румунії.

Торгова діяльність Ольвії продовжувалась і в римський час, але в значно меншому масштабі. Сюди привозиться червоно-лакова кераміка з італійських центрів, Самоса і Пергама, а також скляні вироби з італійських і східно-середземноморських центрів.

По Бугу і нижньому Дніпру продовжувала існувати велика кількість поселень, які були тісно зв'язані з Ольвією і постачали її всім тим, що потрібно було для вивозу. В свою чергу, і Ольвія вивозила в ці, а також і в сотні інших туземних поселень, які існували в I—IV століттях нашої ери на території сучасної України, вироби своєї місцевої промисловості.

Ольвія, неодноразово розорювана кочовими племенами (савроматів, готів, гунів), в IV столітті припиняє своє існування.

Сармати, готи, гуни. В першій половині першого тисячоліття нашої ери по території України безперервно пересувались різні варварські кочові скотарські племена, які поперемінно підкоряли собі землеробське населення, що споконвіку жило на цій території.

Спочатку сармати, після них готи, гуни і деякі інші племена, які перебували на стадії патріархального ладу, — всі вони залишили сліди свого перебування на нашій території і в свою чергу багато чого взяли з скарбниці культури тутешнього осілого землеробського населення, яка складалася століттями.

Кочові сарматські племена аланів, роксоланів, язигів появились з своїми стадами на скіфських землях ще в IV столітті до нашої ери. В II—I століттях до нашої ери вони підкорили своїй владі велику кількість туземного (в тому числі й скіфського) населення степових і лісостепових районів на значній території від Дона до Дуная.

Сарматські племена, можливо, були споріднені з пануючою частиною скіфських племен.

Варварські германські кочові скотарські племена готів прийшли з берегів Балтійського моря на територію теперішньої України на початку III століття нашої ери для захоплення земель і багатств, накоплених тутешнім населенням, яке було на вищому, порівняно з готами, ступені культури.

Немало спустошень зробили готи своїми постійними набігами, вони неодноразово нападали на Ольвію, а також на інші грецькі і скіфо-сарматські міста. В IV столітті готські дружини, на чолі з Германарихом, взялися за організацію в степах Причорномор'я великого племенного союзу. Цей союз, однак, існував дуже недовго: місцеве корінне населення Причорномор'я всіма силами протидіяло заходам готів, а в 375 р. разом з гунами прогнало готів за Дунай. Частина готів змішалась з скіфськими, сарматськими і іншими туземними племенами, яких готи в свій час підкорили собі, засвоївши їх культуру та звичаї. Так невдало закінчилася спроба створити готську державу на землях розвиненого і культурного причорноморського населення.

Кочові скотарські племена гунів прийшли сюди, просуваючись з Азії на захід; вони зробили великий вплив на життя Західної Європи того часу. Гуни знищили тутешні міста, які століттями існували на узбережжі Чорного моря. Довго не могло оправитися північне Причорномор'я від удару, нанесеного гунами. Коло середини V століття гуни об'єдналися під загальною владою свого вождя Атілли, з смертю якого (453 р.) розпалось це об'єднання. Частина племен пішла на захід, частина осіла тут і злилась з місцевим населенням.

Туземне населення, яке було безпосередніми предками слов'ян, на протязі всього цього тяжкого періоду змін сарматського, готського, гунського племенних союзів неухильно продовжувало розвиватися. Воно займалось землеробством, торгувало з Ольвією до самого кінця її існування й з іншими центрами, збувало їм хліб і іншу сировину, а одержувало звідти промислові вироби. Однією з груп пам'ятників, що лишилися від цього населення, є так звані «поля поховань», які являють собою великі могильники безкурганних насипів. Такі «поля поховань» розкопані більш ніж в 250 пунктах України, особливо густо концентруючись в середньому Подніпров'ї і в західних областях. Населення відправляло обряди трупокладення і трупоспалення. Поховання мають дуже велику кількість посудин, серед яких багато орнаментованих металічних прикрас і інших речей.

Слов'янські племена. Український, російський і білоруський народи, єдині походженням і близькі між собою по мові, культурі, характеру і території, мають і спільний початковий період історичного розвитку. Від цього часу ці братні народи уже тісно були зв'язані між собою і в справі боротьби проти спільних зовнішніх ворогів і своїх експлуаторів. Український, російський і білоруський народи походять від слов'янських племен, які жили в Східній Європі і, зокрема, на території теперішньої України в першому тисячолітті нашої ери. Ці племена складались здебільшого з потомків місцевого осілого туземного населення скіфського і сарматського періодів, яке раніше проживало на цій території і піднялось на новий ступінь свого соціального і культурного розвитку.

До V віку відноситься утворення великого союзу племен антів, під ім'ям яких готський історик VI століття нашої ери Іордан, візантійський історик того ж часу Прокопій Кесарійський і інші учені називають ранньослов'янські племена, які займали в V—VII століттях нашої ери простір від Дона до Дністра. На захід від Дніпра проживали близькі антам племена склавів — іншої вітки ранньослов'янського населення того ж часу.

По своєму соціальному і суспільному устрою анти перебували на стадії вищого ступеня епохи варварства. Стародавні автори характеризують ранніх слов'ян, як людей свободолюбивих. Прокопій Кесарійський оповідає, що слов'яни «не підкоряються

єдиному вождеві, але з найдавніших часів живуть в народовласті, в наслідок чого у них спільно обговорюється все некорисне і корисне».

Анти жили патріархально-родовим ладом. Кілька патріархальних сімей, кожна з яких складалась з батька і двох-трьох його синів з їх сім'ями, які жили на одній території, складали рід. Кілька родів, кожен з яких повністю зберіг свою самостійність, складали плем'я. На чолі цих організацій стояли виборні старійшини роду і вожді племен, влада яких в мирний час була дуже обмежена. Лише в воєнний час вони наділялися всією повнотою влади.

Політична історія слов'янських племен відома нам, завдяки звісткам сучасних слов'янських і інших письменників, порівняно добре.

В кінці IV століття нашої ери готський король Венітар робить два походи на антські племена. Під час першого нашестя готів антам удалось відстояти свою країну від ворога. Другий похід закінчився перемогою Венітара, який захопив в полон вождя антів Божа, його синів і представників знатних антських родів. Після цього анти спільно з своїми сусідами розгромили готську державу, а самого Венітара вбили. Візантійська держава, занепокоєна воєнними успіхами антських і склавінських племен, збудувала цілу сіль укріплень по Дунаю, на північ і на південь від Балканського хребта. Однак, ні ці укріплення, ні висока воєнна римська техніка, успадкована візантійською імперією, не врятували візантійські володіння від антських вторгнень; в 540—550-х роках слов'яни успішно роблять ряд походів на міста і селища Балканського півострова.

На війні слов'яни були хоробрими і сильними, вони придумували різні засідки і пастки для ворогів. Слов'яни були озброєні луком з маленькими отруєними стрілами, дротиками і носили щити. Вони мали споруди для облоги, якими руйнували кам'яні кріпосні мури і башти.

Східним слов'янам доводилося часто воювати з кочовими племенами, які робили вторгнення безперервно в чорноморські степи з Азії.

З кінця V століття нашої ери в Східній Європі появились нові кочові тюркські племена болгар. Частина болгар осіла в VI столітті на середній Волзі і нижній Камі, де вона утворила свою державу. Інша частина болгар в VII столітті захопила придунайські землі, колонізовані слов'янами. Заснувавши на слов'янських землях свою державу, болгари через кілька поколінь злилися з слов'янами і прийняли їх культуру.

В VI столітті в Азово-Каспійських степах появилась нова хвиля тюркських кочових племен — аварів (літопис називає їх обрами), які просувалися зі сходу на захід під натиском інших кочових племен. Підбурювані візантійцями, авари напали на антів, спустошили їх землі і примусили платити данину. В наслідок воєн аварів з Візантією і слов'янами, після того як вони оправились, аварська могутність була зломлена і авари цілком знищені.

Через короткий час анти оправились і відновили спільно з склав'янами напади на Балканський півострів. В 577 році стотисячна армія слов'ян зробила похід на Македонію і Фесалію. Візантійські імператори в кінці VI століття двинули на слов'ян великі військові сили, які, однак, не змогли справитися з поставленими перед ними завданнями. Результатом цих подій було просування слов'янських поселень на південний захід від гирла Дунаю та берегів Чорного моря і заселення Балканського півострова. Східно-слов'янські племена прийшли в рух, одні з них направились на нові місця, інші залишилися в старих заселених районах.

Все це не могло не потягти за собою нового формування взаємовідносин слов'янських племен між собою і виникнення нових племенних утворень.

З кінця VIII і початку IX століть східні слов'яни займають дуже широку територію і діляться на велику кількість племен. Територія між Ільменем і Ладогою була зайнята ільменськими слов'янами. На верхів'ях Дніпра, Західної Двини і Волги жили кривичі, по річці Ока — вятичі, в басейні річки Сож — радимичі. По річці Десні розмістились сіверяни, а по середній течії Дніпра і між Россю та Ірпенем — поляни. Землі між Прип'яттю і Західною Двиною заселяли дреговичі. По річках Тетереву і Прип'яті жили деревляни, по Західному Бугу на Волині — дуліби (вони називались також волиняни і бужани). Галицькі землі займали білі хорвати, а між Бугом і Дністром по Дунаю розташувались уличі й тиверці.

Сусідами слов'ян в цей час є хазари, які утворилися з гуно-болгарських племен і займали з VI ст. Придіння, західний берег Каспійського моря і середню течію Волги. Хазарія в VII і VIII століттях була державою з напівпатріархальною, напівфеодальною організацією. Хазари поступово осіли на землю і зайнялись, крім скотарства, землеробством і виноградарством. Хазарські купці привозили від арабів тканини, посуд, ювелірні вироби й інші предмети розкоші і продавали все це не тільки в Хазарії, а й слов'янам, які жили по Камі, Волзі, Оці, Уралу, і навіть народам Скандинавії і Західної Європи. У слов'ян хазари купували хліб, мед, віск, шкури, хутра, рабів.

В кінці VII століття хазарська держава підкорила собі частину слов'янських племен і обложила їх даниною. Поблизу слов'янських земель появились хазарські кріпості й городища (по Північному Дону, близько Ізюма і в інших місцях). Хазари мали певний вплив на культуру слов'янських племен. Хазарія стала на протязі майже трьох століть (VII—IX) заслоном для слов'ян від азійських кочовників, які через неї не могли попасти в прикаспійські і причорноморські степи.

Східні слов'яни вели осіле життя. Основну роль в господарстві слов'ян відігравало землеробство. Про це свідчать як матеріальні залишки (землеробські знаряддя, рештки хлібних злаків, зернов'яни в місцях поселень), так і лінгвістичні, а також і літературні дані

Хліб слов'яни вирощували не тільки для себе, а й для обміну. Слов'яни сіяли пшеницю, просо, ячмінь, овес, а пізніше й жито; вони вирощували льон, коноплі, горох, цибулю і інші рослини. Земля оброблялась переважно ралом і плугом з допомогою тяглової сили худоби. В лісових же районах землеробство було підсічним. Урожай збирався серпами й граблями. Зерно молотось на круглих кам'яних жорнах, які приводилися в рух руками.

Скотарство, очевидно, займало після землеробства найважливіше місце в слов'янському господарстві. Стада складалися з великої і малої рогатої худоби, коней, свиней і інших домашніх тварин і птиць. Скотарство давало населенню молоко, сир, шкури і т. д. Мисливство відігравало значну роль лише у тих племен, які жили в лісових місцевостях. Рибальство, як свідчать знайдені в слов'янських городищах знаряддя рибного лову і рештки кісток щуки, сома і осетра, також було розвинуте. Займалися слов'яни й бджільництвом (бортництвом).

Визначне місце в слов'янському господарстві займали ремесла, які зросли місцями до рівня добре поставленого виробництва. Ганчарне виробництво досягло значної досконалості. Поряд з посудом, виготовленим на ганчарному крузі, існує і посуд домашнього ліплення, зроблений від руки.

Особливо широкого розвитку набуло металічне виробництво (ковальська справа, мідно-бронзове лиття, штампування), яке випускало великий асортимент предметів прикрас, переважно бронзових. Значна частина прикрас інкрустувалась зеленою і червоною емаллю (фібули — застібки, браслети, підвіски і ін.). Східні слов'яни широко користувались залізом з місцевих залізних руд, яке виготовлялося в сиродутних горнах. Мабуть, і мідь вони доставляли з близьких родовищ. Слов'яни були знайомі і з ткацтвом, вони виробляли грубі полотна й сукна. В цей же час виникають ремісничі центри.

Виникнення ремісничих центрів та спеціалізація ремесла повинні були обумовити розвиток внутрішнього обміну. Появляються скупщики та перекупщики, що виступають посередниками між виробниками і споживачами. Господарське значення цих перших торговців щодалі більше зростає, в міру розвитку ремесла.

Поступово на основних торгових шляхах появляются не тільки ремісничі, а й торгові центри.

Дуже характерно, що зовнішня торгівля східного слов'янства розвивалась не тому, що слов'яни виробляли якінебудь ремісничі вироби виключної якості, а тому, що вони мали цілий ряд таких товарів, які можна було в великій кількості одержати тільки або майже тільки з Східної Європи. Товари ці високо цінилися в східних країнах.

Такими високоцінними товарами були мед, віск, хутра, раби. Широкі лісові простори Східної Європи давали слов'янам можливість займатися бджільництвом в формі бортництва.

Зовнішню торгівлю медом, воском, хутрами й рабами слов'яни проводили, головним чином, з арабами, хазарами та болгарами.

Але коли арабський халіфат та хазарське царство почали занепадати, почали збільшуватись торгіві та культурні зв'язки східного слов'янства з Візантією. Через територію слов'ян поступово почав прокладатися річковий шлях, що зв'язував Балтійське море з Чорним по річці Волхову, озеру Ільменю, річці Ловаті та Дніпру. Цей шлях, що називався шляхом «з варяг в греки», почав відігравати, в міру занепаду торгівлі з хазарами та арабами, велику роль в економіці східного слов'янства.

Відділення ремесла від хліборобства почалось у слов'ян уже в VII—IX вв.

Стабільність зразків керамічних та металічних виробів свідчить уже про виникнення ремісничих центрів. Появляються спеціалісти-ремісники всередині сільських громад і починають віддавати ремеслу більшу частину свого робочого часу, занедбуючи хліборобство або примушуючи робити на своїх земельних ділянках рабів та залежних від них сусідів. Це відділення мусило мати своїм наслідком розклад первісно-суспільного ладу.

Появлення торгівців в надрах общин також сприяє розкладу первісно-общинного устрою, бо торгівці або перестають займатися хліборобством або ж (що частіше) захоплюють землі своїх сусідів і експлуатують їх. Але особливе значення в процесі розкладу общин мав розвиток зовнішньої торгівлі, яка збагачувала значні групи людей, що брали в ній участь.

Первісно-суспільний лад почав поволі розкладатися. Слов'янство із стадії родового ладу почало переходити до сільської територіальної (сусідської) общини, в межах якої з часом почали виникати перші класи.

Сільська община у слов'ян носила назву «мира» і складалась з ряду великих багатосімейних громад—вервей, що почали розкладатися. В VIII—IX віці і сама сільська община уже зазнавала розкладу.

Релігія східного слов'янства відповідала ступеневі його суспільного розвитку. Оскільки слов'янські племена не були об'єднані, у слов'ян не було й єдиної якої-будь встановленої релігії; можна гадати, що у кожного племені існувала своя племенна релігія. Через відсутність джерел ми не маємо можливості встановити повністю релігійні вірування слов'янських племен. В усякому разі можна констатувати сильні пережитки ряду примітивних вірувань—магії й тотемізму. Зокрема, надавалось великого значення заговору та наговорам. Існувало повір'я про перетворення людей у звірів; в деяких обрядах відігравали особливу роль тварини. Найдужчі були анімістичні вірування. Зокрема, між слов'янами поширений був культ предків, які, згідно з уявленням слов'ян, не переставали й по смерті стежити за життям свого роду і опікувати його. Духи дому називались домовиками, духи річок — воляними та русалками, духи лісу — лісовиками.

В міру розкладу первісно-общинного устрою та розпаду племен, примітивні вірування почали ускладнитися. Виникає релігія богів природи. Головним богом був бог неба Сварог. Далі йде Даждзь-бог, який у деяких слов'янських племен ототожнювався з Волосом. Волос був і богом скоту. Богом блискавки й громовиці був Перун, а богом вітрів Стрибог.

Своїм богам східні слов'яни присвячували особливі місця (гаї, горби), на пошану їм улаштовувались свята. Треба зазначити, що взагалі організація культу у східних слов'ян була нескладна. Своїм богам слов'яни не будували храмів. У них не було, як окремої групи, жрецтва. Почасти роль жерців виконували відуні, відьми, чаклуни та волхви.

Слов'янські городища VIII—IX століть відомі у великій кількості по Дніпру, Десні, Ворсклі та інших річках північної і середньої України. Ми звичайно зустрічаємо їх розташованими групами з двох-трьох городищ, в яких селилися члени одного або кількох родів. В кожній з груп є по укріпленому городищу, в якому, очевидно, в момент небезпеки ховалось населення і з інших сусідніх незахищених селищ.

З будовою такого городища можна ознайомитися на прикладі розкопаного археологами городища, типового для VIII—IX століть, розташованого біля с. Манастирища, недалеко від впадіння річки Ромни в річку Сулу. Городище це, що займало територію коло 500 кв. м., розташоване на місі високого берега річки, обмежане, з одного боку крутими береговими схилами, з другого— ровом і валом. Городище було забудоване невеликими прямокутними житлами, які мали земляні рівні долівки і прямовисні стінки. Покрівля не збереглась; очевидно, вона була двохскатною — з дерева й землі. В кожній землянці була глинобитна куполоподібна піч, а перед входом в землянку будувався льох для зберігання зерна і інших продовольчих запасів.

Поряд з поселенням звичайно розміщались курганні могильники, які були родовими кладовищами тієї людності, що жила тут.

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА

1. УТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Передумови виникнення Київської держави. В результаті розкладу первісно-общинного устрою, на території східного слов'янства почали виникати класи.

Ф. Енгельс так характеризує цей період в історії розвитку суспільства: «Союз споріднених племен стає скрізь необхідністю... Воєначальник народу—гех, basileus, thiudans—стає конче потрібною, постійною урядовою особою. Появляється народне зібрання там, де його ще не було... Війна, яку раніше вели тільки для того, щоб помститися за напади або розширити територію, що стала недостатньою, провадиться тепер тільки ради грабежу, стає постійним промислом... Так органи родового ладу поступово відриваються від своїх коренів у народі, в роді, в фратрії, в племені, а весь родовий устрій перетворюється в свою протилежність: з організації племен для вільного регулювання своїх власних справ він перетворюється в організацію для грабежу і пригноблення сусідів і, відповідно до цього, його органи із знрядь народної волі перетворюються в самостійні органи панування та гноблення, спрямовані проти власного народу» (К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. I, 139—140).

Словом, утворюються всі передумови для виникнення держави—апарату класового гноблення.

Літописне оповідання про утворення Новгородської і Київської держави. Питання про виникнення Київської держави є одним з найскладніших питань в історичній науці. В нашому розпорядженні немає даних, які дозволяли б вичерпно висвітлити фактичну обстановку, в якій відбулось об'єднання східного слов'янства в державу. Оповідання літописця становить єдине джерело для вирішення цього питання, але воно повне протиріч і недоречностей.

Згідно з літописцем, в 859 році варяги—вихідці зза Балтійського моря почали стягати данину з ільменських слов'ян, кривичів та сусідніх фінських племен. Слов'яни не витерпіли насильства від завойовників і витнали їх. Після того слов'яни «почаша сами в себе володети, и не бе в них правды, и вѣста род на род и быша у них усобице, и воевати почаша сами на ся и реша сами в себе:

«поищем себе князя, иже бы володел нами и судил по праву». Тоді вони, року 862-го, разом з фінськими племенами, вирішили послати послів до варягів. Посли сказали: «Земля наша велика и обилна, а наряда в ней нет; да поидете княжить и володеть нами». На прохання послів відгукнулись троє варязьких князів з племені Русь — Рюрик, Синеус і Трувор. Рюрик сів князувати в Новгороді, Синеус — в Білоозері, а Трувор — в Ізборську.

Через два роки по смерті Синеуса й Трувора, Рюрик об'єднав у своїх руках владу над ільменськими слов'янами, кривичами, поло-чанами, мер'ю, вессю, муроною. Літописець дуже коротко описує далші події в Новгороді. Під 862 р. літопис розповідає, що у Рюрика було два мужі (бояри) — Аскольд і Дир. Вони відпросилися у Рюрика йти в Константинополь; дорогою вони зупинились в Києві, захопили його і потім заволоділи країною полян. В 879 році Рюрик помер. Через малоліття його сина Ігоря князем стає родич Рюрика — Олег. Через три роки князь Олег рушає в великий похід на південь. Він здобуває Смоленськ і Любеч. Підійшовши до Києва, де в той час князували Аскольд і Дир, він викликав їх на берег Дніпра, видавши себе за торговця, що йде до Константинополя. Коли Аскольд і Дир явились на запрошення, дружинники князя Олега вбили їх. Київ був захоплений Олегом, який зробив це місто центром свого князівства. Оволодівши Києвом, Олег почав поширювати свою владу і на інші слов'янські племена. В 883 році він підкорив деревлян, в 884 році — сіверян, а в 885 році — радимичів. Літописець, крім того, говорить про спробу Олега завоювати землю уличів та тиверців.

Історіографія питання про варягів і Русь. Історики уже в XVIII в., основуючись на цій літописній оповіді, так зображали обставини, за яких виникла Київська держава.

На їх думку, слов'яни перебували на надто низькому ступені суспільно-економічного розвитку і знесилювалися від повсякчасних усобиць. Не маючи змоги завести лад у своєму середовищі, вони вирішили звернутися до норманів — варягів — і ті, на їх просьбу, встановили державну владу спершу в Новгороді, а потім у Києві. Історики XVIII в., переважно німці, ідучи за літописцем, вважали Русь за варягів, тобто норманів.

Але давно уже оповідання літопису і коментарі до нього німецьких учених почали викликати у істориків ряд сумнівів. Першим, хто виступив проти німецьких істориків, був великий російський учений М. В. Ломоносов. Він рішуче заперечував їх основну думку про те, що руська держава була організована норманами. Він відстоював думку, що варяги були не нормани, а одно з слов'янських племен, які жили на Балтійському узбережжі (варяги), отже, що варяги і Русь не германці, а слов'яни.

Суперечка, розпочата між німецькими істориками і М. В. Ломоносовим, перейшла в XIX вік. Німецькі історики покладали початок особливому напрямку в історичній науці, який називався нор-

манізмом, а М. В. Ломоносов став основоположником так званого антинорманізму.

В XIX в. і при початку XX в. норманісти, до яких належали Кунік, Погодін, Соловйов, Ключевський, Шахматов, дискутували з антинорманістами, між якими треба відзначити Гедеонова, Гловайського, М. Грушевського. Норманісти висунули низку доказів на користь своєї теорії. Найголовніші з них такі:

1. Оповідання Бертинської придворної хроніки, що описувала події у франкській державі. Хроніка розповідає, що в 839 році візантійський імператор Феофіл вирядив своїх послів до імператора Людовика Благочестивого. Разом з його послами до двору Людовика прибули люди, які сказали, що їх народ зветь Руссю та що цар їх, на ім'я Хакан, прислав їх до Феофила. Феофіл просив Людовика дати змогу цим людям вернутися в їх країну, бо шлях, яким вони прибули в Константинополь, іде через дикі, жорстокі племена. Це викликало підозру у Людовика. Було проведено розслід і виявилось, що вони — шведи. Норманісти гадають, що це оповідання стверджує тотожність русі і шведів.

2. Повідомлення сучасника Ліутпранда, єпископа Кремонського, під 945 роком про те, що на північ від Константинополя жили руси, що називалися норманами (нордманнами).

3. Оповідання Іоанна Діакона про те, що на Візантію напали в 865 році нормани. А що близько цього часу на Візантію нападали, за руськими і візантійськими відомостями, руси, то норманісти вважають, що нормани — це є русь.

4. Повідомлення візантійського імператора Константина Багрянородного (X віку) про те, що Дніпровські пороги мали руські й слов'янські назви, руські ж назви можуть бути пояснені тільки з норманських коренів. З цього норманісти роблять висновок, що руська мова — це є мова норманська.

5. Назви перших руських князів і дружинників — норманські (Рюрик, Синеус, Трувор, Олег і ін.).

6. Оповідання арабських письменників про Русь, як про вродливий, хоробрий та войовничий народ, на думку норманістів, може бути застосоване тільки до норманів, а не до Русі.

7. Назву Русь норманісти вважають модифікацією фінського слова Ruotsi, яке вживалося для визначення норманів.

Деякі історики робили спроби розв'язати суперечку між норманістами та антинорманістами шляхом припущення, що було дві Русі — одна — північна, норманська, друга — південна, слов'янська. Але їх думки мало доведені.

Походження Русі. Обмірковуючи питання про походження Русі і походження руської держави, треба перш за все відділити питання про походження варягів від питання про походження Русі. Ідучи за К. Марксом, треба, безперечно, вважати варягів за норманів. Але Русь не можна ототожнювати з норманами, бо доводи норманістів при ближчому аналізі слабкі і непереконливі.¹

Перш за все, академік М. Марр зазначив, що слово «Русь» або «Рось» було віддавна поширене по басейну Чорного моря. Отже, немає необхідності зв'язувати його походження з фінським словом.

Далі, оповідання Бертинської хроніки зовсім не є доказ тотожності русі і шведів. Під Хаканом треба розуміти не шведського короля Гакона, як гадали норманісти, а хазарського кагана. Хазарський каган, як це видно з візантійських джерел, дійсно послав до візантійського імператора Феофила посольство в 838 році, яке мало просити візантійців допомогти в будівництві кріпості Саркел. В складі цього посольства могли бути й шведи (нормани), що бажали вернутися додому (тобто в Швецію) не через східну Європу, а через західно-європейські країни, що було, коли й не ближче, то безпечніше. Але в цей час нормани почали спустошувати береги Франції й Іспанії. Якби посла кагана назвали себе норманами, то їх би негайно арештували, як шпигунів, тому вони й вирішили назвати себе русами. Коли ж було проведено розслідування, в результаті якого виявилось, що вони були шведи, а не руси, то вони зараз же були затримані імператором Людовиком. Словом, з розповіді Бертинської хроніки зовсім не видно, що русь це шведи (нормани). Русів приймали з пошаною, а шведів негайно арештовували.

Оповідання Ліутпранда не має доказової сили, бо цей письменник ніде не говорить про русь, як етнічну групу, що належить до норманів. Під «нордманнами» він розуміє тільки людей, що жили на північ від Константинополя. Термін норман, за Ліутпрандом, є термін географічний, а не етнічний.

Мало переконливе й повідомлення Іоанна Діакона. Згідно з його оповіданням, нормани, що напали на Візантію, мали вельми значний успіх, тим часом як за руськими й візантійськими джерелами руси, що напали на Візантію, примушені були з великими втратами вернутися додому.

Найгрунтовнішим доказом норманісти вважають повідомлення Константина Багрянородного про руські й слов'янські назви Дніпровських порогів. Треба визнати правильним твердження норманістів, що руські назви можуть бути пояснені, головним чином, з норманських коренів. Але це зовсім не означає, що руська мова є норманською. Річ у тому, що руси, плаваючи по Дніпру, який був однією з ланок славнозвісного міжнародного шляху «із варяг в греки», могли засвоїти номенклатуру порогів, поширену між варягами, які вторували цей шлях у Візантію. Слов'янські ж назви — це не назви східного слов'янства, а старослов'янські або болгарські назви, в чому мусив признатися один з найвизначніших представників норманізму Томсен. Треба вважати, що руські назви не являють собою перекладу слов'янських назв, а що це дві різні географічні номенклатури. Східні слов'яни, що втягнулися в торгівлю пізніше, ніж хазари або варяги, безперечно мусили користуватися географічними назвами, які склалися попереду. Ха-

рактарно, що Босфор вони називали Судом, — словом, що є модифікацією норманського слова Зунд.

Що ж до вказівки норманістів на те, що перші руські князі і їх дружинники носили норманські назви, то це цілком природно. Як ми побачимо далі, перші руські князі були норманами (варягами). Але з того, що перші князі носили норманські назви, зовсім не випливає, що русь — нормани.

Норманісти довели, що варяги — це нормани, але їх докази, що й «Русь» являє собою норманське плем'я, не переконливі. Не переконливі й докази антинорманістів про походження Русі. Одна частина антинорманістів намагалася довести, що Русь — це племенна назва полян. Але виявляється, що Русь в IX в. існувала не тільки на землі полян, а й на Чорноморському узбережжі і в Новгороді. Оскільки назва Русь не могла бути на початку привласнена якійсь етнічній групі (тільки з середини X в. Руссю дійсно почала називатися земля полян, з Києвом на чолі), то давно уже в історичній літературі було зроблено припущення, що Русь — це особливі соціальні групи, які виникли в період розкладу первісно-общинного ладу у східних слов'ян і почали осідати по містах. Вони склалися з родоплеменного панства торгівців, работоргівців, крупних ремісників, дружинників. Але поряд з верхівкою суспільства до міст почали збиратися й елементи, що втратили своє становище, зокрема общинники, землі яких були експропрійовані крупними землевласниками. Отже, Русь складалася з слов'ян різних племен, але між ними могли бути й іноземні елементи.

Що Руссю на початку називались соціальні групи, які виникли в процесі розкладу первісно-общинного ладу у східного слов'янства, говорять не тільки руські, а й візантійські та арабські джерела.

Коли в 907 році князь Олег закінчив переможний похід на Візантію, він наказав понавішувати на руські кораблі паруси з дорожньої тканини, а на слов'янські кораблі — кропив'яні. Це свідчить, що Русь була особливою соціальною групою. Далі, в юридичному збірникові, що почав утворюватися в XI в., «Руській Правді», русини ставилися на першому місці між іншими соціальними групами, а слов'яни — на останньому.

Між візантійськими джерелами найдоказовішим є оповідання візантійського імператора Константина Багрянородного. Він говорить, що руси щосени і зими виходять стягати данину з слов'янських племен. На весну вони привозять всю цю данину до Києва, а потім переправляють її Дніпром і далі морем, у Візантію. Константин говорить про побирання данини з слов'ян усіма русами, а не тільки князями або дружинниками. За іншими візантійськими даними, руси — це або професійні воїни або торгівці.

Про це ж такі говорять і арабські письменники. Руси — це купці, найголовніше работоргівці, що провадили торг з хазарами або арабами. Особливо вичерпні свідчення арабського письменника Ібн-Даста (X вік), який зазначає, що руси не мали своїх се-

лищ. Вони займалися грабежами слов'ян, здобували у них продукти харчування і вели торгівлю з хазарами та арабами.

Таким чином, з різних джерел видно, що руси спочатку становили соціальні групи, які виникли в результаті розкладу початково-первісної общини. Згодом назва «Русь» почала присвоюватися Києву та землі полян, де, як можна припускати, осіли найбільші групи Русі, і Русь стає назвою географічною. Оскільки Київська держава об'єднала всю масу східного слов'янства, то Руссю її почали називати всю масу східного слов'янства.

Перші руські держави. Вирішення питання про варягів і Русь, а також про ступінь суспільно-економічного розвитку східного слов'янства дає нам змогу вирішити й питання про походження руської держави.

З арабських та візантійських джерел видно, що найзначніші групи слов'ян, огнища класового суспільства, спочатку виникли в трьох центрах: 1) Артанії (дослідники ототожнюють Артанію з Тьмутараканню, що була на берегах Чорного моря), 2) Новгороді і 3) Києві. Руси давно уже (з 30-х років IX в.) відомі були на узбережжі Чорного моря, де вони робили напади на візантійські міста. Так, один великий загін, під керівництвом новгородського князя Бравліна, напав і пограбував місто Сурож, а другий загін пограбував місто Амастриду.

Отже, уже в 30-х роках IX в. на території східного слов'янства стали появлятися державні об'єднання примітивного типу. Коло 860 року руси зробили напад на Візантію, і хоч він скінчився невдачею, а проте вельми налякав візантійців. Словом, ще до так званого «призвання варягів» східні слов'яни уже утворили ряд держав.

Виникає тепер питання: яке справжнє значення мали факти, що про них розповідає літописець під 859—862 роком? Тут, перш за все, ми повинні відзначити, що, звичайно, ні про яке призвання варягів, норманів не може бути й мови. Ще давніші дослідники вважали оповідання про призвання варягів легендою. Виявилось, що у багатьох народів факти насильницького вселення того чи іншого народу або завоювання пояснюються як призвання. Так, автор англійської хроніки Відукінд, розказуючи про завоювання бритів англо-саксами, теж зображує всі ці події, як призвання англо-саксів. Він навіть примушує говорити британських послів майже тими самими словами, які були сказані слов'янами: «Земля наша велика и обилна, а наряда в ней нет». Наш літописець, розказуючи про «призвання варягів», намагався прищепити думку, що всяка влада служить цілям класового примирення. Але, хоч оповідання літописця являє собою легенду, проте воно має в собі деяке зерно істини. Можна вважати за дійсно встановлене, що в 60-х роках IX в. Новгородська, а потім і Київська держава, зорганізована русами, перебувала під владою варязьких князів. Питання про те, як це сталося, багато дебатовалось в історичній

літературі. Деякі дослідники появлення норманських князів на території східного слов'янства пояснювали завоюванням норманами Новгород, а потім Києва. В наші часи академік Б. Греков, пояснюючи це питання, припускає, що нормани були призвані одним з ворогуючих угруповань Новгород. Б. Греков зазначає, що руські князі і потім під час своїх усобиць вдавалися по допомогу варязьких, норманських дружин. Так, князь Володимир закликав норманів для боротьби з братом своїм Ярополком, князь Ярослав закликав норманів під час боротьби з Святополком, а потім із Мстиславом. Коли князь Володимир, з допомогою варягів, зміцнив свою владу в Києві, то йому було навіть трудно позбутися варягів: вони робили спроби утвердитися в Києві і диктувати свою волю Володимирові. Можна гадати, що сильна норманська дружина в 60-х роках IX в. була покликана одним із ворогуючих угруповань русів. Нормани допомогли їм розбити противників, але потім залишилися в країні, спираючись на угруповання, яке закликала їх.

Треба визнати думку академіка Б. Грекова найбільше близькою до істини. Адже для прямого завоювання норманами основних центрів Русі потрібна була значна військова сила, — тим часом джерела не говорять про нашествя на територію східних слов'ян значних військових норманських сил. Самий літопис, розповідаючи про похід в 882 році князя Олега з Новгород на південь, зазначає, що в складі його військ були не тільки русь і слов'яни, а й фінські племена.

Таким чином, треба гадати, що появлення варязьких князів спершу в Новгороді, а потім у Києві, пояснюється не прямим завоюванням норманами, а закликанням їх одним з ворогуючих угруповань Новгородської Русі. Появившись у Новгороді та очоливши одно з цих ворожих угруповань, нормани і норманські князі, зважаючи на їх нечисленність, мусили злитися масою русів, а потім з масою східного слов'янства. Коли князь Олег йшов у 882 році на Київ, він був руським князем норманської династії. При внукові Рюрика, Святославі, зникли майже всі сліди норманізму в руському житті. Уже зовнішній вид самого Святослава, як нам зберіг його сучасник Лев Діакон, малює князя подібним до пізніших запорожців; про те, що варяги не відігравали ролі в житті і утворенні Київської держави говорить нам і такий факт: пізніше 980 р. варяги, які були в війську князя Володимира Святославича під час воєн останнього з братом Ярополком, після захоплення Володимиром Києва хотіли пограбувати місто. Володимир зміливими заходами позбувся втручання варягів у справи своєї держави.

Ще до появлення норманів — варягів на території східного слов'янства склався ряд примітивних держав. Руським князям норманської династії вдалося об'єднати під своєю владою не тільки ці примітивні держави, а й низку племен східного слов'янства, при чому треба зазначити, що це об'єднання уже давно на-

зріло. Словом, руська держава виникла в результаті внутрішнього розвитку, а не в результаті завоювання іноземців.

Діяльність князя Олега. Князь Олег, що рушив в 882 році з Новгороду з великим різноплеменним відділом, заволодів рядом міст по Дніпру, в числі їх — Києвом, що був одним з найдавніших і найбільших центрів Русі. В історичній літературі давно було поставлене питання, чому Київська Русь примушена була так швидко визнати владу Новгородського князя, до того ж князя норманської династії. Найбільш переконливим є припущення проф. А. Преснякова, який вважає це наслідком того, що Південна Русь взагалі була ослаблена навалою в Чорноморські степи тюркських кочових орд — печенігів, тюрків і ін.

Заволодівши Києвом, який потім стає центром руської держави — «матір'ю городів руських», Олег наклав на Новгород щорічну данину. Отже, Олег став володіти найважливішими пунктами на великому торговому шляху, що проходив «із варяг в греки». Потім Олег почав підкоряти інші слов'янські племена: деревлян, сіверян, радимичів; сіверян та радимичів він відвоював від хазар, яким вони примушені були платити данину. Деякі племена, що жили між Дністром і Дунаєм (уличі і тиверці), вчинили йому опір і були підкорені уже наступником Олега, Ігорем.

Зміцнивши свою владу, князь Олег в 907 році, як оповідає літописець, пішов великим походом на Візантію. Літописне оповідання має багато легендарних подробиць, проте воно не залишає жодного сумніву, що похід Олега був щасливий. Візантійці примушені були укладати з князем Олегом договір. За договором (оформленим в 911 році) візантійці повинні були заплатити данину по 12 гривень «на ключ», тобто на корабель (а їх було, за літописом, 2000), і дати певні суми на руські міста. Руські купці, що приїждитимуть до Візантії, мали одержувати від візантійського уряду повне утримання. В цьому русько-візантійському договорі досить докладно визначаються взаємовідносини між Руссю і візантійцями.

Князь Ігор. Князеві Олегові під кінець його князювання пощастило утворити доволі велику державу. Зважаючи на те, що зв'язок між окремими частинами цієї держави підтримувався, головним чином, силою зброї, він не міг бути міцним. Натурально, що по смерті князя Олега (за літописом, Олег помер в 912 році) низка підкорених ним слов'янських племен повстала. Його наступникові князеві Ігореві довелося підкоряти їх знову.

Літопис дає мало відомостей про діяльність Ігоря. За літописом, князь Ігор зробив два походи на Візантію. Перший похід (941 р.) був нещасливий. Флот Ігоря був спалений «грецьким огнем». Коли Ігор організував другий похід на Візантію, греки почали переговори і уклали з ним (945 р.) договір, що являє собою модифікацію договору, складеного Олегом. З порівняння тексту обох до-

говорів видно, що договір 945 р. менш вигідний для Русі, ніж договір з Олегом.

Арабські джерела сповіщають, що Русь в князювання Ігоря зробила два походи на західний берег Каспійського моря (913 і 943 рр.). Але з арабських відомостей трудно в'яяснити, ким були організовані ці походи. В усякому разі про Ігоря, як про вождя цих походів, у цих повідомленнях не згадується.

Літопис досить докладно розказує про смерть князя Ігоря. Ігоря було вбито деревлянами під час збирання данини (945 р.). Літопис дає багато легендарних подробиць про помсту деревлянам з боку його дружини княгині Ольги (була на чолі владн в 945—957 рр.) та про приборкання нею повстання деревлян.

Дальший розвиток торгівлі і ремесла в Київській державі. В Київській Русі IX—X вв., в результаті росту продуктивних сил, обумовленого внутрішніми причинами, ми спостерігаємо процес дальшого економічного розвитку. З кінця IX в. спостерігається дальший розвиток ремесла. Археологічні розкопки дозволяють встановити значні успіхи в ганчарному ділі і в обробленні металів. Майже скрізь зникає саморобний череп'яний посуд, скрізь знаходять посуд, вироблений з допомогою ганчарного круга. Появляється сила залізних виробів стабільних зразків. Археологи знаходять не тільки ремісничі вироби сокири, а й долота, серпи, гаки, дверні запори, замки. Розвивається ювелірне мистецтво — виробка перстнів, браслетів, пряслиці, сережок і т. п.

Все це свідчить про те, що процес відокремлення ремесла від хліборобства продовжує розвиватися і поглиблюватися. А розвиток ремесла обумовлює, в свою чергу, і розвиток місцевої торгівлі. Число торгових і ремісничих центрів збільшується, існуючі ж старі центри укрупнюються.

Великих успіхів почала набувати й зовнішня торгівля, перш за все — торгівля з Візантією. В X віці починається занепад великої арабської держави, куди переважно йшли руські товари. Відповідно до цього, почало підупадати й торгове значення хазарського царства, що відіграло посередницьку роль між торгівлею слов'янських та фінських племен з арабами. Виключного значення для зовнішньої торгівлі набуває великий шлях «із варяг в греки». Торгівля по цьому шляху стала жвавішою, ніж при посередництві хазар через Оку та Волгу. Шлях до Візантії був значно коротший, ніж шлях в основні хазарські центри, товари обертались значно швидше, отже торгівля приносила більші вигоди.

Поряд з розвитком ремесла й торгівлі, мало велике значення для розкладу сільської общини також і стягання данини з населення. Завдяки стягання данини збагачувалась верхівка суспільства, наживались скупщики та посередники щодо продажу данини (вона стягалася медом, воском, хутром), з другого боку, завдяки стягненню данини, що супроводилось здирствами та насиль-

ствами, значні групи населення розорялись і, щоб виплатити данину, йшли в кабалу до заможних сусід.

Поряд з цим, з моменту утворення Київської держави ведуться часті грабіжницькі війни, що збагачували правлячу верхівку та родоплеменну знать. Щодалі більше розкладається сільська община, численнішими стають крупні землевласники. Ці крупні землевласники експлуатують рабів і залежних, закабалених та збезземелених общинників.

При кінці X в. появляються крупні землевласники, існує уже феодална експлуатація. Між такими феодалами, що вперше появились на руській землі, в першу чергу треба вказати на київських князів. Літопис розказує, що уже княгиня Ольга посідала села і великі земельні добра, ловища, перевесища і т. п. Літопис говорить, що Ольга мала власне місто — Вишгород. Поряд з князями, феодалами ставала і родоплеменна знать і найбільш впливові з князівських дружинників. Появляється й термін для визначення класу феодалів, — їх починають називати боярами.

Виникає питання, до якої суспільно-економічної формації треба віднести суспільно-економічний устрій, що встановився в Київській Русі в дофеодалний період. Одна група істориків настоювала на тому, що Київська Русь IX—X віку була рабовласницькою. Але доводи цих істориків непереконливі. Вони не спромоглися довести, що рабовласницький спосіб виробництва був провідним в Київській Русі IX—X в. Хоч рабство й існувало, але воно носило патріархальний характер. Друга група радянських істориків доводила, що Київська держава була феодалною з моменту свого виникнення. Але цим історикам також не вдалося довести, що феодалний уклад був провідним уже в IX в. Безперечно, Київську державу треба зачислити до держав перехідного типу, подібних до франкської держави Меровінгів, і визнати, що в Київській Русі ми спостерігаємо боротьбу укладів: патріархального, рабовласницького, феодалного, при чому дедалі більше перемагав уклад феодалний.

2. РОЗКВІТ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Князювання Святослава. Київська держава найбільшого розквіту набула в князювання Святослава і Володимира, коли вона стала відігравати визначну роль в політиці європейських і почасти азійських держав. В князювання Святослава (957—972) феодалні групи набрали значного впливу. Виразницею інтересів цих груп була мати його, княгиня Ольга, яка за літописом, посідала чималі земельні добра і мала, як ми уже вказали, навіть власне місто Вишгород. Ольга, що управляла державою в малоліття Святослава, провела фінансово-адміністративні заходи, суть яких полягала в ліквідації попередньої системи збирання данини через полуддя. Було заведено особливі фінансово-адміністративні центри — погости.

Оскільки в Київській державі здобули вплив феодальні групи, там стало ширитися й християнство, що було в цей час однією з феодальних релігій. Сама Ольга прийняла християнство з Візантії.

Син Ольги Святослав мусив багато воювати для зміцнення Київської держави.

Літописець так характеризує Святослава: «легко ходя, аки пардус (барс), войны многи творяше. Ходя воз по себе не возяше, ни котла, ни мяс варя, но потонку изрезав конину ли зверину ли или говядину на углях испек ядыше, ни шатра имяше, но поклад постлав и седло в головах». Літописець відзначає й рицарські риси характеру Святослава, який ніколи не нападав на своїх ворогів без оголошення війни. Він попереджав противників про свій похід: «хочу на вы ити».

Ледве тільки Святослав змужнів, він почав ряд походів на сусідні країни. Перш за все Святослав підкорив вятичів, які досі не входили до складу Київської держави і платили данину хазарам. Потім він воював з народами, розташованими на схід від вятичів (буртасами). Його напад на волзько-камських болгар викликав війну з хазарами, які були союзниками болгар. Хазари були розбиті, а їх основні центри Итиль, Саркел і Семендер зруйновані.

Сучасник Святослава, арабський географ Ібн-Хаукалі говорить: «Тепер не залишилося й сліду ні від Булгара, ні від буртасів, ні від хазар, бо Русь знищила всіх їх, відібрала від них і прилучила до себе їх край; а ті, хто врятував від рук (Русі), порозбігалися по околицьних місцях, сподіваючись домовитися з Руссю і стати під її владу».

Розгромивши хазар, Святослав пішов походом на народи Північного Кавказу, напав на ясів та касогів (осетинів і черкесів) і примусив їх платити йому данину.

Війна Святослава з Болгарією та Візантією. В період утворення Київської держави посилилась друга слов'янська держава — Болгарія. Болгарський цар Симеон (885—927) став загрожувати самому існуванню сусідньої Візантійської імперії. Імператори Лев і Роман примушені були платити Болгарії данину. Смерть царя Симеона і перехід влади до рук кволого його наступника — Петра «Лагідного» — врятували Візантію від остаточної загибелі. Щоб підірвати могутність Болгарії, Візантія звернулася до князя Святослава з пропозицією організувати похід на Болгарію. Візантійський уряд послав до Святослава «человека смелого и хитрого» Калокіра, який мав передати йому багато фунтів золота і запевнити його, що Візантія не зробить ніяких противних заходів, коли Русь завоює Болгарію. Безперечно, Візантія, роблячи цей дипломатичний крок, сподівалась, що Болгарія і Русь ослаблять себе у взаємній боротьбі і Візантія позбудеться таким способом двох небезпечних сусідів. Безперечно також, що Візантія в той час недооцінювала сили Русі і воєнних якостей її вождя Святослава.

Святослав в 967 році рушив у похід, швидко розбив основні військові сили болгар і захопив багато болгарських міст, в числі їх Переяславець на Дунаї. Він вирішив зробити цей город своєю столицею. В Переяславець, говорив Святослав, «вся благая сходяться: от Грек злато, паволоки, вина и овошчеве различные, из Чех же из Угорь сребро и комони, из Руси же скоро и воск, мед и челядь».

Сподівання візантійського уряду не справдилися. Замість двох ослаблених в результаті взаємної боротьби держав вона мусила тепер мати діло з сильною руською державою, на чолі якої стояла людина, що мала великий військовий талант. Тоді візантійський уряд підмовив напасти на Київ печенігів, — тюркський народ, що кочував по причорноморських степах. Печеніги підступили до Києва. Викликаний у Київ княгинею Ольгою Святослав залишив Болгарію. Під час війни Святослава з печенігами болгари повстали проти нього. Святославу довелося знову завойовувати Болгарію. Візантійський уряд, наляканий успіхами Святослава, вирішив подати допомогу болгарам. Війна з болгарами і візантійцями спочатку була дуже щасливою для Святослава. Він зайняв Македонію й загрожував столиці держави — Константинополю. Але потім, в результаті напруження всіх сил з боку Візантії і Болгарії, військо Святослава, відрізане від своєї батьківщини, зазнало великих втрат. В 971 р. Святослав мусив укласти мир з Візантійським імператором Іоанном Цимісієм. За цим миром Святослав зобов'язувався покинути Болгарію.

Вертаючись до себе на батьківщину, Святослав вирядив частину свого війська, на чолі з Свенельдом, одним шляхом, а сам вирішив вертатися з невеликою дружиною другим, через Дніпровські пороги. Печеніги, очевидно, направлені візантійцями, напали на військо Святослава, який мусив зазимувати на нижньому Дніпрі, розбили його дружину, при чому сам Святослав був убитий (972 р.).

По смерті Святослава київським князем став старший син його Ярополк. Другий син Святослава, Олег, сидів у деревлянській землі, а третій син, Володимир, у Новгороді. В 977 р. почались усобиці між синами Святослава. Князь Ярополк напав на Олега, який зазнав поразки і був убитий. Князь Володимир, дізнавшись про смерть брата, утік з Новгорода до варягів (норманів). Через якийсь час Володимир на чолі норманської дружини вернувся в Новгород і зробив успішний похід на Київ. Коли Ярополк був потім убитий підступом, Володимир об'єднав у своїх руках всі частини Київської держави (980 р.).

Князювання Володимира (980—1015 рр.). Володимир продовжував завойовницьку політику свого батька. Він зробив успішний похід на литовський народ ятвягів і підкорив його. Після війни з поляками він відвоював у них Перемишль, Червен та інші міста. Того ж року (981) Володимир ходив походом на вятичів, що по-

ветали проти нього, і примусив їх платити ту данину, яку вони платили його батькові.

З інших походів Володимира треба відзначити похід проти хорватів і камських болгар, яких він розбив.

Разом з розширенням границь своєї держави князь Володимир зміцнює зв'язок між окремими частинами її, становлячи, замість місцевих «світлих і великих» князів, своїх численних синів (за оповіданням літопису, він має дванадцять синів). Велику увагу приділяв Володимир захистові Київської держави від тюркських народів, зокрема від печенігів, які в щораз більшій кількості почали проникати до Чорноморських степів, бо хазарське царство, розгромлене Святославом, не могло ставити їм опору в їх просуванні з глибини середнеазіатських степів на захід. Князь Володимир збудував для захисту від печенігів ряд кріпостей і вал, обнесений частоколом.

Після зміцнення своєї влади Володимир почав брати діяльну участь і в справах візантійської імперії. Візантійський імператор Василій II, проти якого повстав його полководець Варда Фока, звернувся по допомогу до Володимира. Володимир згодився допомогти Василю, але на певних умовах.

З даних, які ми маємо, можна встановити, що Володимир, окрім золота, зажадав від імператора Василя II руки його сестри Анни. На цю вимогу Василій згодився дуже неохоче, бо візантійські імператори вважали недопустимим родатися з «варварами». Досить вказати, що германський імператор Оттої, який сватав за свого сина грецьку царівну, дістав відмову.

Коли війська Володимира розбили Варду Фоку, Василій II не додержав своєї обіцянки віддати сестру за Володимира. Тоді Володимир обложив візантійську кріпость Херсонес (Корсунь) в Криму. По довгій облозі кріпость було взято Володимиром. Побожуючись, що Володимир буде вести й далі війну з Візантією, імператор Василій II вирішив віддати за нього Анну, яка зажадала від Володимира, щоб він попереду охрестився.

Хрещення Русі. Християнство стало ширитися в Київській Русі уже давно (за деякими даними, з середини IX в.), але основна маса населення держалась старих язичницьких культів. Київські князі, коли не брати на увагу княгиню Ольгу, також були настроєні проти християнства. Так, літопис зазначає, що Святослав рішуче відмовився хреститися, коли його мати Ольга запропонувала йому перейти в християнство. І князь Володимир виявив себе ревним сторонником старої релігії. Він навіть зробив спробу зміцнити її, поставити у Києві і в Новгороді зображення бога Перуна та інших слов'янських богів, зробивши цим культ богам обов'язковим для своїх підданих.

Але старий культ був таким примітивним, що навіть і в розвинутій формі не міг задовольняти феодальні групи, що йшли до політичного панування. Вони потребували такої релігії, щоб вона

забезпечила оформлення класової феодальної ідеології, сприяла б ідеологічному зміцненню феодального панування і феодальної експлуатації. Було поставлено питання про прийняття нової релігії. Як розповідає літописець, Володимир послав послів ознайомитися з релігіями сусідніх країн.

По суті, питання про вибір релігії було заздалегідь вирішене економічними зв'язками Київської Русі з Візантією, близькістю релігійного центра, існуванням християнського прошарка, а також, очевидно, і прихованою діяльністю візантійського уряду та духівництва, а найголовніше тим, що християнство було в цей момент найбільше розвинутою феодальною релігією. Можна гадати, що поставлена князю Володимиру вимога царівни Анни про хрещення не було для нього несподіванкою, і він дав на неї згоду.

Питання про те, де, коли та за яких обставин сталося хрещення князя Володимира і киян, до цього часу не вирішено остаточно через суперечність джерел. Так, за одними даними князь Володимир хрестився в Корсуні, за другими — в Києві, а за третіми — у Василеві. Немає змоги встановити точно і рік хрещення Русі, хоч літописець і відносить цю подію до 988 р.

Прийняття християнства мало дуже велике значення. Християнство зближувало Київську Русь із західно-європейськими країнами і, особливо, з Візантією. Разом з тим християнство сприяло піднесенню культури Київської Русі. Церква, дбаючи про потреби культу й проповіді, повинна була вжити заходів до заведення й поширення писемності. Своєї писемності в Київській Русі не було. Грецьке духівництво вирішило поширити слов'янську писемність, заведену проповідниками християнства між балканськими слов'янами, братами Кирилом і Мефодієм. Мова слов'янська в ті часи мало чим різнилась від руської мови, і тому заведення слов'янської писемності було цілком можливим. Переклади візантійських книг на слов'янську мову могли бути легко зрозумілими й для руських. Зважаючи на те, що на слов'янській мові існувала уже велика перекладна література, руські могли користуватися й цією літературою. Поряд з церковними, богословськими й канонічними книгами, на Русі почали появлятися й історичні твори, так звані хронографи, юридичні збірники, — словом, всі ті твори, що були поширені в Візантії.

Будівниче мистецтво в Київській Русі стояло, звичайно, на невисокому рівні. Навіть князі й верхівка тогочасного суспільства жили, мабуть, в дерев'яних домах. А тим часом відправа християнського культу вимагала збудування великих просторих храмів, — і ми бачимо, що візантійське духівництво випикує будівників з Візантії, і починається будування кам'яних церков, спершу в основних центрах — Києві, Новгороді, Чернігові, а потім і по інших, менш значних містах. Візантійські будівники мусили навчати будівничої справи й руських, і таким чином будівниче мистецтво, що стояло в Візантії на досить високому рівні, було освоєне в Київській державі.

Зважаючи на те, що в оформленні православних храмів велику роль відіграв живопис, церква почала закликати на Русь візантійських художників — майстрів живопису, і вони теж, як і архітектори, навчали свого мистецтва місцевих людей.

Боротьба за Київ між синами князя Володимира. В кінці X в. і на початку XI в. почали виявлятися ознаки феодального розпаду, що проявлялись в спробах відокремлення деяких земель від Києва, як політичного центра. Початок був покладений Новгородом, де княював Ярослав Володимирович. Князь Ярослав, очевидно, під впливом новгородського боярства, відмовився платити здавна встановлену данину Києву. Князь Володимир рішив піти війною на Новгород, але під час підготовки до походу помер (1015 р.).

Київським князем став один із синів Володимира, Святополк. Щоб зберегти в своїх руках всю повноту влади, Святополк, прозваний Окаяним, не спинився перед убивством трьох своїх братів — Бориса, Гліба і Святослава. Мабуть, та сама доля загрожувала й новгородському князеві Ярославу. Новгородське боярство, що, як зазначено, уже почало почувати тяготу влади київських князів над Новгородом, вирішило дати Ярославу підтримку військом. Ярослав рушив походом на Святополка і розбив його в 1016 р. при місті Любечі. Святополк утік до свого тестя, польського князя Болеслава I. Той рішив підтримати зятя, сподіваючись розширити свої володіння за рахунок Київської держави.

Зібравши велике військо, Болеслав із Святополком пішли на Київ. В війську Болеслава було й триста найманих німців і п'ятсот угорців. В бою при Західному Бугові Ярослав зазнав поразки і втік у Новгород. Київ був зайнятий Болеславом. Польські війська були розташовані в ряді міст Київської держави.

Після своєї поразки на Бугу, Ярослав хотів був утікати з Новгорода «за море», але новгородці порубали човни, в яких князь збирався тікати, почали мобілізацію людських і матеріальних засобів і зібрали військо.

В цей час по захоплених Болеславом землях Київської держави почалися повстання населення проти польських загарбників. Болеслав примушений був вернутися в Польщу, але все ж таки захопив Червенські городи. Без допомоги Болеслава Святополк недовго міг удержатися в Києві, і після поразки (при річці Альті в 1019 р.) загинув під час втечі. Не зустрічаючи опору з боку інших братів, Ярослав став великим князем.

3. ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ В ПЕРІОД РОЗКВІТУ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Загальна характеристика «Держави Рюриковичів». Маркс називає Київську державу Рюриковичів «невзгідною, недоладною й ско-

роспілою», «складеною Рюриковичами з клаптів, подібно до інших імперій аналогічного походження».

Київська Русь складалась з різних територіальних одиниць. Перш за все, в її склад увіходили території, зайняті окремими племенами, — деревлянами, вятічами, радимичами. Але в той час уже визначився процес розкладу племенних відносин, — отже й процес розпаду племенних територій. Відзначимо, що на півночі ще в середині IX в. утворився, під гегемонією Новгороду, досить складний комплекс, до якого входили не тільки слов'янські племена, а й ряд фінських племен. На початок XI в. розпад племенних територій можна вважати в основному закінченим. Сини Володимира сидять уже не в племенних князівствах, а в особливих територіальних комплексах. Зоставалось одно лише плем'я, що зберегло свою племенну організацію, це — вятичі.

Переходячи до вивчення взаємовідносин між окремими територіальними одиницями і київським політичним центром, треба зазначити, що тут, з одного боку, ми спостерігаємо безпосереднє визнання влади київських князів племенними князями, і, з другого боку, роздавання земель князівським людям, які теж називались на початку X в. князями. Маркс дуже влучно підмітив цей факт. Характеризуючи відносини між великим князем і племенними князями, він говорить, що це був «васалітет без земельних держань», а характеризуючи відносини між великими князями і князями, яких вони призначали, він вважає, що «це були лени, що склалися з данин».

Князівська влада. В розглядуваний період, особливо на початку його, функції князів були нескладними. Основна діяльність князів полягала в організації війська, командуванні військом, в установленні та стяганні данини (головним чином, товарами, на які був попит на зовнішніх ринках), і в реалізуванні цих товарів. Візантійський імператор Константин Багрянородний дуже докладно описує діяльність князів щодо збирання данини. При початку осені князі, в супроводі «всієї Русі», виїжджали на збирання данини (так зване полюддя). Всю осінь і зиму вони збирали данину, на весну ж данина звозиться на береги річок. Коли на річках скресне крига, данина ця — мед, віск і хутра — відвозиться на судах до Києва.

Щодо князівського управління, то київські князі мали управляти, головним чином, Київською землею, тобто територією полян. Інші племенні території управлялись племенними князями або князями-намісниками, які призначались з князівського оточення, а в князювання Святослава і Володимира — з числа їх синів.

Щодо суду, то князь судив тільки своїх васалів, дружинників, свою челядь і рабів, та ще, мабуть, жителів Києва. Судив він на підставі звичаїв, що склалися на Русі. Звичайно, в даний період не можна ще говорити про князівське законодавство, коли не розуміти під законодавством фінансово-адміністративних розпоря-

дженъ або судових рішень. Влада князів-намісників та племенних князів спочатку була ще примітивнішою.

В другій половині Х в. ми бачимо ускладнення князівських функцій. Княгиня Ольга уже запроваджує фінансово-адміністративну реформу, організує погости. Особливо ускладнюються функції князя в часи Володимира.

Хоча функції князя й були, відносно, нескладними, проте вони все ж вимагали помічників та порадників. Такими помічниками й порадниками були дружинники і родоплеменна знать («старцы градские»).

Дружина. В розглядану епоху слово «дружина» мало два значення: загальне, яке означало найближчих соратників та співробітників, що оточували князя або боярина в мирі й на війні, і окреме — військо князя. Одним з найхарактерніших моментів дружинного устрою було те, що дружинники постійно перебували при князі чи боярині, жили в князівському або боярському дворі, поділяючи всі його інтереси. Переплетеність інтересів князя і дружини доводиться багатьма текстами тогочасних пам'яток. Так, дружина Ігоря, за оповіданням літописця, докоряючи йому, що Свенельд, боярин Ігоря, зібрав дань з деревлян і його «отроки», тобто дружинники, «изоделися суть оружием и порты», наполягає, щоб Ігор провів збирання данини вдруге: «Пойде, княже, с нами на дань и ты здобудеши и мы». Другий, дуже яскравий приклад, що доводить збіг інтересів князів і дружини, дається в оповіданні літопису про те, чому князь Володимир задовольнив вимогу дружинників замінити їм дерев'яні ложки, якими вони звичайно користувалися, срібними: «Серебром и златом не имам налезти (тобто: не можу здобути) дружини, а дружиною налізу (здобуду) злато и сребро, як дед мой и отец мой доискася дружиною злата и серебра».

З кого складалась дружина? Безперечно, основний контингент дружини складався з родоплеменної знаті, але й кожний, кого князь відзначав у військовій справі і в раді, міг бути притягнутий до складу дружини. В усякому разі, особиста доблесть відіграла велику роль щодо приймання в дружину. Досить зазначити, що коли отрок Ян, до того нікому не відомий, перемиг печенізького богатиря, то князь Володимир «великим мужем створи его и отна его».

Звернімося тепер до питання, з яких груп складалась дружина. Верхня верства дружини — старша дружина — складалась з дружинників, що часто служили батькові князя («дружина отчя»). Вона переходить до молодшого покоління князів, уже маючи вплив і авторитет. З її лав виходять тисяцькі, посадники й інші представники князівської адміністрації. Молодша дружина — отроки, пасинки, дітські — очевидно, молодші віком, — перебувала при дворі князя, зближаючись і зливаючись з невольною челяддю.

З молодшої дружини вибирались особисті слуги князя, його охоронці, а також призначались дрібні урядові особи.

Між старшою й молодшою дружиною стояли дружинники, що їх не можна було зачислити ні до одної, ні до другої групи. Їх звичайно називають просто мужами. Очевидно, це основний бойовий контингент особистих військових сил князя.

Верхівка старшої дружини почала називатися боярами. В усякому разі, боярином стали називати в першу чергу заслуженого члена дружини, що мав не тільки видатну громадську вагу, а й певну господарську самостійність. Цю господарську самостійність можна було здобути тільки утворенням своєї власної дружини, свого двору. В наслідок цього наші пам'ятки, паралельно з князівською дружиною, починають говорити про боярську дружину. Першою згадкою про неї є звістка літопису про дружину («отроків») Свенельда. Ми вважаємо, в основному, правильною думку, що боярської думи (ради), як установи, не існувало ні в дофеодальний, ні в феодальний період Київської Русі. Перш за все, в джерелах ми не знаходимо зовсім ніякої згадки про таку установу. Князі, не утворюючи ніякої установи, радились або з своєю дружиною, — що було звичайним і повсякденним ділом, — або ж закликали, крім дружинників, ще й родоплеменну знать, коли це було потрібно. Такі поширені наради князь скликав, звичайно, для вирішення найбільш серйозних питань. Але, відкидаючи існування якоїсь особливої установи — боярської або князівської думи, — конче треба, разом з тим, мати на увазі, що діяльність князя скеровувалась дружиною і родоплеменною знаттю. Князь, який не хотів іти за порадами своєї дружини, ризикував залишитися самотнім. Літопис, наприклад, розповідає, що в такому становищі опинився князь Борис, коли не послухався поради дружини, яка говорила: «Се дружина у тебе отня и вои; поиди, сяди Киеве на столе отни». Дружина пішла до князя Святополка.

Треба зауважити, що уже при початку XI в. позначився процес розкладу дружинної організації, який виявився у відриві від князівського двору найважливіших дружинників. Процес розкладу дружини сполучався з процесом розвитку боярського васалітету. Але і в дофеодальний період були у князя слуги, що не входили до дружинної організації і мали своє господарство. Таким слугою був, наприклад, Свенельд. Він має свою власну дружину, своїх «отроків». Безперечно, його відносини до князя мали не той характер, що відносини інших слуг — дружинників князя. Тут дружинні відносини почали переростати уже в васальні, але примітивного типу, — у «васалітет без лена», за виразом К. Маркса.

Віче. Одним з основних органів племенної організації була сходка племені, на якій вирішувались найбільш важливі питання. Такий орган існував і у племен східного слов'янства, у яких він має спеціальну назву — віче. Але в Київській Русі вічем почали називатися не племенні сходки, а широкі наради керуючої вер-

хівки та міського населення. Це доводить, що такі наради вирости з племенних сходок.

Джерела уже мало говорять про скликання віча в IX—X вв. Ми маємо цілком вичерпну звістку літопису про скликання віча тільки під 997 р., коли воно було скликане у Білгороді під час облоги міста печенігами. Натурально, що ми не маємо змоги встановити на підставі конкретних даних, які були функції та організаційні форми віча. Ми гадаємо, що князь скликав віча для вирішення найбільш важливих питань. На віче збиралися дружина князя, родоплеменна знать і всі жителі міста.

Київська держава на початку складалась з окремих племен, тому цілком природне припущення, що в кожному племенному центрі скликалися племенні сходки — віча.

Місцева адміністрація. Хоч які нечисленні та нескладні були функції князівської влади в феодальний період, проте князі мали цілий ряд адміністративних органів. Літопис, наприклад, говорить, що оточення князя при кінці X в. складалося не тільки з дружинників та родоплеменної знаті, але й з тисяцьких, соцьких і десятицьких.

Існує кілька думок і щодо суті цієї системи. М. Владимирський-Буданов протиставляв цю систему князівській, дворцовій. Він вважав її земською. М. Покровський визнавав, що тисяцький був головою всіх купців, а соцькі були їх заступниками, — отже, тисяцькі й соцькі були, ніби, органами купецького самоврядування.

А. Пресняков піддав ці думки критиці і, на підставі докладного огляду всіх, які дійшли до нас, джерел, довів, що тисяцькі й соцькі були органами князівської влади, а не органами самоврядування.

Щодо функцій тисяцьких та соцьких, А. Пресняков висловив думку, що сотні з моменту їх виникнення були судово-адміністративними установами. Але А. Пресняков для доказу цієї думки притягає тільки новгородський матеріал, а цей матеріал має специфічний характер.

Ми ж вважаємо, що назви тисяцькі, соцькі і десятицькі — військового походження. Ще до утворення Київської держави слов'янське військо мало поділятися на частини. Найприроднішою і звичайшою у всіх народів була десятична система поділу. При утворенні Київської держави, коли треба було ставити по містах гарнізони, назви тисяцький, соцький і десятицький почали присвоюватися начальникам гарнізонів та командному складові. Таким чином, тисяцькі, соцькі й десятицькі — спочатку були військово-адміністративною владою. Але згодом, в міру утворення феодальної держави, їх функції почали ширшатися й мінятися. В Київській землі тисяцький почав перетворюватися в командуючого військами, князівського воеводу, а соцькі — в міські фінансово-адміністративні органи.

В середині Х в. утворюються і фінансово-адміністративні органи влади не тільки в містах, а й повсюдно. Літопис зв'язує утворення місцевих фінансово-адміністративних центрів — погостів — з іменем княгині Ольги. Як було зазначено, князі збирали данину, споряджаючи для того особливі експедиції восени й зимою (полюддя). Князі з дружиною обходили підвладні їм території і «приурочували» данину з підвладного населення. Але коли деревляни убили князя Ігоря, та під час збирання данини, то жінка його, княгиня Ольга, мусила зважити, що до повноліття її сина Святослава полюддя не могли фактично відбуватися. От тоді княгиня Ольга, згідно з літописом, організує погости і разом з тим упорядковує збирання данини. Оповідання літопису дуже коротке, але зміст його ясний. Данина, в установленому розмірі, сплачується князівським фінансово-адміністративним агентам, що сиділи на погостах. В кінці Х в. князі почали посылати намісників, які носили назву посадників.

Основні моменти в розвитку права. В міру того, як почало утворюватися на території східного слов'янства класове суспільство, виникали держави примітивного типу, почало виникати й право. А що основні центри Русі були вогнищами класового суспільства, то правові норми спочатку виникли саме в містах Русі. Система цих правових норм стала називатися руським правом або руською правдою.

Джерелом руського права даного періоду було звичаєве право. Можна думати, що в IX—X вв. не існувало ще збірників звичаєвого права.

Яка була система руського права в розглядуваний період, ми не можемо встановити через недостатність джерел. В нашому розпорядженні є тільки розповідь літопису про шлюбні звичаї Русі та слов'ян, про встановлення і скасування «вир» князем Володимиром та русько-візантійські договори, що, як можна гадати, мали частково своїм джерелом руське право.

Згідно з даними, які у нас є, в Русі існувало багатоженство.

Треба вважати, що у слов'ян-общинників в розглядуваний період панувала кровна родова помста. Як було зазначено, суд князя не поширювався на всю масу населення. Князь судив своїх дружинників, рабів і, як ми припускаємо, міське населення — «Русь». Зважаючи на те, що Русь складалась з різних класових груп, природно припустити, що кровна родова помста стала уже обмежуватися. Верхівка суспільства намагалась захистити своє життя та майно системою карних заходів. З розповіді літопису видно, що в Київській державі уже в X віці основною карою за вбивство була вира, карна пеня, що йшла князеві. Літопис розповідає, що за князя Володимира в Києві стали дуже частими розбої. Представники духовництва та «старцы градские» порадили Володимирові карати розбійників смертю. Князь Володимир поспішив виконати цю раду. Але що карні пені і зокрема вири

давали князеві чималі доходи, то князева казна почала зменшуватися. Тоді духівництво і «старцы градские» знов прийшли до князя Володимира і порадили йому вернутися до попередньої системи карання — вирами. Що на Русі в ці часи існувала якась досить розвинута система права — «закон руський», — видно з аналізу русько-візантійських договорів. Принаймні, в цих договорах є прямі посилання на «закон руський».

4. РОЗВИТОК ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН В КИЇВСЬКІЙ РУСІ В ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

Зростання крупного землеволодіння. З початку XI в. феодальні відносини в Київській державі, що їх ростки ми бачили раніше, починають розвиватися. Процес відділення ремесла й торгівлі від сільського господарства стає інтенсивнішим і починає проявлятися не тільки в землі полян, сіверян, але й у землях інших слов'янських племен. Щодалі більше розвивається внутрішня торгівля. Зростають міста. Разом з тим не припиняються війни, що їх вели київські князі то з сусідніми країнами (Польщею, Литвою), то один з одним. Словом, процес розкладу сільської общини продовжувався. Поряд з цим, розвивається феодалізм. Зростає крупне феодальне землеволодіння. Вільні общинники і взагалі вільні виробники перетворюються в феодально-залежне та кріпацьке населення.

В XI віці можна за літописними даними встановити інтенсивне зростання князівських земельних володінь, або князівського домена, як звичайно називались земельні володіння самостійних феодальних володарів в західно-європейському середньовіччі. Привласнюючи великі земельні простори, князі утворювали там центри свого феодального володарювання — так звані міста-замки. Ці замки-міста були не тільки центрами феодальної влади князів, а й опорними пунктами для оборони країни від наскоків кочовників. Так, князь Володимир збудував міста Білгород, Переяслав, князь Ярослав — міста по річці Росі.

В XII віці князівський домен уже остаточно склався. Основним шляхом утворення князівського домену була експропріація общинних земель і захоплення ніким не зайнятих пустошей. Але, поряд з цими способами, треба зазначити ще й інші. Перш за все — поступове втягання в систему доменіального володіння крупних володінь, що виникали всередині сільських общин в процесі розкладу їх. Втягання це відбувалось шляхом перетворення землевласників в князівських васалів. Другим способом було грядіння общин — земель шляхом перетворення общинників в феодально-залежне сільське населення — в так званих смердів.

З моменту прийняття християнства починає розвиватися й церковне землеволодіння. Подібно до князів, церковні установи — митрополичі та єпископські кафедри й монастирі — экс-

пропріювали землі і займали пустоші. Поряд з цим церковне землеволодіння розвивається і завдяки пожертвуванням князів і бояр, купівлі й міні. В XII віці церковні установи мали уже свої волості, навіть свої міста.

З XI в. починає розвиватися й боярське землеволодіння. Боярство має два джерела походження: з одного боку, боярами робляться князівські дружинники, що осіли на землі, з другого ж, боярами стають місцеві землевласники, що виникли всередині сільських громад при розкладі їх і ввійшли до складу князівського васалітету. Перетворюючись у васалів, обидві групи одержували від князів землю. Зрозуміло, що й бояри, так само, як князі та церковні установи, експропріювали общинників, захоплювали пустоші, набували землі всіма можливими способами. В усякому разі, літописи XII в. починають густо подавати відомості про боярські села.

Перетворення холопів у кріпаків. Феодальна форма експлуатації виникає багатьма різноманітними способами. Так, вона може виникнути з експлуатації патріархальних рабів (холопів), з експлуатації людей заборгованих та закабалених шляхом поступового перетворення данників — вільних общинників у феодально-залежних селян, шляхом перетворення так званого патронату в феодальну залежність, шляхом закабалення найманих робітників, так званих наймитів, батраків. Нарешті, феодали дуже часто перетворювали вільних людей в залежних шляхом одвертого насильства.

Найбільш ранній спосіб встановлення феодальної залежності це — перетворення холопів (рабів) у кріпаків. Холопів почали садовити на землю, будуючи для них двори, даючи їм змогу заводити сім'ю і, безперечно, частково господарювати й на власному господарстві. Можна припускати, що посадовлені на землю холопи мусили обробляти панським інвентарем надану їм ділянку і одержували за те утримання (мабуть, в формі місячини пізнішого часу). Але потім холопам дано було деяку господарську самостійність, і вони, замість утримання, могли залишати собі певну частину свого продукту, тобто, по суті справи, експлуатація рабів стала нічим не разнитися від експлуатації всякої кріпосної людини.

Процес перетворення холопів у феодально-залежне селянство дуже докладно почав відбиватися в юридичних пам'ятках Київської Русі, — зокрема в «Руській Правді», юридичному кодексу того часу. Холопи починають зближуватися з одним із розрядів сільського населення — смердами. За вбивство смерда й холопа платилася однакова винагорода — п'ять гривень. Взагалі, холопи дуже часто згадуються в пам'ятках поряд зі смердами. Особливе поширення прав холопів спостерігається в пізніших редакціях «Руської Правди», зокрема в «Уставі» Володимира Мономаха. Холопів до певної міри починають визнавати суб'єктами права. Так, встановлено було стягнення в розмірі двох гри-

вень за крадіжку холопом коня. Це стягнення не було винагородою потерпілому (воно стягалося в розмірі гривні), а карним штрафом, що йшов князеві. Устав Володимира Мономаха має в собі статті, що охороняють життя холопа більш серйозними карами, ніж раніше. Тепер за вбивство холопа без провини з його боку встановлюється урок (винагорода) на користь його панові і штраф (продаж) на користь князя. Про зростання правоздатності холопа говорить і стаття, яка визнавала дійсними угоди холопа, що торгував з доручення свого пана. Про розширення прав холопа говорять і інші юридичні пам'ятки. Так, в мирній грамоті новгородців з німцями 1195 р. заведено статтю, що захищає честь рабині. За замах на звалтування її брався штраф в розмірі гривні, звалтована ж рабиня діставала волю. Але, звичайно, було б неправильним спрощувати процес перетворення холопів у феодално-залежне селянство. Цей процес був довгий і серйозний. Права пана над холопом були значно більші, ніж над кріпаком.

Закупи. Другий спосіб перетворення вільного сільського населення в феодално-залежне селянство є його закабалення. Форма експлуатації закабаленого поступово перетворюється в типову феодалну експлуатацію. Якщо закабалений мусив відробляти свій борг на полі у кредитора, то він згодом перетворювався в кріпака, зобов'язаного робити панщину.

В Київській Русі існував інститут, що був, на нашу думку, одним із найголовніших джерел феодалної залежності — ролейне закупництво. Рoleyний закуп зобов'язаний був жити в дворі кредитора (цей кредитор називався в законах господином, тобто паном). Самовільний відхід закупа приводив до перетворення його в повного холопа. Закуп мусив робити живим і мертвим інвентарем свого пана, і пан мав право карати закупа за недбалство.

Не маючи можливості відлучатися з двору пана і віддаючи увесь свій час роботі там, закуп, натурально, не мав спроможності вибитися з кабали і, кінець-кінцем, осідав остаточно в господарстві у свого кредитора. Діти його, що не мали ні живого, ні мертвого інвентаря, теж закабалювалися і переходили в розряд феодално-залежних людей.

В основі закупництва лежить позика, взята з додержанням особливих формальностей і сполучена з самозакладом.

Поряд з закупами, були елементи, найбільше з сільського населення, що позичали гроші і хліб, але не перетворювали свого зобов'язання в закупництво. Той, хто давав борг, обмежувався одержанням процентів, не наполягаючи на забезпеченні сплати боргу прийняттям строгих зобов'язань по закупництву. Ці елементи в одному з пізніших списків названо вдачами («вдачь»). Процес закріпачення мав торкнутися і цих груп. Про це говорить встановлення особливої норми, що відкидає практику, пере-

творення в холопів тих, хто дістав позику хлібом і грішми. Законодавство дає змогу заплатити позику або відробити її.

Смерди. Дальший спосіб перетворення вільних членів суспільства в феодально-залежне населення являло собою перетворення данини в феодальну ренту.

Процес перетворення данини в феодальну ренту полягає: а) в поступовому захопленні земель племен та народів, обкладених даниною, і перетворення цих земель в феодальне володіння князів та їх слуг; б) в поступовому ускладненні способів збирання данини, зокрема, в переході від збирання данини в однаковому розмірі (від двору або від рала — плуга) до диференційованої данини, відповідно до кількості та якості землі, при чому до данини прилучаються всякі додаткові побори; в) в роздаванні князями земель данників боярам та церковним установам.

В Київській Русі була група сільського населення, що її доля найтісніше зв'язана саме з моментами перетворення данини в феодальну ренту, — це смерди. Вільні селяни-общинники, що перетворювались у феодально-залежне, а потім кріпосне селянство, стали називатися смердами.

Нам відомо, що княгиня Ольга замінила так зване полюддя новим способом побирання данини. Вона організувала фінансово-адміністративні центри та округи, так звані погости. Організуючи погости, Ольга призначала туди й постійних князівських агентів. Разом з цим мусив змінитися й характер данини. Літопис говорить не тільки про данину, а й про оброки. Разом з тим, зважаючи на те, що в погостах сиділи призначені князівські агенти, населення мусило платити, крім данини та оброків, також усякі збори на утримання князівських агентів (потім ці збори стали називатися кормом) і різного роду побори, що стягались без жодної регламентації і дістали назву почестя й поминок. Дальша діяльність князів сходила до поступового ускладнення елементів данини та до дальшого зміцнення місцевих організаційних центрів. Кількість князівських адміністративних агентів збільшувалась, функції їх ускладнялись. Появляються нові органи місцевої феодальної влади — намісники та волостелі з їх помічниками — тіунами та рядовичами. Щоденне збільшення місцевої адміністрації не тільки вимагає збільшення данини, але й заводить ряд додаткових зборів та мит. Виникає так звана система кормління, за якою органи адміністрації одержують не плату в установленому розмірі, а так званий корм.

До нас не дійшли відомості, які корма одержували посадники, волостелі, старости. Але запрошується аналогія цих кормів з поборами судових агентів — вирників, мечників і інш. Згідно з «Руською Правдою», вирник одержує, крім грошей, хліб, пшоно або горох, солод, сир, м'ясо (тушами), курей, рибу, овес для коней. Поступово сільське населення мало нести й усякі повинності, наприклад, повозну, мостовщину і т. п. Заводиться шлюбне мито, а

коли остаточно встановлюється князівська юрисдикція над усім населенням, то заводиться ціла серія судових мит. Словом, на XII вік склались і оформились ті збори та повинності, що увіходили в феодальну ренту. Але ця ускладнена й близька своїми елементами до феодальної ренти данина ще не перетворилась в останню; для цього необхідна була експропріація общинних земель або з боку князя або з боку бояр та церкви. Ця експропріація й почала проявлятися в XII в.; тоді й данина перетворилась в феодальну ренту.

Треба вважати, що вільні общинники, які поступово закабалювалися й перетворювалися в феодально-залежне населення шляхом перетворення данини в феодальну ренту, дістали особливу назву — смерди. Перетворюючись в феодально-залежне селянство, смерди щодалі, то більше почали різнитися своїм правовим становищем з основною масою населення, яка називалась людьми («людинами»). Перш за все, князі та інші групи феодалів починають дивитися на смердів, як на людей їм належних. В 1071 році, під час повстання смердів, представник князя Святослава звернувся до жителів міста Білоозера, де перебували тоді керівники рушення волхви-смерди, з такою вимогою: «выдайта волхва та семо, яко смерда еста моего князя». В XIII в. найбільше закабалені групи смердів в деяких землях, де процес феодалізації розвивався інтенсивніше, почали закріпачуватися.

По мірі того, як смерди перетворювалися в феодально-залежне, а потім кріпосне селянство, почалось обмежування їх правоздатності та діездатності.

Патронат. Третім способом перетворення вільної людини в феодально-залежну є патронат, система феодального захисту.

В умовах розкладу общини маси вільних общинників мусили втрачати свою економічну самостійність, мусили виходити з общини і шукати, до чого їм прикласти свої робочі руки. З другого боку, за висловом Маркса, феодальне право є кулачне право. Маса селянства, що їх гнітили та грабували феодалі, починають шукати захисту у найбільш впливових феодалів, в першу чергу у князя, митрополита та єпископів. Феодалі охоче дають їм захист, включають патронованих до складу своїх людей, вилучають з загальної юрисдикції. В міру посилення процесу феодалізації, ці елементи в першу чергу стають феодально-залежними, а потім і кріпосними селянами. Через те, що в життєвій практиці було багато випадків, коли доводилось звертатися за захистом до сильних людей, то й окремих груп патронованих було багато. Між ними пам'ятники відзначають: 1) закладників, 2) ізгоїв, 3) задушних людей, 4) прикладників, 5) прощеників.

Про закладників пам'ятки починають згадувати пізно, в 60-х роках XIII в. В перший раз про закладників згадано в договорі між тверським князем і Новгородом. Новгородський князь,

згідно з договорною практикою, не мав права мати закладників — «ни смерда, ни купчины».

Ці закладники виходили з загальної адміністративної системи і підлягали цілком своєму панові судом і даниною, а потім перетворювались в залежних людей і платили феодальну ренту. Нам відомо, що закладників згадується тільки в пам'ятнику, що відноситься до 60-х років XIII в., але це зовсім не означає, що їх не було раніше. Щоб увійти в договорну практику і Новгородську «пошлину», цей інститут мусив не тільки виникнути значно раніше, а й здобути правове оформлення. Немає сумніву, що інститут закладництва виник уже в XII в.

Ізгої були другою групою, що перебувала під опікою церкви. Питання про походження ізгойства вирішується звичайно на підставі тексту з Устава князя Всеволода — «изгой трои попов сын грамоте не умеет, холоп из холопства выкупиться, купец одождает». Але аналіз матеріалів, що дійшли до нас, приводить нас до переконання, що й князі здійснювали патронат над ізгойми, тільки — над ізгойми — вихідцями з інших груп. Згідно з загальною думкою, це були вихідці з занепадаючої общини. Словом, група ізгоїв дуже різноманітна своїм походженням, але всіх їх об'єднувало те, що вони були позбавлені засобів виробництва і перебували в низу суспільних ступенів.

Задушні люди — холопи, відпущені по духівниці. Діставши волю, але не маючи можливості прогудуватися, бо у них не було ні землі, ні інвентаря, задушні люди мусили селитися на церковних землях і перетворювалися в феодально-залежне селянство.

Прикладниками, мабуть, називалися закладники, патронвані церквою.

Прощенники — це невикладні боржники, що їх повертали кредитори з холопів, а потім «прощали» їм або по духівниці або ще за свого життя.

Задушні люди, прикладники й прощенники перебували під спеціальним патронатом церкви. Дальшим способом перетворення вільних людей в залежних було наймання. Звичайно, як зазначає Ф. Енгельс, наймана праця в епоху феодалізму існувала лише як виняток. Тим більше рідким мав би бути продаж робочої сили в епоху феодалізму. Але коли люди, позбавлені засобів виробництва, перетворювались в наймитів, то наймачі шукали способів перетворити їх в феодально-залежних людей. В пам'ятнику, що називається «Правосудьям Митрополичим», прямо говориться про тенденції перетворювати наймитів у залежних людей.

Крім того, оскільки феодальне право — кулачне право, феодалі, без сумніву, закріпачували селян без жодних приводів та підстав, застосовуючи насильство, і число закріпачуваних в результаті цього насильства було чималим.

В міру того, як зростає феодальне землеволодіння, в міру того, як збільшується число феодально-залежних людей, поступо-

во починають організовуватися феодальні сеньйорії з феодальними центрами—селоми та численною феодальною адміністрацією — тіунами, сільськими старостами, рядовичами.

Розвиток ремесла й торгівлі і виникнення феодальних міст. В розглядуваний період ми спостерігаємо посилення процесу відокремлення ремесла й торгівлі від хліборобства. Археологічні дані дають можливість встановити, що кількість ремісничих виробів зростає. Зростає й реміснича техніка.

Розвиток ремесла веде до поживлення внутрішньої торгівлі, а все це створює передумови для виникнення феодальних міст.

Міста виникали на території східного слов'янства ще задовго до утворення Київської держави. Це були так звані племенні міста або міста, що були свого роду міжнародними торжищами, як от Київ або Новгород. В міру розвитку феодальних відносин, починають виникати міста нового типу — це міста-бурги (замки), центри феодального володарювання над околицьною сільською округою і опорні пункти для оборони від нападу кочовників. Число цих міст-замків починає зростати з другої половини XI в., а в XII в. вони починають налічуватися сотнями. В XI в. ряд старих міст уже стає справжніми феодальними містами, тобто торгово-промисловими центрами. Звичайно, основна причина виникнення справжніх феодальних міст, а не міст-замків, полягає в розвитку продуктивних сил і зв'язаному з цим зростанням поділу праці відокремленні ремесла й торгівлі від сільського господарства. Як пункти, навколо яких концентруються ремісники й торгівці, ці феодальні міста могли виникнути навколо міст-замків, навколо більших князівських та боярських сіл. Міста могли виникнути й на зовсім порожньому місці і при тому недалеко від міста-замку. І навпаки, місто могло бути укріплене уже й після того, як воно виникло, і місто-замок могло бути поставлене уже після виникнення торгово-промислового центра.

Феодали були зацікавлені в зростанні міст, як торгово-промислових центрів, і сприяли їх виникненню шляхом надання пільг поселенцям-городянам, зокрема, шляхом тимчасового звільнення від платежу данини. Таким чином, виникають так звані свободи (слободи). Більшість феодальних міст, мабуть, виникла під захистом міст-замків.

В Західній Європі по середньовічних містах міське населення було організоване в цехи й гільдії. Ми не маємо змоги, через недостатність матеріалу, встановити, чи були заведені гільдії й цехи в Київській Русі. Можна, проте, думати, що в Новгороді в XII в. була уже торгова організація, — так зване Іванівське купецтво, — що була дуже близька своєю організаційною структурою і завданнями до середньовічних гільдій. Так, Іванівські купці повинні були вносити вступні внески, мали свій торгово-організаційний центр — притвор Іванівської церкви.

Оформлення феодальних класів. З виникненням та розвитком феодального способу виробництва ми спостерігаємо виникнення й оформлення класу феодалів та феодально-залежного селянства. Так само, як шляхи й способи встановлення феодальної ренти були різноманітні, різноманітними були й джерела виникнення цих класів. Ми знаємо, що крупними землевласниками з'являються представники родоплеменного панства, окремі общинники, князі, дружинники, духівництво, торгівці. Загальний хід розвитку й змагань у класі феодалів характеризується такими основними моментами: 1) консолідацією всіх цих крупних землевласників у один клас, 2) поступовим втяганням їх у відносини васалітету та міністеріалітету, 3) поступовим оформленням класу з боку правового, закріпленням за ним особливих привілеїв.

В міру того, як оформляється клас феодалів, йому присвоюється особлива назва — бояр. Тепер можна вважати за цілком встановлений факт, що боярами називались феодали, незалежно від того, чи були ці феодали вихідцями з князівської дружини, чи вони виникали поза князівської організації.

Розклад дружини й виникнення боярського васалітету. Питання про виникнення класу феодалів з представників родоплеменної знаті, з найбільш заможних членів громад, з купців та заможних ремісників не становить особливих неясностей.

Всі ці елементи в надрах общин, що розкладались, експропріювали землю безпосередніх виробників і повертали цих виробників у феодально-залежне селянство методами, тільки що вказаними. Складнішим було утворення класу феодалів з князівської дружини. Процес розкладу дружини почався ще в X в. Уже тоді почали виділятися з князівської дружини найбільше впливові дружинники, що мали свій двір, своє господарство, свою дружину. В XI в. процес розкладу дружини збільшився. Основною відзнакою дружини є побутова та господарська спільність князя й дружинників, перебування дружини на утриманні в князя, отже неможливість для дружинника володіти своїм майном, своїм домом, своєю землею. Дружина починає розкладатися в момент перетворення дружинників у землевласників, феодалів, коли почала руйнуватися господарсько-побутова спільність князя й дружини. Уже при князі Володимирі не вся дружина живе в дворі князя, а при Ярославичах бояри, вихідці з дружинників, мають свої доми в місті та селах навколо міст. В міру того, як поширювалось крупне боярське землевласництво, в міру того, як боярські села розташовувались по всій території князівств, зв'язок дружинників з князем та з князівським двором почав щодалі більше слабшати. Поступово, осідаючи на місцях по далеких князівствах, дружина стає місцевою: Чернігівською, Смоленською і т. п.

В першу чергу осіли на місцях саме ті елементи дружини, які могли швидше від інших здобути собі господарську самостій-

ність, швидше від інших перетворитися в крупних землевласників. Такими елементами були, безперечно, старші дружинники. Далі поступово осідають на місцях і ті дружинні елементи, що стояли між старшими дружинниками та-gridнею. Молодша дружина, що складалась з особистих слуг князя, його охоронців, усяких дрібних двірських агентів, звичайно, була тією групою дружини, якій конче треба було довше від усіх бути в тісних особистих відносинах з князем. Але процес розкладу дружини полягав не тільки в осіданні основної її маси на місцях, а також і в ускладненні її складу. Ті й інші групи дружини починають втягати в свій склад нові елементи. Боярство, що вийшло з дружини, стало поступово асимілюватися з боярством, що виникло поза дружинною організацією.

В міру розкладу дружини, дружинні відносини починають переростати у васальні. Основним моментом, що відрізняє дружинні відносини від васальних, є економічний і побутовий відрив від князівського двору дружинника та уточнення функцій його щодо військової служби і так званої ради. Виникнення васальних відносин відбулося ще в попередній період, коли васалами були або племенні князі або князі-намісники. Тепер кожен дружинник, що осів на своїй землі, стає васалом. Дружинник, що став васалом, є вільна людина, вільний слуга князя. Він служить за спеціальною угодою, за договором. Відмова від служби, отже перехід на нову службу, ніколи не вважався за зраду своєму сюзеренові-князю. Так само й князь має право відпустити дружинника. Але під час своєї служби боярин зобов'язаний додержувати вірності своєму князеві. Угода про службу, очевидно, сполучалася з цілим рядом юридичних і побутових обрядностей. Одна з характерних ознак васалітету — спеціалізація служби васала. Васал, перш за все, військовий слуга свого князя, але, поряд з військовою службою, васал повинен брати участь і в раді князя.

Щодо винагородження за свою службу, бояри, які займали адміністративні посади, одержували різного роду плату й корми. Ті ж бояри, що таких посад не займали, бояри-вихідці з роду племенної знаті та збагатілих общинників, за свою васальну службу здобували імунітет, тобто звільнення від платежу данин та підсудності князівським судам. Це стосувалось не тільки боярина, а й залежного від нього населення. Боярин-виходець з дружини мав одержувати за свою службу землю від князя.

Те, що ми сказали про князівських васалів, відноситься й до боярських васалів. Як зазначено, бояри мали свою дружину. Процес відриву дружинників від боярського двору теж, звичайно, мусив мати місце. Боярський дружинник осідав на землі і дружинника перетворювався в підвасала, зобов'язаного нести воєнну службу бояринові і входити в його ополчення. Дуже цікаво, що у найбільше визначних бояр були й свої бояри.

Поруч з виникненням васалітету ми спостерігаємо й виникнення міністеріалітету, тобто групи двірських слуг. В міру того

як розкладалась дружина і дружинники осідали на землі, двірську службу почали нести князівські холопи, тіуни. Всі ці двірські слуги мали назву *огнищан*.

В міру ускладнення князівського господарства та двірської служби починає зростати значення князівських двірських слуг. Поступово верхівка міністеріалітету зростається з верхівкою боярства — *васалітету*.

Щодо класів феодально-залежного селянства, то всі залежні групи (*закупи*, *ізгої* і інші) також консолідуються й перетворюються в один клас. А що найчисленнішою групою населення були *смерди*, то можна гадати, що ця назва почала вживатися для означення взагалі феодально-залежного селянина.

5. ПОЧАТОК РОЗПАДУ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Розпад Київської держави. В князювання Ярослава Мудрого визначився, як це підкреслив К. Маркс, розпад Київської держави, перші ознаки якого почали виявлятися ще за князя Володимира. Ярославові пощастило з'єднати уся територію в своїх руках, але його наступник, князь Ізяслав, уже й сам не вживав ніяких заходів до з'єднання території в своїх руках, а якби й ужив, то, безперечно, не мав би успіху.

Про розпад (певніше — занепад) Київської Русі писали ще представники феодально-кріпосницької історіографії, зокрема М. Карамзін. Визнаючи перших Рюриковичів за російських самодержців, вони вважали причиною занепаду розділ Київської Русі, проведений князем Ярославом між своїми синами, що привело до знищення самодержавства. З представників буржуазної історіографії більше від усіх писав про занепад Київської Русі В. Ключевський, який висунув три основні причини цього занепаду: 1) принижене економічне та юридичне становище робочих класів, 2) князівські усобиці і 3) *половецькі* напади.

Докладно обмірковував питання про причини занепаду Київської Русі і М. Покровський. Він відзначив дві причини: 1) спустошення князями та верхівкою Київського суспільства підвладної їм землі («не залишили ні людини, ані худобини»), 2) переміна торгових шляхів в результаті занепаду Візантії, з якою торгувала Русь після ліквідації *хазарського царства*.

Обмірковуючи це питання, доводиться брати на увагу його складність. По суті справи, тут ми маємо два питання: питання про причини розпаду Київської держави на ряд окремих земель і друге питання — про причини занепаду Києва, як економічного і воєнно-політичного центра Київської землі і інших південно-російських земель. Змішувати ці два питання ні в якому разі не можна.

Щодо першого питання — немає жодних труднощів з'ясувати його. Розпад Київської Русі, що перебувала під владою великого князя, на ряд окремих земель, є, по суті справи, зако-

номірним результатом дальшого процесу феодалізації. В міру того, як зростав князівський домен, князі щодалі більше зв'язувалися з ним. З другого боку, щодалі більше зв'язувалися з своїми селами і князівські дружинники, перетворюючись в місцевих феодалів та сполучаючись з місцевими феодалами. Для князів земля ставала основним джерелом доходів, особливо коли число Рюриковичів збільшилось і коли надія оволодіти Києвом ставала для кожного з них щодалі — меншою.

Щодо другого питання, занепаду самого міста Києва, а також Київської і інших південно-руських земель, то, очевидно, цей занепад не може бути пояснений згаданими допіру причинами. Тут були свої причини. І тут, безперечно, має велике значення вказана уже М. Покровським причина, а саме — переміна торгових шляхів і занепад Візантії, як світового торгового центра, з яким Русь була безпосередньо зв'язана. Як відомо, однією з причин, що привела до занепаду Візантії, була торгова конкуренція з Візантією італійських міст — Венеції й Генуї, які зуміли витіснити Візантію з Середземноморської торгівлі. Друга причина полягала в захопленні у Візантії обширних територій сарацинами. Останній удар Візантії, як торговому центрові, завдано було в 1204 році під час четвертого хрестового походу, коли завезені в Візантію венеціанцями хрестоносці захопили й розграбили її. Відтиснута на другий план Венецією та Генуєю Візантія, звичайно, не могла вести такої жвавої торгівлі, як вона вела з Руссю в IX—X і в першій половині XI в. Отже, почало падати й торгове значення Києва. Занепад торгового значення Києва привів до занепаду і його воєнно-політичного значення. Руські купці повинні були зробити висновки з становища, що утворилося в результаті всього цього, і потягтися до інших центрів, наприклад, в Новгород, який починає набирати під цей час ще більшого значення, а потім в Галичину, Смоленськ і т. д. Князівські доходи почали зменшуватися, і київський князь не мав уже змоги підтримувати складну оборонну лінію проти степових кочовників.

Саме під цей час напір цих кочовників став дужчим. Хазарське царство після розгрому його в X віці Святославом втратило всяке значення, і орди середнеазійських тюркських кочовників почали вільно переходити по його володіннях. Після печенігів пройшли в 1068 р. каракалпаки (чорні клобуки), тюрки, а потім надійшла найдужча орда — половці. Київські та південно-руські князі не мали сили справитися з ними, а це, в свою чергу, вело до остаточного відриву від Візантії, до остаточної перегороди торгових шляхів, до ліквідації оборонних ліній, до повсякчасного спустошення Київської та інших південних земель, — отже, до дальшого занепаду Київської держави.

Князі й феодальна верхівка, не маючи змоги одержувати ті доходи, що вони їх одержували за часів жвавої торгівлі з Візантією, починають ще дужче експлуатувати селянство та міські

низи. З другого боку, вони починають нападати на сусідні землі, намагаючись шляхом грабування й поневолення населення захоплених міст та завойованих земель поправити свої справи.

Експлуатація та грабіж населення, в свою чергу, викликають загострення класової боротьби, зростання повстань міських низів та селянства. Нарешті, постійні напади половців, збільшена експлуатація, грабіж з боку ворогуючих між собою князів та феодальної верхівки — все це примушує тікати селянство і, мабуть, також і міські низи з Київської й інших південно-руських земель в інші місця, де не було степових кочовників і де ще не затягалися так міцно вузли кріпосної залежності.

Діяльність князя Ярослава (1019—1054 рр.). Ставши київським князем, Ярослав вживав заходів до підтримання єдності Київської держави. Але це не вдавалось йому в повній мірі.

Він примушений був визнати самостійність полоцького князівства, де сидів його племінник Брячислав. З другого боку, проти Ярослава, коли він уже сидів міцно в Києві, піднявся один із його братів, Мстислав, що сидів у Тмутаракані. Мстислав у бою при Листвені (близько Чернігова, в 1024 р.) розбив військо Ярослава, але не зважився скористуватися своєю перемогою і не захопив Києва, а сам запропонував Ярославу поділити державу на дві половини. Границею між ними встановлено було Дніпро, але по смерті Мстислава в 1036 р. Ярослав знову прилучив його володіння до своїх.

Щоб забезпечити себе від можливого нападу з боку брата свого Судислава, що залишався ще живим, Ярослав посадив його в «поруб» (тюрму), де цей князь і просидів 20 років.

Вживаючи заходів проти своїх братів, Ярослав роздавав, проте, окремі частини Київської держави своїм дітям і тим сам сприяв розпаду Київської держави.

Організація християнської церкви. Ярослав багато уваги приділяв утворенню міцної церковної організації. В його князювання утворилася Київська митрополія (1036 р.). Митрополити призначались Візантійськими патріархами і були їм підвладні.

При Ярославі було збудовано два найбільших храми в Київській Русі — св. Софії в Києві і св. Софії в Новгороді. При ньому ж заснувався і славнозвісний потім Києво-Печерський монастир. Разом з тим традиція вперто називає Ярослава складачем юридичного збірника, відомого під назвою «Правди Ярослава», що входила в склад короткої редакції «Руської Правди».

Безперечно, при Ярославі культурний вплив Візантії виявився найяскравіше.

Зовнішня політика Ярослава спочатку була досить активною. Літопис розповідає про ряд щасливих походів Ярослава на сусідні народи. Зокрема, Ярославу пощастило відвоювати від поляків Червенські міста (1030—1031). Але похід, що його органі-

зував Ярослав проти Візантії (1043), закінчився нещасливо: Руські кораблі розбила буря і частина війська (до 6000) мусила рятуватися на берег. Цю частину війська греки оточили й захопили в полон, при чому багато воїнів були осліплені.

Київська держава по смерті Ярослава. Князь Ярослав, умираючи (1054 р.), поділив Київську державу між своїми дітьми. Старшому своєму синові Ізяславові він віддав головні частини Київської держави — Київ і Новгород, Святославу, другому своєму синові, — Чернігів, а також територію, що потім мала увійти до складу Муромо-Рязанської землі, і Тмутаракань; Всеволод, третій син, одержав Переяславль, землі по Волзі, Ростов, Суздаль і Білоозеро; четвертий син, Ігор, одержав Володимир-Волинський, а Вячеслав — Смоленськ.

Незабаром між Ярославичами почалась усобиця. Класові протиріччя, що більшали в міру того, як підупадало значення Києва, як економічного і політичного центра, почали загострюватися. Особливо важким було становище міських низів, які, в результаті важкого економічного кризису, дуже терпіли від здириства князівської адміністрації та від лихварів.

Заколот серед городян і селян. Незадоволення міських низів вилилося в повстання, що сталось при князі Ізяславі в 1068 р. В ці часи в Чорноморські степи прорвалася через територію Хазарського царства, що розпалось, нова орда тюрків — половців. Половці почали грабувати руські селища на степовій окраїні. Князь Ізяслав організував похід на половців, але половці розбили Ізяслава і його братів Всеволода та Святослава. Коли Ізяслав після поразки втік у Київ, то всі сподівалися, що він збере нове військо і рушить на половців. Але Ізяслав не вжив до того ніяких заходів. Тоді кияни самі вирішили виявити ініціативу і почали просити князя, щоб він видав їм списи та зброю. Ізяслав не хотів зробити цього, певне боячись, що кияни, одержавши зброю, перш за все піднімуться на нього. Коли між киянами й князем Ізяславом ішли суперечки, група особливо незадоволених вчинками Ізяслава киян вирішила звільнити полоцького князя Всеслава, що його раніше, в 1067 р. підступом захопив Ізяслав спільно з іншими князями і посадив в тюрму. Довідавшись про те, що Всеслав на волі і став на чолі повстання, Ізяслав негайно покинув Київ. Повсталі міські низи розграбували дім і двір Ізяслава і, мабуть, двори князівських адміністраторів. Ізяслав ужив заходів, щоб вернути собі князівський стіл. З допомогою польського князя Болеслава II, він захопив в 1069 році Київ і жорстоко помстився на тих, хто брав безпосередню участь в повстанні.

Польське військо було розташоване по київській землі «на покорм». Населення й тепер, як і в 1018 році, почало боротися проти загарбників «и избиваху Ляхы отай». Кінець-кінцем, Болеслав примушений був вернутися в Польщу.

Ізяслав не довго вдержався в Києві. В 1073 р. він був вигнаний братами, і в Києві став князувати його брат Святослав. Міжусобна боротьба, що супроводилась польською інтервенцією і охопила майже всі руські князівства, ще в більшій мірі поглибила класові протиріччя. В другій половині XI в. особливо почав розвиватися процес перетворення вільних общинників у залежне сільське населення та смердів. Експлуатація смердів почала дедалі посилюватися. Виникає гостре невдоволення міських низів та селянства класовим феодальним гнітом. Розвивається рух, спрямований проти феодальної влади. Цей рух іде під релігійною оболонкою. Селянство й міські низи розуміють, що християнська церква становить собою знаряддя класового гніту. Тоді виникає рух проти християнської церкви, проти християнського учення, проти християнського бога. Організатори руху навчають, що творцем світу є антихрист. Представники нового віровчення вели проповідь в двох основних центрах тих часів — в Києві й Новгороді. В Новгороді вони мали великий успіх: їм удалося прихилити до себе все населення. На боці церкви залишився тільки Новгородський князь Гліб з дружиною. Але князеві пощастило розправитися з проповідниками і потім приборкати рух.

Року 1071-го спалахнув рух смердів у Суздальському краї. Цей рух теж розвивався під оболонкою антихристиянського релігійного руху. Організаторам повстання вдалося збунтувати великий район під р. Шексні і навіть захопити місто Білоозеро. Рух загрожував поширитися на інші райони. Повстанці жорстоко розправлялися з своїми гнобителями. Повстання, після великих ускладнень, було приборкано представником Київського князя Святослава Яном Вишатичем.

Спроби запобігти розпадові держави. В останній чверті XI в. розпад Київської держави остаточно визначився. Київська керівна феодальна верхівка вживає заходів до того, щоб забезпечити певну єдність руської землі, необхідну для боротьби з половцями, які насадили на Русь. Для цього починають часто скликати феодальні з'їзди, на які закликають всіх князів. Любецький з'їзд (1097 р.) був скликаний через те, що треба було остаточно вирішити питання про долю Святославичів, дітей другого сина Ярослава; їх дядьки Ізяслав та Всеволод визнали ізгоями. Один з Святославичів, Олег, заявив претензії на Чернігів, зайнятий Володимиром Всеволодовичем. Після довгої боротьби було вирішено, кінець-кінцем, домовитися. На Любецькому з'їзді було ухвалено: «кождо да держить отчину свою».

Згідно з цим принципом князі й одержали князівства. Але вони не додержували принципу, між ними виникали суперечки, і князі, для врегулювання своїх суперечок, продовжували скликати з'їзди (наприклад, в Уветичах в 1100 р.). З'їзди ці, як і слід було чекати, не могли забезпечити єдності Київської держави, і вона щедалі більше розпадалася.

Під час князювання Святополка визначився князь Володимир Всеволодович Мономах. Він брав найактивнішу участь в організації й роботах з'їзду. Він більше від усіх інших князів кликав до «єдиначества» князів. І його політика давала результати, бо князі, прийшовши до «єдиначества», мали постійні успіхи в боротьбі з половцями. Натурально, що Володимир Мономах здобув собі велику популярність серед феодальних груп і особливо серед київських феодалів. Вони сподівалися, що коли Володимир Мономах буде великим князем, йому пощастить забезпечити єдність Київської держави і відновити колишнє значення Києва, як основного політичного центра. Отже, Володимир Мономах, хоч і не мав родового старшинства серед князів (він був сином третього Ярославича — Всеволода), став улюбленим кандидатом на великокнязівський стіл. Щаслива боротьба з половцями, що напали на Київську державу, придбала йому широку народну популярність. Отже, Володимир, всупереч принципу старшинства та отчини, зайняв Київський стіл, бо в Києві сталися надзвичайні події, відомі під назвою повстання 1113 року.

Повстання 1113 року. Повстання було викликане тим, що феодали й торгова верхівка, щоб вийти з тяжкого економічного кризису, який був результатом занепаду, а потім і припинення торгівлі з Візантією, намагалися перекласти тягар цього кризису на плечі селянства та міських низів. Приводом до повстання була смерть князя Святополка, який, до речі, утискав широкі маси й тим, що зосередив в своїх руках майже повністю торгівлю сіллю.

Кияни не хотіли передавати київський стіл його синові Мстиславу. Святополка ненавиділи за його жадність та жорстокість. Ненависть до батька перейшла й на сина. Коли не стало Святополка, міські низи зараз же повстали, кинулись на двір київського тисяцького Путяти, що завжди держав руку Святополка та його сина, і розграбували його; потім розграбовані були й двори соцьких та лихварів. Феодальна верхівка розгубилась. Махнувши рукою на родові рахунки князів, вона вирішила проєкти Володимира Мономаха бути київським князем. Але він не схотів втручатися в київські події і відмовився зайняти київський стіл. Тоді представники феодальної знаті вирішили звернути увагу Володимира Мономаха на те, що його відмовлення може привести до поглиблення повстання. Це примусило його згодитися.

Діяльність Володимира Мономаха. Отже, Володимир, хоч і знав, що зайняття Києва буде порушенням норм Любецького з'їзду, став київським князем. Він рішив перш за все придушити повстання, а потім для затушування класових суперечностей, провести низку заходів проти лихварів. Він видав так званий устав Володимира Всеволодовича, що увійшов у склад «Руської Прав-

ди». Цей устав обмежує проценти й до певної міри полегшує становище закупів.

Володимир Мономах зайняв виключне становище між іншими князями. Він мав родинні зв'язки з найвизначнішими володарями того часу. Мати його була дочкою візантійського імператора, сестра була заміж за відомим германським імператором Генрихом IV, сам він був одружений з дочкою англійського короля. Ще до обрання на київський стіл він здобув собі популярність завдяки своїй діяльності на з'їздах князів. Разом з тим він був популярний і своїми щасливими війнами з половцями. Недарма літописець говорить, що Володимир Мономах, «много пота утер за землю Рускую».

Ставши великим князем, Володимир Мономах зберіг за собою й свою отчину — Переяславль, — отже, він був сильнішим за всіх інших князів. Звичайно, що він мав силу відновити захитане становище київського великого князя й Києва. Він рішуче припиняв найменшу спробу непокори з боку інших князів, не спиняючись перед рішучими заходами, — зокрема, перед виводом неслухняного князя з його землі. Навіть Новгород Великий, який взагалі мало підкорявся князям, примушений був прийняти його посадика. Особливо ж великі успіхи він мав в війнах з половцями, які, кінець-кінцем, припинили свої напади на руську землю.

На південному заході влада Володимира Мономаха поширювалася дуже далеко. В 1116 році він «посажа посадники по Дунаю».

Розпад Київської держави на окремі феодалні князівства. Але загальні економічні й політичні передумови розпаду імперії Рюриковичів продовжували діяти. Володимир Мономах, не зважаючи на всю свою енергію, звичайно, не міг його спинити. Як тільки він помер (1125 р.), розпад цей почав розвиватися значно швидше, ніж раніше. Київська держава починає дробитися на окремі землі, їх число щодалі збільшувалося. Поступово виникли такі відокремлені землі-князівства: Новгородське, Ростово-Суздальське, Муромо-Рязанське, Смоленське, Київське, Чернігівське, Сіверське, Переяславське, Волинське, Галицьке, Полоцьке й Турово-Пінське. В свою чергу, й ці землі почали здрибуватися на уділи.

6. ФЕОДАЛЬНІ КНЯЗІВСТВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Київське князівство в XII в. По смерті Володимира Мономаха та його сина Мстислава посилювався процес розпаду і занепаду Київської держави. Одночасно з тим падала влада й політичний вплив великого київського князя.

Дальша історія Київського князівства полягала, з одного боку, в боротьбі двох ліній Ярославичів-Мономаховичів, тобто потом-

ків Мономаха, і Ольговичів, тобто потомків князя Олега Чернігівського, а з другого боку — в боротьбі дядьків і племінників, тобто в боротьбі двох принципів спадкоємства Київського стола, принципу старшинства, за яким спадщину має переймати старший брат великого князя, і принципу отчизни, за яким переймав спадщину його син.

Поводження князів в цей період обмовлено було боротьбою різних угруповань серед боярства. Між цими угрупованнями треба відзначити угруповання київських бояр, які намагалися, як давніше, керувати долею Київської держави, що розпадалася, і угруповання місцевого боярства, що захищало місцеві інтереси і не хотіло коритися Київському центру. Боярство, коли воно вважало це потрібним, спиралося на міське купецтво.

По смерті сина Володимира Мономаха-Мстислава (1132) на великокнязівському столі сів брат його Ярополк. Ярополк намагався керувати, як його батько, Київською державою, що дедалі більше розпадалася,—зокрема, намагався розпоряджатися князівствами, скидати небажаних йому князів.

Але час був інший. Місцеве боярство, що направляло місцевих князів, настільки уже склалося й посилювалося, що почало рішуче ставити опір Ярополкові і київському боярству. Проти Ярополка утворилась ціла коаліція, в склад якої входив племінник Ярополка Ізяслав Мстиславич і Ольговичі. Кінець-кінцем, справа закінчилась перемогою Ольговичів. По смерті Ярополка (1139) найенергійніший з Ольговичів, Всеволод, посів київський стіл. В результаті цієї боротьби за Київ посилила свою незалежність низка князівств, в числі їх Чернігівське, Галицьке, Полоцьке, Ростово-Суздальське і особливо Новгород. В 1147 році в літопису вперше згадується й **Москва**.

Всеволод продержався в Києві, завдяки своїй надзвичайно вмілій політиці, аж до самої своєї смерті (1146). Після його смерті боротьба за Київ посилюється. Заволодівши Києвом, князі не поривали зв'язків і з своєю вотчиною, своїм князівством.

Так, по смерті князя Юрія Довгорукого, Київський стіл перейшов до Ізяслава Давидовича Чернігівського (1157—1158), потім до Ростислава Мстиславича Смоленського (1159—1167), Мстислава Волинського (1167—1169).

Князювання Мстислава Ізяславовича визначне тим, що йому почастило організувати великий похід на половців, в якому взяли участь тринадцять князів, а також чорні клобуки (тюркський народ кара калпаки). Цей похід закінчився розгромом половців. Але це був останній вияв колишньої величі Києва, як політичного центра. На північному Сході зростала й міцніла інша сила, сила Ростовсько-Суздальської землі.

В 1169 р. син Юрія Довгорукого, князь Ростовсько-Суздальської землі Андрій Боголюбський, посварившись з Мстиславом Ізяславовичем, послав велике військо на Київ. Київ не мав сили проти-

стояти військові Андрія Боголюбського. Місто було захоплене й розгромлене. Але Андрій Боголюбський не переїхав у Київ. Він передав Київ меншому своєму братові Глібові, а сам зостався в Ростово-Суздальській землі, в новій своїй столиці, місті Володимирі. Це свідчить уже про остаточний занепад Києва: «матері городів руських».

Від цього часу можна вважати, що Київ перестав бути політичним центром руської держави.

Окремі князівства: Київська, Чернігівська, Новгород-Сіверська, Переяславська, Волинська й Галицька землі були розташовані на території сучасної України. Після того, як було перервано великий шлях, що йшов «із варяг в греки» і припинились торгівлі і культурні зв'язки з Візантією, ці землі продовжували економічно тяжіти одна до одної. Замість торгових зв'язків з Візантією почали посилюватися зв'язки з Західною Європою через Волинь та Галицьку землю. Появляється економічна спільність цих земель. Поступово розвиваються елементи української мови. Матеріальна і духовна культура цих земель починає щодати більше прибирати відмінностей з культурою північно-західної, північної й північно-східної частин Київської держави, де повстає російська й білоруська народність.

Російська народність виникає на території Смоленської, Муромо-Рязанської, Ростово-Суздальської, або Владимирської і Новгородської земель (князівств), а білоруська — на території Полоцької, Вітебської та Турово-Пінської земель (князівств).

Чернігово-Сіверське князівство. Між князівствами, що поставили на території України, відіграло визначну роль Чернігово-Сіверське князівство. Князівство це в деякі моменти своєї історії мало гегемонію над іншими південно-руськими князівствами: Чернігово-Сіверська земля включала територію сіверян, радимичів, і вятичів. В половині XI в. земля ця відокремилась в потомстві Святослава, сина Ярослава, Чернігівським князям — Святославичам (в XII в. Чернігівські князі називалися Ольговичами — від Олега Святославича) вдалося зберегти за собою свою отчизну, не зважаючи на намагання старших князів вигнати їх з їхнього князівства та перевести в інші землі.

В міру того, як збільшувався феодальний розпад Київської держави, почало розпадатися й Чернігівське князівство. З його складу виділилось Муромо-Рязанське князівство, що відокремилось в молодшій лінії Святославичів, і Новгород-Сіверське. Згодом ці князівства порозпадалися на ряд уділів. Путивльське, Курське, Рильське, Козельське, Трубчевське й Муромо-Рязанське князівства згодом зовсім відокремилась від основного центра Чернігівської землі — Чернігова, і їх дальша доля зв'язала уже не з Україною, а Північно-Східною Руссю.

Чернігівські (або сіверські) князі відігравали визначну роль в феодальних війнах XII в. Як зазначалось, Ольговичі були ініціаторами князівських коаліцій проти київських князів з дому Володимира Мономаха. Брالی вони участь і в боротьбі з половцями, але бували випадки, коли вони не згоджувались іти разом з іншими князями. Так, вони відмовилися від участі в поході, організованому київським князем Святославом Всеволодовичем в 1184 р., а на другий рік сіверські князі організували під проводом Ігоря Святославича самостійний похід на половців, але зазнали повної поразки, при чому князь Ігор, його син і брат попали в полон. Цей невдалий похід став сюжетом для славнозвісного художнього твору «Слово о полку Ігореві».

В останній фазі Сіверські князі добивалися гегемонії при початку XIII в., коли їм пощастило підкорити не тільки Київську землю, а й Галицьку. Але їх зустрів опір як з боку галицьких бояр, так і з боку угрів, поляків і половців. «Ігоревичі», сини князя Ігоря Святославича, героя «Слова о полку Ігореві», після кривавої боротьби з галицькими боярами, попалися до них в полон і були повішені.

Після цього Чернігівська земля, що розпалася на багато уділів, уже не відіграє ніякої ролі не тільки в історії Русі, але й в історії князівств, розташованих на території України.

Галицька земля. Галицька земля являла собою південно-західну окраїну Київської держави. Вона була розташована по північно-східних відрогам Карпатських гір. На заході й південному заході вона межувала з Угорщиною, а на північному заході з Польщею. На південь вона сягала до Чорноморського узбережжя, до Дунаю.

Назва Галицька земля (від міста Галича) була присвоєна цій окраїні Київської держави не зразу. В найдавнішому руському літопису говориться, що частина Галицької Русі входила й до складу так званих «Червенських городів», від міста Червень, що було, мабуть, в той час головним центром цього краю. Червенські городи були завойовані поляками, але князь Володимир Святославич відвоював їх в 981 р. і приєднав до Київської держави. Під час боротьби синів князя Володимира, Ярослава і Святослава, Червенські городи були знов захоплені польським князем Болеславом I, що подавав допомогу своєму зятеві князю Святополкові Окаянному. До Київської держави остаточно прилучено було Червенські городи, тобто територію Галицької землі, після того, як князь Ярослав Мудрий утвердився в Києві. Як самостійна одиниця, окреме князівство, Галицька земля оформлюється після Любецького з'їзду 1097 р., де було ухвалено передати Галицьку землю Володареві та Василькові Ростиславичам. Володар одержав Перемишль, а Василько — Терезь.

В кінці XI ст. на Галичину починає агресію Угорщина, яка перед цим захопила Закарпатську Русь, але в 1099 р. під Пере-

мишлем угорці були розгромлені і мусили відмовитися від своїх загарбницьких мрій.

Волинський князь Давид Ігоревич зробив був спробу прилучити до свого уділу Теремовль. Він підступом захопив Василька й осліпив його. Уветичський з'їзд 1100 р. і наступні ухвали найбільше впливових князів відновили порушені Давидом Ігоревичем права Ростиславичів і вони зробили Галицьку землю своєю отчиною. Галицьке князівство зміцніло при наступнику Ростиславичів, князі Володимирі (1144—1152) та його сині Ярославі Осмомислі (1152—1187). Уже в князювання цих князів виявились деякі особливості соціально-політичної структури Галицької землі, що досягла найбільшого розвитку в XIII в. Зважаючи на те, що в Галицькій землі аж до Любецького з'їзду слабо виявлявся вплив князівської організуючої сили, основна маса землі була захоплена місцевими землевласниками, що виникли в надрах занепадаючої общини. Князівський домен був невеликий, отже галицькі князі не мали такого економічного і політичного впливу, як князі в інших землях, наприклад на Волині, в Чернігівщині, і т. д. Боярство почало відігравати дуже значну роль в Галицькій землі.

При князі Володимирку ці особливості соціально-політичної структури Галицької землі ще недосить виявлялись. Цей князь мав змогу зміцнювати свою владу за допомогою складних дипломатичних заходів, спрямованих проти інших князів, його політичних суперників і проти зовнішніх ворогів. Проти київських князів він укладав союзи з чернігівськими та ростовсько-суздальськими князями. Проти угрів він склав союз з Візантійським імператором. Але нестійкість Галицьких князів, обумовлена слабкістю їх економічної, отже й соціальної бази, виявилась і в князювання Володимирка.

Жителі Галича, столиці Галичини, вирішили закликати іншого князя, Івана Берладника, що володів містом Берладдю, але Володимиркові пощастило вигнати свого суперника з Галича, а потім і з Берладді, отже з Галицької землі.

При наступнику Володимирка, його сині Ярославі Осмомислі, особливості соціально-політичної структури Галицької землі виявились досить яскраво.

Хоча князеві Ярославу й пощастило закріпити за собою Галицький стіл, але він міг зробити це тільки ціною всяких поступок галицькому боярству, що підняло голову. Дальша історія Галицької землі буде розглянута в розділі, присвяченому історії Галицько-Волинської землі.

Волинська земля. Волинська земля дістала свою назву від міста Волинь, що колись відіграло, як свідчать деякі арабські письменники, визначну роль в історії східного слов'янства. Ця земля була найтісніше зв'язана з Галицькою землею, до якої вона безпосередньо примикала. Остаточо відокремилася Волинська земля від Галицької після Любецького з'їзду, що закріпив її за

Давидом Ігоревичем. Столицею Волинської землі стало місто Володимир. Дальша історія Волинської землі буде розглянута в розділі, присвяченому історії Галицько-Волинської землі.

Основні моменти історії Переяславської землі. Переяславська земля, що дістала свою назву від міста Переяславля, була розташована на схід від середнього басейна р. Дніпра. Вона була південно-східною окраїною Київської держави. Зважаючи на те, що південна границя Переяславської землі межувала безпосередньо з степами, їй доводилось в першу чергу витримувати натиск степових кочовників (печенігів, торків, половців), що удерлися на територію Русі, отже бути ніби захистом руських земель з південного сходу.

Через Переяславську землю проходив ряд важливих торгових шляхів, як от славнозвісний шлях, що йшов «із варягів в греки», потім Солоний шлях, тобто шлях, що направлявся в багаті сілліо узбережжя Чорного та Азовського морів і шлях Залозний, що, мабуть, ішов на південний схід, в край р. Дона і потім в Нижнє Поволжя та на Північний Кавказ.

Безпосередньо примикаючи до основних центрів Київської Русі, зокрема до Києва, і лежачи ближче від багатьох інших земель до Чорноморського узбережжя, Переяславська земля рівнем свого суспільно-політичного розвитку, безперечно, належала до передових. Процес розкладу первісно-общинного устрою та розвитку феодальних відносин відбувається в ній одночасно з таким самим процесом в Київській, а тим більше в Чернігівській землі.

Можна гадати, що в цьому процесі не було будь-яких особливих специфічних рис, як ми спостерігаємо в Новгороді, Галицькій або Ростово-Суздальській землі. Князівський домен, як можна за деякими даними гадати, був чималим; отже була чималою і організуюча роль князя. Таким чином, дружинні елементи в загальній масі переяславських феодалів повинні були відігравати велику роль. Безпосереднє сусідство з степом, повсякчасна боротьба з степовими кочовниками повинні були покласти особливий відтінок на жителів Переяславської землі й обумовити їх войовничість і упертість як при нападанні на ворога, так і при обороні від нього.

Особливе становище Переяславської землі, як території, що через неї пролягали чотири найважливіші для торгівлі Київської Русі шляхи, і як захисту проти степових кочовників, повинно обумовити те, що внутрішньополітична і зовнішньополітична її історія дуже складна і багата на події. Складність політичної історії Переяславщини визначалася й тим, що вона, прилягаючи до Київщини, була ніби ключем до неї. Під час боротьби претендентів за великокнязівський стіл вони намагались, звичайно, утвердитися в Переяславщині.

Переяславська земля, як окрема частина Київської Русі, оформилася в 1054 році, коли місто Переяслав і округа, що прилягала до нього, по смерті великого князя Ярослава Мудрого достались

синові його Всеволодові. Уже в перший рік свого князювання Всеволод мусив вживати заходів проти вторгнення на Переяславщину торків, яких тиснули половці. Торки були ним розбиті, але незабаром (в 1060 р.) зробили нову спробу напасти на Київську Русь. Тоді Всеволод вирішив піти походом на цих кочовників сумісно з іншими князями: Ізяславом, Святославом та Всеславом. Торки були розбиті. Частина торків, що залишилася від розгрому, подалась до Дунаю, а друга частина перейшла, за згодою руських князів, границі руської держави й осіла на відведених їм місцях.

Незабаром на Переяславщину почали нападати половці. В 1068 році, коли не стало енергійного Тмутараканського князя Ростислава, який стримував половців від рішучого натиску на Київську Русь, вони вирішили напасти на неї і в першу чергу, звичайно, на суміжну з степами Переяславщину. З'єднані сили руських князів з великим князем Ізяславом на чолі були розбиті. Князь Всеволод з рештками свого війська врятувався в Києві. Коли вибухло повстання в Києві проти князя Ізяслава, князь Всеволод мусив повернутися до свого спустошеного половцями Переяслава.

Після того, як Святослав утвердився в Києві (1073), а брат його князь Всеволод одержав Чернігів, дослідники не мають сталої загальноприйнятої думки, хто саме княжив в Переяславській землі. С. Соловйов гадав, що Переяславським князем зробився Давид Святославич, а М. Погодін доводив, що в Переяславі сидів уже в той час Володимир Мономах.

Незабаром Переяславська земля робиться ареною міжусобної боротьби великого князя Всеволода і Олега Святославича, на сторону якого став Борис Вячеславич. Олег і Борис напали на Переяславську землю в спілці з половцями. На бік Всеволода став київський князь Ізяслав. Половці, яких навели на руську землю Олег і Борис, були розбиті в 1078 році. Коли Всеволод по смерті Ізяслава (1078) став великим князем, він залишив в своєму володінні і Переяславську землю, де сидів його син Володимир Мономах, який став відігравати велику роль в справі оборони Переяславської землі від торків та половців, що напали на неї. Мономах в численних походах розбивав ущент половецькі загани. Можна гадати, що в цей час значення Переяславської землі, як заслону від нападу на Київську Русь степових кочовників, почало усвідомлюватися руськими князями. Місто Переяслав було добре укріплене: круг міста були поставлені міцні мури. Був збудований ряд городів-кріпостей в пограничній смузі Переяславщини. Було насипано кілька земляних валів.

По смерті Всеволода (1093) Володимир Мономах одержав князівство в Чернігові. Переяславська земля досталася князеві Ростиславові. Міжусобна боротьба, що розгорілась між князем Олегом, який наводив половців на руську землю, і Володимиром Мономахом, закінчилася тим, що Володимир вирішив відступити своєму суперникові Чернігів і податися до Переяслава. Переяславщина була в його князювання укріплена новими кріпостями

та іншими оборонними спорудами. Після того, як Володимир Мономах став великим князем (1113), в Переяславі почали князувати його сини Святослав, а потім Ярополк. Рішуча боротьба з половцями, яку провадять в цей час руські князі під керівництвом Володимира Мономаха, примусила половців припинити напади на Русь та на її південно-східну окраїну, Переяславську землю. Після смерті Володимира Мономаха (1125), коли великим князем став Ярополк Володимирович, Переяслав був відданий князеві Всеволодові Мстиславичу. Але тільки він з'явився в Переяслав, його вигнав звідти князь Юрій Довгорукий. Після боротьби за Переяславщину між Ярополком і Юрієм Переяславським князем став Вячеслав Володимирович, що мав переваги згідно з правом родового старшинства перед Юрієм, як молодшим сином Володимира Мономаха. Але коли Вячеслав, всупереч порадам Ярополка, залишив Переяслав, Ярополк мусив передати місто князеві Юрію, який давно його добивався.

Під час змагання Мономаховичів з Ольговичами та Ізяслава з Юрієм Довгоруком Переяславська земля була втягнута в цю боротьбу. Кожне з угруповань, що боролись між собою, намагалось захопити Переяславщину, щоб забезпечити себе від нападів з південного сходу, або зробити її плацдармом для наступу на Київ. Переяславські князі дуже часто мінялися. Їх призначали або з найбільш вірних союзників, головних претендентів на київський стіл, або з їх синів (так, в Переяславі послідовно сиділи князі Андрій Володимирович, Вячеслав Володимирович, Мстислав Ізяславич, Ростислав та Андрій Юрієвич). Під час цієї боротьби Переяславщину багато раз спустошували війська князів, які боролись між собою, особливо половці, що нападали на неї або з власного почину, або як союзники руських князів.

Коло другої половини XII ст. спустошення й занепад, що стали виявлятися взагалі в Південній Русі, в першу чергу мусили відбитися на Переяславщині. Пограничні за степом міста руйнувались, а населення, що групувалося коло них, почало розбігатися. Почали занепадати і шляхи, що йшли через Переяславщину і зв'язували Київську Русь з Півднем і Південним Сходом — Грецький, Солоний, Залозний. Торгівля почала поступово падати. Щоб провести на Південь або Південний Схід торговий караван, треба було вирядити велике військо для його охорони.

Особливо важким стало становище в Переяславщині, коли великі князі зробили своєю столицею Володимир і коли в Києві почали сидіти князі, що взагалі не мали ні сили, ні авторитету. Таким чином, Переяславська земля була залишена на власні сили. В цей час напади половців, на чолі яких став Кончак, зробились особливо спустошливими. Мало поліпшувалось становище, коли володимирські князі (Андрій Боголюбський, Всеволод III і Юрій II) захоплювали Переяславщину. Вони дивилися на це захоплення лише як на засіб зміцнити свій вплив на півдні. Але, захоплюючи

Переяславщину, вони не старались укріпити і посилити обороноздатність її своїми військами.

Переяславській землі, що була спустошена половцями і перебувала в глибокому занепаді, був завданий остаточний удар в 1239 році, коли Переяслав та інші переяславські міста були захоплені й зруйновані монголо-татарами. Але значення Переяславщини, як ключа до Київщини та інших південно-руських земель, прекрасно зрозуміли монголо-татари. В Переяславі був залишений сильний військовий загін на чолі з Куремсою, що мав наглядати за становищем в Південній Русі.

Загальна характеристика Київського періоду в історії Східної Європи. К. Маркс, говорячи про Київську державу, так визначає її значення: «Як імперія Карла Великого передувала утворенню теперішньої Франції, Німеччини й Італії, так і імперія Рюриковичів була попередницею утворення Польщі, Литви, Балтійських поселень, Туреччини й самої Московської держави» («Секретна дипломатія XVIII в.»). Отже, Маркс вважав Київський період за один з найважливіших етапів не тільки для історії російського, українського й білоруського народів, а й інших народів Східної Європи.

Київська держава становить період зростання продуктивних сил східного слов'янства, період зародження і розвитку класового суспільства, період розвитку феодалізму. Київська держава згуртувала порізнені племена східного слов'янства. В період Київської держави, як ми знаємо, матеріальна і духовна культура досягла великого розвитку.

Історики великодержавно-шовіністичного та націоналістичного табору всіма способами намагалися довести, що період Київської держави є етап тільки російського (великоруського), або тільки українського народу. Насправді ж, Київська держава є колицка трьох народностей—української, білоруської, і російської. Кожна з цих трьох народностей має шукати свої джерела й ростки своєї культури в Київській державі.

Цілком правильним треба визнати висновок Б. Грекова, що «Історія Київської держави—це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великої Росії. Це історія держави, яка дала можливість досягнути і вирости і Україні, і Білорусії, і Великої Росії. В цьому положенні все величезне значення даного періоду в житті нашої країни».

7. ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ І ПРАВО В КИЇВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ В ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

Територіальна структура. По смерті князя Ярослава, коли остаточно визначився розпад Київської держави, всі його володіння були поділені між його синами. Великим князем став старший син Ярослава, Ізяслав. Менші сини мусять слухатись Ізяслава, «во отця место». Князі мусять заступати великокнязівський стіл згідно

з принципом старшинства. В міру дальшого розпаду Київської держави та занепаду Києва, як політичного центра, почала все більше слабшати влада великого князя і посилюватися влада місцевих князів. Принцип старшинства почав підриватися принципом отчини; часто сюзеренітет здобувається не на підставі цих принципів, а силою, або навіть завдяки запрошенню феодального угруповання, що мало в даний час перевагу. В цей період територіальна структура Київської держави зробилась типовою для ранньої, феодальної монархії. Остаточно встановлюється сюзеренітет великого князя, що не прикривається владою батька; верховний сюзерен — великий князь — тратить ті права, що належали сюзерену-батькові, він робиться першим між рівними, встановлюються всякі права й обов'язки щодо васалітету і, як звичайно це відбувається в епоху розвитку сюзеренітетів, васалітету, розвивається феодальний договір. Міжкнязівські договори носять назву хресних грамот, бо князі, що укладали їх, подібно західно-європейським феодалам цілували хрест на грамотах, тобто присягали.

Зміст міжкнязівських договорів був дуже різноманітний.

Сюзеренітет, сіньйорат в Київській Русі визначався словом — «старійшинство», тобто першість. Старійшина, перш за все володіє найбагатшим, найсильнішим князівством і містом Києвом, економічним і політичним центром того часу. Другий момент, що визначає становище «старійшини», це — основне право сюзерена, право на воєнну допомогу від «молодших» князів — васалів.

Крім того, було багато додаткових побутових моментів, зв'язаних з «старійшинством». Зокрема, літопис відзначає особливу пошану, що має віддаватися «старійшині».

Окрім прав, «старійшина» має й обов'язки. Як це було і в західно-європейському праві, на «старійшинах» лежить два основних обов'язки: передача землі (лена) і захист васала від кривд та утисків.

Літопис дає нам великий матеріал до з'ясування становища князів-васалів. Зрозуміло, що становище кожного князя, який перебував під рукою старійшини, визначалось не стільки договором, скільки силою князя, його значенням. Звичайно, не можна й думати, що фактично всі князі були в однаковому послуханні «старійшині». Проте в феодальних договорах, все-таки встановлюються спільні, загальні для всіх молодших менших князів, юридичні норми. Такою загальною нормою є єднання («єдиничество») з «старійшиною», великим князем. Послужання сюзеренові «старійшині» звичайно виражається формулою: «быти в воле», «быти в послушании», «слушати».

З цього положення випливає ряд обов'язків, з них головний — воєнна допомога, що часто сполучався з обов'язками економічного порядку, тобто з допомогою і матеріальними засобами під час війни. Треба вказати також на обов'язок виявляти пошану («честь») до «старійшини».

Занепад Київського політичного центра, зріст роздроблення

руських земель, привів до виникнення нових феодальних центрів. Відносини князів до князя, що сидів у головному місті цього центра, теж окладалися по лінії сюзеренітета-васалітета і визначалися в договорі. Так поступово виникає справжня ієрархія відносин, справжні феодальні ступені.

Поступово виникають і оформлюються норми, які містять санкції на порушників феодального договору. Васал, що не виконав свого договору, не подав воєнної допомоги і зламав вірність, позбавлявся своїх володінь.

До середини XII в. остаточно виявився процес феодальної роздробленості в Київській Русі, коли декотрі з князів порвали всякий зв'язок з основним політичним центром — Києвом, а потім і з Володимиром, де сиділи великі князі з часів Андрія Боголюбського.

Князівська влада. В міру розвитку феодалізму в Київській державі, князівська влада почала перетворюватися у владу чисто феодальну. Князь, будучи першим феодалом у своєму князівстві зробився представником і захисником інтересів боярства. Князь, що не погодив свою діяльність з керівною феодальною верхівкою, ризикував своїм «столом»; бояри могли просто відмовитися від служби князеві.

В міру перетворення князя в феодального монарха, його функції почали мінятися і в усякому разі ускладнялися перш усього через те, що князі стали володіти величезним доменом, в якому мусили вести господарство.

Ускладняється і воєнно-організаційна діяльність князя в наслідок ускладнення військових сил. Дружина, що була в IX—X в. ядром війська перших Рюриковичів, осіла на землю. Місце дружини починають заступати феодальні ополчення, озброєні відділи, що їх приводять васали. Князі, будучи володарями домена, в свою чергу збирають ополчення з підвладного їм міського й сільського населення. Разом з тим, їм часто доводиться вдаватися до надзвичайних мобілізацій або ж наймати іноземні війська — варягів, торків і інші.

Оскільки з середини XI в. почали дедалі більше натискати на Київську Русь сусідні держави й степові кочовники, князям доводилось будувати укріплення по границях держави та укріпляти уже існуючі міста Русі — Київ, Чернігів та інші.

Оскільки в воєнно-організаційній діяльності князів велике значення мали найближчі князівські слуги, які через розклад дружинної організації осідали на місцях, князі в цей період мусили надавати їм села, призначати їх на адміністративні посади.

Для внутрішнього управління князь повинен був призначати численну місцеву адміністрацію — посадників, волостелів, тіунів, усяких фінансових агентів. Разом з тим, як почала зростати внутрішня торгівля, князеві доводилось організувати будівання

шляхів та мостів. Багато уваги доводилось приділяти охороні торгових шляхів, особливо торгового шляху, що йшов на Візантію.

Однією з функцій князя, що особливо розвинулася в розглядуваний період, була організація судових органів та виконання суду. Раніше князівській юрисдикції підлягали князівські дружинники, челядь, залежне селянство, вища князівська адміністрація. Тепер князь безпосередньо судить і населення головного міста, а князівські судді — все населення.

Розширення та поглиблення феодальної експлуатації, організація складної сітки фінансово-адміністративних та судових органів, встановлення принципів феодального права — все це можна було провести в життя тільки шляхом видання нових правових норм, що касували старі звичаї, шляхом законодавства. Натурально, що саме в цей період і почала розвиватися законодавча діяльність князів. Князі не тільки встановлюють «устава й уроки», а й вводять через закон нові принципи карного і судового права. Шляхом видання законів князі встановлюють нову карну систему, розмір судових оплат, розмір винагороди урядовим особам.

Разом з тим князі, після прийняття християнства, всіма способами сприяють церкві, утворюючи й зміцнюючи потужну економічну базу духовництва.

Багато уваги доводилось князям приділяти і налагодженню відносин з суміжними країнами.

Щодо питання про спадкоємство князівських столів, то спочатку князівські столи передавали за старшістю («старійшинством») в роді. Відповідно до цього принципу, спадщину переймали не старші сини, а старші брати померлого князя. Згодом, коли окремі князівські династії пустили уже глибоке коріння в своїй землі, цей принцип став застосовуватися принципом «отчини», і князівські столи почали переходити до старших синів князя. В XI і XII в. відбувається боротьба цих двох принципів. Дядьки часто боролися з своїми племінниками за великокнязівський стіл. Тільки в XIII в. визначилась остаточна перемога принципу отчини.

Треба зазначити, що й менші діти князів одержували землі, але їх володіння були значно менші володінь старших братів. В результаті постійного поділу території Київської держави між князями, число князівств спочатку збільшилось до п'яти, потім до дванадцяти і т. д.

Князівські радники. Радниками князя в IX—X вв. були дружинники і так звані «старцы градские». З перетворенням Київської держави в феодальну монархію склад князівських радників міняється.

Основними радниками князя стали бояри, верхівка феодалів, бувші дружинники, що осіли на землі. Вийшовши з князівської дружини та перетворившись в князівських васалів, бояри дуже повільно розривають зв'язок з князівським двором. Їх села були недалеко від Києва, а крім того, вони будували в Києві свої дво-

ри. Недивно, що старий термін «дружина» ще дуже довго вживався між князем та його оточенням. З прийняттям християнства князівськими радниками, поряд з боярами, стали представники вищого духовництва — митрополит, єпископи, архімандрити, ігумени. В XII в. утворилася численна і впливова верства князівських двірських слуг; ці слуги також входять в склад князівських радників, поступово витісняючи боярство, але й самі мішаючись з боярською верхівкою.

Князь жив у постійному оточенні своїх радників. Всі питання вирішувались князем на раді з боярами. Функції князя і його боярського оточення були злитими. Всі питання, що їх мав вирішувати князь, обмірковувались в боярській раді. На раді вирішувались питання війни й миру, питання управління і т. д. Суд і розправу князь також чинив разом з своїми радниками. А що зібрання радників не були якоюнебудь регламентованою установою, то від князя залежало запросити до ради тих чи тих бояр. Для вирішення найважливіших питань закликалось більше число бояр і, крім того, представники духовництва. Зважаючи ж на те, що князя оточували найзначніші й найвпливовіші бояри, їх постанови мали велике політичне значення.

Зрозуміло, що радились з боярами не тільки великі князі, а й князі місцеві. Вони скликали на наради своїх місцевих бояр, представників місцевого духовництва.

Віче. Для вирішення особливо важливих державних справ князі радились не тільки з своїми боярами, але й з широким зібранням міських жителів, що, як уже відомо, називалось вічем. В дорядянській історіографії неправильно подавали як соціальну суть, так і дійсне значення віча, як органа державної влади. Більшість істориків, що заперечували існування феодалізму в Росії, а тим більше в Київській Русі, вважали віче органом народної влади, органом торгово-промислової демократії. Разом з тим більшість істориків вважала віче споконвічним, повсюдним і необхідним органом влади.

Аналіз даних, що ми маємо, приводить нас до переконання, що віче в розглядуваний період було органом не широкої торгово-промислової демократії, а органом феодальних міських груп.

Річ у тому, що з розвитком процесу феодалізації, коли міста стають центрами феодального володіння, наради, які могли претендувати на будьяке значення, звичайно, мали бути нарадами основних феодальних груп або груп, так чи інакше зв'язаних з феодалами: визначні торговці-посередники в справі торгівлі предметами данини і т. д. В жодній нараді, яка мала б претендувати на будьяке політичне значення, не могла бути основною силою демократична маса міста — дрібні торговці, ремісники, наймити — словом, міські низи.

Неправильна й друга думка — ніби віче було невідмінним і постійним органом влади. Історики, що підтримували цю думку,

говорили про скликання віча, коли літопис говорять тільки про вирішення князя, чернігівців і ін. («Сдумаша князе»). Але ці рішення могли бути прийняті зовсім не на вічі, а і на нараді керівної верхівки даної землі, на таємних нарадах феодальної знаті тощо. Коли було проведено підрахунок широких міських нарад, які називались або мали бути названі вічем, виявилось, що їх було дуже мало за два віки (коло 10). Виявляється, що з цих випадків шість раз віче було скликане в обложених містах, коли питання йшло про здачу міста, два рази жителі зібрались на віче, щоб вирішити питання про вигнання князя (в Полоцьку в 1159 р.), два рази зібрання жителів було скликане князем для подання йому допомоги (в Києві в 1147 р.). Як видно, віче, за цими даними, не можна визнати повсюдним і постійним органом з твердо окресленими функціями та певною компетенцією.

Неправильне й третє твердження деяких істориків, — що віче відіграло однакову роль по всіх князівствах, на які почала розпадатися Київська держава. Були князівства і були землі, де політична роль віча вельми значна. Так було, наприклад, в Новгороді. Але були й такі землі, в яких віче, як орган влади, не мало майже ніякого значення. Так було в Галицькому князівстві.

Крім того, значення віча мінялося в залежності від політичної обстановки. Але можна простежити загальну тенденцію: в міру поглиблення та розширення процесу феодалізації віче втрачає своє значення. І воно скінчило своє існування не в результаті татарського завоювання, як гадають деякі історики, а в наслідок внутрішніх політичних умов: для місцевих феодалів перестали бути потрібними широкі міські наради.

Феодальні з'їзди. В деяких випадках, коли треба було вирішувати питання виключної політичної ваги і до того такі, що так чи інакше торкалися інтересів не тільки феодалів даного князівства, а й феодалів всієї руської землі, скликались феодальні з'їзди. На цих з'їздах присутні були не тільки князі, а й їх боярство, їх дружина. Що основною керівною силою були феодальні групи, легко ствердити літописними даними про Уветичеський та Долобський з'їзди.

Князівська дружина брала активну участь не тільки при обговоренні питання, а й при виконанні всяких ухвал цих з'їздів.

В міру того, як слабшали зв'язки між окремими руськими землями, загальних з'їздів, подібних Любецькому та Уветичеському, ми уже не бачимо. Починають скликатися феодальні з'їзди, з'їзди окремих груп (кількох князівств) або одного князівства.

Будьякої певно окресленої компетенції з'їздів установити ми не можемо. Вони збирались для вирішення найважливіших питань, що мали загальне значення для всієї землі або для кількох князівств. Між такими питаннями треба відзначити питання про розділ «столів», про обрання та вигнання князів, про екзекуції на князів, що зламали договір, про укладення союзів, про оголошен-

ня війни й миру, про видання нових законів і зміну старих і ін.

В усякому разі компетенція з'їздів не обмежувалась будьякими встановленими нормами. Як і всі взагалі феодальні з'їзди, з'їзди в Київській Русі скликані тоді, коли в них була потреба, періодичності ж в їх скликанні не було.

«Загальноземські» з'їзди скликались великими князями, бо тільки вони могли організувати такі з'їзди. Але інші з'їзди могли скликати й вожді різних феодальних угруповань.

Значення ухвал з'їздів залежало від фактичної підтримки їх учасниками з'їзду.

Органи управління. В розглядуваний період ми спостерігаємо існування двох паралельних систем управління. Одна з них, що дістала в літературі назву «чисельної» (тисяцькі та соцькі), існувала ще в X віці.

Друга система, пізніша, називалася дворцево-вотчинною і полягала в передачі управління окремими галузями князівського хазяйства особливим придворним чинам. Ця дворцево-вотчинна система почала щодаля більше заміщати собою чисельну або десятичну систему.

Центром, звідки виходили в цю епоху всі ниті управління, став князівський двір. Коли основний контингент дружинників, особливо верхня верства їх, почав відриватися від князівського двору й осідати на землю, основним адміністративними князівськими агентами зробились нижчі, двірські слуги, що набирались здебільшого з князівських холопів, тіунів, мечників і т. п.

В XI в. князівські тіуни починають відігравати величезну роль не тільки в управлінні господарством князя, а й в загальній адміністративно-господарській та судовій організації. В міру того, як розвивається спеціалізація князівських слуг, число їх більшає. Поступово починає визначатися верхівка тіунів. Вони заводять власне господарство, свій дім, а мабуть і села. Так, у тіуна Ратші (XII в.) був двір у Києві. Можна гадати, що поступово починають складатися роди найбільш впливових князівських слуг, які передають свої посади від батька до сина. Разом з тим, безперечно, верхівка їх починає сполучатися з боярством. Поступово виникають двірські чини, що стояли на чолі певних галузей князівського управління: дворецькі, воеводи, конюші, стольники, чашники, оружничі і ін. Що ж до місцевого управління, то по містах сиділи посадники, а по волостях—волостелі. І тим, і тим допомагали тіуни.

В міру того, як виникає і розвивається феодальна держава, феодалі починають набувати прав державної влади (імунітет). Вони набувають право управляти населенням своїх володінь, судити його й збирати данину. Щоб забезпечити феодалам здійснення цих прав, великі князі й місцеві князі забороняють своїм агентам в'їзд в їх володіння.

Основні моменти в історії права. Єдиним джерелом права в дофеодальний період було звичаєве право. Від часів князя Володимира Святославича, який, за оповіданням літопису, двічі заводив з поради єпископів та «старців градських» кари за вбивство в Київській Русі, починає розвиватися й законодавство. В цих законах, що касували норми звичаєвого права, які склалися в дофеодальний період, князі проводили нові принципи, принципи феодального права—привілеї. З часом назбирався настільки значний законодавчий матеріал, що виникла необхідність в кодифікації його. Збірники законів і судових вироків, виданих в феодальний період Київської держави, дійшли до нас. Цим збірникам в науці присвоєно назву — «Руська Правда».

Руська Правда. «Руська Правда» дійшла до нас у великій кількості списків (коло ста). Ці списки поділяються на три основних редакції — коротку (найдавнішим списком її є Академічний), розширену (за найдавніші списки вважаються Синодальний і Троїцький) і скорочену з розширеної.

Аналіз окремих редакцій дає нам змогу встановити, що текст цього пам'ятника розвивався так. Найдавнішою редакцією є коротка редакція, яка, в свою чергу, складається з двох частин: давнішої, так званої «Правди Ярослава», і пізнішої, «Правди Ярославичів».

Такий поділ «Короткої Правди» на дві частини був обумовлений тим, що в самому тексті говориться про належність ряду постанов синам Ярослава — Ізяславу, Святославу та Всеволоду. Основним джерелом найдавнішої «Правди» є звичаєве право. Час виникнення її треба віднести до 30-х років XI в. Місцем виникнення «Правди Ярослава» був Київ.

Щодо «Правди Ярославичів», то вона, на думку більшості істориків, дійсно була складена дітьми Ярослава, коли великим князем був Ізяслав (1054—1078). Місцем виникнення «Правди Ярославичів» теж вважають місто Київ. Основне джерело «Правди Ярославичів» є князівське законодавство. «Правда Ярославичів» безперечно свідчить про виникнення й розвиток феодального права в Київській державі. В «Правді Ярославичів» дуже чітко проведено основні принципи феодального права — права привілеї. Але «Коротка Правда» містить в собі ряд таких норм, які не можна приписати з цілковитою певністю Ярославичам. Ці норми своїм характером відзначаються від норм «Правди Ярославичів». Крім того, й в самому тексті «Правди» говориться про належність деяких постанов не Ярославичам, а Ярославу. Словом, ближчий аналіз приводить нас до думки, що в «Короткій Правді» ми маємо чотири шари: звичаєве право, постанови Ярослава, постанови Ярославичів і норми, час походження яких ми не маємо змоги визначити. Отже, коротка редакція була не механічним з'єднанням правового матеріалу, а збірником права Київської держави. Збірник цей міг з'явитися тільки за життя князя Ізяслава, тобто не пізніше 1078 р.

Розширена редакція «Руської Правди» в більшості списків самими переписувачами поділялась на дві частини. Перша частина була названа «А се суд Ярослава Володимировича», або «Устав великого князя Ярослава о судах»; друга частина — «Устав Володимира Всеволодовича», або «А се уставил великий князь Владимир Всеволодович Мономах». Недивно, що деякі дослідники почали висловлювати думку, що розширена «Правда» складається з двох частин, з двох шарів правових норм. Дані, які ми маємо в своєму розпорядженні, стверджують думку про те, що розширена «Правда» складалася з двох різних пам'яток, виниклих в різний час, а потім механічно об'єднаних переписувачем. Зокрема, в найдавніших списках заголовки обох цих пам'яток однаково писалися кіновар'ю і заголовними буквами. В деяких старих рукописах (наприклад, в «Мериле праведном» початку XIV віку) кожна з цих двох частин «Розширеної Правди» являла собою окремий розділ. Існують рукописи, де «Устав князя Ярослава» написано цілком окремо від «Устава князя Володимира Мономаха».

Устав князя Ярослава являє собою систематичний збірник правових норм, що увійшли в склад «Правди Ярослава», «Правди Ярославичів» і низки князівських постанов, виданих дітьми й онуками Ярослава. Отже, «Устав князя Ярослава» є ніби третім етапом в історії правового кодексу в Київській державі. В цьому пам'ятнику основні принципи феодального права, привілеї виявляються з цілковитою виразністю. Кровна помста остаточно касується. Князівська юрисдикція охоплює всю територію Київської держави. Громадські суди перестають функціонувати. Основним джерелом «Устава Ярослава» є князівське законодавство і судова практика.

Основні постанови належали великим князям — отже місцем виникнення «Устава Ярослава» був теж Київ. Щодо часу появи цього пам'ятника, то його можна віднести до останньої чверті XI в. або до початку XII в. (не пізніше 1113 р.).

Устав князя Володимира Всеволодовича складається з постанов князя Володимира Мономаха. Багато з цих постанов і судових вироків було видано у зміну судової практики, що існувала до того часу, а деякі постанови, як ми уже знаємо, видані були у відміну попередніх князівських постанов.

Устав, як збірник законів великого князя Володимира Мономаха, так само складений був у Києві, звичайно, в час його князювання (1113—1125).

Решта списків «Руської Правди» являють собою змінений текст «Розширеної Правди».

Церковні устави та інші пам'ятники права. Інші пам'ятники законодавчої діяльності князів у Київській державі становлять церковні устави й уставні грамоти. До нас дійшли такі устави: 1) Устав князя Володимира, 2) Устав князя Ярослава, 3) Устав Новгородського князя Всеволода, 4) Уставна грамота,

надана князем Всеволодом церкві Івана на Опоках, 5) Устав новгородського князя Святослава, 6) Уставна грамота смоленського князя Ростислава.

Церковні устави мають важливе значення в ряду джерел права. Вони знайомлять нас з відношенням держави до церкви, з правами духовництва, з справами і особами, що підлягали віданню й суду церкви, а також з тими правовими нормами, що не знайшли свого відбитку в «Руській Правді».

Поряд з «Руською Правдою» й церковними уставами, джерелами до пізнання права в XII—XIII вв. були договори руських князів з німцями. До нас дійшли і стали відомі в історичній науці до 30 таких договорів. Найбільше значення в історії права мають два новгородські договори з німцями 1195 і 1270 рр. й договір, складений смоленським князем Мстиславом Давидовичем з Рігою, Готландом та німецькими містами в 1229 р.

Нарешті, одним з джерел права треба вважати і Візантійське право, оскільки візантійське духовництво всіма способами намагалося в своїй практичній діяльності проводити в життя основні принципи візантійського феодального права.

Спочатку духовництво поширило переклади із збірників церковного права — номоканонів. Переклади цих номоканонів здобули особливу назву на Русі: їх почали називати «Кормчими книгами». Поступово до тексту номоканонів з додатком тлумачень візантійських каноністів руські переписувачі почали додавати різні статті, що в них найбільшими були візантійські кодекси: 1) «Еклога» імператора Льва Ісавра і Константина Копроніма, складена коло 740 р., 2) «Прохірон» імператора Василя Македонянина, виданий коло 878 р. у відміну «Еклоги».

Виникнення феодальної власності. Базуючись на вказівках основоположників марксизму-ленінізму, безперечно треба визнати, що повстання права власності на землю у східного слов'янства відноситься до часів розпаду великих родин на індивідуальні сім'ї та виникнення первісних общин. В цей період земля й інші угіддя були у власності общин. Таким способом виникла так звана общинна власність на землю. Процес феодалізації сполучається з процесом виникнення феодальних земельних володінь. Феодали, присвоюючи землю, почали володіти нею на праві феодальної власності. Князі, в першу чергу, стають крупними землевласниками. Вони скупчують в своїх руках крупний земельний фонд — князівський домен. Великі й місцеві князі, оточуючи себе боярами-васалами, починають роздавати свої земельні володіння своїм боярам та іншим близьким особам. Спочатку землі князівських слуг були в умовному володінні. Поступово бояри й інші князівські слуги закріплюють за собою земельні володіння і перетворюють їх в спадщинні. Такі землі починають називатися вотчинними. Ті ж землі, що давалися в умовне землеволодіння за службу та під умовою служби, дістали згодом назву помість (маєтків):

Феодална поземельна власність могла виникнути не тільки в надрах князівського домена. Вона виникла й безпосередньо в надрах общин, що розкладалися. Крупними земельними власниками могли бути заможні общинники, що зуміли експропріювати землі своїх сусідів і перетворити цих сусідів у робочу силу. Дуже швидко ці крупні землевласники перетворюються в князівських васалів, і їх землі переходять в загальний князівський домен і через деякий час землі ці уже нічим не різнились від володінь бояр, бувших дружинників. Оскільки ж процес привласнювання общинних земель був повільним, остільки в Київській державі ще продовжувала існувати й общинна власність на землю.

Шлюб і сім'я. Прийняття християнства повело до встановлення християнських форм шлюбу і до рецепції візантійського шлюбного права. За візантійським шлюбним правом шлюбні передували заручини, які діставали релігійне освячення в особливому обряді. Візантійське духівництво визнавало заручини нерозривними, що приводять встановлення свояцтва між родичами заручених. Але такий погляд на заручини прищеплювався на Русі з трудностями і остаточно був засвоєний тільки перед XVI в. Основним моментом християнського шлюбу було оформлення його при особливому церковному обряді, що відбувався в церкві і називався вінчанням. Згідно з візантійським шлюбним правом, для того, щоб шлюб був дійсним, потрібно було виконати низку умов.

Перш за все, треба було мати певний вік; одні кодекси вимагали 16 років для нареченого і 13 років для нареченої, інші — 14 років для жениха і 12 років для нареченої. Пізніше в Московській державі шлюби відбувались і в молодшому віці. З цього можна думати, що і в Київській Русі норми візантійського права щодо шлюбного віку не додержувались. Другою умовою для дійсності шлюбу була свідомість тих, що беруть шлюб, свободна воля молодих та згода батьків, неперебування в іншому шлюбі, відсутність певних ступенів споріднення та свояцтва. Церква, крім того, обмежувала число шлюбів.

Згідно з ученням церкви, шлюб міг втратити свою силу тільки в наслідок смерті когось з подружжя. Римсько-католицька церква так і дивилась на шлюб і не дозволяла розводу. Східні церкви почали дозволяти розвід в єдиному випадкові — при перелюбстві когонебудь з подружжя. Під впливом світського законодавства, візантійська церква змушена була збільшити число приводів до розводу, — наприклад, вона дозволяла розвід через нездатність до шлюбного співжиття, безвісну відсутність протягом п'яти років і т. д.

Руська церковна практика уже в епоху Київської Русі почала відходити від візантійського законодавства. З одного боку, в церковному Уставі князя Ярослава наведено не всі приводи до розводу, встановлені у візантійських кодексах, а з другого боку—

в цьому Уставі встановлюються такі приводи до розводу, які були невідомі в Візантії.

Церкві доводилось боротися з необмеженою свободою розводів, що характеризує руське дохристиянське шлюбне право. Церква встановлює серйозні карі за «розпусти», тобто самовільні розводи.

Можна вважати встановленим, що в епоху Київської держави так само, як і в пізніші періоди, жінка перебувала під владою чоловіка.

Щодо майнових відносин подружжя, «Руська Правда» й інші пам'ятники Київської держави містять в собі низку постанов. Так, «Руська Правда» містить низку статей, з яких видно, що родичі—батьки й брати, віддаючи свою дочку або сестру заміж, наділяли її певним майном. Це майно мало переходити по смерті її до її спадкоємців.

Для висвітлення питання про особисті й майнові відносини батьків і дітей «Руська Правда» й інші правові пам'ятники цієї епохи дають дуже мало матеріалу. Безперечно, що патріархальні відносини в сім'ї не були ще зжиті не тільки в епоху Київської Русі, а й в пізніші періоди. Батько, голова сім'ї, мав необмежену владу над своїми дітьми. Батьки мали право продавати своїх дітей в холопи (це право зникло тільки в XVI в.), про що свідчать літописи, розказуючи про продаж дітей в голодні роки. Можна припускати, що батько мав право не тільки карати дітей, а навіть і вбивати їх.

Спадщинне право. В міру того, як виникає приватна власність, виникає і поняття спадщини. Спершу право спадкоємства належало тільки членам родини. Члени родини одержували спадщину згідно з порядком, визначеним звичаєвим правом. Згодом, коли патріархальні відносини почали зживатися, стала розвиватися воля заповітних розпоряджень; виникло спадкоємство по заповіту. Але, в міру розвитку феодального права, відмінюються й норми спадкоємства без заповіту. Деякі члени родини (звичайно, сини) починають претендувати на більшу пайку спадщини, інші ж члени родини (звичайно, дочки й жінки) зовсім усуваються від спадкоємства. Виникає спадкоємство по закону.

«Руська Правда» й інші правові пам'ятники містять в собі постанови, що трактують як про спадкоємство по заповіту, так і спадкоємство по закону, при чому в цих постановах проводяться принципи феодального права, права привілею. Встановлюється два різні порядки спадкоємства: один — для бояр, другий — для смердів.

Злочинство і кара за «Руською Правдою». В Київській державі, починаючи з XI в., виникає феодальне право — привілей. Одним з основних принципів феодального права є те, що право й інтереси класу феодалів і феодально-залежного селянства захищаються неоднаково, а особа та майно холопів взагалі не захищались. Якщо

хтось убивав холопа, то вбивця не підлягав карі, а повинен був тільки винагородити пана вбитого за заподіяну йому шкоду. Особа та майно залежного й кріпосного селянина захищалися в меншій мірі, ніж особа та майно вільної людини і тим більше феода.

Аналізуючи норми «Руської Правди», можна встановити, що в цю епоху панувало матеріальне, а не формальне розуміння злочинства. Саме слово «злочинство» («преступление») не було ще тоді відоме і мовою «Руської Правди» злочинство називається «обидою».

У візантійському праві існував уже формальний погляд на злочинство. Через те візантійське духівництво починає запроваджувати новий погляд на злочинство—формальний. Злочинством стає порушення наказу, в першу чергу—порушення церковних законів. Цей формальний погляд на злочинство відбився в церковних уставах і в Уставах Володимира та Ярослава.

Щодо кар, то по скасуванні кровної помсти (при кінці XI в.) встановилися такі види покарань: 1) Смертна кара. Смертна кара застосовується до тих, хто повставав проти князівської феодальної влади, до зрадників. Згідно з феодальним правом, князь за зраду великому князеві відповідав своїм уділом, а боярин—своєю головою («князь в удел, а боярин в голову»). Мабуть, візантійське духівництво добивалось у князів застосування смертної кари до церковних злочинців—богохульників, «волхвів» і інших. 2) Другою по серйозності карою був так званий «поток и разграбление». Суть цієї кари полягала, видимо, в оберненні злочинця та членів його родини в рабів та конфіскуванні його майна; той, хто підпадав цій карі, ніби ставав «поза законом». Цій карі підлягали розбійники, палії та конокради. 3) Вира—грошова пеня за вбивство в розмірі 40 гривень. За княжих людей стягалась подвійна вира. За скалічення та вбивство жінки, що своїм поведженням подала привід до вбивства, стягалось піввири—20 гривень. Одночасово з стягненням вири родичі вбитого одержували від убивці так звану головщизну, розмір якої в «Руській Правді» не було встановлено. 4) Відшкодування за вбивство княжих холопів та смердів, що стягалось в різному розмірі від 12 до 5 гривень. 5) Продаж (грошове стягнення), що стягався в подвійному розмірі—12 і 3 гривни за всякі інші злочинства. Той, хто потерпів від обиди, що каралася продажем, діставав особливу винагороду, так званий «урок».

Оскільки церква мала право досить широкої юрисдикції, візантійське, а потім і руське духівництво, застосовувало в деяких випадках візантійську систему покарання. Зокрема воно застосовувало кари каліченням: осліплювання, відтіяння носа та ушей. Застосовувала церква й грошові штрафи. За Уставом Ярослава, штраф стягався від 5 гривень золота до 1 карбованця.

Судове право. В міру розвитку процесу феодалізації, князівська

юрисдикція почала ширитися на всю масу населення і з тим числі на сільське населення. Сільське населення не могло тепер уже звертатися до суду общинної влади.

Згідно з «Руською Правдою», головним судовим органом був, перш за все, князь. Князь здійснював свої судові функції в стольному місті (для всіх жителів). З другого боку, він судив своїх бояр, що не підсудні були місцевим суддям. Князь судив спільно з боярами на своєму княжому дворі. З доручення князя, суддями могли бути й бояри, а також тіуни. Місцевими суддями по містах були посадники, а по сільських місцевостях — волостелі. Місцеві судді чинили суд спільно з своїми тіунами.

З допоміжних судових органів «Руська Правда» згадує мечника, подітського (як судового виконавця), вирників, що стягали з населення вири та продажі, їх помічників (отроків), метельників (що збирали судове мито), ябедників (мабуть, судові органи, що підтримували обвинувачення).

Процес, за «Руською Правдою», мав змагальний характер. Обидві сторони називались «истцами» (позовниками). Обидві сторони мали майже однакові судові права. Обидві сторони на суді звичайно оточувались юрбою родичів, сусідів, що виступали, таким чином, як підсобники.

В Київській Русі судовими доказами були: власне признання, послухи й видоки, ордалії, так звані «суди божії», присяга. Послухи були підсобниками — свідками не самого факту, а доброї слави тієї чи іншої сторони в процесі. Видоки — це свідки.

Якщо сторона не має змоги добитись признання від другої сторони і якщо послухи й видоки дають однаково сприятливі свідчення, тоді вдаються до так званих ордалій. Найбільшим поширенням між такими доказами був судовий поєдинок, так зване поле. Той, хто переміг на поєдинку, вигравав процес. Між іншими ордаліями треба зазначити іспит водою й залізом.

До ордалій треба віднести і так званий жереб. Сторони вдавалися до жереба для того, щоб в'яснити, хто має приймати присягу. Про присягу (роту) говориться в пам'ятниках, що відносяться до X віку. Отже, присяга існувала ще в дохристиянські часи.

8. КУЛЬТУРА (КИВСЬКОЇ РУСІ)

Письменство. Письменність в Київській Русі веде свій початок ще від IX—X вв. Про існування руських письмен в цей час говорять візантійські і арабські джерела. Але значного поширення письменність на Русі почала набувати лише в часів прийняття християнства.

Перш усього в Київській Русі стають відомими болгарські літературні твори, написані слов'янською мовою, близькою до руської. Більшість цих творів була перекладом з візантійських книг. Спочатку почали ширитися церковні й богослужбові книги (євангеліє, псалтир, апостол і ін.), потім «житія святих», різні писання

на біблійні та євангельські теми, проповіді, послання і т. п.

Поряд з церковною літературою стають відомими й візантійські романи й повісті (з них найбільшою популярністю користувалась «Александрія» — повість про Александра Македонського), візантійські історичні писання, наприклад, хроніка Малали, хроніка Георгія Амартола, «Летописец вскорє» Нікіфора і т. д. Перекладено твори деяких представників візантійської схоластичної науки (наприклад, «Шестиднев», «Космографія», «Физиолог» й ін.). Великою популярністю користувались особливі збірники приповідок, узятих з біблії та творів античних письменників (таким збірником був збірник під назвою «Пчела»).

Згодом появляється в Київській державі і оригінальна література. Перш за все, за візантійськими зразками почали писати життя руських святих. Так, було складено повість про вбивство Бориса і Гліба, «Житіє Феодосія Печерського» й ін. За візантійськими зразками складено було «Патерик Печерський», тобто зібрання житій святих Києво-Печерського монастиря. Появляються послання й повчання руських авторів, наприклад, «Поучение к братии» єпископа Луки Жидяти, послання Феодосія Печерського «О вере латинстей», проповідь митрополита Іларіона «Слово о законе и благодати», повчання Кирила Туровського і т. п. Стає відомим «Хождение» ігумена Данила (тобто його описання подорожі в Палестину).

Почала розвиватися й оригінальна світська література. Так, при Ярославі жив славетний поет Боян, що його автор «Слова о полку Ігореві» називає «соловиоу старого времени».

Але найвидатнішим представником світської художньої літератури був сам автор цього «Слова». Темою «Слова» був похід князя Новгород-Сіверського Ігоря Святославича й інших князів на половців 1185 р. Описуючи поразку, що її завдали половці Ігорю з його соратниками, автор «Слова» звертається з закликом до всіх руських князів об'єднатися для боротьби з спільним ворогом в ім'я єдності руської землі. Своїми художніми якостями, своїм патріотичним настроєм «Слово о полку Ігореві» займає одне з перших місць в європейській літературі того часу. «Слово» свідчить про високий патріотизм і високу культуру передових руських людей того часу; автор «Слова» високо підніс прапор об'єднання руського народу. Про цей твір К. Маркс говорить, що «зміст поеми — заклик руських князів до об'єднання якраз перед нашествиям монголів» (К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXII, с. 122).

Досягає пишного розквіту й усна народна словесність, зокрема пісні, присвячені визначним історичним подіям, та билини, присвячені цілим історичним епохам. Вся ця велика кількість перекладної й оригінальної літератури свідчить про багатство руського письменства, про велике значення цього письменства в історії російської, української, білоруської культури.

Розвиткові письменства багато сприяли заходи деяких київ-

ських князів щодо поширення грамотності між феодальною верхівкою тогочасного суспільства. Так, за відомостями літопису, князь Володимир «нача поимати у нарочитой чади дети и даята на учение книжное». Також і Ярослав, за оповіданням літопису, «приидя к Новгороду и собрав от старост и от пресвитеров детей 300 и повеле учити книгам».

Учителі були й по інших містах. Так, в «Житті Феодосія» розповідається, що Феодосія віддано було до одного з учителів в Курську. Багато князів були «книголюбцями» та любителями просвіти. Про Ярослава Володимировича літопис оповідає, що він «книгам прилежа, почитая часто в день и в ноши; и собра писце многи и перекладаша от Грек на Словенський язык и письма, и спасаша многи книги». За Ярославом ішли й його діти. Так, Святослав Ярославич любив збирати книги. До нас дійшов так званий «Изборник» князя Святослава, що являє собою розкішно написаний рукопис, де вміщено всякі статті в перекладі з грецької мови. Син Ярослава, Всеволод, знав п'ять мов.

Літописи. В Київській державі виникають літописи, тобто річні записи найголовніших подій (по містах або князівствах, і так звані літописні зводи, тобто спроби систематизації цих записів, теж складених по роках.

Одним з найдавніших зводів є «Повесть временных лет», що охоплювала події до 1110 року. «Повесть временных лет» в первісному вигляді не збереглася; в більш-менш переробленому вигляді вона входила в склад пізніших літописних зводів. Найдавнішими редакціями «Повести временных лет» являють собою— 1) редакція 1116 р., вміщена в так званому Лаврентьєвському літопису, тобто в літописному зводі, складеному у Володимирі-Суздальському монахом Лаврентієм в 1377 р.; 2) редакція 1118 р.: в «Іпатьєвському літопису», літописному зводі південно-руського походження, що дійшов до нас в списку XV в.

Один з найвизначніших дослідників старо-руського літопису А. Шахматов, в результаті найдетальнішого аналізу, прийшов до висновку, що до «Повести временных лет» було кілька зводів і одним з джерел цих зводів були новгородські літописи та новгородські зводи. Шахматов визнає, що найдавнішими зводами був «древнейший Киевский свод»— 1039 р., «Киевский свод»— 1073 р., «Киево-Печерский свод»— 1093 р., «Повесть временных лет» в першій редакції монаха Києво-Печерського монастиря Нестора— 1113 р., друга редакція— 1116 р., що ввійшла в Лаврентьєвський літопис, і третя редакція— 1118 р., що ввійшла в Іпатьєвський літопис. Збереглися тільки друга й третя редакції «Повести временных лет». Друга редакція є переробкою першої, що збудована була з доручення Володимира Мономаха ігуменом Видубицького монастиря Сільвестром. Основними джерелами її були: 1) «Начальний свод», тобто літописний звід, що передував праці Нестора, 2) грецька хроніка Георгія Амартола, 3) грецький

хронограф, 4) «Летописец вскоре» Нікіфора, 5) «Житие Василия Нового», 6) Откровение Мефодия Патарского, 7) «Сказание об обретении грамотой славянской», 8) легенда про апостола Андрія, 9) договори з греками, 10) окремі руські повісті (наприклад, життя святих, 11) уривки церковних повчань, 12) місцеві перекази, 13) усні розповіді окремих осіб.

Цей перелік джерел свідчить, що укладачі «Повести временных лет» мусили багато попрацювати над засвоєнням численного матеріалу та літературною його обробкою. «Повесть временных лет» і в першій (Несторовській), і в дальшій редакції відбивала певні політичні тенденції та ідеали. Само собою розуміється, що укладачі при оцінці історичних подій намагались відбити погляди пануючого класу феодалів, але, крім того, вони мали перед собою й деякі інші завдання. Так, укладачі всіма способами намагались довести виключну роль Києва та князів дому Рюрика в історії Київської держави, а також необхідність з'єднання всіх сил навколо Київського князя для боротьби проти нападів зовнішніх ворогів на землі Київської Русі. Нарешті, укладачі намагались прославити християнство й християнську церкву. В міру розпаду Київської держави на ряд земель, в кожній з них появляються свої літописи й свої літописні зводи. В них укладачі, відбиваючи думки пануючого класу, проводять тенденції місцевих феодальних груп. Так появляються Новгородський, Галицько-Волинський, Ростово-Суздальський літописи.

Мистецтво. Пам'ятників мистецтва Київської Русі дійшло до нас, порівняно, небагато. Багато з цих пам'ятників поруйновані й знівчені. Але вивчаючи все, що залишилося від цієї епохи, треба відзначити їх великий художній смак і майстерність. Між архітектурними пам'ятниками найвизначніші — храм Софії в Києві, Спасо-Преображенський собор в Чернігові, Успенський собор у Володимир-Волинському. Храми оздоблювались красивими шиферними карнізами, а всередині розписувались мозаїчним та фресковим живописом. В Києві були красиві споруди й не церковного характеру. Археологи знайшли фундамент князівського палацу X в., і в купі заваленої будови виділені були рештки речей, зроблених з мармуру, фрески і т. п.

До нас дійшли пам'ятники художньої промисловості. Аналізуючи ці пам'ятники, треба відзначити, що в Києві почала розвиватися занесена з Візантії техніка перегорчатої емалі. Під впливом візантійських зразків почало розвиватися так зване сканне діло (філігрань).

Г Л А В А Ш

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ТАТАРСЬКИМ ІГОМ

1. ГАЛИЦЬКЕ І ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XII СТ.

Галицьке князівство. Київська держава була періодом спільної історії України, Росії і Білорусії. В цей період почали оформлятися українська, великоруська і білоруська народності, які склалися остаточно коло XIV—XV ст. Процес складання народностей був зв'язаний з утвердженням територіально-феодальних зв'язків і з виникненням тенденції до створення з окремих феодальних князівств-півдержав великих феодальнодержавних об'єднань — національних держав. «Тенденція до створення національних держав, — говорить Енгельс, — яка виступає все ясніше і свідоміше, є одним з найістотніших важелів прогресу в середні віки» (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, с. 444).

Ця тенденція була обумовлена зростанням міст, зародженням економічних зв'язків між окремими землями і інтересами оборони від нападів з боку зовнішніх ворогів.

Територія України* після розпаду Київської держави в основному була роздроблена на п'ять самостійних земель, або великих феодальних князівств-півдержав: Галицьке, Володимиро-Волинське, Київське, Чернігово-Сіверське і Переяславське. На території цих князівств в основному і формувалась українська народність.

Найсильнішим і найбільш економічно розвинутим князівством на території України після занепаду Києва стало князівство Галицьке. Центром Галицької землі були північно-східні схили Карпатських гір («гори Угорські», як називає їх літопис). Південний кордон Галицького князівства йшов униз по Дністру, Пруту й Серету до Чорного моря та Дунаю. Коло гирла Прута і на Нижньому Дунаї були міста Берладь, Текуч і Малий Галич. На північному заході Галицьке князівство межувало з Польщею, а на південному — з Угорщиною, яка в той час захопила закарпатські українські землі. Галицьке князівство поділялося на дві частини:

* Термін «Україна» вперше зустрічається в літопису під 1187 р. Так названа Переяславська земля — в розумінні окраїни, що межує з степом.

гористу — Погорину і низовинну, головню по лівому берегу середньої течії Дністра — Пониззя (з XIV ст. — Поділля).

Для економічного піднесення Галицької землі мали значення такі сприятливі фактори: добрі природні умови (родючий ґрунт, багаті флора та фауна, судноплавні ріки, соляні поклади в Коломи, які постачали сіль Подніпров'ю), приплив населення з Подніпров'я, віддаленість центральної Галичини від половецьких орд, визначність князівських усобиць, зростання торгівлі з Західною Європою і з півднем, з наддунайськими країнами (вивозили з Галичини головню хутро, мед, віск, рогату худобу, а ввозили перець, цитрини, вина, шовкові тканини, окраси і ін.). Все це сприяло розвитку землеробства і міст в Галичині.

Галицька земля відокремилась від Києва раніш, ніж інші землі — в останній чверті XI ст. Наприкінці XI і на початку XII ст. тут укріпилися правнуки Ярослава Мудрого, князі Ростиславичі — Василько, Володар і Рюрик, які тримали в своїх руках Перемишль, Теревовль і Звенигород.

Після смерті Володаря в 1124 р. (Рюрик помер ще в 1092 р.) Галичина була поділена на чотири самостійні князівства між синами померлих — Ростиславом і Володимирком (Володаря), Юрієм і Іваном (Василька). Але в 1140-х роках син Володаря Володимирко (1145 — 1152) заволодів усією Галичиною і об'єднав її в єдине князівство. Столицею його став Галич, який і дав назву Галицькій землі.

Володимирко об'єднав усю Галичину під своєю владою, придушивши велике повстання населення Галича в 1145 р., яке очолив його племінник Іван Ростиславич, князь звенигородський, що прагнув оволодіти Галичем. Володимирко жорстоко розправився з населенням Галича. Іван Ростиславич утік, а його волость (Звенигород) захопив Володимирко.

Володимиркові довелося витримати уперту боротьбу з зазіханнями на Галичину Польщі, Угорщини, а також князів волинських і київських. В цій боротьбі він спритно використовував союзи з Юрієм Довгоруком, Візантією та половцями. Володимирко не тільки відстояв цілість і незалежність свого князівства, але й розширив його кордони вниз по Дністру, Пруту і Серету.

При сині Володимирка Ярославі Осмомислі (1152—1187) економічне й політичне значення Галичини зросло і вона стала найсильнішим князівством на території України. Ось як малює особу Ярослава, його могутність і значення в історії Галицької землі літописець: «Був він князь мудрий, красномовний («речен язиком»), богобоязливий, шанований в усіх землях («честен в землях») і славний своїми полками. Коли була йому якась кривда, то не ходив він сам з полками, але посилав своїх воевод. Він привів у квітучий стан свою землю («розстроил»).

«Слово о полку Ігореві» називає Ярослава, очевидно, за його розум, Осмомислом, і оспівує його могутність, ставлячи його поруч з найсильнішим у той час князем Всеволодом владмиро-

суздальським (1176—1212), про якого автор «Слова» говорить, що «ти бо можеш Волгу веслы раскропити, а Дон шеломы вильяти». Про могутність Ярослава Осмомисла автор «Слова» говорить: «Галичкы Осмомысле Ярославе! Высоко седиши на своем златоконаннем столе, подпер горы угорский своими железными плъки, заступив королеви путь, затворив Дунаю ворота, меча бремены чрез облакы, суды рядя до Дуная. Грозы твоя по землям текут; отворяеши Киеву врата; стреляеши с отня злата стола салтани за землями. Стреляй, господине, Кончака, поганого кощея, за землю Рускую, за раны Игоревы, буего Святославлича!».

Вплив Ярослава відчувався й на Київщині. Ярослав закріпився в Галичині, придушивши в 1159 р. дуже небезпечний для нього виступ уже відомого Івана Ростиславича, який раніше виступав у 1145 р. проти Володимирка. Ставши безземельним князем — ізгоєм, цей Іван, прозваний Берладником (називсько Берладник пояснюють двоюко: або ізгой, вигнанець, або ж берладський князь від м. Берладі), з своїми дружинниками переходив на службу від одного руського князя до другого. Нарешті, його взяв до себе чернігівський князь Ізяслав Давидович, який займав у 1158 році київський стол після смерті Юрія Довгорукого.

Ярослав вимагав від Ізяслава видачі Івана Берладника і «подмодвил», як каже літописець, князів руських (чернігівських, волинських, смоленського), польських, короля угорського, «щоб були йому помічниками на Івана». Побоюючись видачі, Іван тікає до половців, захоплює з ними наддунайські міста, розбиває й грабує судна галицьких купців і «пакостит» галицьким рибалкам.

Зібравши багато половців і шість тисяч «берладників», Іван підійшов до Ушиці, яку йому взяти не вдалося. Під час облоги Ушиці «смерди скакали через заборолу (міські мури) к Иванови, и перебеже их 300». Іван намагався використати в боротьбі з Ярославом рух народних мас проти галицьких бояр і князівської влади. Тому він був такий небезпечний для Ярослава. Помер Іван Берладник в 1161 р. у Візантії.

Князювання Ярослава було періодом найбільшої могутності Галицького князівства в XII столітті. Однак, з другого боку — при Ярославі ж у розвитку суспільно-політичного устрою Галицького князівства яскраво виявляється одна характерна особливість, що була головною причиною його пізнішого політичного ослаблення — це надзвичайне посилення і переважання великого боярства.

Сприяли цьому такі обставини: економічне піднесення Галицької землі і швидкий розвиток тут феодалізму, нечисленність князівської династії Ростиславичів (це приводило до того, що намісниками великого князя навіть у головних містах ставали бояри) і вплив феодалізму Заходу.

«Великі» бояри (так називає їх літописець) зосереджують в своїх руках обширні вотчини з масою феодально-залежних селян і рабів. Князі роздавали великим боярам в «кормление», або «дер-

жание» (управління з правом одержання доходів) міста. Галицькі великі бояри нагадували князеві Ярославу, що його батько «кормил» і «любил» їх. Зосереджуючи в своїх руках велику кількість земель і вищі посади, крупні галицькі бояри мали свої власні дружини — «полки», своїх васалів — «отроків». Ця галицька боярська знать намагалася підкорити своєму повному впливові князівську владу або навіть і зовсім обійтися без неї.

Уже при Ярославі великі бояри настільки зміцніли, що втручаються в родинні справи князя і вступають у відкриту боротьбу проти нього. Ярослав був одружений з дочкою Юрія Мономаховича, Ольгою, потім він зблизився з якоюсь «Настаською». Великі бояри на чолі з впливовим боярином Костянтином Сірославичем були незадоволені цим зближенням Ярослава. Справа закінчилась тим, що великі бояри перебили «приятелів» Ярослава бояр Чарговичів, Настасію спалили, сина її і Ярослава — Олега — заслали, а Ярослава примусили присягтися на хресті жити з Ольгою.

Після смерті Ярослава, який передав галицький престол синові Олегу, великі бояри вигнали Олега і посадили в Галичі Володимира, сина Ярослава від Ольги. Але й Володимир недовго вдержався на Галицькому столі. Він не хотів коритися впливові великих бояр. Літописець говорить, що «Володимир думи не любяшет с мужми своїми». Тоді бояри почали готувати скинення Володимира. Вони обвинуватили його в тому, що він пиячить («бе бо любезнив питию многому»), насильно забирає до себе чужих жінок та дочок, забрав у якогось попа жінку і живе з нею. Нарешті вони заявили йому: «Княже, мы не на тя востале есмы, но не хотим кланятися попадьи, а хотим ю убити». Володимир мусив утікати в Угорщину, забравши з собою жінку, синів, дружинників і «злата і сребра много» (1188 рік).

Цей конфлікт між великим галицьким боярством і князем використав волинський князь Роман Мстиславич, який намагався оволодіти Галичиною. Він вступив ще раніше в зносини з галицьким боярством і після втечі Володимира зайняв Галич, але ненадовго. Володимир з угорським військом вернувся в Галичину. Однак угорський король Бела III, прийшовши в Галичину, вирішив перетворити її в свою провінцію. Він схопив Володимира з жінкою і відіслав його в Угорщину, а в Галичі посадив свого сина Андрія. Але й угорці недовго вдержались у Галичині, бо проти іноземного гніту повстало галицьке населення. Володимирові вдалось звільнитись з полону і він знов зайняв Галич (1189). Для зміцнення свого становища він віддався під захист Всеволода, князя володимиро-суздальського.

Волинське князівство. Поряд з Галицьким князівством на перше місце як в економічному, так і в політичному відношенні серед князівств на Україні висувається Володимиро-Волинське князівство. Волинська земля в другій половині XII ст. займала

верхів'я і середню течію річок: Західний Буг, Стир, Горинь і верхів'я Прип'яті. На північному заході Волинь межувала з Польщею, а на півночі, по Західному Бугу — з литовцями.

Головним містом Волині в цей час був розташований в центрі цієї землі Володимир. Друге місце після Володимира займав Луцьк, на півдні. Центральними містами на півночі були Берестя та Дорогичин, на заході — Белз.

Волинь відокремилась від Києва в середині XII ст. Початок незалежності Волинського, або Володимирського князівства поклав Мстислав Ізяславич. Стрижнем зовнішньої політики Мстислава, як і його батька, було прагнення захопити й київський стіл; це йому вдавалося кілька разів. Помер Мстислав у 1170 році після останнього свого походу на Київ.

В 1170 р. волинським князем став син Мстислава Роман, який був перед тим князем новгородським. Роман змінив напрям політики Волинського князівства. Він прагнув насамперед оволодіти багатю Галичиною, і уже в 1188 р., як ми бачили, здійснив це, хоч і ненадовго. Закріпившись знов на Волині після свого повернення з Галичини, Роман у 1196 р. зробив спробу оволодіти Київщиною, але теж невдало.

2. ВИНИКНЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА. КНЯЗЬ РОМАН (1199—1205).

Об'єднання Галичини і Волині князем Романом у 1199 р. Після невдалої спроби оволодіти Галичиною в 1188 р. Роман не відмовився від свого плану і, кінець-кінцем, здійснив його після смерті князя Володимира — останнього представника галицької династії Ростиславичів.

В 1199 р. Роман, використавши сприятливу для нього політичну ситуацію на Русі, а також в Угорщині й Польщі, і спираючись на підтримку частини галицьких бояр та городян, які були незадоволені посиленням великих бояр і тяжіли до сильної князівської влади, оволодів Галичиною, об'єднавши в своїх руках Галичину і Волинь.

Так виникло могутнє Галицько-Волинське князівство, яке чималий час грало головну роль в історії України і прагнуло об'єднати роздроблені українські землі в єдину централізовану державу.

Боротьба Романа з великими галицькими боярами і зміцнення його влади в Галичині. Оволодівши Галичиною, Роман зробив Галич столицею Галицько-Волинського князівства.

Для зміцнення своєї влади в Галичині Роман повів запеклу боротьбу проти великого галицького боярства. Галицько-Волинський літописець говорить, що Роман «загнав Кормильчичів», які очолювали великих бояр і були сторонниками чернігівських князів Ігоревичів. Польський літописець Кадлубек розповідає, що Роман, зайнявши Галичину, різними заходами нищив найвидатні-

ших і найсильніших галицьких бояр: закопував їх живими в землю, рубав на шматки, розстрілював стрілами, здирав з живих шкіру. Улюбленою приказкою Романа було: «Не передавши бджіл, меду не їсти».

Боротьба Романа за Київ. Зміцнившись у Галичині, Роман вирішив підкорити своїй владі й Київ. В боротьбі за Київ (так само, як і за Галич) Роман спирався на підтримку київського міського населення, тобто тих елементів, які були зацікавлені в припиненні безперервних спустошливих феодальних воєн і в зміцненні князівської влади.

В 1200—1201 рр. Роман зайняв Київ, змістив з київського столу князя Рюрика, залишивши в його володінні тільки київські волості. Київ же Роман, за згодою з суздальським князем Всеволодом, віддав луцькому князеві Інгвару Ярославичу, своєму двоюрідному братові, але з умовою, щоб той підлягав його владі.

Однак, Рюрик не примирився з цим. З'єднавшись з чернігівськими князями Ольговичами і запросивши на допомогу половців, він в 1203 р. захопив Київ. Місто було дуже зруйноване й пограбоване. Багато киян було вбито або відведено половцями в полон. За словами суздальського літописця, подібного «взяття не було від хрещення над Києвом».

Після цього Роман помирився з Рюриком і згодився на повернення Рюрикові Києва. Однак незабаром, повертаючись з походу проти половців, Роман схопив Рюрика і наказав постригти його в ченці, але під впливом суздальського князя Всеволода змушений був віддати Київ синові Рюрика Ростиславові. Київ, як і інші князівства середнього Наддніпров'я, перебував з цього часу під подвійним впливом — Романа і Всеволода, двох найсильніших князів Русі, які були союзниками.

Походи Романа на половців і ятвягів. Для захисту Наддніпров'я і наддунайських земель Галицько-Волинського князівства від половецьких набігів Роман розгорнув боротьбу проти половців. Тут мали також значення і інтереси політичних зв'язків Романа з Візантією. Візантійський імператор Олексій Комнен звертався до Романа по допомогу для боротьби проти половців, які спустошували Фракію і околиці Константинополя.

Відомі два великі походи Романа проти половців на початку XIII ст. Роман дуже спустошив вежі половецькі, захопив багато полонених і «отполони» «множество» руських. «И бысть радость велика в земли Русьстей» — відзначає з цього приводу літописець. Ці походи Романа ослабили половецькі напади на Середнє Наддніпров'я, на наддунайські міста Галицько-Волинського князівства, а також на візантійські землі.

Успішно борючись Роман і з литовськими племенами, особливо ятвягами, які весь час нападали на Волинь. Роман відбив литовські набіги. Під час своїх походів проти литовців він захоплював

багато полонених, яких використовував як робочу силу. Хроніст XVI ст. Стрийковський розповідає, що Роман наказував впрягати полонених литовців у плуги і примушував їх викорчувувати «ляди» (розчищені спід лісу земельні ділянки) і переорювати «старини» (розроблені землі). Звідси й пішла приказка: «Романе, Романе! Лихим живеш, Литвою ореш».

Галицько-Волинський літопісець, славлячи Романа, підкреслює його перемоги «над поганями» (язичницькими народами), особливо над половцями, порівнюючи його в цьому з Володимиром Мономахом. Літопісець про боротьбу Романа проти половців говорить: «устремилбоя бяше на поганья яко и лев, сердит же бысть яко и рысь, и губяше яко и коркодил, и прехожаще землю их яко и орел, храбор бо бе яко и тур. Ревноваше бо деду своему Мономаху, погубившему поганья Измалтяны, рекомыя Половци».

Перемоги Романа, тоді ще волинського князя, над «поганями» «Слово о полку Ігореві» оспівує такими словами:

«А ты, буй Романе и Мстиславе! Храбрая мысль носит ваш ум на дело. Высоко плаваещи на дело в буести, яко сокол на ветрех ширяся, хотя птицю в буйстве одолети. Суть бо у ваю железныя папорзи под шеломи латыньскими. Теми тресну земля, и многы страны, хинова, литва, ятвязи, деремела и половци сулицы своя повергоша, а главы своя подклониша под тьи мечи харалужныи».

Відносини Романа з Угорщиною, Польщею та Візантією. Посольство папи римського до Романа. Велика загроза Галичині й Волині наростала з південного і північного заходу — від Угорщини й Польщі. Щоб забезпечити Галичину від угорських домагань, Роман, використовуючи внутрішню політичну ситуацію в Угорщині, уклав союз з новим королем Андрієм II.

Активнішою була політика Романа у відношенні до другого ворога Галицько-Волинського князівства — Польщі, яка загрожувала насамперед Волині. Роман брав активну участь у феодальних міжусобицях у Польщі, намагаючись використати їх для своїх цілей.

Відносини Романа з Візантією були дружні. Він допомагав Візантії в боротьбі проти половців. Після того, як хрестоносці захопили Константинополь у 1204 р. (четвертий хрестовий похід), візантійський імператор Олексій Ангел втік у Галич до Романа.

На час князювання Романа припадає спроба римсько-католицької церкви встановити своє панування в Східній Європі. В 1204 році був завойований хрестоносцями центр православ'я — Константинополь. Виникає Латинська імперія. Зірка папства досягає zenіту. В тому самому році, коли був узятий Константинополь, папа Інокентій III, який очолював четвертий хрестовий похід і намагався встановити владу папства «над усім світом», прислав послів до Романа, щоб умовити його прийняти католицтво, обіцяючи йому за це допомогу в завоюваннях і королівський вінець.

Проте, Роман рішуче відкинув пропозицію папи. Почавши з диспуту проти католицизму, він потім вийняв свій меч і сказав: «Чи такий меч у папи, що обіцяє мені допомогу в завоюваннях? Доки я маю свій, набуватиму землі тільки війною». Отже, спроби папи встановити панування католицизму в українських землях зазнали краху.

Роман загинув у 1205 році в битві під Завихостом на Вислі, під час походу в Польщу.

Особа Романа яскраво відбилась в літописах, хроніках, легендах і піснях. Вони малюють його князем надзвичайно хоробрим, фізично дужим, енергійним, розумним, наполегливим політиком, дуже жорстким до своїх ворогів. Ці властивості й допомогли йому відіграти видатну роль в історії Галицько-Волинського князівства кінця XII і початку XIII ст. і зробитися, за висловом літописця, «самодержцем усієї Русі», «царем в Руській землі» (Галичина, Волинь та Середнє Наддніпров'я).

3. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ. (ДО 1240 Р.). КНЯЗЬ ДАНИЛО

Вторгнення Угорщини й Польщі в Галичину і на Волинь. Боротьба Данила за Волинь. Діяльність Романа Мстиславича галицько-волинського і Всеволода Юр'євича владими́ро-суздальського сприяла тимчасовому затриманню дальшого розвитку феодального роздріблення Русі. Але після їх смерті феодальне роздріблення Русі посилюється. Значення Галича для українських земель слабеє. Влада владими́ро-суздальського князя занепадає. «Спроба Андрія суздальського знову об'єднати деякі найбільші частини держави перенесенням столиці з Києва у Владимир мала результатом лише розширення розкладу з півдня на північ. Третій наступник Андрія відмовляється навіть від останньої ознаки верховної влади — звання великого князя і чисто номінального шанування, яким він ще користувався» (К. Маркс, «Секретна дипломатія XVIII ст.»). Це посилення роз'єднання Русі використовують іноземні окупанти для захоплення руських земель. «Південні і західні уділи по черзі переходять до Литви, Польщі, Угорщини, Лівонії, Швеції» (К. Маркс, «Секретна дипломатія XVIII ст.»).

Смерть Романа, який залишив малолітніх синів — Данила (3 років) і Василька (1 року), розв'язала руки галицькому боярству і князям київському, чернігово-сіверським та іншим. На Україні спалахнули феодальні війни, які тривали понад 30 років. Галицько-волинський літопис відзначає цей період, як час «много мятєжа, великої лъсти, бесчисленной рати». Велике галицько-волинське боярство намагалось не допустити зміцнення Романовичів у Галичі. В 1206 р. воно закликала на галицький стіл чернігово-сіверських князів Ігоревичів (синів відомого новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, героя «Слова о полку Ігореві»), яких дуже вабило багате Галицько-Волинське князівство. Галицькі бо-

яри сподівалися поставити їх у залежність від себе, встановити своє фактичне панування в Галичині.

Але Ігоревичі, зайнявши галицький стіл, не хотіли бути порядком великого боярства, а прагнули зміцнити свою владу. Для цього вони, як і Роман, вирішили знищити своїх противників. Літописець розповідає, що Ігоревичі вбили Юрія Витановича, Іллю Щепановича та інших великих бояр і їхніх прихильників, всього 500 чоловіка, а інші бояри розбіглися. Великі бояри на чолі з Володиславом Кормильчичем звернулись по допомогу до угорського короля. Останній послав у Галичину своє військо. Одночасно проти Ігоревичів виступили волицькі князі, незадоволені зміцненням Ігоревичів у Галичі. Ігоревичі були розбиті, потрапили в руки великих бояр, які й повісили їх (1211). Влада в Галичі через деякий час перейшла цілком в руки великого боярства, яке проголосило боярина Володислава галицьким князем (1213). Володислав «воеха в Галич, и вокняжися и седе на столе» — зазначає літописець.

Проте, Володислав також не вдержався в Галичині. Користуючись ослабленням Галича, угорський король Андрій II і краківський князь Лешко Білий вирішили захопити галицько-волинські землі. В 1214 р. в Спіші між Андрієм і Лешком була укладена угода про поділ Галичини й Волині. Незабаром угорський король захопив Галич, де посадив з угорським військом свого сина Коломана (якого було одружено на дочці Лешка Саломії), краківський князь одержав північно-західну частину Волині і Перемишльську область у Галичині. За Данилом і Васильком Романовичами була визнана лише Володимирська волость на Волині.

Через деякий час, однак, між Андрієм і Лешком виник конфлікт з приводу розділу галицько-волинських земель. Одночасно галицьке населення повстало проти окупантів, які грабували його і силою насаджували католицизм. Про насильницькі дії окупантів у Галичині розповідають Ніконовський і Воскресенський літописи. Ніконовський літопис під 1214 роком повідомляє: «Того же лета угорський король посади сына своего в Галиче и церкви претвори в латинскую службу». Про це говорить і Воскресенський літопис: «...король угорський посади сына своего в Галиче, а епископы и попы изгна из церкви, а свои попы приведе латынские на службу». Почались народні повстання проти окупантів.

Уже в 1215 році угорський король писав до папи Іннокентія: «В останній час галицький народ не тільки відступив від свого короля, порушивши присягу, але, зібравши військо від сусідніх руських, обложив галицький замок, де знаходився наш син з малою дружиною». Галичани закликали з Новгорода на допомогу проти окупантів знаменитого князя Мстислава Мстиславича Удалого.

Мстислав вигнав з Галичини угрів та їхніх прибічників — галицьких бояр на чолі з Судиславом і в 1219 р. зайняв Галич. Між Данилом Романовичем і Мстиславом Удалим був укладений союз

для спільної боротьби проти зовнішніх ворогів, при чому Данило одружився з дочкою Мстислава.

З цього часу Данило Романович розпочинає активну політичну діяльність, прагнучи передусім об'єднати в своїх руках всю Волинь. В тому ж 1219 році він відібрав у поляків волинські землі.

Угорський король і краківський князь знову об'єднались. Вороже військо захопило Галичину і посунуло на Волинь. Про це вторгнення літописець говорить, що прийшов з великим військом «Філя прегордий» (тобто воєвода — бан Фільній), який похвалявся захопити всю землю і «знищити море». Проте, в 1221 році Мстислав і Данило розгромили окупантів. Мстислав рушив на Фільнію, на угрів і на поляків, розповідає літописець, почався запеклий бій і Мстислав переміг; угри і поляки тікали, силу їх було побито, а Філя прегордий був узятий в полон «паробком Добриним».

Потім Мстислав рушив до Галича і взяв його. І була велика радість, відзначає літописець, що врятувалися від іноплеменців. Всі угри й поляки були перебиті, а інші взяті в полон; деякі, тікаючи, потонули, інші були побиті селянами, і ніхто з них не врятувався. Сам угорський королевич Коломан попав у полон.

Однак, після цієї війни союз між Мстиславом і Данилом почав слабшати. Підозрюючи Данила в прагненні оволодіти Галичем, Мстислав почав зближення з угорським королем. Останній використав це для нового захоплення Галичини. Але це захоплення сталося лише через кілька років після першої появи в чорноморських степах нових ворогів — монголо-татар.

Перша поява монголо-татар. Бій на Калці (1223 р.). Батьківщиною монголо-татар була Монголія. Вони були скотарями, кочовниками. Суспільний побут їх був патріархально-родовий з елементами зароджуваного феодалізму. На чолі племен стояли хани, які володіли великими стадами і широко користувалися чужою працею.

На початку XIII ст. один з монгольських ханів Темучин (Темуджин) підкорив своїй владі всі монголо-татарські племена Монголії і був проголошений на курултай (збори старійшин племен) Чингіс-ханом, тобто самодержавним, абсолютним володарем, великим ханом. Утвердившись в Монголії, Темучин розпочав свої величезні завоювання. Він покорив Північний Китай, а потім рушив на південний захід і напав на Хорезмську державу (в Туркестані). Султан Хорезма, Магомет, утік на захід.

Найкращі полководці Темучина — Джебе і Субутай невідступно переслідували Магомета й дійшли до Каспійського моря. Завоювавши далі Північний Іран, вони обігнули південне узбережжя Каспійського моря і вдерлись на Південний Кавказ, а звідти — в степи Північного Кавказу. Половці, які кочували там, відступили перед татарами на захід в чорноморські степи, але на Донщині татари настигли їх і розбили. Половецький хан Котян утік до

Дніпра і почав просити допомоги у свого зятя Мстислава Удалого та у інших руських князів.

Мстислав почав переконувати руських князів допомогти половцям, кажучи, що в противному разі половці можуть приєднатися до татар. На заклик Мстислава зібрались князі київські, волинські, чернігівські, смоленські і разом з Мстиславом рушили в степ.

Бій між русько-половецькими військами і татарами стався на р. Калці в 1223 р. Руське військо зазнало повної поразки. Цьому сприяли незгоди між князями. Половці, а потім князі — Мстислав Удалой, Данило та інші з рештками війська кинулись тікати. Київський князь Мстислав Романович і з ним кілька дрібних князів попали в полон до татар і були вбиті. Татари поклали поверх них дошки, сіли на ці дошки бенкетувати і розчавили князів. Під час втечі загинуло ще кілька князів і серед них князь чернігівський Мстислав Святославич. Повернулась зовсім мізерна частина війська. Татари гналися за ними до Дніпра, а потім повернули назад і рушили в Азію.

Нове загарбання Галичини Угорщиною. Боротьба Данила за Галичину. Приєднання Києва до Галицько-Волинського князівства. Відносини між Мстиславом і Данилом після битви на Калці загострились. Одночасно наростало незадоволення великого галицького боярства Мстиславом і посилювались домагання Угорщини на Галичину.

В 1227 р. угорський король знову рушив у Галичину. Мстислав звернувся по допомогу до Данила. Спільними силами Мстислав і Данило цього року розгромили угорське військо.

Але не зважаючи на перемогу, Мстислав під впливом великих бояр, очолюваних Судиславом і Глібом Зеремієвичем, згодився віддати свою дочку за угорського королевича Андрія (теж сина короля Андрія II) і передати йому Галичину. Потім Мстислав висловлював жаль, що віддав Галич «іноплеменникові», а не Данилові, і пропонував останньому почати разом війну за Галич. Але незабаром Мстислав помер (1228 р.) у Торчеську (на Київщині).

Незабаром після смерті Мстислава Данило розгортає боротьбу за Галичину. Зосередивши в своїх руках майже всю Волинь, Данило став сильним князем. У своїй боротьбі за Галичину він спирався на галицьких середніх та дрібних бояр і міщан, взагалі на всі ті елементи галицького населення, які боролись проти іноземної окупації і тяжіли до сильної князівської влади. Крім того, Данило був у союзі з київським князем Володимиром Рюрикovichем, якому загрожував чернігівський князь Михайло, що намагався захопити Галичину й Київщину; був Данило в союзі і з частиною литовських князів.

Протягом 1230-х років Галичина кілька раз переходила з рук у руки. В 1230 р. Данило оволодів Галичем. Угорський королевич був відпущений Данилом. Боярин Судислав теж покинув Галич.

Літописець розповідає, що коли Судислав виходив з Галича, жителі кидали в нього каміння, говорячи: «Геть з міста, заколотнику нашої землі».

З цього часу почався більш як десятилітній період лютої боротьби за Галичину. Галицько-Волинський літописець образно характеризує цю епоху: «Начнем же сказати бесчисленныя рати, и великия труды, и частыя войны, и многия крамолы, и частая востания и многая мятежи».

В 1232 р. угорці з допомогою великих галицьких бояр знову захопили Галичину. В 1233 р. Данило, підтриманий київським князем Володимиром і половцями, знов вигнав з Галичини угорців і зайняв Галич. В 1235 р. Галичиною оволоділи з допомогою угрів, великих галицьких бояр, поляків Конрада—князя Мазовецького та пеловців чернігівські князі Михайло, і син його Ростислав.

Між Данилом і Ростиславом, який став галицьким князем, почалась запекла боротьба. В 1238 р. Данило, скориставшись відсутністю Ростислава в Галичі, підійшов до Галича і зайняв його. Городяни, оповідає літописець, дуже зраділи Данилові і «пустишася (до нього) яко дети ко отцю, яко пчелы к матце, яко жажущи воды ко источнику»; «любяхуть и (Данила) гражане», каже літописець.

Ростислав подався в Угорщину; туди перед загрозою татар (в 1236 р. вони знов появились в Європі і в 1239 р. почали завоювання Лівобережної України) втік в 1239 р. і батько його Михайло, покинувши захоплений ним в 1238 р. Київ. Продовжуючи політику свого батька, Данило зайняв Київ (1240); він вигнав з Києва князя Ростислава Мстиславича (який прийшов із Смоленська) і посадив у ньому свого мужнього воеводу Дмитра.

Розгром Данилом німецьких рицарів під Дорогичином. В 1230-х рр. Галицько-Волинському князівству почали загрожувати нові вороги — німецькі рицарі.

Завоювавши до XIII ст. слов'ян, які жили між Лабою (Ельбою) і Вислою, німецькі феодали посилили потім свою агресію на землі східної Прибалтики.

В 1202 році в гирлі Західної Двини появився Ливонський німецько-рицарський орден, а в 1228 р. на берегах Висли утвердився Тевтонський орден. Ці два ордени в 1237 році об'єдналися, при чому Ливонський орден перетворився в відділ Тевтонського ордена. В такий спосіб утворилась в Прибалтиці міцна німецька, військово-феодальна держава, яка стала великою загрозою для сусідніх народів.

Закуті в залізо «пси-рицарі», як їх називає К. Маркс, просувались в глиб земель лівів, естів, прусів і інших прибалтійських племен, плундрували їх огнем і мечем, жорстоко пригнічували місцеве населення, грабували й нищили його, перетворюючи квітучі області в пустелі. Прибалтійські племена чинили насильникам

шалений опір, але відбити німецьку агресію були не в силах, бо їх ослабляло політичне роз'єднання.

Одночасно з цим німецькі завоювальники починають виявляти свої загарбницькі спроби відносно Русі. Ливонські рицарі чинять розбійницькі напади на руські землі, захоплюють міста Куконойс і Герцике, спустошують Псковську землю, вдираються на територію Великого Новгороду. Німецька агресія зустріла рішучу відсіч з боку російського народу.

5 квітня 1242 року славнозвісний новгородський князь Олександр Невський вщент розгромив ливонських рицарів на льоду Чудського озера, в наслідок чого «пройдисвіти (die Lutrasi) були остаточно відкинуті від російського жордону» (К. Маркс, Хронологическое выписки, Архив Маркса и Энгельса, т. V, с. 344).

Галицько-Волинському князівству довелося безпосередньо зіткнутися з бувшими так званими добржинськими рицарями, центром яких був замок Добржинь на правому березі Висли в Польщі. Добржанські рицарі належали спочатку до ордену Тамплієрів (Templiers — храмовники) — одного з трьох рицарсько-монашеских орденів (іоанніти й тевтони), які виникли після першого хрестового походу в Палестині. Орден Тамплієрів був заснований у 1119 р. і був названий по імені наданого йому королем Бодуеном (Балдуїном) II місця біля «Соломонова храма». В Добржині тамплієри з'явилися в 1220-х рр. на запрошення Конрада Мазовецького, який за їхньою допомогою прагнув завоювати прусів і ятвягів і захистити від їхніх нападів свої уділи, Мазовецьку й Куявську землі. Але в першій же битві з прусами при Бродниці в 1224 р. добржинські рицарі були вщент розгромлені. В 1235 р. добржинські рицарі були об'єднані римським папою Григорієм IX з Тевтонським орденом.

Незабаром у Конрада Мазовецького створилися ворожі відносини з галицько-волинським князем Данилом Романовичем. Коло 1235—1236 р. Конрад Мазовецький захопив у Данила Романовича м. Дорогичин у північній Волині. Але не сподіваючись утримати це місто в своїх руках, Конрад Мазовецький, під впливом Тевтонського ордену, віддав Дорогичин у 1237 р. магістру Герману і бувшим добржинським рицарям. Останні оволоділи Дорогичином з округою і лютували там до 1238 р. Але закріпитися там їм не пощастило. Князь Данило Романович відбив німецьке вторгнення. За словами літопису, Данило Романович сказав: «Не годяться, щоб нашою отчиною володіли хрестоносці». З великим військом він виступив у 1238 р. під Дорогичин, розгромив хрестоносців і повернув місто, захопивши в полон рицарів і самого їхнього начальника Бруна.

Таким чином, перша зустріч українців з хрестоносними завоювальниками закінчилась разгромом останніх. Спроби німецьких рицарів закріпитися в Дорогичині і перетворити його в плацдарм для наступу на українські і білоруські землі зазнали краху. Да-

нило Романович одкинув німецьких загарбників від кордонів України.

Укріпившись на Волині і в Галичині і оволодівши Києвом, Данило Романович таким чином відновив могутнє князівство, яке охоплювало більшу частину України. Але даліше зміцнення Данила на Україні було перерване грізною навалою татар.

4. ЗАВОЮВАННЯ ТАТАРАМИ РУСІ.

Нашестя Батия. Субутай і Джебе, розбивши руських князів і половців на Калці (1223 р.), повернули назад в Азію. Але завоювання Східної Європи уже ввійшло в план Чингіс-хана. Для походу в Європу Чингіс-хан призначив одного з своїх синів Джучі. Похід цей не відбувся через смерть Джучі, а потім і самого Чингіс-хана (1227). Після смерті Чингіс-хана великим ханом був обраний на курултай син Чингіс-хана Угедей (Октай) (1227—1241). Угедей скликав у 1235 р. курултай, на якому вирішено було зробити ряд походів, в тому числі і в Європу. Завоювання Східної Європи було доручене синові Джучі Батиеві.

В 1236 р. Батий з великим військом, яке складалося здебільшого з підвладних монголо-татарам тюркських племен, рушив з верхівів Іртиша і з Західного Алтая в похід. В тому ж таки році Батий вдерся на територію волзьких болгар і розгромив їх. Зимою 1237 р. татари перейшли на правий берег Волги і почали спустошувати Північно-Східну Русь. Протягом 1237—1238 рр. татари взяли і зруйнували Рязань, Коломну, Москву, Владимир, Суздаль, Ростов, Ярославль, Твер, Торжок. Безліч населення при цьому було знищено або відведено в полон. Від багатьох міст і сіл лишилися самі назви в літопису. «Монголи при спустошенні Росії,— говорить Маркс,— діяли відповідно до їхнього способу виробництва: для скотарства великі незалюднені простори є головною умовою» (К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XII, ч. I, с. 188).

Відносна легкість, з якою татари завоювали Русь, пояснюється її політичною роздрібленістю і перевагою військової сили татар. Не зважаючи на всю свою хоробрість, розрізнені князівські ополчення не могли встояти перед татарами, які переважали їх кількістю, якістю своєї кінноти, військовою технікою. Татари знали способи облягати і брати фортеці. Кам'яні стіни вони розбивали спеціальними знаряддями; їм було відомо вживання нафти, грецького огню, огняних стріл, якими запалювали будівлі. Різні галузі військової справи татари перейняли від Китаю, де вона тоді стояла високо.

Не дійшовши до Новгороду, Батий в 1238 р. повернув на південь у чорноморські степи і залишався там коло двох років, воюючи з половцями. Частина їх татари знищили, частина підкорилась їм і злилась з ними, частина втекла в Угорщину, а також за Дунай, а частина перейшла в підданство до руських князів.

В другій половині 1239 р. Батий почав завоювання українських земель. Один загін татар взяв «копьем» і «избил» Переяслав. Одночасно другий загін обступив «в силе тяжце» Чернігів, узяв місто і спалив його.

На початку грудня 1240 р. Батий перейшов Дніпро і обложив Київ, обороною якого керував воевода князя Данила Романовича— Дмитро. За висловом літописця, від рипу татарських возів, іржання коней і реву верблюдів у Києві неможливо було чути розмови. Татари поставили «пороки» біля «лядських воріт» і розбивали ними день і ніч міські стіни, поки не вибили їх. Населення на чолі з воеводою Дмитром боронилося одчайдушно.

Нарешті татари оволоділи стінами і розташувались на них на ночівлю. Тим часом кияни спорудили нові укріплення навколо Десятинної церкви. Вранці татари підступили до них і знов почався кривавий бій. Незабаром і ці укріплення були взяті. Київ був узятий. Воевода Дмитро, поранений під час оборони міських стін, був захоплений у полон, але Батий наказав лишити його живим «мужества ради его».

Взявши Київ, Батий рушив на Волинь і Галичину. Силою й обманом татари захопили низку міст, як Колодяжен, Камінець (над р. Случчю), Ізяславль (над Горинню). Але Кременця й «города Данилова» взяти вони не могли і обійшли їх. Володимир татари взяли «копьем и изби и не щадя»; був узятий так само й Галич. Були сплюндровані і спустошені, розповідає літописець, «и иньи грады многы, им же несть числа».

З Волині та Галичини татари вдерлися в Польщу, Угорщину і Чехію. Західно-європейські держави були охоплені жахом. Однак, пробувши на Заході коло року, татари змушені були відійти на схід. Похід на захід ослабив сили Батия. В Чехії татарам було дано відсіч. Крім того, Батий одержав повідомлення про смерть Угедея і поспішив у Монголію на вибори нового хана.

Татарське іго. Татари зайняли степ між Волгою і Дністром, а також південну частину Наддунайської землі по ріках Пруту й Серету, яка входила до складу Галицького князівства і після смерті Романа була частково захоплена половцями. Сам Батий з головною ордою кочував на Поволжі. На Наддніпров'ї кочували дві орди: одна — на лівому березі, на чолі з воеводою Могучим, і друга — між Дніпром і Дністром, на чолі з Куремсою.

Царство Батия стало зватися Золотою Ордою — від назви ставки — позолоченого шатра (орди) Батия. Постійною своєю резиденцією Батий зробив згодом місто Сарай на низу Волги. Спочатку Золота Орда корилась великим ханам монгольським, але, починаючи з шестидесятих років XIII ст., вона стала самостійною.

В руських землях запанувало татарське іго. Руське населення було оподатковане даниною, що називалась «виходом». Татари залишили на Русі удільно-князівський політичний устрій, підкоривши князів та бояр своїй владі.

Князі зобов'язані були являтися в Орду на поклон до хана, діставати «ярлики» (грамоти) на свої князівства, давати дари за ці ярлики, платити данину з своїх князівств і подавати військову допомогу ханові на його вимогу. За неслухняність хани жорстоко розправлялись з князями. Щоб тримати князів у покорі, татари керувались правилом: «Розділяй і владарюй». «Традиційна політика татар, — говорить Маркс, — полягала в тому, щоб приборкувати одних руських князів з допомогою інших, підтримувати їх твари, приводити їх силу в рівновагу і не давати зміцнюватися жодному з них» (К. Маркс, «Секретна дипломатія XVIII ст.»). Для нагляду за покірністю населення Русі Батий призначав своїх «баскаків» (намісників), яким повинні були коритися всі.

Для стягнення данини спеціальні татарські урядовці — «численники» — проводили загальні переписи населення. Данину стягали сріблом, хутрами. Населення деяких українських місцевостей (верхів'я Південного Буга, Случі і ін.) давало татарам пшеницю й просо.

Крім данини, на населення накладені були різні платежі та повинності. В разі несплати данини населення відводили в полон. Сучасник, європейський мандрівник Рубрук пише: «Коли руські не можуть дати більше золота чи срібла, татари відводять їх і їхніх дітей, як стада, в пустиню сторожити їх тварини».

Данину збирали спеціальні «данщики» або баскаки і бесерменські (східні) купці, яким віддавали її на відкуп. Проти татарських насильств не раз вибухали народні повстання. Тому татарські хани стали доручати збирання данини самим князям.

Православна церква була звільнена від данини. За звільнення від данини православне духовництво повинно було прилюдно молитися за татарських ханів. Привілейоване становище православного духовництва забезпечувалось спеціальними ханськими ярликами.

Судячи з цих грамот, православне духовництво звільнялось від таких повинностей, що накладалися на іншу людність: данина, тамга (мито), поплужне (поземельний податок від плуга), ям — підводи (повинність возити своїми кіньми ханських агентів), корм (повинність годувати їх), війна і полювання (повинність висилати своїх людей у ханський військовий похід або на полювання).

Головним способом забезпечити своє панування в завойованих землях татари вважали терор. Вони раз-у-раз робили походи вглиб руських земель, спустошували їх, нищили населення, забираючи в полон насамперед ремісників та митців.

«Це було іго, — говорить Маркс, — яке не тільки давило, воно зневажало саму душу народу, який став його жертвою. Монгольські татари встановили режим систематичного терору, причому плондрювання і масові вбивства стали його постійними засобами» (К. Маркс, «Секретна дипломатія XVIII ст.»).

Татарське іго затримувало економічний і культурний розвиток Русі, посилювало феодальне роздріблення її. Особливо тяжким

було панування татар для народних мас, яких гнобили і татари й свої феодали; татарське іго сприяло закріпаченню селянства.

Народні маси України, Росії, Білорусії на багато віків зберегли в своїй пам'яті страшне татарське іго. «Невчасний гість гірше татарина», — каже народне прислів'я.

5. ПОДНІПРОВ'Я ПІД ВЛАДОЮ ТАТАР

Київщина. Нашестя татар посилює економічний і політичний занепад Київщини і взагалі Середнього Наддніпров'я. Посол папи римського до татар францисканський чернець Платон Карпін, який проїжджав через Україну в 1246 р., запевняє, що більшість русів була знищена або відведена в полон татарами. Особливо змінилась кількість міського населення, бо татари для забезпечення свого панування в завойованих землях намагались руйнувати і спустошувати насамперед міста, які були укріпленими пунктами і головними центрами опору татарам.

За словами Платона Карпіна, Київ став мізерним містом, «в цьому лишилося не більше двохсот будинків і над жителями тяжить суворе рабство». Батий пожалував Київ владими́ро-суздальському князеві Ярославу Всеволодовичу, призначеному ним старшим над усіма князями «в русском язъце». Але Ярослав у Київ не поїхав (хоч перед тим і пробував зайняти його) і залишив у ньому свого намісника.

Після смерті Ярослава Батий в 1249 р. віддав Київ синові Ярослава Олександрові Невському. Однак, останній не тільки не поїхав у Київ, а не послав туди й свого намісника. Київ був настільки підірваний, що втратив всяку цінність для владими́ро-суздальських князів. Вплив смоленських і галицько-волинських князів на Київ так само вже не поширювався.

Таким чином, політичний зв'язок Києва з Смоленськом, Суздальськом і Галичем зовсім припинився. Київ перебував деякий час під безпосередньою владою татар, які правили ним через своїх баскаків. Іноді появлялись в ньому князі, ставленики Орди.

В зв'язку з посиленням спустошення і занепаду Київ втрачає також значення церковного центра руських земель, бо митрополія переноситься з Києва у Владимир на Клязьмі. Суздальський літописець говорить, що в 1300 р. «митрополит Максим, не терпя татарського насилья... иде в Суждальскую землю, и со всем своим житьем». Зменшення населення в Києві і взагалі на Київщині дуже скоротило доходи митрополита, що й було одною з головних причин переходу його у Владимир на Клязьмі.

Чернігівщина і Переяславщина. Відмінно від Київщини на Чернігово-Сіверщині князі збереглися і число їх навіть збільшилось, в наслідок чого поділ Чернігово-Сіверського князівства на дрібні князівства посилюється. Головний стіп Чернігово-Сіверщини — Чернігів зайняв князь Михайло, який повернувся з Угорщини. З Чер-

ігова він поїхав в Орду просити ярлика, але був убитий там разом з своїм боярином Федором за відмову виконати татарські придворні звичаї (вклонитися зображенню померлого Чингіс-хана і пройти між двох огнів), вважаючи їх несумісними з християнством.

Однак, татари не взяли Чернігова в своє безпосереднє володіння а віддавали його князям. Поряд з Чернігівським князівством, на Чернігово-Сіверщині існували в другій половині XIII і в XIV ст. так князівства: Новгород-Сіверське, Глухівське, Путивльське, Трубчевське, Рильське, Курське, Липовецьке, Брянське.

Підірваний татарським погромом Чернігів не міг зберегти свого колишнього значення і незабаром перестав бути політичним центром Чернігово-Сіверщини.

Цього значення набуває Брянськ, на півночі Чернігово-Сіверщини, куди відійшла частина населення з Наддніпров'я.

Розпад Чернігово-Сіверщини на дрібні князівства розвивався й далі. Багато з цих князівств нічим не відрізнялись від боярських володінь. Це дуже ослабляло Чернігово-Сіверське князівство. Брянськом на початку XIV ст. оволоділи смоленські князі.

Третє князівство Середнього Наддніпров'я — Переяславське зовсім сходить з сцени. Жодних відомостей про нього від цього часу не збереглося.

Отже, Середнє Наддніпров'я в результаті татарського погрому дуже ослабло економічно й політично.

В питанні про ступінь спустошення Середнього Наддніпров'я в результаті татарського погрому в історичній літературі є кілька думок. Польські великодержавні історики (М. Грабовський, Шайноха), намагаючись довести «цивілізаторську» роль шляхетської Польщі на Україні, підтримували теорію про цілковите спустіння України під ударами татар і про нову колонізацію її поляками. З другого боку, російські великодержавні історики (М. Погодін та інші) висловлювали думку, ніби на Середньому Наддніпров'ї до середини XIII ст. жило великоруське населення, яке, мовляв, під натиском татар втекло на північ; українське ж населення, як твердять ці історики, появилось на Середньому Наддніпров'ї з Волині й Галичини в XIV ст. Українські буржуазні історики (М. Грушевський та інші), справедливо виступаючи проти цих теорій і переконливо обґрунтовуючи, що ніякого цілковитого спустіння Наддніпров'я і поголовного виходу населення звідси на північ не було, намагаються, проте, без достатніх підстав, применшити ступінь зруйнування татарами Наддніпров'я і довести, що ніби татарська навала сприяла створенню на Наддніпров'ї особливого, «демократичного», «общинного» ладу, який, мовляв, зформувався тут в наслідок знищення князівсько-боярської верхівки. Насправді ж татари, як відзначалося вище, не змінили феодалізм на безкласовий лад, та й не могли цього зробити, бо самі переживали період розвитку класового, феодального суспільства. Треба також відкинути невірну точку погляду

М. Покровського, який, виходячи з неправильного розуміння структури Київської Русі, як «міської», «торгової», вбачив у татарській навалі прогресивне явище, що сприяло, мовляв, перегнанню міської Русі в сільську Русь.

6. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО ПІД ВЛАДОЮ ТАТАР

Бій під Ярославом. Подорож Данила в Орду. Данило під час нашестя Батия відійшов в Угорщину, а звідти в Польщу. Повернувся він в своє князівство в тому ж 1241 р., коли татари рушили з Польщі в Угорщину. Батий, ідучи назад через Галичину й Волинь, хотів захопити Данила, але це йому не вдалося. Данило не поїхав в Орду на звернену до всіх руських князів вимогу Батия і протягом кількох років не визнавав над собою влади татар. Але частину володінь Галицько-Волинського князівства татари зразу ж підкорили своїй владі.

Крім київського Наддніпров'я, на яке Данило почав поширювати свій вплив перед татарською навалою, під владу татар відійшла частина Галицького Пониззя і так звана Болоховська земля, розташована по верхів'ях Південного Буга і Случі. За словами літописця, татари «оставили» болоховців, «да їм орють пшеницю й просо». Князі цієї землі в 1230-х роках і пізніше виступали проти влади Данила. Татарами була цілком відірвана від Галичини і південна частина Наддунайської землі по ріках Пруту й Серету.

Влада Данила над землями, які залишилися в його володінні, була слаба. Під час його перебування в Угорщині й Польщі в Галичині знов зміцнилось велике боярство. Галицькі бояри, — говорить літописець, — називали Данила своїм князем, а самі держали всю землю: Доброслав Судьїч поводився, як князь, і грабував усю землю; він взяв собі Бакоту і все Пониззя; Григорій же Васильович хотів взяти гірську країну Перемишльську. Проти боярських грабежів почались народні заворушення.

Данило і Василько незабаром схопили Доброслава та Григорія, скористувавшись чварами між ними. Потім послали печатника Кирила в Бакоту розслідувати боярські грабежі й «утишити» народні заворушення. Однак, велике боярство не було зломлене і продовжувало боротися проти Данила.

Посиленням великого боярства в Галичині вирішив скористуватися князь Ростислав Михайлович, який утік під час татарської навали разом з батьком на захід і повернувся потім у Чернігів. З допомогою боярства і болоховських князів Ростислав в 1241 р. виступив проти Данила, намагаючись оволодіти Галичем. Данило відбив цей похід Ростислава, галицьких бояр і болоховських князів. Потім Данило напав на Болоховську землю, розграбив і спалив міста й узяв багато полонених. Однак, Ростислав не припинив боротьби проти Данила. Боротьба ця була перервана поверненням

Батія з Угорщини через Галичину і Волинь (1242); Ростислав знов утік в Угорщину.

Угорський король Бела IV, що намагався захопити Галичину, дав Ростиславові, який був його зятем, велике військо і той вирушив проти Данила. Крім того, в війську Ростислава були дружинники великих галицьких бояр і поляки Болеслава Соромливого, князя Сандомирського. Князі Данило і Василько вирушили назустріч Ростиславу. На допомогу їм ішли кілька руських князів, литовці Міндовга і поляки Конрада. Рішучий бій між Ростиславом і Данилом відбувся в 1245 році під Ярославом. Військо Ростислава зазнало повної поразки від війська Данила й Василька. Багато угорців і поляків було вбито і взято в полон. Сам угорський воевода «прегордий Філя» попав у полон і був страчений Данилом. Ростислав знову утік на захід.

Битва під Ярославом привела до остаточного укріплення Данила в Галичі. Вона завершила перший етап боротьби з угорським натиском на Галичину, припинивши його майже на сто років. Галицько-Волинське князівство вийшло переможцем у цій жорсткій боротьбі. Загроза поглинення Галичини Угорщиною була відбита завдяки героїзму галицько-українського населення, яке, всупереч зрадникам—крупним боярам, піднялась на боротьбу за свою національну незалежність. Велику роль в цій боротьбі відіграв мужній і талановитий полководець, полум'яний руський патріот князь Данило Романович.

Проте, становище Галицько-Волинського князівства на сході залишалось під загрозою. Незабаром після ярославського бою татарський воевода Могучий прислав Данилові вимогу — «Віддай Галич». Опиратися татарам у даний момент Данило не міг, тим більше що загроза з боку Угорщини й великого боярства не відпала. Літописець говорить, що Данило вирішив їхати в Орду, бо «не укріпив міста своєї землі». Ця поїздка відбулась наприкінці 1245 — на початку 1246 р.

Данило визнав залежність від татар, а за це одержав від хана ярлик на всі свої землі. З цього приводу галицько-волинський літописець зауважує: «О злее зла честь татарская! Данилову Романовичю князю бывшу велику, обладавшу Рускою землею, Киевом и Володимером и Галичем, со братом си, инема странами: ныне сидеть на колену и холопом называется, и дани хотятъ, живота не чають и грозы приходятъ. О злая честь татарская!» Однак, від боротьби з татарами він не відмовився і, повернувшись з Орди, почав готуватися до неї.

Відносини Данила Романовича з Угорщиною, Польщею та Литвою. Головний ворог Данила Романовича угорський король Бела IV, наляканий тим, що Данило визнав татарську владу, уклав союз з ним. Син Данила Лев був одружений з дочкою Бели Констанцією. Завдяки цьому союзові Данила втягнули в війну Бели за австрійсько-штирійські землі. Син Данила Роман на про-

позицію Бели одружився з небогою австрійського герцога з дому Бабенбергів—Гертрудою і займав деякий час австрійсько-штирійський герцогський престол.

Белике місце в зовнішній політиці Данила Романовича займали відносини з Литвою. Данило Романович уклав союз з першим об'єднувачем Литви князем Міндовгом (1219—1263). Міндовг, зайнятий підкоренням собі дрібних князів литовських, а також руських у басейні Німана, був зацікавлений в союзі з Данилом і Васильком. Він допомагав їм в боротьбі проти польських князів, послав військо під Ярослав (воно прийшло після бою) і приборкував литовських князків, які нападали на володіння галицько-волинських князів.

Однак, наскоки литовських князів на володіння Галицько-Волинського князівства не припинились. Пляно-Карпіні, який проїжджав через Україну в 1246 р., пише, що «дорогою ми були весь час в небезпечі від литовців, які взагалі часто чинили напади на Руську землю, а на ті місця, які нам доводилось проїжджати, особливо».

Найчастіше нападали на галицько-волинські землі ятвяги. Зміцнивши Галицько-Волинське князівство після Ярославського бою і подорожі в Орду, Данило наприкінці 1240-х і на початку 1250-х років вчиняє разом з польськими князями ряд спустошливих походів вглиб Ятвязької землі і частину її підкоряє своїй владі.

За словами літописця, ятвяги зобов'язалися платити Данилові данину і «обіцяли робити на нього і будувати міста в своїй землі». Поступово ятвяги були витіснені з своєї землі і вона була заселена білоруським та українським населенням. Ця земля разом з північними володіннями Волині—Берестям і Дорогичином дістала назву Підляшшя. Тут виникли також міста Більськ, Кам'янець (на Лосні), Мельник, Кобрин.

Походи Данила проти ятвягів були викликані не тільки їх набігами. Втративши землі на сході й півдні, галицько-волинські князі намагались розширити свої володіння насамперед на півночі. В цей же час Данило підкоряє турово-пінських князів.

Не встиг Данило Романович закінчити завоювання Ятвязької землі, як у нього почалась війна з Міндовгом (1252). Причиною цієї війни слід вважати, з одного боку—зміцнення Міндовга, що було небажаним для Галицько-Волинського князівства, з другого—прагнення Данила приєднати до своїх володінь руські землі в басейні Німана (так звану Чорну Русь), які були під владою Міндовга. В 1254 р. Данило Романович і Міндовг уклали угоду: Міндовг відступив синові Данила Роману, який повернувся з Австрії, Новгородок, а син Міндовга Войшелк, охрещений в православ'я, віддав йому і свої володіння, — Волковиськ, Велонім та інші міста, а сам постригся в монахи. Роман повинен був підлягати владі Міндовга. Мир цей був скріплений заручинами неповнолітнього Данилового сина Шварна з дочкою Міндовга. Але скоро коло

1258 р. сталася сутичка між Романом і Міндовгом і Міндовг захопив Чорну Русь, а сам Роман загинув під час цієї сутички.

Активну політику провадив Данило щодо Польщі. Він встановив союзні відносини з польськими князями, з якими воював раніш. Використовуючи міжусобиці в Польщі, Данило приєднав до своїх володінь, хоча й ненадовго, Люблінську землю, що займала проміжне становище між Польщею і Україною.

Зносини Данила з папою римським. Коронація Данила. Готуючись до боротьби з татарами, Данило хотів втягти в неї не тільки Угорщину, Польщу й Литву, але й інші європейські держави. З цією метою він вступив у зносини з папою римським (Інокентієм IV). Ці зносини першим почав папа, умовляючи Данила пристати на унію православної церкви з католицькою і пропонуючи йому прийняти королівський титул. Шляхом унії папа намагався ввести католицизм в Галичині й на Волині, перетворити Галицько-Волинське князівство в форпост західно-європейських католицьких країн на сході Європи.

Сподіваючись одержати допомогу для боротьби проти татар, Данило погодився на пропозицію папи і в 1253 р. був коронований у Дорогичині. В тому ж році папа спеціальною буллою закликав християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії й Померанії до хрестового походу проти татар. Проте, цей заклик не мав успіху. Папа не дав допомоги Данилові. Через це Данило, зберігши королівський титул, припинив зносини з папою, і унія не відбулася. Після цього папа почав проповідувати хрестові походи проти Русі.

Боротьба Данила проти татар. Похід Бурандая на Волинь і Галичину. Характеристика Данила Романовича. Данило не відмовився від плану боротьби з татарами. Він вирішив виступити проти них сам. Сили його з часу подорожі в Орду зросли. Країна уже трохи відійшла після іноземних спустошень. Данило збирав населення, що розбіглося під час татарської навали. Кількість населення в Галичині й на Волині збільшувалась також за рахунок переселенців з Наддніпров'я. Було засновано ряд нових міст, в тому числі й Львів, названий ім'ям сина Данила Льва. Відбудовувались також старі міста. Данило укріплював міста баштами й мурами. Одноразом він вживав заходів для заселення цих міст і для розвитку в них ремесла й торгівлі, закликав іноземних ремісників. Данило особливо дбав, щоб заселити й укріпити побудований ним Холм, який став його столицею.

Зміцнивши своє князівство, Данило «воздвиг рать» проти сусіднього татарського воеводи Куремси. Літописець говорить, що Данило «держаше рать с Куремсою и николиже не бояся Куремси». Скориставшись з чвар в Золотій Орді, Данило переходить в наступ проти Куремси. В 1254 р. Данило зробив похід на «Побожье и люди татарские». В наступному році син Данила Шварно

«взя города седящие за татари» по ріках Случі й Тетереву. Окрилений цими успіхами, Данило вирішив повернути під свою владу Наддніпров'я з Києвом. Він рушив до міста Возвягль (тепер Новоград-Волинськ), куди мало прибути й литовське військо Міндовга. Він узяв Возвягль і спалив його, а населення захопив у полон. Однак, похід на Наддніпров'я не відбувся, бо обіцяна Міндовгом допомога запізнилась, а потім виникла сутичка між Данилом і литовцями.

Після цього Куремса напав на Волинь; його військо підійшло до Володимира, але взяти його не змогло. Куремса хотів узяти Луцьк, проте й це йому не вдалося.

Тим часом хан Золотої Орди Менгу прислав замість Куремси нового воеводу Бурандая з великим військом. Бурандай діяв рішуче й несподівано. В 1258 р. він поставив вимогу Данилові взяти участь в поході на Литву. З силами Бурандая Данило не наважувався зараз починати боротьбу. Тому він вирішив виконати вимогу Бурандая і таким чином відвернути небезпеку від своєї країни. Але Данило сам побоювався явитися до Бурандая, а за нього поїхав Василько, який і взяв участь у поході Бурандая.

В наступному році Бурандай появився коло кордонів Волині і прислав посла до Романовичів з наказом прибути до нього. Данило й цього разу не поїхав, а вирядив Василька з сином Левом і холмським єпископом. Бурандай зажадав знищити всі міські укріплення. Князі змушені були виконати цю вимогу, бо в протилежному разі він схопив би їх і раптом обрушився на країну. Василько знищив укріплення Кременця і Луцька, а Лев—Данилова Стожка і Львова. Потім Бурандай поїхав з Васильком до Володимира і наказав знищити його укріплення. З Володимира вони вирушили до Холма. Однак, населення Холма, замкнувшись у місті і порозумівшись з Васильком, не хотіло здаватися. Напасти ж на Холм Бурандай не наважився, бо місто було сильно укріплене. Не взявши Холма, Бурандай з князями рушив у Польщу, спустошив ряд міст і повернувся назад.

Галицько-Волинське князівство мусило визнати владу Золотої Орди. Галицько-Волинські князі зобов'язані були на вимогу татар брати з своїми військами участь в походах на Польщу, Угорщину, Литву, а також платити данину, яку збирали з населення. Однак, залежність Галичини й Волині від Орди була менша, ніж Наддніпров'я, Галичина й Волинь не знали ні баскаків, ні данщиків, ні бесерменів, ні переписів.

Данило помер в 1264 р. Згадуючи про смерть Данила, літописець підкреслює його мудрість і називає його «другим по Соломоні». Данило був, безперечно, видатним політичним діячем, і дипломатом, талановитим і хоробрим полководцем. Оцінюючи внутрішню політичну діяльність Данила, треба передусім відмітити його заходи для приборкання великих бояр, для посилення великокнязівської влади, що мало велике значення як для зміц-

нення зовнішньої безпеки, так і для економічного розвитку країни. Сам Данило, як відомо, віддавав багато уваги заселенню свого князівства, будівництву міст, розвитку ремесла і торгівлі, скрізь виявляючи велику енергію.

Проводячи постійно війни з численними ворогами, Данило поклав багато зусиль до того, щоб створити військо, яке не поступалося б військам сусідніх держав. Своїх воїнів він виховував в дусі хоробрості і відданості батьківщині. Він говорив: «Належить воїнові, який пішов на битву, або здобути перемогу, або вмерти».

Не маючи сил відбити татарську навалу, Галицько-Волинське князівство зуміло, проте, дати рішучу відсіч загрозі з Заходу. Як Олександр Невський очолив боротьбу російського народу проти шведських і німецьких загарбників, розгромивши перших на Неві в 1240 р. і других на льоду Чудського озера в 1242 р., так Данило Романович очолив боротьбу українського народу проти німецьких і угорських загарбників, розгромивши перших під Дорогичином в 1238 р. і других під Ярославом в 1245 р.

Прагнучи якнайвище піднести міжнародне значення Галицько-Волинського князівства, Данило Романович установив династичні зв'язки з Новгородом, Владимиром, Угорщиною, Австрією, Польщею, Литвою. Сам він був одружений уперше з дочкою Мстислава Удалого, а після її смерті — з племінницею Міндовга. Свою дочку Данило видав заміж за Андрія Ярославича, князя владимирського, а потім суздальського, брата Олександра Невського.

Галицько-Волинське князівство в останній третині XIII і в першій половині XIV ст. Після смерті Данила Галичина перейшла до сина його Льва, який зробив своєю столицею Львів. Старшим галицько-волинським князем став брат Данила Василько, що володів Володимиром. Наступником Василька був син його Володимир (1270—1289), який перед смертю передав Володимиро-Волинське князівство синові Данила, Мстиславові.

Політична єдність Галицько-Волинського князівства при цих князях починає слабшати, а в зв'язку з цим слабне і його могутність. Не зважаючи на це, Галицько-Волинське князівство ще значний час лишалося грізним для Угорщини, Польщі й Литви. Останню Галицько-Волинське князівство ледве не підкорило під свою владу. Цьому сприяли феодально-князівські усобиці, які почалися в Литві після смерті Міндовга (1263), вбитого групою незадоволених його владою князів. Син Міндовга Войшелк, розправившись з ворогами свого батька з допомогою галицько-волинських князів Василька Романовича і Шварна Даниловича, передав литовський великокнязівський престол своєму зятеві Шварну Даниловичу (коло 1267), а сам повернувся в монастир. Але незабаром Войшелка вбив брат Шварна Лев, як говорить літописець, «через заздрість», що Войшелк віддав Литву Шварнові, а слідом за ним умер і Шварно (коло 1269). Великим князем у

Литві став Тройден (1270—1280), який вступив у боротьбу з галицько-волинськими князями.

Князь Лев навіть претендував на польський краківський великокнязівський престол і приєднав до своїх володінь, хоч і ненадовго, Люблінську землю (яку приєднавав уже Данило). Є деякі підстави гадати, що князь Лев, крім того, приєднав, хоч теж ненадовго, і частину Закарпатської України, яка перебувала під владою Угорщини. Лев умер в 1301 році.

В першій чверті XIV стол., при сині Льва Юрій (1301—1308), який знов об'єднав галицько-волинські землі з центром у Володимирі і титулував себе королем, і при внуках Андрія та Леві Юрієвичах (1308—1323) позиції Галицько-Волинського князівства на заході і півночі слабшають. Угорщина, Польща й Литва в цей час зміцнюються. Литва в кінці XIII і початку XIV ст. під владою нової династії в особі князя Лютувера (Путувера) і його синів Вітена й Гедзіміна перетворюється в небезпечного сусіда Галицько-Волинського князівства, яке не могло зміцнюватись через татарське іго і татарські походи. В 1286 р. хан Телебуга, йдучи через Волинь і Польщу, «учиниша пусту землю Володимирскую». Подібне ж спустошення Телебуга учинив і в Галицькій землі, де він стояв два тижні, повертаючись з Пбльщі. Літописець говорить, що за підрахунком князя Льва, в самій Галичині було знищено або відведено в полон дванадцять з половиною тисяч чоловік.

Галицько-Волинські князі Андрій і Лев намагалися звільнитися спід влади Золотої Орди. Їх боротьба проти татар мала велике значення також для західних країн, для яких, за словами сучасного джерела, держава цих князів була «несокрушимим захистом від жорстокого племені татар».

З смертю Андрія і Льва обірвалась династія Романовичів по чоловічій лінії. Після них Галицько-Волинським князем став син мазовецького князя Тройдена Болеслав—родич Льва і Андрія Юрієвича по матері, який прийняв православ'я під ім'ям Юрія. Юрій-Болеслав титулував себе в грамотах «rex totius Russiae Minoris» («король усієї Малої Русі»). Цей князь був останнім самостійним князем Галицько-Волинського князівства (1323—1340).

Незабаром між Юрієм-Болеславом і галицько-волинським боярством виник конфлікт. Намагаючись зміцнити своє становище, Юрій-Болеслав оточив себе іноземцями-католиками, які відтіснили бояр від вищих посад. Крім того, виконуючи вказівки католицького Рима, Юрій-Болеслав почав силою обертати місцеве населення в католицтво. Про князювання Юрія-Болеслава в Галичині і на Волині Маркс в своїх «Хронологических выписках» говорить: «Там лютував Болеслав Мазовецький і хотів примусити своїх підданих грецької віри перейти в латино-католицьку віру; використав проти них союз з Польщею й Угорщиною та іноземних найманців» (Архив Маркса і Енгельса, V, с. 347). Ця політика Юрія-Болеслава викликала ріст незадоволення серед галицько-волин-

ського населення. Бояри організували змову проти Юрія-Болеслава і весною 1340 р. отруїли його під час бенкету, а оточуючі Юрія-Болеслава іноземці були винищені.

Ця ситуація в Галицько-Волинському князівстві була використана Литвою, Польщею і Угорщиною. Розпочинається люта боротьба за галицько-волинські землі між Польщею і Литвою; боротьба ця привела до ліквідації самостійного існування Галицько-Волинського князівства.

Таким чином, Галицько-Волинському князівству не вдалося забезпечити свою самостійність і об'єднати українські землі в єдину державу. Татарське іго і татарські походи, що повторювались, перешкоджали посиленню Галицько-Волинського князівства, підживляли його політичну слабкість. Зміцнілі Литва і Польща підкоряють собі українські землі, використавши ослаблення і роздроблення цих земель та розпад Золотої Орди, що почався в XIV ст.

7. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА В XIII—XIV СТ.

Бояри. XIII—XIV ст. в історії Галицько-Волинського князівства характеризуються дальшим розвитком фєсдалізму, що виявлялось передусім в рості боярського землеволодіння. Бояри, і особливо їх верхівка, продовжували збільшувати свої земельні володіння. Великі бояри захоплювали без княжого дозволу в своє володіння широкі території і присвоювали собі право роздавати землі. Данилові і Василькові Романовичам довелося боротися з цією практикою. Велике значення для зросту боярської аристократії мало одержання членами цієї аристократії від галицько-волинських князів міст в «кормление». Склад галицької боярської аристократії поповнюється збіднілими князями, які вступали на службу до галицько-волинських князів і служили їм як бояри (такими були Юрій—князь Пороський, Данило Острозький і ін.). Польські літописці називають великих галицьких бояр вельможами, знаттю, баронами, графами.

Посилення пригноблення селян. Сільське експлуатоване населення в Галицько-Волинському князівстві в XIII ст. поділялось на дві групи: рабів-холопів і селян-смердів, які виступали також під назвою «люди».

Головними повинностями селян були різні данини й побори і поряд з ними татарська данина, «татарщина», яку збирали для хана князі. Частина селян виконувала різні роботи на користь землевласника. Крім того, селяни мусили ремонтувати й будувати міські укріплення і мости.

Більша частина селян жила патріархальними родинами-дворищами, які об'єднувались в села, сільські общини, а останні — в волості. Частина ж селян, що жила в прилеглих до міста поселеннях, була поділена на сотні. Сотенні селяни склалися з людей

зубожілих, які одержували землю й деякі знаряддя праці і за це мусили давати утримання князівській дружині, що перебувала в місті, й виконувати різні повинності на користь міста, замку.

За ступенем залежності селяни поділялись на вільних і залежних, при чому частина залежних селян була прикріплена до землі феодала, перетворена фактично в кріпаків. До останньої категорії, зокрема, очевидно, застосовувалась назва «люди». Закріпачені були й селяни сотенні. Наділяючи сотенних селян землею і знаряддями праці, князі намагалися відібрати у них права виходу.

Пригноблення селян у Галицько-Волинському князівстві в XIII ст. настільки посилювалось, що уже в цей час тут починає виникати вотчинний суд, тобто суд феодала над населенням його земель. Князі, даруючи боярам землі з селянами і їх повинностями, разом з тим надавали окремим землевласникам право судити селян і одержувати на свою користь всі доходи від суду («головщини» і «вини»).

Право вотчинного суду було в руках феодалів сильною зброєю для дальшого натиску на селянство. Проте, вотчинний суд в Галичині й на Волині в цей період тільки зароджувався. Остаточоно він укріпився на Україні далеко пізніше, в XV ст., коли все боярство (а не окремі особи) дістало право юрисдикції над населенням його земель.

Відповіддю на ріст пригноблення були нові стихійні повстання селян проти бояр і князів.

Міста. Розвиток торгівлі, зокрема з Заходом, сприяв росту галицько-волинських міст. Торгові відносини Галичини й Волині з Західною Європою зав'язуються ще в часи Київської держави. Через Галичину і Волинь провадилась торгівля Західної і Центральної Європи з Києвом. З занепадом шляху «з варяг в греки» Галичина й Волинь, поруч з Новгородом, висуваються на перше місце в торгівлі з Заходом, що почала зростати з XII ст. Разом з тим Галичина після занепаду Києва стає посередником в торгівлі між Заходом і Сходом.

Великим і багатим торговим містом був Володимир. Галицько-волинський літописець розповідає, що угорський король, підійшовши в 1230-х рр. до Володимира, «дивившися ему, рекшу: «яко така град не изобретох ни в немецких странах». Великого торговельного значення набуває також Львів, який став столицею Галичини замість Галича. Львів стає найбільшим транзитним пунктом в торгових зносинах між Сходом і Заходом. Торгове значення галицько-волинських міст вабило до себе іноземних купців, які оселялися в цих містах.

В Галицько-Волинських містах найраніше починає поширюватися міське самоуправління, так зване німецьке, або магдебурзьке право. Наприкінці XIII ст. міська община м. Володимира мала організацію на німецький зразок. В 1339 р. Юрій-Болеслав видав

грамоту на магдебурзьке право м. Сяноку. Населення значних привілейованих міст одержує назву «містичів», міщан.

Галицько-волинські князі намагались опертися на міське населення в боротьбі з великим боярством. Підтримка галицько-волинського міського населення відіграла значну роль в зміцненні влади князя Данила. Щоб забезпечити собі підтримку міського населення, Данило два рази скликав віче в Галичі.

Політичний лад. Найхарактернішою особливістю політичного устрою Галицько-Волинського князівства був, як уже відмічалось, великий політичний вплив боярської верхівки. Данилові Романовичу вдалося тимчасово ослабити цей вплив і зміцнити свою владу. Але на початку XIV ст. вплив боярської верхівки посилюється. В часи Юрія-Болеслава бачимо при князі раду, подібну до польського сенату, що складалась з воевод більших міст, єпископа і княжого судді. Укладаючи договори з орденом хрестоносців, Юрій-Болеслав обіцяв їх виконувати «з нашими баронами і дружинниками».

Адміністративний лад в Галицько-Волинському князівстві був в основному такий же, як і в інших князівствах. На чолі княжого двору стояв дворський. Крім дворського, виступають печатник, сидельничий і стольник. В містах бачимо тисяцьких і воевод. В часи Юрія-Болеслава по великих містах під впливом західного права появляються замість тисяцьких залежні від князя «палатини» з чужинців. Нечисленність княжої династії в Галицькому князівстві приводила до того, що представники боярської аристократії ставали намісниками навіть в головних містах. Галицькі князі змушені були давати волості членам боярської верхівки.

8. КУЛЬТУРА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА.

Галицько-Волинське князівство, яке стало після занепаду Києва політичним центром українських земель, відіграло велику роль в розвитку культури України. В культурному відношенні Галицько-Волинське князівство стояло високо серед європейських країн. Засвоївши культуру Києва, продовжуючи культурні традиції Київської Русі, Галицько-Волинське князівство в той же час посилювало зв'язки з Західною Європою. В Галицько-Волинському князівстві починала вживатися латинська мова, що була в Європі мовою офіційною і дипломатичних зносин. Збереглись князівські печатки західного зразка і грамоти, писані по-латині.

Найвидатнішим пам'ятником оригінальної літератури Галицько-Волинського князівства є галицько-волинський літопис, що становить третю частину Іпатського списку. Галицько-Волинський літопис — найголовніше джерело для вивчення історії Галичини, Волині та інших українських земель в XIII ст. Перша частина його (з початку XIII ст. і до кінця 60-х років XIII ст.) написана, очевидно, в Галичині прихильником князя Данила. В авторі її

відчувається освічений, світський літератор, дружинник, дипломат, добре знайомий, як з внутрішнім політичним життям, так і з політичним та культурним життям Заходу. Друга частина літопису (70-і і 80-і роки ХІІІ ст.) написана на Волині. Автор її стояв, очевидно, близько до двору князів Володимира Васильковича і Мстислава і був особою духовною.

В літопису проявився патріотизм, любов до батьківщини його авторів. Стиль літопису, особливо в першій частині його, відзначається поетичністю, що пояснюється не тільки поетичним хистом авторів, а й використанням ними багатой народної творчості, фольклору. Високою поетичністю особливо відзначається вміщена в Галицько-Волинському літопису легенда про Євшан-зілля.

«Після смерті великого князя Романа, — розповідається в легенді, — вічної пам'яті самодержця всієї Русі, який перемиг усі поганські (язичницькі) народи мудрістю розуму, схоронюючи запевіди божі: кидався бо він на поганих, як лев, сердитий був, як рись, нищив їх, як крокодил, переходив землю їх, як орел, був хоробрий, як тур. Він ревнував своєму дідові Мономахові (тут дід у значенні предка, родоначальника), який погубив поганих ізмаїльтян (язичників — біблійна назва), званих половцями, вигнав Отрока (половецького хана) до Обезів (Грузія), за Залізні ворота (Кавказькі гори), Сирчан же лишився над Доном і живився рибою. Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом Дон, зайняв всю їх землю і прогнав окаянних агарян (теж, що й ізмаїльтян). А після смерті Володимира лишився в Сирчана один співець, на ім'я Ор. Сирчан послав його до Обезів з такими словами: «Володимир помер, вертайся, брате, йди в свою землю; говори йому (оці) мої слова, співай половецькі пісні; та коли не схоче вертатися, то дай йому понюхати зілля, зване Євшан». А як той не хотів вертатися, ні слухати, дав йому зілля. Понюхавши його, той заплакав і сказав: «Краще мені в своїй землі лягти кістками, ніж у чужій бути славним». І вернувся в свою землю. Від нього родився Кончак, який зруйнував Посулля, пішки ходив з казаном на плечах».

Церковно-слов'янська (болгарська) мова літературних пам'яток Галичини й Волині, як і інших українських земель, починаючи з ХІ—ХІІ ст., відбиває особливості української народної мови (південно-галицькі слова Григорія Богослова ХІ в., північно-галицьке євангеліє 1144 р., північно-галицьке євангеліє 1268—1301 р., буковинське євангеліє Євсевія 1283 р. і ін.). Зокрема в Іпатському літописному списку (під 1291 р.) відбилась найхарактерніша особливість української мови — вимова «і» замість «о», що відрізняє українську мову від інших слов'янських мов («самострели коловоритныи» замість «коловоротныи»). Вплив української народної мови позначається також в галицьких грамотах ХІV ст.

Поряд з літературною творчістю високого розвитку досягло галицько-волинське мистецтво, зокрема будівництво. Широку будівничу діяльність розгорнули князі Данило і Василько Романовичі. Галицько-Волинський літопис розповідає про будівництво Дани-

лом Романовичем цілого ряду міст («созда города многи»), замків, башт, церков. У літопису знаходимо яскравий опис того, як Данило Романович будував Холм, закликаючи іноземців і русь, «вони йшли день-у-день, а з татарів тікали... майстри всякі — сидельники, лучники, тутьники і ковалі заліза, міді й срібла».

Літопис докладно розповідає про будівництво Данилом церков у Холмі, які були багато оздоблені іконами (з дорогим камінням і золотим бісером), стінописом, різьбою. В літопису згадується місцевий майстер, скульптор — «хитрец» Авдій, що брав участь в прикрашенні церков у Холмі.

Багато уваги приділяв будівництву і прикрашенню церков князь Володимир Василькович, про якого Галицько-Волинський літопис говорить, як про митця, «книжника великого й філософа». Володимир Василькович сам переписував, і оздоблював мініатюрами книги, малював ікони і розмальовував стіни в церквах. Літопис відзначає, що Володимир Василькович побудував багато міст, зокрема Берестя і Кам'янець-Литовський.

Як свідчать літописні дані, залишки архітектури і археологічні знахідки, мистецтво Галицько-Волинського князівства сполучало візантійські і західні впливи. Романський стиль, що позначився в будівництві також і інших українських земель, найбільше помітний в архітектурі Галичини. Поряд з романським стилем, в будівництві Галицько-Волинського князівства почав позначатися вплив готичного стилю.

Одним з найкращих зразків будівництва візантійсько-романського характеру є Пантелеймонівська церква в Галичі. Недавно відкрито фундаменти соборної церкви в Галичі, яка своїми розмірами дорівнювала Київській Софії.

Серед різних галузей мистецтва Галицько-Волинського князівства, як і в Київській державі, велике значення мала ювелірна справа, що обслуговувала насамперед розкішний побут князів і бояр. Різні золоті і срібні речі не тільки ввозили, а й виробляли в Галицько-Волинському князівстві. В руках галицько-волинських князів зосереджувалось багато золота і дорогоцінностей. «Слово о полку Ігореві» згадує золотокований престол галицького князя Ярослава Осмомисла. Князь Данило Романович ходив у золотому мережеві. Галицько-Волинський літопис так змальовує зовнішність князя Данила: «Був кінь під ним напрочуд гарний, сідло з червоного золота, лук і шабля теж прикрашені золотом і різними дивовижними оздобами, кафтан на ньому з грецького золототканого шовку, обшитий золотим мереживом, чоботи з зеленої шкіри, вишиті золотом».

Літописець розповідає, що князь Володимир Василькович, захворівши смертельно, «роздав убогим усе своє майно: золото, срібло, дороге каміння, золоті і срібні пояси... великі посудини срібні, кубки золоті і срібні сам перед своїми очами побив і перетопив в гривні, так само золоті намиста своєї баби і матері своєї, все перетопив і розіслав милостиню по всій землі».

Золоті й срібні вироби в Галицько-Волинському князівстві, як і в Київській державі, оздоблювали витонченими прикрасами: емаллю (фініфть) і філігранню (скань). Наприклад, князь Володимир Василькович дав церкві в Любомлі євангеліє, оковане золотом і дорогим камінням з перлами, а на ньому був викуваний «деїсус» із золота, великі дощечки з емаллю «чудно видениєм» (чудові на вигляд).

Археологічні знахідки («Молотівський скарб») свідчать про те, що в ювелірному мистецтві Галицько-Волинського князівства був поширений той же стиль, що і в інших українських землях.

Писані джерела та рештки живопису дають уявлення, як уже відмічалось, ще про одну галузь мистецтва стародавньої Русі — музику. Зокрема, в Галицько-Волинському літописі згадується про «словутного певца Мигусу, древле за гордость не восхотевшу служити князю Данилу».

Татарське іго, татарські походи ослабляли політичну силу Галицько-Волинського князівства і затримували економічний та культурний розвиток Галичини й Волині, як і інших українських земель. Не зважаючи на це, культура Галицько-Волинського князівства досягла високого для того часу рівня. Політичний занепад Галицько-Волинського князівства, припинення його самостійного існування в XIV ст. дуже негативно позначились в дальшій історичній долі України, в розвитку її культури.

ГЛАВА IV

УКРАЇНА ПІД ЛИТОВСЬКИМ ПАНУВАННЯМ І ЗАГАРБАННЯ ЇЇ ПОЛЬЩЕЮ

1. ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО ЛИТВИ І ЗАГАРБАННЯ ГАЛИЧИНИ ПОЛЬЩЕЮ.

Початок приєднання українських земель до Литви. XIV—XVI ст.ст. в історії Європи являють собою період появи централізованих держав, чисто національних на Заході і багатонаціональних на Сході. В ряді країн Західної Європи в цей період розвивались буржуазні відносини, які обумовлювали процес перетворення народностей в нації і появу чисто національних централізованих держав. На сході ж Європи «капіталістичного розвитку ще не було, він, може тільки починав зароджуватися, між тим як інтереси оборони від нашествия турків, монголів та інших народів Сходу вимагали негайного утворення централізованих держав, здатних здержати напір нашествия. І через те, що на сході Європи процес появи централізованих держав ішов швидше процесу складання людей в нації, то там утворились мішані держави, які складались з кількох народностей, ще не складених в нації, але уже об'єднаних в спільну державу» (И. Сталин, Марксизм и национально-колониальный вопрос, Партиздат, 1938, с. 73).

Найбільшою багатонаціональною державою в Східній Європі в XIV—XV ст. було велике князівство Литовське, яке складалось з трьох основних народностей — литовської, української і білоруської. Політичним центром цієї держави була Литва, яка в XIII—XIV ст.ст. поширила свою владу на роздроблені і ослаблені татарським нашествям білоруські і українські землі.

Литовські племена, що займали лісисті і болотисті місцевості в басейні Висли, Німана і Двини, до середини XIII ст. не мали політичної державної організації. Процес державного об'єднання литовських племен розвивається в першій половині XIII ст. Цей процес був обумовлений, з одного боку, розкладом родового ладу і ростом феодалізму та територіальних зв'язків, і з другого — напруженою боротьбою з сусідами. Велике значення для політичного об'єднання Литви мала небезпека з боку нових сильних ворогів — німецьких рицарів, які завсювали ряд литовських племен і загрожували самому існуванню Литви.

Першим об'єднувачем Литви був кн. Міндовг, якому вдалося в

1230—1240 рр. підкорити собі значну частину литовських дрібних князів і утворити велике князівство Литовське. Одночасно Міндовг намагався розширити Литву за рахунок сусідніх руських земель і добився в цьому певного успіху, оволодівши в 1240—1260 рр. рядом білоруських земель (Чорна Русь в басейні Німана і Полоцьк). На початку 1260-х років Міндовг робив спробу захопити також Чернігово-Сіверщину.

Приєднання руських земель давало Литві сили не тільки для боротьби з німецькими рицарями, а й для дальшого просування на Русь. Роздробленість і ослаблення сусідніх білоруських та українських земель, прагнення їх звільнитися від татарського іга, роз'єднаність з Північно-Східною Руссю сприяли політиці Литви.

Швидке зростання Литовської держави починається при Гедиміні (1316—1341). Гедимін підкорив Мінське князівство, закріпив за Литвою Полоцьк, поширив свою владу на Вітебськ, зміцнив литовський вплив в Турово-Пінській землі, що прагнула звільнитися від політичного підкорення Галицько-Волинському князівству, захопив у ослаблених галицько-волинських князів Підляшшя з містами Берестям, Дорогичинном, Більськом і ін. При Гедиміні вплив Литви відчувався і на Київщині. Литва в цей час починає поширювати свій вплив і на корінні землі Галицько-Волинського князівства, за які розгорнулася уперта боротьба між Литвою і Польщею. Таким чином, Гедимін закінчив почате Міндовгом приєднання білоруських земель і почав поширювати свою владу і на землі українські.

Значна частина територій була здобута Гедиміном не силою зброї: влада Литви для білоруських і українських земель була меншим лихом, ніж татарське іго. Ці землі склали уже при Гедиміні більшу частину Литовської держави. Гедимін прийняв титул «короля литовського і руського», або «литовського і мно́жества руських». Столицею держави Гедимін зробив Вільно.

Крім білоруських і частини українських земель, Гедимін поставив у певну залежність від себе Смоленськ і намагався поширити свій вплив на Псков та Новгород. Але експансія Литви на схід і північ Русі натрапила на сильний опір з боку Московського князівства, яке при Івані Калиті (1328—1341) значно зміцніло і почало збирати роздроблені великоруські землі в одну державу навколо Москви. Між Гедиміном і Іваном Калитою мало не сталася сутичка. Далі між Москвою, яка прагнула до об'єднання руських земель, і Литвою, яка прагнула підкорити собі руські землі, суперечності зростали ще більше.

Територіальні здобутки Гедиміна дуже зміцнили Литву. Руські землі зміцняли її не тільки своїми значними й хоробрими військовими дружинами, а й культурою: руські передали литовцям свою вищу військову організацію, уміння будувати і захищати фортеці. У власне литовських загонах введені були руська дисципліна і руські військові прийоми, про які німецькі літописці, сучасники неодноразових розгромів німецьких рицарів литовцями і руськими,

висловлювались з великою шанобою. Зміцнення Литви дало Гедимінові змогу розгорнути боротьбу проти німецьких рицарів, які чинили часті грабіжницькі, спустошливі вторгнення в Литву й Польщу, прагнучи не тільки поневолити, але й цілком знищити народи, що населяли ці держави.

Боротьба Польщі й Литви за галицько-волинські землі і загарбання Галичини Польщею та Угорщиною. Останнім набутком Литви при Гедиміні були Галичина і Волинь.

Після смерті Юрія-Болеслава (1340) галицько-волинські бояри проголосили галицько-волинським князем сина великого князя литовського Гедиміна-Любарта. Зберігши за собою верховну владу над Галичиною і Волинню, Любарт залишив їх під безпосереднім управлінням бояр, на чолі яких стояв галицький боярин Дмитро Дедько, що називав себе в грамотах «управителем землі Руської» (Галичини).

Польський король Казимір III (1338—1370) і угорський Карл Роберт (1308—1342), при яких Польща і Угорщина посилились, не могли з цим примиритися і вирішили захопити Галичину. Маркс у своїх «Хронологічних виписках» зазначає, що Юрій-Болеслав «умер в 1340 від п'янства або отруєння, останнє твердить Казимір, котрий як його найближчий родич користується цим, як приводом для завоювання» (Архив Маркса и Енгельса, V, с. 347).

Зразу ж після смерті Юрія-Болеслава і проголошення Любарта галицько-волинським князем Польща і Угорщина вдерлися в Галичину. Казимір захопив Львів, розграбував і підпалив його. Проте захопити Галичину ні Польщі, ні Угорщині цього разу не вдалось. З цього часу між Польщею і Угорщиною, з одного боку, і Литвою, з другого, розпочалась люта боротьба за галицько-волинські землі, яка тривала кілька десятиліть. Головною силою, яка так довго витримувала жорстокий натиск Польщі і Угорщини, було галицько-волинське населення, яке разом з литовськими князями енергійно виступало проти польсько-угорської окупації, що супроводилась встановленням тяжкого іноземного панування, насадженням чужих порядків і католицизму. Влада Литви була для українських земель меншим лихом порівняно не тільки з татарським ігом, але й з польсько-угорським пануванням.

На початку цієї боротьби в 1341 р. під час походу проти німецьких рицарів раптово загинув Гедимін. Литовська держава, поділена на вісім великих удільних князівств між 7 синами і племінником Гедиміна, опинилась без об'єднуючої її великокнязівської влади. Цим хотіли скористуватися німецькі рицарі і польський король Казимір. Але в 1345 р. великокнязівська влада в Литві була відновлена. Це здійснили два найсильніші і найздібніші сини Гедиміна—Ольгерд і Кейстут. Великим князем литовським став Ольгерд, людина розумна, обережна і діяльна (1345—1377).

Віддавши Кейстутіві оборону Литви від німецьких рицарів на

заході і півночі, Ольгерд зосередив свою діяльність на сході і півдні, продовжуючи політику свого батька. Він поставив собі метою приєднати до Литви «всю Русь» і передусім українські землі, добиваючись цього з винятковою наполегливістю.

Боротьба між Польщею і Литвою за галицько-волинські землі посилилась у кінці 1340-х — на початку 1350-х років. В 1349 р. польський король Казимір знову вдерся в Галичину і захопив усі галицько-волинські міста, крім Луцька. Про це вторгнення новгородський літописець розповідає: «Прииде король краковский сомогою силою и взяша лестию землю Волинскую и Галицкую и много зла крестиянам створиша, а церкви святыя претвориша на латинское богумерзкое служение».

В 1351—52 рр. війна між Польщею і Литвою ще більше загострилась. Найяскравішим епізодом війни 1352 р. є оборона українським військом на чолі з воеводою Дроздом міста Белза, в Західній Волині. Величезна армія на чолі з королями—польським, Казиміром, і угорським, Людовиком (1342—1382) не змогла взяти белзького замку. За словами сучасного угорського джерела, під час облоги Белза було вбито і поранено силу угорців і поляків. Війна закінчилась перемир'ям в 1352 р., за яким Галичина лишалась за Польщею, а Волинь — за Литвою. Проте, незабаром боротьба між Польщею і Литвою почалася знов.

Велику допомогу для захоплення Галичини Казимір одержав від папи римського. Сподіваючись з допомогою католицької Польщі включити в сферу свого впливу землі Східної Європи, римська курія завжди активно підтримувала експансію Польщі на Україну. В 1352 р. папа Климент VI запропонував польським єпископам оголосити хрестовий похід проти руських, литовців і татар. Незадовго перед тим, в 1351 р., він віддав Казимірові для війни десятку частину доходів католицьких єпархій у Польщі строком на чотири роки.

Захопивши Галичину, Казимір намагався перетворити її в польську провінцію. На чолі управління Галичиною був поставлений намісник Казиміра. В Галичині починає поширюватися польське право. Вищі посади заміщаються польськими феодалами; їм же, головним чином, роздаються і земельні володіння. Частина галицьких бояр одержала ствердні грамоти на свої старі володіння і була обдарована новими маєтками. Але деяка частина їх, що найактивніше виступала проти польської окупації, позбулась своїх володінь. Частина бояр, не мирячись з польською окупацією, емігрувала в Литву і Молдавію. В галицьких містах починає зміцнюватися привілейоване католицьке міщанство. З установленням польського панування посилюється гноблення галицьких селян.

Щоб розірвати політичні зв'язки Галичини з іншими руськими землями і міцніше об'єднати її з Польщею, Казимір почав добиватися відновлення окремої Галицької православної митрополії,

що деякий час існувала раніше, У грамоті (1370) до константинопольського патріарха Філофея Казимір добивався посвяти митрополита, загрожуючи в разі відмовлення «хрестити руських в латинську віру». В той же час в Галичині організується ієрархія католицької церкви і починається зміцнення католицтва.

Польсько-католицьке панування зустріло рішучий опір з боку українського населення Галичини. Маркс в своїх «Хронологічних виписках» про це говорить: «Казимір завоював всю Червону Русь або Галичину... Повинен був боротися тепер проти цих руських підданих і з сусідніми татарами». (Архив Маркса и Енгельса, V, с. 47).

Незабаром після смерті Казимира в 1370 р. в Галичині вибухло велике повстання українського населення проти польсько-католицького панування. Повстання це було придушене угорським королем Людовиком, який після смерті останнього представника династії Пястів у Польщі Казимира, відповідно до угоди 1350 р.: з останнім, зайняв і польський престол.

В 1377 р. Людовик захопив Західну Волинь (Холм і Белз), приєднавши її до Галичини. Намагаючись перетворити Галичину в угорську провінцію, Людовик в 1372 р. віддав Галичину в лен, як окреме князівство, одному з найвірніших своїх васалів, своєму родичеві Владиславу, князю Опольському (з польських князів Силезії). Але в 1378 р. Людовик відібрав Галичину від Владислава, давши йому інші землі в Польщі. Галичина ж була перетворена в провінцію Угорщини. Під владою Угорщини утиски українського православного населення не припинились. В 1382 р. після смерті Людовика, в Галичині знов вибухло повстання проти іноземного гніту, яке також було придушене. Наступниця Людовика Марія продовжувала політику своїх попередників у відношенні до галицько-українського населення: угорці грабували українців, всіляко їх утискували. Українська людність знов повстала проти угорців, але й це повстання не принесло їй визволення.

Після смерті Людовика персональна унія між Польщею і Угорщиною розпалась. Польські пани обрали в 1384 р. на польський престол одну з дочок Людовика Ядвігу. Відстояти силою свої зазіхання на Галичину в момент розірвання унії з Угорщиною польські пани були неспроможні, тому Галичиною ще 3 роки після цього володіла Угорщина.

Приєднання Чернігово-Сіверщини, Поділля, Київщини і Переяславщини до Литви. Продовжуючи боротьбу за галицько-волинські землі, Ольгерд коло 1357—1358 рр., скористувавшись усобицями, що почалися в Золотій Орді після смерті хана Джанібека, захопив Брянськ, який був у цей час центром Чернігово-Сіверщини. За Брянськом в ті ж часи Литва заволоділа і рештою Чернігово-Сіверських земель, які були до того в політичній залежності від Брянська. З приєднанням Чернігово-Сіверщини під владою,

Литви опинилась і частина великоруської території, розташована на північному сході Чернігово-Сіверщини.

Далі, Ольгерд скористувався занепадом Золотої Орди і для оволодіння іншими українськими землями. В 1359 р., після смерті хана Бердибека, політичний розклад в Золотій Орді надзвичайно загострився. Боротьба за ханську владу вела до поділу Орди на політично відокремлені дрібні ханства.

Коло 1363 р. Ольгерд на чолі війська рушив в степ і на річці Синя Вода розгромив трьох татарських князів — Кутлубуга, Хаджибея і Дмитра, яких літописець називає «отчичами і дідичами» (тобто спадковими володарями) Подільської землі (Поділля займало територію по середній течії на лівобережжі Дністра і по Південному Бугу. До XIV ст. Поділля входило в склад Галицько-Волинського князівства і називалось Пониззям).

Розбивши татар, Ольгерд оволодів Поділлям і віддав його чотирьом племенникам, синам брата Коріата, які для оборони від татар збудували замки в Кам'янці, Бакоті, Смотричі.

Майже одночасно з Поділлям, коло 1362—1363 рр. Литва оволоділа також Київщиною і прилягаючою до неї Переяславщиною. Оволодіти Київщиною, оточеною володіннями Литви, Ольгерду було не трудно, тим більше, що Київщина, як і інші українські землі, прагнула позбутися татарського іга.

Взявши Київ, Ольгерд змістив з Київського стола ставленика татар, якогось дрібного князя Федора, і віддав Київське князівство, разом з Переяславщиною, в уділ своєму синові Володимирі. Таким чином, на початку 60-х рр. XIV ст. під владою Литви опинилась величезна територія України.

В питанні про те, як білоруські і українські землі перейшли під владу Литви, є дві основні думки. Частина істориків (В. Антонович та інші) вважали, що українські і білоруські землі були завойовані Литвою, друга частина (М. Любавський, Ф. Леонтович та інші) вказує на добровільний перехід цих земель під владу Литви, підкреслюючи, що білоруське й українське населення бачило в сильних литовських князях опору проти татар. Фактичні дані більше підтверджують другу думку, хоча не можна відкидати і випадків завоювання. Прагнення руського населення звільнитися від татарського іга сприяло литовським князям в об'єднанні під своєю владою білоруських і українських земель. Білорусія і Україна,—говорить Енгельс,—«знайшли собі захист від азіатського нашествия, приєднавшись до так званої держави Литовської» (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч, т. XVI, ч. 2, с. 10).

Проте, прагнення Ольгерда не обмежувались лише Волинню, Київщиною і Переяславщиною. Він ставив собі мету зібрати під владою Литви «всю Русь». Продовжуючи політику свого батька, він активно намагався поширити вплив Литви на Смоленськ, Новгород з Псковом і Твер. Це прагнення Литви зіткнулось з планами московських князів. Сутічка між Литвою і Московським кня-

зівством на цьому ґрунті була неминуча. Ольгерд кілька раз ходив на Москву. Спільником його був тверський князь Михайло Олександрович, який виступив проти московського князя Дмитрія Івановича.

Боротьба за Твер кінчилась перемогою Дмитрія Івановича. В Новгороді і Пскові також утвердився переважаючий вплив Московського князівства і лише в Смоленську Литва зміцнила свій вплив.

Однак, боротьба між Литвою і Московським князівством за руські землі не припинилась. Війна Ольгерда і Дмитрія Івановича були початком упертої довголітньої боротьби за ці землі між Литвою і Московським князівством.

Залежність українських земель від Литви була порівняно легша, ніж польсько-угорське панування в Галичині. До 90-х років XIV ст. великі литовські князі майже не порушували соціально-політичного ладу України, проголошуючи принцип: «Ми старини не рушаємо, а новини не вводимо». В цей період вони володіли і управляли особисто землями головним чином в самій Литві. Землі ці їй були їх уділом. Українські ж (і білоруські) землі, що вважались разом з Литвою володінням великокнязівського роду, вони роздавали в спадкове, довічне і тимчасове володіння своїм братам, синам, племінникам, які їй були удільними князями цих земель і перебували в васальній залежності від великого князя. Удільні князі зобов'язувались «служити вірно, без ніякої хитрості і в усьому бути послухними» своєму сюзеренові — великому князеві, платили йому щорічну данину (підданщину) і в разі потреби виступали з своїм військом йому на поміч. Місцеві руські князі нерідко лишались на своїх місцях, але підлягали владі якогось з удільних литовських князів або безпосередньо верховній владі самого великого князя. Для вирішення найважливіших питань, переважно питань зовнішньої політики, великий князь скликав удільних князів на великокнязівську раду.

Цим по суті й обмежувалась великокнязівська влада над удільними князями. Великий князь був, таким чином, верховним земельним власником, верховним воєначальником і зосереджував у своїх руках зовнішню політику держави. У внутрішнє життя удільних князівств він не втручався. На території удільних князівств вся повнота влади належала удільним князям.

Отже, верховна влада великого князя литовського була недостатньо розвинута й централізована, і тому об'єднання удільних князівств в одну Литовську державу не могло бути міцним. Литовське князівство було конгломератом майже самостійних півдержав, зв'язаних між собою переважно єдністю зовнішньо-політичного існування. Цей характер Литовської держави в XIV ст. пояснюється відсутністю економічних зв'язків між центром і окремими землями, недостатнім розвитком внутрішнього обміну в Литовській державі.

Головну військову силу Литовської держави становило руське боярство, яке й дало своє ім'я військово-служилому стану Литви. Литовські князі давали боярам за їх військову службу грамоти на право володіння землями як тими, що здавна належали їм і переходили в спадщину — отчинами, так і новодаваними — вислугами. Вислужені маєтки роздавались або в тимчасове володіння, «до волі господарської» (поки на те буде воля великого князя), чи «до живота» (до смерті володільця — тимчасові володіння називались помістями), або ж «на вічність», «в отчину», тобто з правом передачі в спадщину. Боярин володів землею доти, поки відбував військову службу. Останню він відбував особисто, з певним числом слуг, відповідно до розмірів володіння. Крім того, боярин платив великому князеві сребщину (грошовий податок) і дякло (натуральний податок), давав підводи, а також стації (корм) великому князеві і його урядникам під час їхніх переїздів, брав участь в будівництві і ремонті замків і т. п. Оскільки боярин виконував військову службу з землі, великий князь контролював перехід землі в інші руки. Цей контроль поширювався на всі види земель — отчинні, куплені і вислужені. Відчужувати землі можна було тільки «с призволення», тобто зі згоди і відомо великого князя або його урядників. З часом, в міру економічного і політичного зміцнення бояр, великими князями були видані грамоти, які гарантували боярам невід'ємне володіння і вільне розпорядження в рамках закону отчинними маєтками.

Оволодівши Білорусією, більшою частиною України і частиною великоруських земель, Литва перетворилась у велику мішану багатонаціональну державу. Руські землі при Ольгерді становили 1/10 території Литовської держави. Білоруські і українські землі, що в суспільно-політичному і культурному відношенні стояли вище Литви (феодалізм на Русі був розвинутий більше, ніж у Литві), зробили на останню великий вплив. Руське право, адміністрація, організація князівського господарства, фінансово-податкова система, назви посад, станів — усе це відбилося на устрої великого князівства Литовського. «Руська мова» стала мовою державною, офіційно-канцелярською. В розмові литовські князі і знать також користувались мовою руською. Багато литовських феодалів, що були язичниками, приймали православ'я. Князі, які займали уділи на Русі, звичайно також були православні й одружені з руськими. Сам Ольгерд, проживши більшу частину свого життя на Русі, засвоїв руську культуру, побутові звички, прийняв православ'я.

Але після смерті Ольгерда в зовнішньо-політичному становищі Литовської держави настав крутий перелом, що обумовив новий напрям всієї дальшої її історії. Цим переломом була унія Литви з Польщею, яка поклала початок новому періоду в історії Литовської держави, періоду поступового витіснення руських впливів польськими.

Кревська унія і загарбання Галичини Польщею. Після смерті Ольгерда великим князем став один з його дванадцяти синів Ягайло (1377); це відповідало договорі, укладеному незадовго до смерті Ольгерда між ним і Кейстутом. Ягайло утвердився на великокнязівському столі. Але частина князів — брати Ягайла — Андрій, князь полоцький, і Дмитро (старший), князь Брянський, та Трубчевський, відмовились визнати верховну владу Ягайла і перейшли на службу до московського князя Дмитрія Івановича.

Прагнучи зупинити політичне посилення Московського князя, Ягайло уклав союз з ханом Золотої Орди Мамаєм. 8-го вересня 1380 р. на Куликовому полі (на р. Дон) сталася знаменита битва між руськими військами на чолі з московським князем Дмитрієм Івановичем і татарами на чолі з ханом Мамаєм. Татари були ущент розбиті. Ягайло, довідавшись про поразку Мамає, не дійшов до місця бою і відступив.

Незабаром почалась боротьба між Ягайлом і Кейстутом. Ягайло віроломно схопив Кейстута, закував у кайдани і кинув в підземелля Кревського замку, де з його наказу Кейстута задушили. Але становище Ягайла після смерті Кейстута валишалося непевним. Князі продовжували боротьбу проти Ягайла. Німецькі рицарі, що були зацікавлені в ослабленні Литви і допомагали Ягайлові в боротьбі проти Кейстута, тепер починають підтримувати князів, і, особливо, сина Кейстута Вітовта, який виступив проти Ягайла. Ягайло примушений був відмовитися на користь Ордену від частини Жмуди. Але й це не привело до миру. Виснажений боротьбою, Ягайло уклав у 1384 р. з Вітовтом мир, за яким зобов'язався віддати останньому всі землі його батька. Після цього німецькі рицарі посилили натиск на Литву. В той же час і загроза Ягайлові з боку удільних князів не була усунута. Щоб відбити натиск німецьких рицарів і зміцнити свою владу, Ягайло потребував допомоги ззовні. В таких умовах Ягайло і вирішив укласти союз з Польщею, на яку також тиснули німецькі рицарі, захопивши в неї ще раніше Помор'я.

Польські пани запропонували Ягайлові одружитися з польською королевою Ядвігою, стати польським королем з тим, щоб він об'єднав свої литовські й руські землі на вічні часи з Польщею і прийняв католицизм з усім литовським населенням. Це об'єднання польські пани хотіли використати як для спільної боротьби проти німецьких рицарів, так і для захоплення українських земель і підкорення собі Литви. Ягайло прийняв пропозицію польських панів. Акт про унію був укладений в Креві в 1385 р. В лютому 1386 р. Ягайло прибув до Кракова, хрестився, прийнявши ім'я Владислава, одружився з Ядвігою, а вслід за тим, у березні, був коронований. Так сталася унія Литви з Польщею.

Умови унії були дуже тяжкі для Литви. За Кревським актом велике князівство Литовське мусило припинити своє існування

як самостійна держава; литовсько-руські землі мали перетворитися в провінції Польщі. Прийняття Ягайлом таких тяжких для Литви умов пояснюється як потребою в допомозі Польщі для боротьби проти зовнішніх і внутрішніх ворогів, так і в значній мірі прагненням Ягайла стати польським королем.

Щоб привернути литовських бояр до унії і католицизму, Ягайло видав в 1387 р. привілей, що надавав литовським боярам-католикам ряд особливих прав, якими користувалась польська шляхта (розпорядження отчинами, звільнення від натуральних повинностей на користь великого князя, вільні шлюби боярських дочок і вдів). Цим шляхом польські пани і католицьке духовництво намагались створити з литовських бояр-католиків собі опору для здійснення своїх планів відносно Литви і перебуваючих під її владою українських земель.

Унія була особливо вигідна Польщі. Перш за все Ягайло допоміг Польщі підкорити в 1387 р. Галичину, відібрану, як відомо, у Польщі Угорщиною. З цього часу Галичина була перетворена в провінцію Польщі. Польські пани займали вищі посади, захоплювали великі земельні володіння в Галичині. Галицьке боярство почало добиватися зрівняння в правах з польською шляхтою, яка уже в кінці XIV ст. являла собою окремий замкнений стан, що користувався великими правами і привілеями. Остаточно галицька шляхта була юридично зрівняна з польською привілеєм короля Владислава в 1434 р., який запроваджував у Галичині польське право. В 1435 р. в Галичині були заведені адміністрація і судоустрій на польський лад. Руське право чим раз більше витіснялось правом польським. **Офіційно-канцелярською мовою** в Галичині стає, як і в Польщі, переважно мова латинська, руська мова майже виходить з ужитку в канцеляріях.

Протягом XV ст. польська шляхта зміцнила своє панування в Галичині. Значна частина українського шляхетства скатолицилась, ополячилась. В той же час католицька церква зайняла становище державної церкви в Галичині. Збільшився також вплив у міста Галичини привілейованих католицьких німецьких і польських купців та ремісників, що відтіснили місцевих міщан на другорядні позиції в ремеслі, торгівлі, міському самоуправлінні. Особливим тягарем польське панування упало на галицьке селянство, посиливши його закріпачення. Польський уряд, шляхта, католицьке духовництво здійснювали політику національно-релігійного гноблення українського народу. Українське православне населення всіляко утискували і силою примушували приймати католицизм.

Українське галицьке населення уперто боролось проти окупантів. Але гніт Польщі в Галичині збільшувався. Захопивши Галичину, Польща перетворила її в свій форпост для дальшого наступу на Україну.

2. ПОСИЛЕННЯ ВЛАДИ ЛИТВИ НАД УКРАЇНСЮ І ЗАГАРБАННЯ ПОЛЬЩЕЮ ПОДІЛЛЯ.

Початок ліквідації феодальних князівств на Україні і зміцнення Литви при Вітовті (1392—1430). Розгром німецьких рицарів під Грюнвальдом. Після Кревської унії польські пани почали добиватися ліквідації самостійності Литви. Ці спроби зустріли рішучий опір литовсько-руських феодалів; цей опір перетворився в відкрите повстання. На чолі повстання став Вітовт. Ягайло змушений був канути в Литву польські війська. Майже чотири роки Ягайло намагався зломити Вітовта і, коли його зусилля виявились марними, він змушений був піти на поступки. В серпні 1392 р. на з'їзді в Острові між Ягайлом і Вітовтом була укладена угода, за якою Вітовт визнавався до смерті великим князем литовським на основі васальної залежності від Польщі.

При Вітовті Литва дуже зміцніла. Щоб посилити свою владу, Вітовт, спираючись на боярство і на купецтво, протягом 1392 — 1394 рр. знищив найбільші князівства на Україні і Білорусії. На Україні він відібрав у Корибута Ольгердовича Новгород-Сіверське князівство, у Федора Любартовича — Володимирське (Волинське), у Федора Каріатовича — Подільське і у Володимира Ольгердовича — Київське.

Ліквідація крупних феодальних князівств сприяла політичній централізації Литовської держави. Економічна і політична міць великого князя, що захопив у свої руки величезні володіння князів і доходи з них, значно зросла. Замість майже незалежних і вічно бунтуючих князів, територіями колишніх князівств, перетвореними в області, тепер почали правити великокнязівські намісники з бояр.

Не слід, однак, перебільшувати міру цієї централізації. Области чи землі зберігали ще сліди колишньої автономії, мали особливі права, закріплені великокнязівськими земськими привілеями або уставними грамотами. Крім того, продовжували існувати менші значні князівства і навіть відновлювались деякі крупні. До другої пол. XV ст. і поч. XVI ст. ще не було соціально-економічних передумов для остаточної ліквідації удільних князівств. Але і в такій нерозвинутій формі політична централізація, здійснена Вітовтом, сприяла економічному розвитку і зміцненню зовнішнього становища Литовської держави.

Для України ліквідація удільних князівств мала особливе значення: вона була зв'язана з посиленням тут влади Литви.

Ліквідацію удільних князівств використали передусім крупні литовські бояри, які дістають на зразок Польщі назву панів. Вони почали займати головні місця в великокнязівській раді, замість князів. Їх же переважно почав призначати великий князь намісниками, вони одержували найбільші володіння в областях. Це викликало невдоволення серед руських феодалів.

Зміцнивши Литву, Вітовт, готуючись до війни з татарами, уклав в 1398 р. договір з Орденем. Вітовт ставив собі мету підкорити Чорноморське узбережжя, намагаючись використати в своїх цілях боротьбу за ханський престол, що точилась в той час у Золотій Орді. Вітовт підтримував хана Золотої Орди Тохтамиша, скинутого середньо азіатським завойовником Тамерланом. Тохтамиш в 1395 р. втік до Вітовта і одержав для оселення землі в південній частині Київщини на правому березі Дніпра. В 1399 р. на р. Ворсклі відбулась битва між Вітовтом і ханом Золотої Орди Тимур-Кутлуком та його досвідченим воєначальником, старим мурзою Едигеем. Вітовт зазнав страшної поразки.

Польські пани використали складне становище Вітовта для підтвердження унії. В 1401 р. у Вільні був проголошений новий акт унії, який по суті юридично нічим не відрізнявся від унії 1392 р.

Зміцнивши свої позиції, Вітовт розгортає наступ на північний схід, загрожуючи Московському князівству. В 1405 р. він захопив Смоленськ; одночасно він робив походи на Новгород, Рязань і Псков, а в 1406—1408 рр. вів боротьбу з московським князем Василем Дмитрієвичем, яка закінчилась укладенням в 1408 р. миру на берегах р. Угри.

В цей же час надзвичайно загострились відносини Литви й Польщі з Тевтонським орденем. Обидві сторони готувались до рішучого бою. Цей бій і відбувся під Грюнвальдом 1410 року.

Грюнвальдський бій закінчився розгромом німецьких рицарів. Об'єднані сили Польщі й Литовської держави завдали німецьким загарбникам страшної поразки.

Якщо свого часу Льодове побоїще затримало просування німецьких рицарів до російських земель, то тепер перемога Польщі й Литовської держави під Грюнвальдом завдала Ордену нищівного удару, від якого він не міг оправитися.

Грюнвальдський бій є одна з найвидатніших подій світової історії. Це була перш за все сутичка слов'янських народів з могутнім Тевтонським Орденем. Головною силою, з якою німці зустрілися під Грюнвальдом, були поляки і руські (українці, білоруси і великоруси). Можна вважати, що сили руських і поляків у цьому бою були приблизно рівні. Серед руського війська значну частину склали українські загоны, що прийшли сюди з усіх земель України, які входили до Польщі (Галичина, Холмщина, Поділля) і до Литви (Волинь, Київщина, Чернігово-Сіверщина і ін.). Невмирущою славою відкрили себе в Грюнвальдському бою доблесні великоруські смоленські полки.

Крім поляків, руських і литовців, під прапорами Польщі й Литви билися під Грюнвальдом чехи, моравани, силезькі слов'яни і татари. На чолі одного з чеських загонів стояв майбутній славетний вождь гуситів Ян Жижка, який втратив у цьому бою одне око.

В бою під Грюнвальдом слов'ян об'єднувала велика ідея боротьби проти споконвічних ворогів і гнобителів слов'янства, і слов'яни здобули блискучу перемогу, спинивши німецький *Drang nach Osten* на кілька століть.

Після Грюнвальдської битви міжнародна вага Литви ще більше зросла. Польські пани, побоюючись зміцнення політичної ролі і незалежності Литви, вирішили рядом поступок литовським боярам добитися дальшого зміцнення унії. В 1413 р. в м. Городлі, на Західному Бугі, був укладений новий договір про унію, зафіксований в спеціальному привілеї Ягайла і Вітовта. Городельська унія зберігала суверенітет польського короля відносно Литви, але Литва і після смерті Вітовта повинна була лишитися окремою державою на чолі з своїм великим князем.

Визнаючи за Литвою право на державну самостійність, Городельський привілей в той же час підтверджував привілей 1387 р. і забезпечував станово-політичні права литовських феодалів-католиків. За ними визнавалось право брати участь в нарадах великого князя про державні справи і обирати разом з поляками великих князів литовських, а також королів польських. На всі вищі посади, які встановлювались в Литві на зразок Польщі, могли призначатися тільки литовці-католики. З них же мала складатися і великокнязівська рада. Для розв'язання питань, що стосувались обох держав, вводились спільні польсько-литовські сейми.

Це піднесення литовсько-католицької знаті посилювало незадоволення серед руських феодалів, але Вітовтові вдавалося тримати Русь в своїх «залізних ланцюгах».

Щоб зміцнити свою владу над Україною і Білорусією і розірвати їх зв'язки з Московським князівством, Вітовт намагався відокремити православну церкву Литви від московської митрополії. На вимогу Вітовта собор єпископів в Новгородку в 1415 р. проголосив митрополитом київським Григорія Цамблака. В 1418 р. Цамблак їздив на Констанський собор для переговорів про унію. Проте, переговори ці кінчилися безрезультатно, а незабаром припинила своє існування і окрема київська митрополія—в 1420 р. вона знов об'єдналася з московською митрополією. При Вітовті, з його допомогою, організуються католицькі єпископські кафедри на Україні (Луцьк, Кам'янець-Подільськ).

Наступні десятиліття після Городельської унії були періодом дальшого зміцнення зовнішньої могутності Литовської держави. Вітовт знов посилює свій наступ до Чорного моря і добивається успіху. На зміну династії Тимур-Кутлука до влади в Золотій Орді приходить династія Тохтамиша. Навіть Едигей — давній ворог Вітовта, який ще в 1416 р. спалив і спустошив Київ, змушений був просити миру у Вітовта. Кінець-кінцем, Вітовт поставив у залежність від себе Крим і частину північного узбережжя Чорного моря. Все узбережжя між Дніпром і Дністром уздовж Чорного моря було укріплене рядом замків (Хаджибей на місці нин. Одеси, Да-

нів на місці нині Очакова і ін.). Для укріплення південних кордонів Литовської держави Вітовт заселяв їх залежними від нього татарами і вихідцями з Кавказа — кабардинцями та черкесами, формуючи з них спеціальні війська. Оселяв він їх здебільшого поблизу Черкас, Канева та в інших місцевостях Наддніпров'я.

Активну політику провадив Вітовт і на Заході, зокрема в Чехії. У Литовській державі і Польщі, з одного боку, і Чехії з другого, в той час були близькі економічні, політичні і культурні відносини. До Литовської держави двічі приїздив відомий сподвижник Яна Гуса, Єронім Празький, який посіяв там насіння гуситського учіння. Під час суду на Констанському соборі Єронімові Празькому серед інших обвинувачень, закидалось і те, що, відвідуючи Литву і Русь, він прагнув відірвати від католицької церкви тамошнє населення. При Празькому університеті існував особливий інтернат для студентів литвинів і руських,

В Грюнвальдському бою, як відомо, на стороні польсько-литовсько-руського війська билися також загони чехів, моравів, силезьких слов'ян. Ян Гус вітав польського короля Ягайла з перемогою над німцями.

Незабаром після Грюнвальдського бою почались гуситські війни в Чехії. Прагнучи одержати від Польщі допомогу в боротьбі проти германського імператора Сигізмунда, чехи-гусити в 1420-1421 р. двічі пропонували чеську корону Ягайлові. Після невдалих переговорів з Ягайлом чеські послы звернулися з такою ж пропозицією до Вітовта. За згодою Ягайла, Вітовт відправив до Чехії своїм намісником князя Сигізмунда Корибутовича, свого небожа. Сигізмунд Корибутович був сином брянського і новгородсіверського князя Дмитра Корибута. В 1410 р. Сигізмунд Корибутович брав участь в Грюнвальдському бою.

Під проводом Сигізмунда Корибутовича в Чехію рушило численне руське військо. Незабаром Сигізмундові Корибутовичу пощастило відбити хрестоносне ополчення, споряджене проти чехів німецькими феодалами. Але незабаром Вітовт примушений був відмовитися від чеського престолу, і Сигізмунд Корибутович повернувся з Чехії. Але в 1424 р. чеські утравісти запросили Сигізмунда Корибутовича на престол Чехії. Об'єднані Сигізмундом Корибутовичем гусити в 1426 р. завдали жорстокої поразки під Ауссігом військовій германського імператора. В 1430 р. Сигізмунд Корибутович разом з гуситами взяв Глівіцу.

Вісім років руські брали активну і видатну участь в героїчній боротьбі чехів з усіма силами германської імперії. В цій боротьбі вкрив себе воєнною славою доблесний український князь Федько (Федір) Острозький, який також брав участь в бою проти німецьких загарбників під Грюнвальдом.

Перебування українців у Чехії відбилося на воєнному мистецтві України. В своїй боротьбі з німцями чеські таборити застосували новий воєнний лад, який полягав у тому, що військо посувалося в поході під заслоною укріплення, складеного зі скріплених

ланцюгами возів. Лад цей, названий по імені таборитів «табором», був відомий на Україні ще в часи Київської Русі, але тепер українці під впливом таборитів удосконалили його. Особливе вміння в бою табором виявляли українські козаки в XVI—XVII ст.

Ріст Литовської держави посилював прагнення Вітовта прийняти королівський титул і відновити повну політичну незалежність Литви. Але здійснити це йому не вдалося через підступи польських панів, які боялись розірвання польсько-литовської унії. З другого боку, сам Вітовт не виявив в цій справі відповідної наполегливості і послідовності. Відбиваючи спроби Польщі знищити самостійність Литви, литовське панство, яке визначало політику Вітовта, було в той же час дуже зацікавлене в польсько-литовській унії, — вона була необхідна йому як для посилення своєї влади над Україною і Білорусією, так і для зміцнення зовнішнього становища Литви.

Боротьба Свидригайла проти Ягайла й Сигізмунда і загарбання Польщею Поділля. Невдоволені руські феодали зраділи, коли Вітовт умер (1430 р.) і почали активно підтримувати претензії на великокнязівський престол Свидригайла, брата Ягайлового, який був противником польсько-литовської унії. Литовські пани погодились на обрання Свидригайла, бо польські пани хотіли скористуватися смертю Вітовта для остаточної ліквідації самостійності Литви.

Не сподіваючись на можливість мирної угоди з Свидригайлом, польські пани захопили в тому ж році Західне Поділля (Кам'янець), а потім в 1431 р. вдерлись на Волинь. Між Свидригайлом і Польщею почалась війна. Українське населення Поділля і Волині стало на боротьбу проти польських загарбників. В околицях Брацлава селяни виступили проти польського загону, що мав намір захопити місто. Ідучи до Брацлава, поляки нещадно нищили все на своєму шляху. Брацлавські селяни напали на польське військо і вбили до 20 знатних польських шляхтичів. В Галичині і в Західній Волині, захоплених Польщею в XIV ст., також спалахнула боротьба проти польських панів. Тут діяло багато повстанських загонів, які нападали на поляків, захоплювали і знищували замки, де сиділи польські гарнізони.

Але становище Свидригайла всередині Литовської держави раптом ускладнилось. Справа в тому, що Свидригайло в своїй політиці опирався головним чином на руських князів і бояр, наближаючи їх до себе і проздаючи їм вищі посади. Це викликало велике незадоволення серед литовських панів. Вони зав'язали зносини з Польщею і проголосили великим князем литовським Сигізмунда, брата Вітовта. В жовтні 1432 р. Сигізмунд поновив унію з Польщею на основі трактата 1401 р. Крім того, Сигізмунд визнав за Польщею Західне Поділля, а також спірні прикордонні з Польщею волинські землі (Одесько, Ратно, Ветли, Лопатин).

Влада Сигізмунда поширювалась спочатку переважно на власні литовські землі. Більша ж частина руських земель (Вітебськ, По-

лоцьк, Смоленськ, Волинь, Київщина, Чернігівщина) залишались ще значний час під владою Свидригайла. Щоб ослабити Свидригайла, Ягайло в 1432 р. видав привілей, за яким руські феодалі зрівнювались в майнових і особистих правах, а також і в відбуванні державних повинностей, з литовськими феодалами-католиками. В 1434 р. Сигізмунд видав новий привілей, що повторював привілей 1432 р. і поширював права й вольності литовсько-руських феодалів. В цьому привілеї Сигізмунд обіцяв нікого з феодалів не карати без суду і звільняв підданих феодалів від виплати дякла (натурального податку) великому князеві. Не була скасована тільки стаття Городельського привілею 1413 р., що закривала доступ православним феодалам на вищі державні посади і в раду, хоч на практиці ця стаття не завжди здійснювалась.

Спираючись на підтримку Польщі, Сигізмунд в 1435 році розгромив Свидригайла. Протягом 1435—1436 рр. Сигізмундові підкорились Смоленськ, Полоцьк і Вітебськ. Під владою Свидригайла лишались покищо українські землі в складі Новгород-Сіверщини, Київщини, Східного Поділля (Брацлавщина) і Волині (Луцьк, Кременець). Але позиції Свидригайла дедалі більше слабшали. В кінці 1438 р. під владу Сигізмунда перейшов Луцьк, а далі й інші українські землі. Таким чином, всі литовські й руські землі були об'єднані під владою Сигізмунда, за винятком Західного Поділля, яке він віддав Польщі.

Під час князювання Сигізмунда митрополит київський (литовський) і московський Ісидор на Флорентійському соборі 1439 р. вступив в унію з римсько-католицькою церквою, але через опір московського уряду і феодалів України та Білорусії унія не була здійснена.

Ставши великим князем, Сигізмунд почав висувати середню і дрібну литовську шляхту — бояр, одночасно розправляючись з князями й великими боярами. Це привело до того, що проти Сигізмунда була організована змова, в якій взяли участь князі і пани. В 1440 р. Сигізмунд був убитий змовниками.

Посилення влади Литви над Україною при Казимірі (1440-1492). Після смерті Сигізмунда в Литовській державі розгорнулася уперта боротьба різних груп феодалів, з яких кожна намагалась провести на великокнязівський престол свого кандидата. Але перемогли литовські пани на чолі з Яном Гаштольдом, які всупереч унії 1432 р., без згоди польських панів добились обрання великим князем сина Ягайла, 13-літнього Казиміра.

Становище Казиміра в Литовській державі було слочатку хистке: проти нього і литовських панів виступили незадоволені князі і бояри в різних землях Литовської держави. Литовські пани придумали ці виступи, хоч і змушені були піти на поступки незадоволеним елементам. Київщина з Переяславщиною була передана на правах удільного князівства синові зміщеного Вітовтом київського князя Володимира Ольгердовича—Омелькові (коло 1441 р.

В руках Свидригайла, що перейшов на сторону Казимира (кінець 1445 або початок 1446 р.), на таких же правах лишилися Волинь з Східним Поділлям.

Таким чином, влада Казимира утвердилася в Литовській державі, і польським панам на чолі з королем Владиславом III (з 1434 р.) довелось примиритися з цим, не добившись реалізації своїх планів про знищення самостійності Литви.

Дальші події сприяли зближенню польських і литовських панів. В 1444 р. в битві з турками під Варною загинув польський король Владислав III. Його наступником польські пани обрали в 1445 р. Казимира, намагаючись цим шляхом поновити польсько-литовську унію. Ставши польським королем, Казимір в той же час лишився великим князем литовським. Таким чином, взаємовідносини між Польщею і Литвою оформлювались у вигляді персональної унії.

Щоб притягти на свій бік феодалів Литви і Русі, Казимір перед від'їздом з Литви в Польщу на коронацію видав 2 травня 1447 р. загальноземський привілей, який розширював права шляхетського стану. Привілей звільняв шляхетських і міщанських підданих від ряду державних повинностей: від виплати сребщини (після цього сребщина стала тимчасовим податком і розмір її щоразу встановлювався особливим великокнязівським уставом за згодою феодалів), поставки підвод, підвозки матеріалів для будування замків і косіння сіна (крім стацій, а також будування і ремонту замків); великий князь зобов'язувався не приймати в свої маєтки належних феодалам селян, вимагаючи того ж від феодалів відносно селян великокнязівських; привілей закріплював за феодалами право вотчинного суду.

Крім того, Казимір зобов'язувався не роздавати «чужоземцям» (чужоземці — це в основному поляки) в Литовській державі земель і урядів. Нарешті, щоб усунути побоювання литовських панів за Волинь і Східне Поділля, на які претендували польські пани, Казимір зобов'язувався не допускати зменшення території Литовської держави.

Розширюючи права і вольності українських феодалів разом з усіма феодалами Литовської держави, Казимір в той же час намагався посилити панування Литви над Україною. В 1452 р., після смерті Свидригайла, Волинське князівство було остаточно ліквідоване і перетворене в звичайну литовську провінцію, якою управляв великокнязівський намісник. Східне Поділля було приєднане до Київського князівства, що проіснувало до 1471 р., коли після смерті київського князя Семена Олельковича, і воно було ліквідовано.

Воеводою в Київ Казимір призначив литовського пана Мартіна Гаштольда (сина колишнього регента Казимира). Але кияни відмовилися прийняти його і двічі не пустили його в місто, «яко не токмо не князь бе, но более яко лях бе». Вони просили Казимира передати Київ в управління Михайлові Олельковичу (бра-

тові померлого князя) або іншому князеві православної віри, кажучи, що вона всі готові вмерти або знайти іншого князя, а не будуть коритися литвинові — католику панові Гаштольду. Казимір не скасував своєї постанови. Кінець-кінцем, Гаштольд узяв приступом Київ і силою зброї литовського війська примусив киян визнати його владу. «И оттоле на Киеве князи пересташа быти, а вместо князей воеводы насташа», — відзначає з цього приводу літописець.

Таким чином Волинь і Київщина були перетворені в провінції Литви. При ліквідації Волинського і Київського князівств Казимір видав місцевим феодалам нові привілеї, які підтверджували їх права й вольності. Одночасно він видав привілеї феодалам земель Полоцької, Вітебської і Смоленської. Ці привілеї повинні були примирити руських феодалів з посиленням влади Литви. Проте, політика Казимира лише почасти досягла своєї мети. Руські феодали і далі були незадоволені політичним пануванням литовських феодалів. Особливо не мирились з своїм становищем руські князі — як ті, що уже втратили свої уділи, так і ті, над якими ця загроза нависла.

Відносини між литовсько-католицькими і русько-православними феодалами ускладнялись ще й тим, що в кінці XV ст. литовський уряд посилив спроби привести православне населення Литовської держави до унії з римсько-католицькою церквою. В цей же час київська митрополія остаточно відокремлюється від московської (1458).

Одночасно з зміцненням панування Литви над Україною в період князювання Казимира посилюються також спроби польських панів відірвати від Литви Волинь і Східне Поділля. В протидію цьому литовські пани, поперше, намагались вирвати Казимира спід впливу польських панів і добивались, щоб або він сам повернувся в Литву, або передав Литовську державу комусь з князів (Семену Олельковичу чи одному з своїх синів); подруге, вони вимагали від польських панів вернути їм Поділля, прикордонні волинські землі і навіть Белзщину. В наслідок цього відносини між Литвою і Польщею ставали дедалі напруженішими, загрожуючи повним розривом унії і війною. Після смерті Казимира в 1492 р. польсько-литовська династична унія на деякий час розірвалася; великим князем литовським був обраний один з синів Казимира, Олександр, а польським королем став другий син Казимира Ян-Альбрехт.

3. ЕКСПАНСІЯ ТУРЕЧЧИНИ І КРИМСЬКОГО ХАНСТВА НА УКРАЇНУ. ПРИЄДНАННЯ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ ДО МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Експансія Туреччини і Кримського ханства на Україну. В той час, як відносини між Польщею і Литвою все більше загострювались, зовнішнє політичне становище обох держав раптом різко ускладнилось.

Інтересам Польщі і Литви в цей період появилася загроза передусім з боку Туреччини і Кримського ханства. Завоювавши слов'янські держави на Балканському півострові (кінець XIV ст.), Валахію (поч. XV ст.) і Константинополь (1453), турки захопили генуезьку колонію в Криму Кафу (1475), потім і весь Крим, а також гирла Дунаю й Дністра з Кілією й Білгородом (1484); потім вони підкорили собі Молдавію з Буковиною і Бесарабією*. Разом з тим почалися турецькі напади на підвладні Польщі землі, передусім на Галичину і Поділля. Перший турецький похід на Галичину в 1498 р. навів такий жах на Польщу, що багато польської шляхти збиралось тікати в інші країни.

Експансія Туреччини загрожувала всій Європі. Як говорить Маркс, «Турецьке нашествя XV і XVI ст. являло собою друге видання арабського нашествия VIII століття. Перемога Карла Маргелла не раз повторювалась під стінами Відня і на угорській рівнині; як тоді при Пуат'є, як пізніше під час монгольського нашествия при Вальшатті, так і тут небезпека загрожувала всьому європейському розвиткові». (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VII, с. 276).

В той же час почались набли на Україну татар Кримського ханства, яке остаточно виділилось в цей час з Золотої Орди і в 1470 р.р. визначало васальну залежність від Туреччини. Спочатку Кримське ханство було в союзі з Литвою, але потім воно стає ворогом останньої, що було викликано в значній мірі союзом Казимира з ворогом Криму, Золотою Ордою.

В 1482 р. Кримський хан Менглі-Гирей (1478—1515) напав на Київ, «град взя и огнем сожже... Полону безчисленно взя, а землю Киевскую учиниша пусту». Після цього татарські феодалі майже щороку повторювали свої напади на Україну, палили і спустошували села й міста, полонили тисячі людей (ясир), яких збували на східних ринках або використовували, як рабів і кріпаків у своєму господарстві, в Криму.

Величезна територія південно-східної України по нижній і середній течії Дніпра і по південному Бугу (до центральної Чернігівщини, Полісся і Західного Поділля) була перетворена майже в пустелю. Невелике число населення лишалось тільки коло замків — Києва, Брацлава, Вінниці, Житомира, Черкаса, Канева, Остра, Чернігова. Але ці замки були в такому стані, що не могли мати великого значення. Озброєння їх було дуже слабе і примітивне, військові гарнізони стояли тільки в деяких замках і то не завжди, не кажучи уже про те, що ці гарнізони були зовсім не-

* Молдавське князівство виникло в XIV ст. В склад його увійшли також Бесарабія й Буковина (від слова бук — буковий ліс), які раніше були частинами Галицького князівства. Спочатку Молдавія залежала від Угорщини, а потім від Польщі. Молдавія мала виходи на Чорне море через Кілію і Білгород.

великі. Самі замки, що були здебільшого дерев'яні, залишаючись довго без ремонту, гнили і руйнувались. Наприклад, про канівський замок февізія 1582 р. говорить: «Що не попадало, те від вітру хитається».

Литовський посол Михалон Литвин (Тишкевич) пише, що коли він був у 1538 р. в Криму, то «один митник, який займався збором мита біля ворот, що вели в Таврику, і бачив завжди велику кількість наших людей, яких угоняли туди, питав у нас: чи сталося ще скільки небудь людей в вашій країні, чи їх зовсім нема, а також звідки береться така їх сила?»

Польський і литовський уряди не вживали відповідних заходів проти турецько-татарських нападів на Україну. Щоб умилостивити Менглі-Гирея, великий князь литовський і король польський Олександр Казимірович почав платити йому данину під назвою «упоминків» у розмірі 15 тис. золотих щороку, крім дарів натурою. Але й це не припинило татарських нападів на Україну. Весь тягар оборони України від татарських нападів ліг на саме українське населення.

В результаті експансії Туреччини і Кримського ханства Польща і Литва були відкинуті від Чорного моря. Виниклі в Причорномор'ї міста були знищені. Менглі-Гирей захопив Дашів, Хаджибей та інші замки. Чорноморсько-Азовське узбережжя надовго (до XVIII ст.) стало турецько-татарським.

Утворення Російської національної держави. Боротьба українських і білоруських феодалів проти Литви і приєднання Чернігово-Сіверської землі до Московської держави. Поряд з Туреччиною і її васалом Кримським ханством видатну роль в міжнародних відносинах починає відігравати в цей час Московська держава, яка перетворилась при великому князі Івані III (1462—1505) в грізну силу на сході Європи. Уже в 40-х рр. XV ст. Московське князівство починає поширювати свій вплив на Новгород, Псков і часті Рязань. Проте, до останньої чверті XV ст. воно становило на європейській політичній арені ще незначну величину, затиснуту між обширною Литвою і Золотою Ордою. Але в 70—80 рр. XV ст. становище Московського князівства радикально змінилось. Іван III остаточно підкорив під свою владу Новгород, Тверь і Рязань. В 1480 р. Московська держава, використавши розпад Золотої Орди, визволилась від татарсько-монгольського іга. Таким чином, в 80 рр. XV ст. Московська держава перетворилась в міцну і єдину російську (великоруську) національну державу.

Об'єднуючи під своєю владою великоруські землі, Іван III почав заявляти свої претензії також на всі руські (українські, білоруські і великоруські) землі, що перебували під владою Литви. Він притягав на свій бік і підтримував руських феодалів, вороже настроєних проти литовських панів. Руські феодали переходили спід влади Литви під владу Івана III.

В 1481 році проти польського короля і великого князя литовського Казимира була організована змова руських князів на чолі з князем Михайлом Олельковичем, братом останнього київського князя Семена Олельковича (правнуком Ольгерда). Змовники мали намір убити Казимира і захопити великокнязівський стіл або, коли б цей намір не вдався, «відсісти від Литви з усіма землями до р. Березини і приєднатися до Московської держави». Змова була викрита Казиміром. Керівники змови — Михайло Олелькович і князь Гольшанський були схоплені і в тому ж 1481 р. страчені в Києві, а третій керівник, князь Федір Більський, утік в Москву. Це стало немов би сигналом для нових переходів руських князів під владу Івана III.

Казимір не раз звертався до Івана III з протестами проти його ставлення до князів, але той не звертав на них уваги. Така позиція Івана III дуже занепокоїла Казимира і литовських панів. Відносини між Литвою і Московською державою дедалі більше загострювались.

Ще більше загострилися відносини між Московською державою і Литвою на початку 90-х років XV ст., після смерті Казимира (1492). Великим князем литовським був обраний, як відомо, один з синів Казимира, Олександр. Одночасно польським королем був обраний другий син Казимира, Ян Альбрехт. Через це унія між Польщею і Литвою розпалась.

Цю ситуацію Іван III вважав досить сприятливою для збройного виступу проти Литви. В 1492 р., слідом за вступом на престол Олександра, московські війська вступили в прикордонні смоленські і чернігово-сіверські міста, що були під владою Литви (Хлепань, Рогачів, Мценськ, Любутськ і Мосальськ). Далі, зимою 1493—1494 рр. московські війська зробили другий похід на чернігово-сіверські і смоленські кордони.

Боячись війни, литовський уряд запропонував Івану III мирно розв'язати конфлікт, одруживши Олександра з дочкою Івана III, Оленою. Іван III не відхилив цієї пропозиції, але обумовив свою згоду визнанням за ним міст, що перейшли до нього і титула «государя всея Русі».

В 1494 р. між Іваном III і Литвою був укладений трактат, за яким, поперше, за Московською державою закріплювались володіння князів Новосільських, Одоевських, Воротинських, Білевських і Перемишльських, Мезоцьких і Говдиревських, які перейшли під владу Івана III, а також Вязьма, Мезоцьк, Серенськ і Козельськ; подруге, за Іваном III був визнаний титул «государя всея Русі». Вслід за цим Олена була одружена з Олександром.

Проте, мир 1494 р. і одруження Олени з Олександром не урегулювали відносин між Литвою і Московською державою. Навпаки, відносини ці ще більше ускладнились. Литовські магнати в зв'язку з назріваючою війною поновили з Польщею в 1499 р. Горodelьську унію.

В 1500 році під владу Івана III перейшли потомки втікачів у

Литву з Московської держави — князі Семен Можайський і Василь Шемячич, що володіли Черніговом, Стародубом, Гомелем, Любечем, Новгород-Сіверськом і Рильськом «и со многими волостями». Одночасно піддалися Іванові III і інші чернігово-сіверські князі. Вся Чернігово-Сіверська земля переходила до Московської держави.

Князі мотивували свій перехід під владу Івана III релігійними утисками, примушуванням православних переходити в католицизм в Литовській державі, хоч насправді вони боялись насамперед утратити свої уділи.

Цей релігійний мотив був для Івана III дуже зручним, щоб почати війну проти Литви під приводом охорони православних, пригноблених католиками в Литовській державі.

В 1500 р. Іван оголосив Литві війну, висуваючи релігійні мотиви: «За християнство стояти, колко бог поможет». Московські війська вступили в межі Чернігово-Сіверської, а далі Смоленської землі. Литовське військо зазнало сильної поразки під Дорогобужем. Сам великий гетьман литовський, крупний український магнат, кн. Константин Іванович Острозький попав у полон.

В самий розпал війни литовські плани уклали з Польщею в 1501 р. нову унію, за якою Литва і Польща об'єднувались в одну державу. Одночасно Олександр був обраний на вільний після смерті Яна-Альбрехта польський трон. Але унія ця не була проведена в життя. Польща мало допомагала Литві у війні з Іваном III, і литовські магнати, кінець-кінцем, відкинули унію. Литовська держава зберегла свою самостійність, перебуваючи лише в персональній унії з Польщею.

В результаті цієї війни Іван III оволодів «руськими землями, які були під владою Литви, до Києва і Смоленська». (К. Маркс, Секретна дипломатія XVIII ст.). Війна закінчилась в 1503 р. укладенням шестилітнього перемир'я. За Московською державою була закріплена вся Чернігово-Сіверщина з 319 містами і 70 волостями; лише невелика наддніпрянська смуга Чернігівщини коло Остра лишилась під владою Литви.

В приєднанні Чернігово-Сіверської землі до Московської держави велику роль відіграло населення цієї землі, яке виявляло тяжіння до Росії.

Перемир'я між Литвою і Московською державою закінчилось раніш визначеного строку. Укладаючи перемир'я з Олександром, Іван III наказував пояснити свої плани Менглі-Гиреві: «Великому князю нашему с литовским прочного мира нет, литовский хочет у великого князя тех городов и земель, какие у него взяты, а великий князь хочет у него своей отчины — всей земли русской; взяли же с ними перемирие для того, чтобы люди поотдохнули да чтобы взятые города укрепить». Іван III умер у 1506 р., а Олександр у 1506 р., але уже в 1507 році боротьба між Московською державою і Литвою відновилась.

Повстання Михайла Глинського (1508). Спираючись на підтримку Московської держави, руські князі продовжували свою боротьбу проти литовських магнатів. При наступнику Олександра королі польському і великому князі литовському (1506—1548) Сигізмунді I Старому (в 1529 р. Сигізмунд передав велике князівство Литовське синові Сигізмунду-Августу, залишаючись після цього тільки королем польським), відбувся останній виступ руських князів проти литовських магнатів. На чолі цього виступу став один з руських князів, Михайло Львович Глинський.

Глинські походили з татарського роду, що переселився на Україну ще при Вітовті. Їм належали великі маєтки переважно на лівому березі Дніпра. Представники роду Глинських займали важливі посади намісників, головним чином на Київщині й Чернігівщині. Серед усіх Глинських своїм багатством і впливом виділився князь Михайло.

Проживши багато років на Заході, Глинський повернувся в Литву і незабаром висунувся на політичній арені. Людина освічена, енергійна, розумна, вправний полководець, Глинський, маючи великі зв'язки, швидко увійшов в силу при дворі Олександра, користувався великим довірям останнього, дістав ряд намісництв, звання двірського маршалка і став найвпливовішою особою серед вельмож.

Таке видатне політичне становище представника руського князівського стану викликало протести литовських панів. Проте, Глинському вдалось при Олександрі відстояти своє становище. Але при наступнику Олександра, Сигізмунді I Старому, становище Глинського і його прихильників похитнулось. На вимогу литовських панів Сигізмунд позбавив Глинського посади маршалка та інших урядів. У брата М. Глинського Івана було відібрано уряд Київського воеводи. Пани обвинувачували Глинського то в намаганні відновити самостійне Київське князівство, то в бажанні захопити великокнязівський стол, то в намірі перейти з усією Руссю під владу Москви.

М. Глинський не примирився з своїм опальним становищем і виступив проти литовських панів і Сигізмунда. Він зав'язав знанні з московським князем Василем Івановичем і з кримським ханом. Весною 1508 р. в околицях Гродна М. Глинський захопив свого головного ворога, литовського магната Заберезинського, і стратив його, а далі рушив на схід, закликаючи руське населення до повстання проти Литви. Глинському удалось оволодіти кількома містами в Білорусії. Одночасно брат його Василь діяв на Київщині, де повстання розгорнулось найширше.

Але підняти загальне повстання Глинському не вдалося. Білоруське й українське православне шляхетство в масі своїй не підтримало його. Воно хоч і було незадоволене пануванням литовсько-католицької знаті, але не могло захищати удільно-князівських стремлень Глинського—ці стремління були чужі і ворожі шляхетству.

Характерно, що М. Глинського не підтримала навіть Волинь, що була центром князівських родів на Україні. Зміцнивши уже в другій половині XV ст. свої позиції в системі магнатсько-шляхетської диктатури, що прийшла на зміну удільно-князівському ладові, волинські князі були також проти реставрації удільно-князівського ладу. Надії М. Глинського на закордонну допомогу теж не виправдались: кримський хан зовсім не допоміг йому, а допомога московських військ була недостатня. Польсько-литовське військо розбило московських воевод з Глинським і останній утік в Москву (1508).

4. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І ПОСИЛЕННЯ ЗАКРІПАЧЕННЯ СЕЛЯН В XIV, XV І В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТОЛІТТЯ. ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА

Феодалне господарство в XIV—XV ст. В XIV, XV і, особливо, в першій половині XVI ст. економічний розвиток України, не зважаючи на ряд несприятливих політичних обставин, значно посунувся вперед. В цей період посилюється розвиток феодалного господарства, зростають далі ремесло і торгівля, збільшується кількість міського населення, виникають нові міста, населення великих міст добивається самоуправління. Татарсько-турецькі набіги затримували господарський розвиток країни і передусім середнього Подніпров'я і Брацлавщини, значно спустошених цими набігами.

Господарсько-адміністративними центрами феодалних маєтностей на Україні в XIV—XV ст. були панські «двори». Територія двору охоплювала двір у власному значенні цього слова, тобто ділянку землі з будівлями (панський дім, житла для челяді, стайні, токи, клуні, комори та ін.) і різні земельні угіддя — орні землі, городи, сіножаті, ліси. Двору належала певна кількість сіл з селянами, зобов'язаними різноманітними повинностями. В Галичині замість слова двір з XIV ст. почала поширюватися назва фільварк, занесена з Польщі; ця назва стала в XVI ст. на Україні пануючою для означення панських садіб з широкими орними землями.

Господарство двору включало ряд галузей — землеробство, скотарство, полювання, бджільництво, рибальство. Землеробством в основному займалися селяни на дрібних клаптиках землі. Панської рільні або зовсім не було, або вона була незначна і призначалась здебільшого для власного вжитку, щоб прогодувати сім'ю феодала і челядь. На продаж ішла лише незначна частина хліба, хоч ця кількість поступово зростала.

В різних землях України землеробство мало неоднаковий ступінь розвитку. Наприклад, на Київщині в XV ст. воно було розвинуте найменше. Порівняно з землеробством тут були більше розвинуті промисли: полювання, рибальство і, особливо, бджільництво. Саме ж землеробство в Київському Поліссі було відстале, на півдні Київщини — переліжне.

Найбільш розвинуте було землеробство в Галичині і на Волині: Зростаючий попит на хліб з боку більш розвинутих і населених міст Галичини і Волині, розташованих поблизу експортних шляхів на Захід, стимулював розширення панської ріллі і поліпшення техніки землеробства. Перехід до великого панського землеробства полегшував запровадження таких поліпшень. В Галичині, насамперед, поширюється парова система землеробства, так зване трипілля, при якому два поля йдуть під посів, а одне заорюється під пар і удобрюється.

Велике місце в господарстві двору займало скотарство. Проте, скотарство велось надзвичайно примітивно. Худоба перебувала на підніжному кормі і навіть зиму проводила в лісах. Вирощуваний у дворах і одержуваний, як податок, скот частково йшов на продаж. Особливо великий був попит на волів у Галичині, звідки їх вивозили на Захід.

Велике місце займало в цьому господарстві також полювання. Багатство звір'я в лісах забезпечувало таку велику здобич, що до XVI ст. хутра становили один з найголовніших предметів експорту.

Бджільництво було двох видів: поперше, некультивоване, при якому бортники добували, або «підлазили» мед в дуплах дерев у лісі, і подруге, культивоване — на пасіках. З продуктів бджільництва мед призначався на ринок тільки частково, а віск становив важливу статтю експорту.

Нарешті, одною з важливих галузей господарства двору було рибальство. В XIV—XV ст. рибу ловили уже не тільки в ріках і озерах, а в ставках, які спеціально загачувались на невеликих річках. Крім задоволення потреб самого маєтку, помітно зростала також і торгівля рибою.

Поряд з переліченими галузями господарства в маєтках була значно розвинута і переробка сільськогосподарської сировини; найбільше місце в цій справі займало млинарство. Млини в XIV—XV ст. були водяні. Поряд з млинами були поширені й ручні жорна для перемелювання зерна. Млинарська справа становила джерело значних доходів феодалів і була їх монополією. Крім перемелювання зерна, млини використовувались також, як енергетична база для різних виробництв: обробка дерева (тартаки), переробка олійних культур, валяння сукна, виготовлення пороху, для залізорудної справи (з XV ст.), виробка паперу (в XV ст.).

Крім мукомельної і взагалі млинарської справи, в господарстві двору значно були розвинуті й ремесла. В XIV—XV ст. поряд з ремісниками, для яких ремесло було додатком до сільського господарства, в дворах були уже й ремісники, які хоч і сиділи на землі, але займались переважно ремеслом.

Феодална залежність і повинності селян в XIV—XV ст. Всі ці різноманітні галузі феодалного господарства ґрунтувались на

праці селян, які перебували в залежності від феодалів і були зобов'язані їм різними повинностями. Формою і ступенем залежності від феодалів селянство в основному поділялось на три групи: 1) вільних селян, які мали право необумовленого відходу після виконання ними своїх зобов'язань перед феодалом; 2) селян залежних, які мало право відходу, але обмежене певним строком, виплатою феодалові встановленого викупу або представленням замісника; 3) кріпосних селян, позбавлених права виходу; називались вони «отчичами» або «людьми заседелими», «непохожими», відмінно від попередніх груп селян, які називались «похожими».

Найчисленнішою групою в цей період були селяни залежні.

Всі селяни зобов'язувались різними повинностями, поперше, перед державою в особі великого князя, короля або удільного князя, подруге, перед своїм феодалом.

Найчисленнішою категорією похожих селян були селяни-данники, які платили феодалові данину медом (данина медова), хутрами (бобровими, куничними і т. п.), хлібом (житом, пшеницею) та іншими продуктами, а також грошми. Впродовж XIV—XV ст. данина збільшувалась, особливо намагались феодали збільшити грошову данину.

До групи кріпосних селян, тобто позбавлених права виходу, належали переважно селяни «тяглові», «робітні», які відбували свої повинності здебільшого в формі панщини. При цьому, поки землеробство в маєтках не виходило за рамки задоволення власних потреб і посіви були невеликі, феодал не потребував ні великого числа тяглових селян, ні значних розмірів панщини, задовольняючись двома—трьома днями панщини на рік. Але уже в першій половині XV ст., в зв'язку з розширенням панського землеробства, панщина в Галичині доходить до 14 днів на рік з лану або з волюки (лан чи волюка — ділянка землі розміром коло 19 гектарів).

Ступенем залежності від феодала і формою повинностей в подібному з тягловими селянами становищі була також численна категорія селян, що обслуговувала панський двір і різні галузі феодалного господарства, — ковалі, кравці, шевці, сокольники, псарі, бобровники, стрільці, конюхи, бортники, рибалки і ін.

Крім відмінностей, обумовлених ступенем залежності і формою повинностей, селяни в кожній з указаних категорій відрізнялись також майновим станом. Частина заможних селян князь вербував на військову службу, яку вони відбували на власний кошт. При переході їх на військову службу вони звільнялись від селянських повинностей. Називались ці селяни слугами і відрізнялись родом військової служби (слуги панцерні, замкові, путні, ординські).

Деякі з цих слуг були дуже заможні і мали залежних від них селян, наймитів і рабів. Своім економічним і юридичним становищем слуги в XIV—XV ст. були близькі до нижчої верстви бояр і самі часто називались боярами.

Крім праці феодално-залежних селян, в маєтках застосовувалась

також праця рабів. Але рабство в XIV—XV ст., в зв'язку з ростом товарно-грошових відносин і розширенням феодального господарства, занепадало. Поперше, феодалові ставало вигідніше розпоряджатися повинностями раба, ніж його особою, і, подруге, **коря** раба. Через це феодали переводили рабів на землю, перетворюючи стуватися більш продуктивною працею кріпосного селянина, ніж їх в тяглових селян, хоч рабство продовжувало ще існувати і далі.

Сільська община. Феодальне господарство на Україні в XIV—XV ст. ґрунтувалось на експлуатації головним чином общинного селянства, сільської общини. Община являла собою територіально-економічний союз. В основі її лежав, поперше, місцевий зв'язок селян, подруге, спільне володіння і користування угіддями, а нерідко й орними землями і, потрете, спільне відбування повинностей феодалові.

Вихідним ядром сільської общини було «дворище» (або «земля», як називали дворище на Київщині). Звичайно дворище об'єднувало 5—11, а іноді й більше «димів», чи дворів, тобто індивідуальних родин, господарств. Основою дворища була велика родина, домовна община. Проте, в склад дворища, крім родичів, входили також селяни, прийняті зі сторони — або як рівноправні члени «потужники», «поплічники», або як залежні люди — «половинники», «дольники», «підсусідки».

Дворище мало певну ділянку землі, що називалась також дворищем, в склад якого входили поля, сіножаті, а також ліси й води. Розміри дворищ становили від 1—2 до 9 волок орної землі, в залежності від розмірів придатних земель в даній місцевості, якості ґрунту, розвитку промислів і, насамперед, числа працездатних членів. Останнє вирішально впливало на розміри земельних ділянок дворищ, бо через примітивну в ті часи техніку, землеробство нерідко підсічне або переліжне було надзвичайно трудомістким. Ось чому земельні ділянки дворищ складалися з 20—25 клаптів, розкиданих в різних місцях.

В цей період дворища володіли і користувались спільно переважно угіддями, в той час як ділянки орної землі рано почали переходити в індивідуальне, хоч часто й обмежене дворищем, володіння димів.

Нарешті різноманітні повинності в усіх випадках селяни відбували спільно, дворищем, що виступало у відношенні феодала як сукупна податкова одиниця. Навіть подимщину в XIV—XV століттях накладали на дворище, яке уже само розподіляло її між димами.

Кілька дворищ складали село, сільську громаду (общину). За громадами (общинами) рахувались переважно угіддя, не розділені між дворищами даного села і якими спільно володіла і користувалась сільська община (ліси, випаси тощо). Крім того, вона виконувала спільно ряд повинностей, які накладались на сільську громаду в цілому, а також збирала на користь феодала деякі, а іноді й усі селянські податки, розкладаючи їх між дворищами.

Вищим ступенем сільської общини була волость, що об'єднувала кілька сіл. Крім сіл, у склад волостей входили також містечка й міста, що були звичайно волосними центрами і утворювались з найбільших сіл.

В зв'язку з розвитком суспільного поділу праці, з відділенням ремесла й торгівлі від сільського господарства, з виникненням протилежності між містом і селом, міста почали виділятися з волостей.

За волостью рахувались землі, які перебували в спільному користуванні сільських громад (рибні і мисливські угіддя, борті), що входили в дану волость і, крім того, ті, якими ще ніхто не користувався, але які волость держала за собою.

Волость, як і село, також виконувала спільно ряд особих повинностей перед феодалами.

Громадським і економічним життям общини управляли в дворищах або засновники дворищ, або найавторитетніші з старожилів, яких обирали дими дворищ. Через них же здійснювався зв'язок дворищ з сільськими громадами і феодалами.

В селах і волостях були самоуправління, які складались — в селах з представників дворищ, а в волостях — з представників сіл. На чолі самоуправління в селах стояли десятники, отамани, тїуни, які представляли села в волостях і перед феодалами. У волостях самоуправління очолювали «старці», які представляли волості перед великим або удільним князем.

Сход сільської общини, на якому обирали виконавчу владу й розв'язували інші питання, називався «копою», «купою», «громадою», «великою громадою», а наради цього сходу «вічем».

В міру розвитку феодальних відносин общинні самоуправління все більше підпорядковувались інтересам феодалів і ставали провідниками феодальної експлуатації селян.

Одним з істотних проявів общинного життя селян на Україні були «копні суди». Копний суд — це суд селянського сходу, копи. Цей суд обіймав територію кількох сіл (звичайно менше волості). На початку в компетенцію копного суду входило розслідування і вирішення багатьох питань: земельних спорів, справ про пограбування, про крадіжку худоби, про привласнення чужих бортей, про побиття, про вбивства проїжджих людей і т. п. В деяких випадках копний суд міг розв'язувати і справи, що стосувались феодалів. Але поступово коло питань, що належало до розв'язання копних судів, звужувалось, і законодавство все більше пристосовувало їх до інтересів феодалів; копні суди також витіснялись спеціальними феодальними вотчинними судами.

Як окремі селяни, так і громада (община) в цілому не були власниками землі, якою вони користувались. Власником землі вважався феодал.

Посилення закріпачення селян в XV ст. Під впливом розвитку міст і торгівлі, а також росту економічних і культурних зв'язків з

Заходом, коло потреб феодалів значно розширилось і змінилось. Вони дедалі почали більше вимагати предметів розкоші, які поставляла переважно зовнішня торгівля, а джерелом засобів для задоволення цього попиту була праця феодално-залежних селян. Тому ріст у феодалів жадоби до розкошів і насолоди, втягнення їх у торгівлю неминуче обумовлювали посилення феодалної експлуатації селянства.

Це виявлялось, головним чином, в збільшенні грошових повинностей і панщини. Київська люстрація 1470-х років (люстраціями називались описи маєтків, що складались для фіскальних цілей) відзначає перетворення окремих натуральних повинностей селян-данників у грошові, при чому невелика частина селян була майже цілком переведена на грошові платежі.

Ще виразніше відбиває цей же процес Перемишльський опис 1497 року. За даними цього опису, в селі Коровниках, наприклад, всі натуральні данини були замінені грошовим чиншем у 15 грошей з дворища. Грошовим чиншем була замінена й стація; «за стаційну ялівку» села платили, в залежності від їх розмірів і можливості, від 24 до 60 грошей.

Поряд із збільшенням грошових повинностей феодали збільшували й виплати продуктами, щоб викинути ці продукти на ринок й одержати потрібні кошти. Головну ж увагу феодали почали зосереджувати на розширенні свого власного господарства, своєї ріллі, захоплюючи для цього селянські землі, збільшуючи панщину;

Раніше й інтенсивніше, ніж в інших землях, це виявилось в землях західно-українських. Щоб підвищити доходи своїх маєтків, польські й німецькі колоністи почали засновувати в Галичині з другої половини XIV ст. села на так званому «німецькому праві» і розширювати фільваркове господарство, рілля.

Відмінно від сіл, основаних на общинному землеволодінні, які називались селами «руського права», села «німецького права» основувались на індивідуальному землеволодінні (лан).

Відмінно від сіл руського права*, де основною податковою одиницею було дворище різних розмірів, основною податковою одиницею в селах права німецького ставав індивідуальний наділ, індивідуальне селянське господарство певних розмірів. Це полегшувало феодалам можливість посилювати експлуатацію селян і захоплювати селянські землі під фільварки.

Основною формою експлуатації в селах німецького права в другій половині XIV ст. була грошова данина. Але в першій половині XV ст., поряд з грошовими й натуральними данинами, в се-

* Общинний лад був також в селах так званого «волоського права» в Галичині. Ці села займались переважно скотарством і виплачували всі головні повинності скотом та його продуктами. Перші села на волоському праві були основані вихідцями з Волощини (Молдавії), а далі їх почало організовувати місцеве населення.

лах німецького права починає рости панщина і при тому далеко інтенсивніше, ніж в селах права руського. В середині XV ст. в Львівській землі в селах німецького права, які в XIV ст. панщини майже не відбували, селяни, крім грошових і натуральних повинностей, відбували уже 14 днів панщини, як звичайну річну норму.

В 1477 р. шляхта Холмської землі, за прикладом шляхти польської, постановила, що кожний кметь з лана повинен працювати на свого пана по одному дню на тиждень.

Спочатку панщина охоплювала переважно тяглових селян, але зі збільшенням в маєтках попиту на робочі руки до відбування панщини починають притягати також селян-данників і навіть слуг.

Збільшення оброків і панщини неминуче тягло за собою посилення закріпачення селян. Для нажиму на селян феодали чимраз більше намагались перетворити залежних селян в кріпаків, і вільних селян — у залежних.

В 1435 р. галицька шляхта постановила додержувати практики Польщі щодо відходу селян, а саме: селянин міг використати право відходу тільки в дні свята різдва, заплативши панові викуп — копу грошей, міру пшениці, чотири курки, чотири руські сири, дві колоди вівса, віз сіна і віз дров.

Ще більше обмеження права відходу було заведене постановою шляхетського сеймика Холмської землі в 1477 р. За цією постановою селянин не міг відійти з маєтку пана, поки не посадить на свій лан іншого селянина, такої ж заможності, як і він сам.

Такі обмеження заводились не тільки в Галичині і в Західній Волині, а й в українських землях, що були під владою Литви. В обмеженні переходів селян в цих землях велику роль відіграв привілей великого князя Казимира феодалам від 1447 р.

Разом з посиленням закріпачення селян феодали зміцнювали свою владу над селянами. Доходили вони цього подвійним шляхом: поперше, ліквідацією общинних самоуправлінь і заміщенням їх своїми прикажчиками; подруге, витісненням суду великокнязівського і копного судом вотчинним, судом самого феодала над селянами. Вотчинний суд в руках феодала був міцним знаряддям закріпачення селян. «І для того, щоб поміщик міг придушити в зародку всякий, навіть найменший опір селян, — говорить Енгельс, — він дістав від можновладних князів право вотчинного суду, тобто він був призначений єдиним суддею по всіх дрібних селянських провинах і позовах; навіть тоді, коли селянин мав позов з ним, з своїм паном, — пан цей був суддею в своїй власній справі» (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XV, с. 643).

Право вотчинного суду князі давали окремим феодалам і до XV ст., але тільки з XV ст. право це стає загальним привілеєм всіх феодалів. В першу чергу його одержала галицька шляхта в 30-х роках XV ст. в зв'язку з зрівнянням її в правах з шляхтою польською. В Литовській державі право вотчинного суду було за-

тверджене за феодалами привілеєм великого князя Казимира в 1447 р.

Копні суди продовжували існувати й далі до XVI — XVII ст., але законодавство дедалі більше приспособляло їх до інтересів феодалів.

Таким чином, натиск феодалів на селянство в XIV—XV ст. супроводився руйнуванням общинного ладу, який посилював селян в боротьбі з феодалами і ставав перешкодою для розвитку феодалного господарства. Найшвидше феодали руйнували селянську общину в західно-українських землях, захоплених Польщею, де фільваркове господарство і кріпосництво розвивались найінтенсивніше.

В XV ст. селяни все частіше відмовляються відбувати феодалам повинності; частішають скарги селян королю або великому князеві на феодалів; зростає втікання селян; ростуть убивства поміщиків і виступи окремих сіл; нарешті — вибухають великі селянські повстання.

Особливо широко розгортаються селянські виступи в другій половині XV ст., в Галичині. Як відзначають польські літописці, велике повстання спалахнуло тут в 1469 р. В 1490 р. в Галичині відбулось нове велике масове повстання під керівництвом Мухи.

Сучасник цього повстання, перемишльський біскуп Ян з Торговиська, описує його так: «Якийсь Муха з Волощини за короткий час зібрав близько 9000 війська з селян, напав на ту частину Русі, де лежить Снятин, узяв його і пограбував, потім нападав на різні міста й села, деякі підбив собі навіть до Галича».

Деякі подробиці про цей виступ наведені і в оповіданні польського літописця М. Бельського: «Муха, якийсь розбійник з Волощини, простий хлопець, зібрав з Волощини і Русі такого як і сам простого люду до 10 тисяч і воював Покуття і руські землі». За іншими відомостями, Муха був не волох, а руський.

Повстання це було настільки загрозливе, що для приборкання його польський король зібрав у загальний похід всю шляхту. На поміч були покликані також пруські феодали. Під Рогатином шляхетські війська розгромили Муху. Дуже багато повстанців загинуло в бою, частина їх потонула в Дністрі, а сам Муха ледве врятувався. Пізніше, — пише Бельський, Муха «знов збирав народ», але його схопили, одвезли в Краків, і там він умер у тюрмі.

Як бачимо, історія України в XV ст. сповнена упертою боротьбою селянства проти посиленого закріпачення його феодалами. Найгостріших форм і масового характеру боротьба ця набрала в західно-українських землях, загарбаних Польщею, де кріпосницька експлуатація посилювалась більш інтенсивно.

Ремесло. Ремесло в XIV—XV ст. уже помітно відділилось від сільського господарства. Поступово в феодалних маєтках, поряд з ремісниками, для яких ремесло було додатком до сільського господарства, появились і такі, для яких воно становило основ-

не заняття. Ці ремісники раніше від інших відривались від села і оселялись в містах та містечках своїх, а часто й у чужих панів. В містах вони не поривали остаточно зв'язку з землеробством.

Найінтенсивніше ремесло розвивалось в Галичині і на Волині. Уже в другій половині XIV ст. міські ремісники в Галичині об'єднувались в цехи як для спільної боротьби проти феодалів, так і для спільного регулювання торгівлі та ремісничого виробництва. Поява цехів у галицьких, а згодом і в інших українських містах була викликана тими ж самими причинами, що й на Заході. «Необхідність об'єднатися проти об'єднаного розбійницького дворянства, потреба в спільних ринкових приміщеннях в епоху, коли промисловець був одночасно і купцем, ріст конкуренції з боку втікачів-кріпаків, що стікались у міста, які розцвітали, феодалський лад усієї країни — все це породило цехи». (К. Маркс и Ф. Енгельс, Немецкая идеология, вид. 1934, сс. 14—15).

Значний рівень розвитку ремесла в галицьких містах виявляється також і в помітному рості числа цехових підмайстрів, які починають створювати свої самостійні організації — «господи» для обезпечення від утисків і експлуатації з боку майстрів. В 1469 р. «господа» підмайстрів ткацького цеху існувала в Львові, в 1483 року «господа» підмайстрів шевського цеху існує в Коросні.

Найбільшим центром ремесла в Галичині був Львів, де уже на початку XVI ст. за неповними даними налічувалось 28 ремісничих спеціальностей. Львівські ремісники виробляли різні предмети не тільки для найближчого району, а навіть для вивозу у Туреччину, Молдавію та інші країни. Особливо цінилися львівські ювелірні вироби.

Серед виробів київських ремісників особливо славились стріли, ковані з заліза і вроблені в держаки з орлиними перами; ці стріли були предметом збуту в Криму. Сучасник Михалон Литвин (середина XVI ст.) говорить, що татари давали за 10 таких стріл віз солі.

В Києві в 1552 р. налічувалось до 17 ремісничих спеціальностей.

Торгівля. Поряд з розвитком ремесла розвивалась внутрішня і зовнішня торгівля, росли торги й ярмарки, особливо в Галичині і на Волині. Торги обслуговували вузькі місцеві ринки. Тут провадився обмін ремісничих виробів на продукти сільського господарства. Торги відбувались здебільшого раз на тиждень. З продуктів сільського господарства головними предметами торгівлі тут були продукти харчування — хліб, м'ясо, птиця, риба і т. п. Поступово перше місце серед цих продуктів починає займати хліб.

Ярмарки обслуговували ширші ринки, економічно зв'язуючи окремі міста й землі України; ярмарки являли собою привілеї великих міст. Деякі міста мали в першій половині XVI ст. по дватри ярмарки на рік: наприклад, Львів мав два ярмарки, Ярослав

(у Галичині) три, Луцьк — три, Київ — два. Предметами торгівлі тут були продукти місцевого сільськогосподарського виробництва: хліб, худоба, мед, віск, шкіри і вироби ремесла, а також вироби, привезені з інших країн.

Ввозили на Україну переважно предмети розкоші та інші речі, що йшли на задоволення ростучих потреб пануючого класу. Зі Сходу й Півдня привозили шовкові, парчеві тканини, оксамит, килими, саф'ян, вина, шафран, перець, дорогих коней і т. ін.; з Заходу — сукна, полотна, залізо, сталь, різні залізні вироби, цукор, золоті та інші коштовні речі, зброю, скло, папір, оселедці і ін. З України ж вивозили продукти сільського господарства — мед, віск, рибу, хутра, хліб, худобу і продукти скотарства — шкіри, жир. Вивіз худоби й дерева в Західну Європу, що відбувався уже в першій половині XV ст., в другій половині XV ст. посилюється. З кінця ж XV ст. починає збільшуватися й вивіз туди хліба.

До другої половини XV ст. хліб з України вивозили епізодично, при чому використовували для цього порти як Балтійського, так і Чорного морів — Хаджибей (на місці нинішньої Одеси) і Генуезьку колонію в гирлі Дністра—Білгород (Монкастро), що був у першій половині XV ст. під владою Молдавії. З Хаджибея і Білгорода хліб ішов у Царгород та на грецькі острови. Але в останню чверть XV ст., після загарбання узбережжя Чорного моря турками і кримськими татарами, вивіз хліба через Чорноморські порти занепавав.

Значне місце в зовнішній торгівлі України в XIV—XV ст. займав вивіз рабів. Найбільшими ринками збуту рабів були Венеція і Генуя, куди вивозились раби через колонії Тану (в гирлі Дона) і Кафу (на місці Феодосії на Кримському узбережжі). Але у другій пол. XV ст., в зв'язку з загарбанням Чорноморського узбережжя турками й татарами і занепадом в наслідок цього італійських чорноморських колоній, вивіз рабів у Венецію і Геную занепадає. З цього часу рабів вивозять уже переважно на східні ринки, при чому великими поставниками рабів були кримські феодалі, які обертали в рабів полонених, захоплених під час набігів на Україну.

Найбільшими торговельними центрами на Україні були Львів, Кам'янець, Київ, Луцьк. На розвиток цих міст дуже вплинула левантська торгівля (так називалась торгівля Західної Європи з Сходом). Найбільшим транзитним пунктом в цій торгівлі став замість Володимира Львів, що намагався зосередити в своїх руках всю торгівлю зі Сходом і добився права складу товарів і інших привілеїв. Всі східні і чорноморські купці мусили їхати в Львів і тут продавати свої товари. На Львів ішли торговельні каравани з італійських колоній Кілії (Лікостомо в гирлі Дунаю) і Білгорода (Монкастро в гирлі Дністра), через Сучаву (столиця тодішньої Молдавії), а також з Криму через Молдавію і Поділля. З Львова торговельний шлях ішов на Краків і далі на захід

(до Вроцлава) і на північ до Гданська. Безпосередній торгівлі Львова з Заходом перешкоджав Краків, який добився ролі головного посередника в торгівлі з Заходом.

З Києва йшли торгові шляхи і на схід — Кавказ і в Середню Азію, а також на південь — у Крим і на узбережжя Чорного й Азовського морів. З Києва йшли торговельні шляхи також на Волинь і Вільно до Кролевця (Кенігсберга) і Риги. Через Київ йшла й торгівля Московської держави з італійськими колоніями в Криму — Кафою (Феодосія) і Судаком. Розгром Києва в 1482 р. Менглі-Гиреєм підірвав торгове значення міста, але Київ і далі лишався важливим транзитним пунктом. В першій половині XVI ст. торгівля Києва починає відроджуватися. Про торгове значення Києва Михалон Литвин (середина XVI ст.) пише: «Київ багатий іноземними товарами, бо немає шляху звичайнішого, як давній, давно прокладений і добре відомий шлях, що веде з Чорноморського порту, міста Кафи, через ворота Таврики, на Таванський перевіз на Дніпрі (біля нин. Кахівки), а звідти степом у Київ; по цьому шляху відправляють з Азії, Персії, Індії, Аравії і Сирії на північ в Московію, Псков, Новгород, Швецію і Данію всі східні товари, як от коштовне каміння, шовк і шовкові тканини, ладан, пахощі, шафран, перець та інші прянощі».

Кам'янець мав дуже важливе значення в торгівлі з Туреччиною, Молдавією і Валахією. З нього йшов шлях на Луцьк, а також на Київ.

Торгове значення згаданих міст притягало до них багато іноземних купців, які не тільки тимчасово торгували, а й оселялись тут. Серед них помітне місце займали вірмени — їх бачимо в Кам'янці-Подільському, в Львові, Луцьку, Києві та в інших містах.

В кінці XV ст., в зв'язку з загарбанням турками Чорноморського узбережжя, з одного боку, і відкриттям нових торгових шляхів і перенесенням промислових і торгових центрів Європи на захід — з другого, торгівля між Заходом і Сходом через Україну підупадає.

З кінця XV і першій половині XVI століття все більшого значення набуває сільсько-господарський експорт з України в Західну Європу й імпорт на Україну західно-європейської продукції. Західна Європа в цей час переживала господарський переворот. Відкриття Америки і морського шляху в Індію навколо Африки спричинило піднесення торгівлі, мореплавання, мануфактурної промисловості. Одночасно з цим занепадає сільське господарство в Іспанії, яка була до того головним поставником хліба, Південно-Західної Європи. Все це викликало великий попит на сировину і продукти сільського господарства польських, українських, білоруських і литовських земель. Головним пунктом сільсько-господарського експорту з Польщі і Литовської держави був Гданськ (Данціг), відвойований Польщею в німецьких рицарів у 1466 р. Гданськ став одним з першорядних торгових міст Європи.

Передусім почав збільшуватися експорт дерева (головним чином дубового, так званого «ванчоса» — дубових колод і клепки), а також лісних продуктів — деревної золи, поташу, дьогтю, смоли і т. п. Лісні продукти й дерево вивозили в Англію, Шотландію та інші країни. Експорт дерева і лісних продуктів охопив насамперед західно-українські землі. Це привело до масового знищення тут лісів.

Значних розмірів досяг також експорт худоби, насамперед волів. В середині XVI ст. експорт скоту поширюється на Галичину, Волинь і Поділля.

В цей же період, особливо з середини XVI ст., зростає експорт хліба; цей вивіз відіграв найважливішу роль в соціально-економічному розвитку України. Якщо в кінці XV ст. Гданськ вивозив коло 10 тисяч ластів хліба (коло 1,5 млн. пудів) щороку, то в 1556 р., через саму Вроцлавську комору на Віслі, його пройшло в Гданськ 17.358 ластів. На початку другої половини XVI ст. експорт хліба стає звичайним явищем для великого феодального господарства найближчих західно-українських земель.

Розвиток торгівлі гальмували мито та інші феодально-фіскальні обмеження. Мито було подвійне: пограничне і внутрішнє. Його звичайно здавали на відкуп або в оренду. Купці мусили платити мито не тільки державним урядникам, а й окремим феодалам, через володіння яких вони проїздили. Крім мит, з торгівлі брали також різні грошові побори — «мостове», «помірне», «штукове» і т. п. Нарешті, встановлювались, як можна бачити на прикладі Львова, складські пункти товарів, примусові торгові шляхи і т. п.

Втягуючись в торгівлю з Західною Європою, шляхта добивається ряду дуже важливих привілеїв: вона дістає право без мита вивозити за кордон продукти свого господарства, а також привозити зза кордону товари, потрібні для власного вжитку; разом з тим вона була звільнена від мит і на внутрішніх шляхах. Ці привілеї дуже несприятливо відбивались на містах, затримуючи і підриваючи їх розвиток.

Міста. Місто на Україні в цей період зберегло в основному феодальний характер. Головним заняттям більшості населення в багатьох містах лишалось сільське господарство. Міста засновувались у володіннях великого князя або короля, крупних феодалів, перкви. Міщани перебували в феодальній залежності, відбуваючи, як і селяни, різні повинності: натуральні і грошові — «датки» і панщинні — «тягла». Крім того, міщани мусили «послів піднімати», тобто утримувати послів та гінців і давати їм підводи, відбувати сторожову й військову повинність, ремонтувати замки, давати намісникам «весільну куніцю», тобто платити за кожний шлюб і виконувати ряд інших феодальних повинностей.

В зв'язку з розвитком ремесла й торгівлі міста зростали. Люстрація 1565 р. про місто Сянок (в Галичині) відзначає, що в тому краї «міста великі, людей в них насіло чимало». Засновувались також нові міста. Навіть у Південно-Східній Україні, спу-

стошеній набігами татар, з середини XVI ст. зростає міське на-селення, ростуть нові міста. В Києві, наприклад, в 1552 р. було 487 господарств, а в 1570 р. — 808.

В міру розвитку торгівлі і ремесла найбільші міста добивають-ся від короля або великого князя самоврядування, так званого «німецького», або «магдебурзького права» (за прикладом м. Магдебурга). В XIV—XV ст. магдебурзьке право здобули такі міста: Сянок (1339), Львів (друга половина XIV ст.), Кам'янець-Подільський (1374), Луцьк (1432) Кременець (1438), Житомир (1444), Смотрич, Хмельник і Червоногород (1448), Володимир (друга половина XV ст.), Київ (кінець XV ст.).

З одержанням магдебурзького права міське населення звільня-лось від управління й суду великокнязівського чи королівського урядника, воеводи або старости. Функції влади переходили до призначеного великим князем або королем війта, який ставав на чолі міста. Міське урядування — магістрат — складався з двох колегій — «лави», що відала судом у кримінальних справах, і «ради», що відала цивільним судом, поліцією, наглядала за тор-гівлею і т. п. На чолі лави стояв війт, на чолі ради — бурми-стри. «Райці» (члени ради) і фактично навіть бурмистри призна-чались війтом без участі міського населення. Зрозуміло, що ді-яльність ради дуже обмежувалась війтом. Тому міське населення добивалось права самостійно заміщати цю посаду. В XIV—XV ст. це право мали лише міщани Львова, які добились його в 1378 р. під час правління в Галичині Владислава Опольського. В містах з виборним війтом на перший план висувалась рада. Вона перебу-вала в руках міської аристократії, яка зовсім усувала від участі в управлінні масу міського населення — поспільство.

При наданні магдебурзького права з міста стягалась певна су-ма грошей, установлена в привілеї. З одержанням цього права міське населення звільнялось від натуральних повинностей і об-кладалось певними грошовими податками з торгівлі і промислів. За прикладом великого князя та короля, магдебурзьке право по-чали надавати своїм містам і крупні українські феодали в XVI ст.

Магдебурзьке право, ослабляючи в тій чи іншій мірі феодальну залежність міст, сприяло їх ростові. Уряд і феодали були також заінтересовані в розвитку торгівлі та промислів, і це становило одну з головних причин надання містам магдебурзького права. Але, надаючи їм це право, феодали в той же час намагались як-найбільше зберегти феодальну залежність міст і часто зводили нанівець міське самоуправління.

Отже, магдебурзьке право на Україні не звільняло міста від феодальної залежності і мало обмежений характер. В більшій мі-рі феодальна залежність зберігалась, звичайно, в приватних мі-стах, які належали великим феодалам. В королівських же та ве-ликокнязівських містах населення часто терпіло «великі кривди» від намісників — старост і воевод, які постійно втручались в міське життя, грабували міське населення. Найбільше сваволя

старост і воевод проявлялась в містах, які не мали магдебурзького права.

Міське населення засипало королівські кацелярії частими скаргами, шукаючи захисту від старост і воевод. В деяких містах справа доходила до озброєних виступів проти старост, так було, наприклад, в Черкасах і Каневі в 1536 р., а далі в Вінниці й Брацлаві в 1541 р.

Феодальна залежність українського міщанства посилювалась національно-релігійним гнітом. Польські королі сприяли зміцненню в українських містах позицій польських і німецьких католицьких купців і ремісників. Українські православні міщани виключались з користування магдебурзьким правом або їх участь у міському самоуправлінні урізувалась; їх не допускали до цехів або, коли й допускали, то в мінімальній кількості.

Ці обмеження встановились в XIV і XV ст. головним чином в Галичині, на Західній Волині і в Західному Поділлі (Кам'янець). Великих утисків зазнавали, зокрема, українські міщани в Галичині. Так, у Львові їх усували від міських посад, обмежували їх участь в торгівлі, в цехах, утискали їх релігію і т. д. Навіть більше: українські міщани в Львові, як і євреї, мали право жити лише в певному кварталі міста («Руська вулиця»).

Для охорони своїх соціальних і національно-релігійних інтересів львівське українське міщанство уже в XV ст. створює особливу організацію — церковне братство, яке розгортає свою діяльність в XVI ст. Перша звітка про церковне братство в Львові відноситься до 1463 р.

Особливе місце серед міського населення України займали євреї. Оселялись вони переважно в містах, при чому в XIV—XV ст. єврейські общини існували в усіх великих центрах України — Львові, Луцьку, Києві і ін. Частина єврейського населення займалась землеробством, але головним заняттям більшості його були ремесло і дрібна торгівля.

Заможна верхівка єврейського населення — лихварі і купці брали на відкуп збори й доходи, які становили регалію великого князя, і особливо митні збори — мита. Пізніше, в XVI ст., серед відкупів переважали відкупи шинкарські.

Ці відкупні операції вимагали величезних коштів, тому єврейські багаті організували компанії, які стягали кошти з єврейської бідноти, ледве животною на копійки, що припадали їй з прибутків таких підприємств. Крім того, єврейські багаті вдавались до грошових позик під високі проценти у великих феодалів.

Намагаючись збільшити засоби своєї скарбниці, великі князі, починаючи з кінця XIV ст., давали євреям привілеї, що забезпечували їх особисті й майнові права, недоторканість релігії, широкі права щодо лихварських операцій і право торгівлі нарівні з міщанами-християнами.

А втім політика феодалів і великого князя відносно євреїв була не завжди однакою. Збагачуючись коштом відкупів і позик

євреям, вони в той же час нерідко змушені були вдаватись до кредиту і попадали таким чином в грошову залежність від євреїв-лихварів. Щоб позбутися цієї залежності, великі князі й феодала, як бувало й в інших країнах, вживали репресій проти євреїв і утискали їх. Так, в 1495 р. з наказу великого князя литовського Олександра євреї були вигнані з Литовської держави. Але в 1503 р. їм було дозволено повернутись.

Лихварсько-купецька верхівка єврейського населення продовжувала нагромаджувати капітали. Єврейська плебейська маса цілком залежала від цієї верхівки. Євреї-багатії перекладали на плечі єврейської злиденної маси майже весь тягар податків, які повинні були платити єврейські общини.

Розширення фільваркового господарства і закріпачення селян в першій і на початку другої половини XVI ст. Під впливом все більшого попиту внутрішнього й зовнішнього ринків на сільсько-господарські продукти феодала посилено розширяли фільваркове господарство, збільшуючи посіви хлібних культур, вирощували волів на продаж, робили стави і розводили рибу, щоб продавати на «спуст» купцям і т. п.

Фільваркове землеробство особливо інтенсивно розвивалось в західно-українських землях (Західна Волинь, Галичина), економічно більш розвинутих і розташованих поблизу експортних шляхів. В деяких королівщинах (королівських маєтностях) фільваркове землеробство стає найважливішою статтею доходів.

Надзвичайно слабо й повільно розвивалось фільваркове господарство в віддалених від експортних шляхів і мало населених районах північно-західної Київщини, в Вінницькому повіті, а в майже спустошених районах південно-східної Брацлавщини і Наддніпров'я про нього нема й згадок.

Поряд з хліборобством зростає число промислових підприємств в феодальних маєтностях. Ріст цей був зв'язаний з збільшенням попиту на їх вироби всередині феодального маєтку, з одного боку, і з попитом ринку на ці вироби — з другого. Промислові підприємства в руках шляхти були знаряддям для додаткової експлуатації селян, яких примушували молоти борошно і дерти крупу на панських млинах, варити пиво в панських броварнях і т. п.

Найбільш поширені були підприємства для обробки продуктів землеробства. Серед них головне місце належало водяним млинам, які давали найбільші доходи. В цей період починають появлятися вітряні млини (вітряки). Ручні жорна поступово виходять з ужитку.

Великого значення в феодальному господарстві набуває також винокурство (гуральництво), занесене з Польщі. Монопольне право на винокурство належало шляхті, яка примушувала селян купувати горілку в своїх шинках.

Порівняно менше розвинулась в феодальному господарстві обробка сировини, що не була продуктом землеробства. На

перше місце тут висувалось виробництво золи й поташу на експорт (будництво). В Галичині, на Волині, а також на Київщині (Житомирщина і Овруччина) було поширене рудництво (топлення заліза з болотної руди і виготовлення різних залізних виробів). Незначне поширення мали підприємства для вироблення скла (гути) і паперу (папірні).

Робочу силу в підприємствах, як і на фільваркових землях, складали селяни, що працювали в порядку відбування панщини. Застосовувалась також праця вільнонайманих робітників-будників, гутників, рудників та ін., яких використовували як спеціалістів.

Фільваркове землеробство зростало, насамперед, коштом загарбання селянських земель. На Західній Україні цей процес широко розгортається уже в середині XVI ст. Наприклад, перемишльський староста Гербурт в 1550-х роках «скупив» с. Гійське, а зігнаних з землі селян посадив на дрібних клаптах землі — «загородах», примусивши їх до того ж відбувати щоденну панщину. В Львівській королівщині в 1560-х роках староста «зігнав» селян с. Підлісків з їх ріллі. При цьому між «скуплею», яку робили, як свідчать люстрації, «не без пролиття сліз», і прямим «згоном» по суті не було різниці.

Великим заходом в справі масового загарбання селянських земель була «волочна поміра», проведена в господарських маєтностях Литовської держави згідно з «Уставою на волоки» Сигізмунда II Августа від 1557 р. Волочна поміра мала метою збільшити доходність великокнязівського господарства шляхом запровадження одноманітних селянських наділів і встановлення одноманітних повинностей, а також шляхом розширення власне господарської ріллі — фільварків.

Згідно з «Уставою на волоки» 1557 р. всі землі (дворові ріллі, селянські землі й пуці) перемірювались і розбивались на однакові ділянки — волоки. Устава приписувала забирати в обмір усякий селянський ґрунт, куплений і заставлений, підкреслюючи, що «кметь і вся его маєтність наша (господарська) есть». Частину земель, і при тому кращих, відрізали під фільварки, решту роздавали селянам.

Устава пропонувала заводити фільварки, де тільки можна. Продукти землеробського господарства призначались не тільки для задоволення потреб двору і утримання замкових гарнізонів, а й для вивозу за кордон.

Нормою наділу для звичайного селянського тяглого господарства (одна родина) була волока. Число тяглових селян залежало від розмірів фільварку (на одну волоку фільваркової землі — сім селянських волок з їх робочою худобою). Бідняцькі ж господарства одержували невеликі ділянки землі — «загороди» (розміром коло $\frac{1}{11}$ волоки).

Волочна поміра руйнувала старі обшинні форми селянського землеволодіння, замінюючи дворище індивідуальним селянським

господарством — «димом», що сидів на волоці, з індивідуальною відповідальністю за повинності. При цьому, оскільки волочна по- міра супроводилась захопленням селянських земель під фільвар- ки, забезпеченість селян землею зменшилась. Разом з тим селяни втратили право розпоряджатися своїми наділами.

Заміняючи дворище індивідуальним господарством, волочна по- міра не зруйнувала, проте, зовсім складних господарств. Іноді на одній волоці сиділа об'єднана родина, що складалась або з бать- ка з дорослими синами, або з одружених братів, або з кількох сторонніх родин.

Разом з запровадженням однакових наділів волочна устава точ- но визначала платежі й повинності селян, при чому натуральні платежі були здебільшого переведені на чинш.

Волочна устава встановила для тяглових селян систематичну панщину в розмірі двох днів на тиждень з кожної волоки. Крім того, тяглові селяни мусили додатково виконувати «толоки», «гвалти» і роботи на сіножатях, а також платити чинш і нату- ральні податки.

Городники відбували тільки пішу панщину (тобто працювали без робочої худоби) один день на тиждень і, крім того, жінки їх мусили працювати 6 днів під час жнив та полоття городів.

Ставати на роботу піддані мусили, як сходило сонце, а кидати її, як зайде, тобто працювати від світання до смеркання. Хто за- пізновався, мусив відробити на другий день стільки ж годин, скільки пропустив. Тих, що не приходили на роботу, карали штра- фом в розмірі одного гроша за перший день і барана за другий день. Коли ж він не приходив і на третій день, його карали ба- тогом на лаві, а пропущені дні мусив відробити.

Волочна поміра збільшувала число тяглових селян. Частина се- лян-данників і навіть слуг була перетворена в тяглових людей. Челядь невольну садили на тяглові ділянки і перетворювали зви- чайно в городників та тяглових людей.

Разом з тим волочна устава посилила закріпачення селян. Се- лянин тепер, навіть давши заступника, не міг уже піти куди хоче, а мусив оселитися в іншому місці на господарській землі.

З українських земель волочна поміра була проведена головню в господарських маєтностях Волині. На Брацлавщині й Київщи- ні вона не провадилась.

Волочна поміра запроваджувала трипільля, зменшувала посмуж- ність селянських земель, сприяла розвитку великого землероб- ського господарства і зв'язків господарства з ринком. З цього по- гляду вона була кроком вперед у розвитку сільського господар- ства порівняно з общинною формою землеволодіння і землекори- стування, яка «в Західній Європі, включаючи сюди Польщу і Україну... перетворилась, на певному ступені суспільного розвит- ку в пута, в гальмо сільськогосподарського виробництва і була потроху усунута» (К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинения, т. XV, с. 259—260).

В той же час волочна поміра посилювала феодальне гноблення селянства, і воно виступало проти переводу на волоки.

В результаті загарбання селянських земель під фільварки площа селянських земель швидко зменшувалась. Відбувся процес дроблення селянських наділів (волоки й лани ділились на половини, чверті і т. д.), зростало число малоземельного і безземельного селянства — загородників, підсусідків, халупників, комірників.

Загородники (городники) мали двори й невеличкі ділянки землі — загороди. Вони звичайно не платили чиншу і відбували тільки пішу панщину. Підсусідки не мали ні дворів, ні землі, а жили в чужих дворах у заможних селян, виконуючи за це певні повинності і одночасно відбуваючи панщину в фільварку. Своім становищем до підсусідків наближались халупники (мали лише халупи) і комірники (не мали халуп, а наймали комори), які існували, головним чином, з батрацького заробітку у заможних селян і відбували панщину в фільварку.

Зменшення селянських наділів і обезземелювання селянства супроводилось посиленням експлуатації селян, що виявлялось в рості грошових і натуральних платежів і панщини. Найбільших розмірів панщина досягла в середині XVI ст. в західно-українських землях. Коли середньою нормою панщини в Галичині в 1520 році був один день роботи на тиждень з лану, то в 1564 р. вона становила уже 2 дні на тиждень і, при тому, з половини лана. В деяких маєтностях панщина уже в цей час доходила 6 днів на тиждень з лану.

До панщини долучались різні додаткові роботи і штрафи. Наприклад, за інвентарем Сяноцького староства від 1557 р. селяни працювали на панщині від сходу до заходу сонця, а «якщо не стануть на роботу з сходом сонця, то мусять працювати замість двох днів шість».

Швидко зростала панщина й на Волині, хоч у різних районах в неоднаковій мірі. На початку 70-х років XVI ст. в багатьох волинських маєтностях вона доходила уже трьох днів на тиждень з волоки. Далі на схід і південь розміри панщини зменшувались.

Одночасно шляхта посилено намагалась перетворити вільних і залежних селян в кріпаків, що відкривало їй волю дій для дальшого натиску на селянство. На західно-українських землях (західна Волинь і Галичина) уже в перші десятиліття XVI віку вихід селянина цілком залежав від поміщика і основна маса селянства була закріпачена. Польський сейм в Радомі (1505) заборонив селянам виходити без згоди свого пана.

Ті ж процеси закріпачення селянства відбувались і в українських землях Литовської держави. Але в середині XVI ст. тут ще не вся селянська маса, і при тому не остаточно, була позбавлена права відходу і перетворена в кріпосних. Найбільше незакріпаченого селянства лишалось на Південно-Східній Україні.

Для придушення всякого опору селян шляхта посилено використовувала здобуте нею ще в XV ст. право вотчинного суду. На

початку XV ст. піддані були позбавлені права скажитися на своїх панів і прирівнювались в цьому відношенні до рабів. В уставній грамоті Київської землі 1507 р. про це говорить так: «А коли будет человек (крестьянин) или холоп, или раба на государя своего сочити, ино з человеком и с холопом и рабом суда нет, а человека и холопа и рабу государю выдати».

Безправність селян яскраво характеризується законодавством Литовської держави. Так, за вбивство «мужика тяглового» за статутом 1529 р. належало головщини 10 кіп грошей (6 рублів), а за вбивство «паробка невольного» — 5 кіп (3 рублі).

В той же час статут встановлював плату за вбивство або вкрадення «осочного пса двенадцать рублев» або 20 кіп грошей. Таким чином, мисливський собака розцінювався в два рази дорожче, ніж життя тяглового селянина, і в чотири рази дорожче, ніж життя невольного парубка.

До середини XVI ст. кріпосне право на Україні в основному зформувалось

Селянські маси чинили посиленню експлуатації і закріпаченню сильний опір. Особливо загострюється боротьба селянства проти нияхти з середини XVI ст. Все частішають виступи, або як документи називають їх, «бунти» окремих або кількох сіл. Так, в 1563 р. виступили селяни містечка Ляхівців і сіл Войнегова, Янкова, Кашинців і Вариводинців (на Волині) проти поміщика Матвія Сенюти. Вони напали на двір поміщика з «розмаитими бронями», вдерлись у світлицю, вбили пана, а самі втекли.

В 1567 р. стався виступ в с. Чернчгородці (на Волині), що належало до королівщини, але перебувало в держанні Фальчевської. Чернчгородські селяни почали «бунты чинить» проти Фальчевської: побили десятника, хотіли вбити агентів урядника, але ті встигли втекти. Селяни відмовились виконувати повинності, або, як повідомляв урядник, «платов повинных, чиншов грошових, дани медовые и жит дякольных... не отдают и в подводы, где потреба, ехать не хотят».

Крім десятника, селяни побили попа, відібрали у нього церковні ключі і передали іншому попові. Як розказав той піп, селяни побили його ніби за те, що він «им бунтов их не помагал». Очевидно, піп виступав на стороні урядника, стараючись використати релігійний вплив на селян для підкорення їх урядовникові. В своїй заяві «комісарам» селяни пояснювали, що вони побили десятника «иж нас граблывал», а урядника і його агентів хотіли вбити, бо вони їхні «вороги».

Виникнення козацтва. В зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин і з закріпаченням селян на Україні виникла численна група неосілого населення — «гультяїв», що формувались з поруйнованих селян, які тікали від кріпосного гніту, а також з міської бідноти.

В міру поширення кріпосництва з заходу на схід України гультя-

тяї концентрувались в південно-східних районах України — повітах Канівському, Черкаському, Брацлавському, дуже спустошених нападами татар, жуди ще не поширились кріпосницькі відносини. Тут вони добували собі засоби існування батракуванням у заможних міщан і бояр, службою в найманих загонах старост при пограничних замках, а також степовими промислами, так званим «уходництвом» на низу Дніпра — рибальством, полюванням і бджільництвом.

При цьому в умовах сусідства татар уходництво було звичайно зв'язане з охороною від татарських нападів. Уходники й собі нападали на татарських пастухів, купців, гінців, вчиняли походи на татарські й турецькі села й міста.

Це неосіле промислово-військове населення Південно-Східної України називалось козаками. Козак, чи казак — слово татарське, що означає бродяга, вільний воїн, іздець. Термін «козак» зустрічається в так званому «Половецькому словнику» 1303 р. в значенні передової сторожі. Першу звісну згадку про українських козаків знаходимо в джерелах 1492р.

В першій же половині XVI ст. серед козаків була уже група осілих козаків-господарів. Вони мали будинки, ходили на низ Дніпра на звірині й рибні промисли, розводили пасіки, провадили хліборобство й торгівлю, займались степовою війною. Серед осілих козаків у цей же час виділялась уже заможна промислово-землевласницька верхівка.

Серед прикордонних старост, які для своїх походів проти татар використовували козаків, головна роль належить Остафію Дашкевичу, старості черкаському (1514—1535).

Найбільшу славу розмахом своїх воєнних виступів на чолі козаків проти татар і турків здобув князь Дмитро Вишневецький, який збудував за Дніпровськими порогами на о. Хортиці замок (приблизно в 1554—1555 рр.). В 1563р. Вишневецький зробив похід в Молдавію, щоб підтримати узурпатора Геракліда, проти якого вибухло повстання під керівництвом Томші (Стефана IX). Під час цього походу Дмитро Вишневецький (Думитрашко, як його звали в Молдавії) попав у полон до Томші і той відправив його в Константинополь до турецького султана. Останній наказав стратити Вишневецького. Про смерть Вишневецького було складено багато легенд.

Широкі воєнні заходи Вишневецького сприяли зростанню козацтва, як сили, що стала захистом України від татар і турків, спустошуючих її своїми набігами. Діяльність Вишневецького відбилась у фольклорі. В пісні він виступає під іменем Байди (байда — гуляка).

Походи козаків на татарські й турецькі землі надзвичайно ускладняли взаємовідносини Польщі й Литви з Кримом і Туреччиною. Ці походи давали татарам і туркам привід для посилення своїх спустошливих набігів на Україну, насамперед на Київщину, Брацлавщину, Поділля й Волинь.

Постійна загроза війни й нападів з боку турецьких і татарських феодалів, а також загострення класових суперечностей всередині країни в зв'язку з ростом козацької голоти змушували литовський уряд вживати заходів до підкорення козацтва. Він мав намір утворити з козаків спеціальний полк, прийнятий на державну службу.

Цей полк уряд хотів використати для приборкання козацької голоти, а також для боротьби проти татарських і турецьких нападів. Захід цей литовський уряд намагався здійснити в 20-х, а далі в 40-х роках XVI ст., але невдало.

Виникнення козацтва було в історії України фактом величезного значення. Пізніше, в зв'язку з посилення наступу польських панів на Україну, з одного боку, і дальшими татарсько-турецькими набігами — з другого, число козацтва і його питома вага в суспільно-політичному житті України надзвичайно зросли.

Боротьба козацтва з Туреччиною і Кримським ханством мала велике значення не тільки для України, а й для інших європейських країн, яким загрожувала турецька навала.

5. ЗМІЦНЕННЯ ДИКТАТУРИ ШЛЯХЕТСТВА

Встановлення магнатсько-шляхетського панування. Поряд з закріпаченням селянства відбувалось поширення прав і вольностей феодалного класу. Протягом XV і початку XVI ст. боярство і князі, діставши ряд привілеїв від великих князів, утворили один привілейований пануючий стан, який, за зразком Польщі, почав називатись шляхтою, шляхетством. Шляхетство поділялось на дві групи — «стани»: 1) крупних землевласників-магнатів і 2) дрібних та середніх землевласників — шляхту. Магнатська верхівка шляхетства склалась з боярської знаті — панів та князів, а дрібна й середня шляхта — з решти боярства.

Серед магнатів різних народностей Литовської держави, як найбільші земельні власники виділялись кілька литовських панських фамілій, а серед українських феодалів переважав ряд фамілій князівських. Центром землеволодіння українських магнатів була Волинь. Кілька волинських магнатських родин (князів Острозьких, Заславських, Сангушків, Чорторійських, Збараських, Вишневецьких, Корецьких, Ружинських і ін.; панів — Кирдієвичів, Монтовтовичів, Хребтовичів, Боговитиновичів, Чапличів, Гулевичів, Семашків і інш.) виставляли в першій половині XVI ст. три чверті всього війська, що припадало на Волинь, в той час, як всі інші волинські феодали (більш 200) виставляли лише одну чверть волинського війська.

Наймогутнішою магнатською українською родиною були князі Острозькі, які виставляли 426 коней, тобто 1/3 всього війська, що припадало на Волинь.

Зосередивши в своїх руках великі земельні володіння, магнати зайняли пануюче місце і в політичному житті Литовської держа-

ви і добились ряду прав, що виділяли їх серед іншого шляхетства.

З них складалась великокнязівська рада, яка разом з князем управляла державою. Магнати були звільнені від юрисдикції (підсудності) великокнязівських намісників в провінціях, а підлягали безпосередньо юрисдикції великого князя; свої війська вони виводили на війну не під загальною хоругвою своєї округи, а під окремими фамільними хоругвами («князі і пани хоруговні»).

Велике значення в справі зміцнення магнатсько-шляхетської диктатури мали шляхетські привілеї великого князя Олександра (1492 р.) і Сигізмунда (1506). Ці привілеї підтверджували всі права й вольності шляхетства в цілому і закріплювали за радою значення окремої від великого князя і при тому головної політичної сили в державі. Рада з особистої великокнязівської організації остаточно перетворилась в самостійний державний орган верховної влади, який обмежував владу великого князя.

Переважали в раді литовські пани. Під натиском литовських панів у підтвердні загальноземські привілеї 1529, 1547, 1551 рр. була внесена не скасована привілеями 1447, 1492 і 1506 рр. стаття Городельського акту, що позбавляла православних феодалів доступу на вищі уряди і в раду, хоч на практиці це обмеження і після цього не мало особливо великого значення. З церковних феодалів членами великокнязівської ради були тільки католицькі єпископи.

Поряд з радою органом магнатської диктатури, починаючи з XV ст. стає сейм, що виник в зв'язку з посиленням економічної і політичної сили магнатів. До початку XVI ст. сейми скликались здебільшого для обрання великого князя і укладення унії з Польщею. Рядова шляхта в XV ст. в сеймах участі не брала.

В руках магнатів були також вищі земські урядові посади, виділені з загального великокнязівського управління в зв'язку з політичною централізацією. Це були такі посади: канцлер (завідував державною канцелярією), підканцлер (замісник канцлера), гетьман великий (головнокомандуючий під час війни), гетьман польний (замісник гетьмана великого), підскарбій земський (завідував скарбом — державною казною), маршалок земський (міністр великокнязівського двору). Замісниками земських підскарбій і маршалка були двірські (придворні) підскарбій і маршалок, які брали участь також в загально-земському управлінні. Всі ці вищі земські і двірські урядові особи входили в склад ради.

Магнати сконцентрували в своїх руках і вищі уряди в окремих провінціях держави. Найбільшими територіально-адміністративними одиницями після ліквідації великих удільних князівств були землі-воєводства, які через недостатній розвиток внутрішнього обміну зберігали феодальну автономію, хоч вона була менша, ніж автономія удільних князівств. Кожна земля мала обласний привілей. Землі-воєводства ділились на повіти.

На чолі земель-воєводств і повітів стояли великокнязівські на-

місники-воеводи і старости, що зосереджували в своїх руках адміністративно-судову і військову владу. Вони призначались, звичайно, довічно. Уряди воевод і старост роздавались часто як нагорода за службу і мали характер звичайних «кормлінь». Воеводи входили в склад ради.

Безпосередньо підлягали воеводам і старостам урядники нижчого рангу — хорунжі (виводили на війну шляхетські війська своїх повітів, крім військ панів і князів хоруговних, а також шляхти, яка тримала маєтки під магнатами і ставала під хоругви своїх сюзеренів), городничі (керували роботами по будівництву і ремонту замків), мостівничі (відали будівництвом і ремонтом замкових мостів) і підстарости (заступники воевод і старост в судових справах).

Різні доручення суду виконували дітські (притягали до суду обвинувачених), вижі (посилались для офіційного засвідчення правопорушень) і ув'язчі (вводили в володіння маєтками тих, кому вони були присуджені).

Особливу категорію місцевих урядників становили так звані «державці», що управляли окремими волостями, даними їм великим князем в тимчасове держання (управління і користування). Крім цих «держав», поширені були також «держави» на так званому заставному праві. Такі «держави» магнати одержували як застави від великого князя за дану йому позику.

В управлінні й судочинстві окремих земель брали також участь обласні сейми, складені з місцевих урядників, магнатів, духівництва, бояр-шляхти. Ці сейми були переважно судовими установами при воеводах.

Таким чином, після ліквідації удільних князівств на протязі XV і початку XVI ст. встановилась магнатська диктатура, яка фактично і юридично підпорядкувала собі все економічне й політичне життя як Литовської держави в цілому, так і окремих її провінцій.

Привілейоване становище магнатів, порівняно з шляхтою, було узаконене і в Литовському Статуті 1529 р., який кодифікував шляхетське право. В цьому Статуті законодавство про шляхетство поділяється на два види: 1) на загально-шляхетське і 2) за «станами», тобто окремо для магнатів—князів і панів, окремо для шляхти. Статут підтвердив особливі права магнатів: вони підлягали безпосередньо юрисдикції великого князя і мали право виходити на військову службу під своєю хоругвою.

Зростання магнатства супроводжувалось дрібнішанням частини бояр, які не були включені в склад шляхетського стану і склали боярсько-службову верхівку сільськогосподарського населення. Ці бояри-слуги, крім військової служби, відбували також різні замкові повинності: виконували сторожу, перевозили листи і т. п. Старости притягали таких бояр навіть для відбування панщинних повинностей і претендували на повну владу над ними, як над тягловим населенням. Бояри-слуги були також в маєтках магна-

тів-князів і панів, від яких вони мали невеликі володіння і підлягали юрисдикції своїх панів. Деяким з бояр-слуг удавалось добитись визнання шляхетства, а частину їх закріпачували старости й магнати.

Протягом першої половини XVI ст. термін боярин майже вийшов з ужитку як означення приналежності до привілейованого пануючого стану; він зберігся тільки для означення вищого розряду сільськогосподарського населення. В деяких місцевостях України для означення приналежності до феодального класу був ще термін «зем'янин», що поширився в XV ст., але й він все більше витіснявся терміном шляхтич.

Зрівняння шляхти в правах з магнатами і утворення шляхетської демократії. В умовах розвитку міст і торгівлі з Заходом шляхта намагалась, за прикладом магнатів, найрозкішніше обставити свій побут. Щоб збільшити свої грошові ресурси, вона все дужче натискала на селян, збільшуючи панщину й платежі. Одночасно шляхта починає все активніше добиватися розширення своїх вольностей, зрівняння в правах з магнатами, щоб таким чином забезпечити свій економічний ріст. Магнати зустрічали ці намагання шляхти вороже. Тим часом, ростучий опір пригнічених мас проти посилення кріпосного гніту спонукав магнатів іти на поступки шляхті, добиваючись внутрішньої консолідації шляхетського стану.

В зростанні політичної ролі і розширенні прав дрібної та середньої шляхти значну роль відіграла її участь у великих, вальних, сеймах. Починаючи з Сигізмунда I, ці сейми скликались для розв'язання питань, які особливо зачіпали інтереси дрібної й середньої шляхти, а саме — встановлення розмірів сребщини і військової служби. Оскільки шляхта була основною військовою силою і головним виплатником сребщини, ігнорувати її в розв'язанні цих питань було неможливо. З 1512 р. почали обирати на сейм від кожного повіту двох шляхетських представників-послів. З цього часу остаточно утверджується шляхетське представництво на сеймі.

В першій половині XVI ст. компетенція сейму розширюється і він перетворюється в постійно діючий верховний державний орган, який відсуває на задній план раду і розв'язує, крім згаданих питань, також питання законодавства, зокрема про статут і ін. Одночасно зростає вага шляхти на сеймах.

Виступаючи на сеймах, литовсько-руська шляхта добивається зрівняння її в правах з магнатами. Вона розробляє цілу програму реформ. Ідеалом для неї був суспільно-політичний лад Польщі з його дворянською «демократією». Насамперед треба відзначити, що на сеймі 1563 р. були формально скасовані обмеження, встановлені попередніми земськими привілеями для православних феодалів. Це скасування пояснюється, з одного боку, поширенням у цей період серед литовської шляхти протестантизму і з

другого — зближенням між литовською та руською шляхтою, яка спільно виступала на вальних сеймах, добиваючись розширення своїх прав.

Одною з головних вимог, які висувала шляхта на вальних сеймах, було введення виборних земських судів на польський зразок з юрисдикцією, поширеною на все шляхетство, в тому числі й на магнатів. Ці суди завів Більський сейм в 1564 р. До компетенції земського суду належали всі цивільні справи всього шляхетства повіту — князів, панів, шляхти. З компетенції земського суду були виключені тільки уголовні справи, якими відав замковий — гродський суд. справи межові й земельні перебували в віданні так званого «підкоморського» суду.

Другою вимогою шляхти було встановлення повітових шляхетських сеймиків на польський зразок, в яких брали участь всі феодала повіту — магнати і шляхта. Ці сеймики були затверджені Віленським привілеєм 1565 р. На повітових сеймиках обирали земські суди, попередньо обмірковували питання, що мали стояти на найближчому сеймі, обирали послів до сейму.

В 1566 р. були проведені адміністративна і військова реформи, що посилили роль шляхти в державному апараті і зрівняли її у військових правах з магнатами. Колишні воеводства були розкрупнені, число воеводств збільшено. Кожне воеводство становило окрему військову округу. Воеводам підлягали повітові командири. Такими командирами в центральних повітах воеводств були каштеляни, а в інших — маршалки. Під команду каштелянів і маршалків збирались шляхта, князі й пани хоругвні. При цьому шляхта збиралась під команду каштелянів і маршалків на чолі з своїми хорунжими. Нові воеводи й каштеляни, на яких могли призначити і найкрупніших шляхтичів, одержували місце в великокнязівській раді.

Всі ці реформи збільшували політичну роль шляхти і сприяли встановленню шляхетської «демократії», органом якої був вальний сейм. Литовський статут 1566 р. узаконив політичне значення вального сейму, постановивши, що великий князь без сейму не мав права сам установлювати ніяких державних уставів. Таким чином, суб'єктом влади ставав весь «шляхетський народ» (так називала себе шляхта) в особі вального сейму, і Литовська держава, подібно до Польщі, почала перетворюватися в шляхетську республіку.

Перетворення Польщі в шляхетську республіку — «Річ Посполиту» (Res publica — буквально — «справа спільна») оформила уже конституція Радомського сейму 1505 р. Вона підтверджувала, що король не має права видавати ніяких законів без участі сейму, складеного з короля, сенату (колишній з'їзд панів-радників, шодібний до литовської ради) і «посольської ізби» (представники шляхти, земські послы, які обирались повітовими шляхетськими сеймиками і грали головну роль). Разом з цим радомська консти-

туція виключала участь в сеймі міських послів, за якими до цього визнавався в принципі доступ на сейм.

Ф. Енгельс характеризує дворянську демократію, як одну «з найгрубіших форм суспільства» і пояснює встановлення її недостатнім розвитком польських міст. (Ф. Енгельс «Крестьянская война в Германии», 1931, сс. 165—166).

Говорячи про слабкість польських міст, К. Маркс підкреслює негативну роль німців, які становили значну частину міського населення в Польщі: «Німці перешкодили створенню в Польщі польських міст і польської буржуазії. Своєю особливою мовою, своїм відчуженням від польського населення, тисячею своїх різних привілеїв і міських статутів вони утруднили здійснення централізації, цього наймогутнішого політичного засобу швидкого розвитку всякої країни» (Маркс и Энгельс, Соч., т. VI, с. 370).

Королівська влада в Польщі не мала достатньої підпори в містах. В наслідок цього в Польщі посилилась не королівська влада, а шляхетська диктатура, яка придушувала міста і привела згодом до повного ослаблення королівської влади й розвитку політичної децентралізації.

Не зважаючи на зрівняння в правах з магнатами і на розширення загальношляхетських прав, литовсько-руська шляхта була невдоволена своїм становищем, бо, поперше, магнати й після цього фактично займали пануюче становище в державі, подруге, державні повинності шляхетства лишались в старих розмірах.

6. ЗАГАРБАННЯ ПОЛЬШЕЮ ПІДЛЯШШЯ, ВОЛИНИ, БРАЦЛАВЩИНИ І КИЇВЩИНИ. ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ (1569 р.)

Посилення експансії Польщі на Україну. З перетворенням Польщі в крупного експортера сільськогосподарської продукції в Західну Європу польська шляхта надзвичайно посилила свої зазіхання на українські землі і все настирливіше добивалась інкорпорації Литви.

Ці загарбницькі прагнення польських панів зустріли підтримку з боку литовсько-руської шляхти, що добивалась шляхетських вольностей, як у Польщі, і обмеження диктатури магнатів. Литовсько-руська шляхта хотіла підвищити свою політичну роль і одержати права шляхти польської щодо відбування державних повинностей, а також усунути перешкоди для торгівлі з Заходом через Польщу.

Особливо прагнула литовсько-руська шляхта полегшити свою військову повинність, яку відбувала в формі так званого «посполитого рушення» і яка вимагала від неї як матеріальних витрат, так і особистої участі.

Тим часом в Польщі в XVI ст. центр ваги військової сили переходить з посполитого рушення на наймані війська, утримувані за рахунок так званої «кварты», тобто $\frac{1}{4}$ доходів з державних

королівських маєтностей. Крім того, самий тягар посполитого рушення в Польщі, коли воно зрідка й збиралось, полегшувався польським законодавством, наприклад, в разі закордонного походу шляхта одержувала плату і т. п.

Польські порядки приваблювали литовсько-руську шляхту тим більше, що з 60-х років XVI ст., в зв'язку з напруженою війною Литви з Московською державою за Ливонію і постійними набігами татар на Україну, воєнні мобілізації литовсько-руської шляхти були дуже часті.

Проти приєднання українських земель до Польщі і інкорпорації Литви Польщею виступали литовсько-руські магнати, боячись, щоб це не поклато край їх економічному й політичному пануванню в литовсько-руських землях.

Зокрема, магнати дуже побоювались утратити величезні державні маєтності, віддані їм великими князями на тимчасове держання і в заставу за одержані від них величезні позики, бо польський сейм у 1566 р. постановив піддати «екзекуції» (примусовому поверненню в державну казну) всі державні маєтності, надані або віддані в заставу королем з порушенням закону 1504 р. Закон цей дозволяв королю надавати й заставляти маєтності тільки на великому вальному сеймі зі згоди сенату і лише тоді, коли цього вимагала державна необхідність. Всі інші надання й застави визнавались недійсними.

Крім того, опозиційне ставлення українських магнатів до об'єднання з Польщею обумовлювалось ще й тим, що більшість їх були князями. Між тим, польське законодавство, починаючи з Кошицького привілею 1374 р., забороняло роздавати особам князівського походження міста й замки не тільки у власність, а й у тимчасове держання.

Були і ще деякі особливості польського державного права, неприйнятні для литовсько-руських, зокрема українських, магнатів. Сеймова організація Литовської держави давала магнатам подвійне право участі в сеймах: поперше через земських послів, яких вони обирали спільно з шляхтою на повітових сеймиках; подруге, на основі іменних запрошень на сейм від великого князя. Об'єднання з Польщею мало позбавити їх особисто участі в сеймах, бо до складу польського сейму входили тільки виборні земські послі.

Нарешті, об'єднання з Польщею порушувало політичну роль магнатів як радників великого князя. В Литовській державі до складу великокнязівської ради входили найкрупніші феодалі незалежно від того — займали вони якусь державну посаду чи ні. Польський сенат складався з самих тільки вищих урядових осіб.

Виступаючи проти інкорпорації Литви, литовські магнати в той же час були дуже заінтересовані в унії з Польщею в формі союзу двох держав з збереженням політичної незалежності Литви. Ця унія була необхідна литовським магнатам передусім для боротьби з Московською державою за Ливонію.

Люблінський сейм 1569 р. і загарбання Польщею Підляшшя, Волині, Брацлавщини і Київщини. Для переговорів про нову унію в 60-х роках XVI ст. був скликаний ряд польсько-литовських сеймів. Але через гострі розходження між польськими і литовськими магнатами в питанні про форму нової унії ці сейми кінчались нічим.

Нарешті, в січні 1569 р. відкрився спільний польсько-литовський сейм в м. Любліні. Литовсько-руські магнати вирішили зрвати сейм: вони почали роз'їжджатися з нього і закликати шляхту до війни з Польщею. Після цього польська шляхта, що спиралась в своїх прагненнях на підтримку насамперед шляхти підляської й волинської, запропонувала королю і великому князеві Сигізмунду II Августу захопити Підляшшя й Волинь. В березні король опублікував універсал про «приєднання» Підляшшя і Волині до Польщі.

В той же час, щоб вплинути на литовсько-руських магнатів, польська шляхта запропонувала королю відібрати у волинських і підляських магнатів посади й маєтності. Це вплинуло на магнатів Підляшшя й Волині. Вони почали повертатись на сейм і 24 травня присягли Польщі. Серед прибулих на сейм були такі великі українські магнати, як князь Острозький — воєвода київський, князь Чорторийський — воєвода волинський і ін.

Королівським привілеєм про «приєднання» Волині до Польщі волинські православні феодалі зрівнювались в правах з польською католицькою шляхтою. За ними затверджувалось право судитися по Литовському статуту 1566 р., при умові погодження його права в загальношляхетським польським правом. Офіційною мовою на Волині лишалась руська мова.

Далі на сеймі було постановлене питання про те, щоб в склад Польщі ввійшли Київщина й Брацлавщина. Брацлавські магнати, що прибули на сейм на чолі з князем Романом Сангушком, присягли короні. Після цього «приєднання» Київщини почали добиватись самі волинські й брацлавські українські магнати, що мали на Київщині свої маєтки і займали там різні посади. 5 червня 1569 р. був виданий акт про «приєднання» Київщини до Польщі.

Люблінська унія. Щоб уникнути дальшого загострення відносин з литовськими магнатами, поляки пішли на угоду з ними. 1 липня 1569 р. в Любліні була укладена нова польсько-литовська унія, за якою обидві держави об'єднувались в одну Річ Посполиту, що повинна була мати спільного главу держави, обраного на спільному сеймі в Польщі; рада і сейми мали бути спільні для Литви і Польщі; договори й дипломатичні зносини з іншими державами визнавались спільною справою Литви і Польщі; заводилась однамонетна монета; поляки діставали право володіти маєтностями в Литві, а литовці — в Польщі.

Польська історіографія доводить, що з Люблінською унією відбулась інкорпорація Литви до Польщі. Проте, в дійсності

цього і тепер не сталося. Литовське князівство зберігало автономію. В Литві лишались уряди, закони, суди, які були й до того. Таке політичне об'єднання двох держав можна характеризувати, як федерацію, хоча в цій федерації більшим впливом користувалась Польща, яка намагалась ліквідувати автономію Литви.

В складі автономного Литовського князівства лишались в основному власно литовські й білоруські землі.

Таким чином, під владою Польщі опинилась майже вся Україна. Поза межами польсько-литовської держави лишались тільки ті українські території, що були під владою Угорщини (Закарпатська Україна), Молдавії (Буковина) і які входили в склад Московської держави (Чернігівщина).

7. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В XIV, XV І В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.

Протягом XIV, XV і аж до середини XVI ст. культурне життя України змінилось мало. Як і в попередню епоху, культура України продовжувала перебувати під значним церковно-візантійським впливом, який здебільшого йшов на Україну через південно-слов'янські країни і якого не знищили ні татарське іго, ні польське й литовське панування.

Одночасно, в наслідок росту зв'язків з Заходом, в культурі України зростав вплив західно-європейський. Цей вплив йшов на Україну безпосередньо з Західної Європи в наслідок росту економічних зв'язків України з останньою і поживлення політичних зносин Литовської держави з Центральною Європою, зокрема з Чехією, що в культурному відношенні стояла вище інших слов'янських держав.

Офіційно-канцелярською мовою в Литовській державі в XV—XVI ст. лишалась мова «руська». В основі своїй це була мова церковно-слов'янська, значно ускладнена домішкою народно-розмовних елементів мов білоруської та української. В Литовському статуті 1566 р., написаному також «руською» мовою, зазначається, що «писар земский маєть по-руську литерами и словы рускими вси листи и позви писати, а не иншим языком и словы». В Галичині, загарбаній Польщею, офіційною мовою уже в другій половині XIV і особливо на початку XV століття стає переважно мова латинська.

Розвиток української мови в XIV—XV ст. робить крок уперед. В XIII—XIV ст. в основному вже оформились найхарактерніші особливості української мови в її найрозвиненіших діалектах. В наступні століття серед частини української шляхти й міщанства починає рости тенденція, хоч ще й дуже слаба, до створення своєї національної літературної мови, що виявилась в спробах перекладання книг священного писання з церковно-слов'янської та інших мов на мову більш-менш близьку до української народної.

Одним з найцікавіших перекладів священного письма з церковно-слов'янської мови на близьку до української народно-розмовної є так зване Пересопницьке євангеліє. Переклад цей в 1556—1561 рр. зробив архімандрит Пересопницького монастиря (на Волині) Григорій на кошти княгині Заславської.

Письменність і знання на Україні в XIV, XV і в першій половині XVI ст. лишались рідким явищем. Не тільки трудящі маси були темні, забиті, неграмотні, а й феодала здебільшого були неграмотні й неосвічені. Навіть польський король Ягайло був зовсім неписьменним.

В цей період, як і раніше, школи існували при єпископських кафедрах. Шкільна наука зберігала церковний характер і зводилась в основному до того, щоб навчити учня молитв, церковних співів, читати церковно-слов'янське письмо, а також писати. Головним підручником був псалтир. Лише небагато представників феодальної знаті здобували освіту закордоном.

Книг на Україні до другої половини XVI ст. не друкували. Перша слов'яно-руська друкарня в межах Литовської держави була заснована в Вільні в 1520 рр. доктором Франціском Скориною, що походив з полоцької білорусько-купецької родини. Діяльність Скорини мала значення і для України, де його видання були поширені.

Література України в цей період ґрунтувалась в основному на літературі Київської Русі, доповненій новими перекладними і оригінальними творами як місцевими, так і з інших земель — з Білорусії, з земель великоруських, з Болгарії, Сербії, а також з Молдавії, де в цей час панувала греко-православна релігія і слов'янська писемність.

Серед оригінальних творів головне місце займали «Києво-Печерський Патерик», який доповнювався новими життями (в XV ст. появилось кілька нових редакцій Патерика) і «Хождение Даніїла» (найдавніші його списки відносяться до XV ст.).

З церковних письменників XV ст. відомі київський митрополит Киприян (родом з болгарської боярської родини Цамблаків), Фотій (морейський грек) і Григорій Цамблак (племінник Кипріяна).

Особливе місце серед оригінальної літератури XIV, XV і першої половини XVI ст. займають літописи — так звані Короткий Київський (охоплює події 862—1500 рр. з доповненнями 1515 і 1543 рр.) і Литовсько-руський літопис, який можна поділити на дві редакції — коротку і широку. Коротка редакція починає історію Литви з часу після смерті Ольгерда (з реєстром синів Гедиміна) і кінчається 1445—1446 рр. Широка редакція подає перед цим періодом оповідь про давню історію Литви і доводить виклад до 1505 р. Найхарактернішою ідеологічною рисою Литовсько-руського літопису є відстоювання інтересів Литовсько-руської державності.

З історичних перекладних творів відомі історичні біблійські книги, «Пленение Иерусалимское», «Палея», Хроніка Манасії; з

і природничо-географічних — «Христианская топография» Козьми Індикоплова.

Твори західно-європейської літератури представлені в літературі України до другої половини XVI ст. переважно повістярськими книгами.

Розвивалась в цей період також і усна народна творчість. Однією з найбільш поширених її форм була пісня. В одній чеській граматиці 1571 р., наприклад, вміщена українська пісня про Стефана воеводу, що утворилась, очевидно, ще в XV столітті.

Мистецтво на Україні в XIV, XV і в першій половині XVI ст. продовжувало в основному церковно-русько-візантійське мистецтво попередньої епохи. Найпомітніше виявилось це в живопису, хоча вплив Заходу на цю галузь мистецтва ставав усе помітнішим. Церковний живопис на Україні і в Білорусії був розвинутий досить високо. Відомі розписи костьолів навіть у Польщі, зроблені українськими і білоруськими живописцями на замовлення польських королів. На розвиток іконного живопису на Україні і в Білорусії значно впливав московський живопис, який стояв на досить високому рівні.

Головними архітектурними витворами цієї епохи були церкви й замки. Церковне будівництво використовувало візантійські форми церков, що збереглись від давніх часів, і запозичило нові форми на Афоні та в Молдавії. Певною мірою впливав на кам'яне будівництво, особливо на Західній Україні, також західно-європейський готичний стиль, а з XVI ст. — ренесанс.

Як і церкви, замки були здебільшого дерев'яні, хоч в цей період на Україні появляється і багато кам'яних (Кам'янець-Подільський, Львів, Луцьк, Острог і ін.). Замкового характеру надавали навіть церквам (наприклад, церква-замок у с. Сутківцях, на Поділлі). Замок у Києві був дерев'яний. Він був збудований литовськими князями на горі Киселівці і називався «литовським замком». В 1482 р. цей замок був цілком зруйнований кримським ханом Менглі-Гиреєм. Новий замок був збудований в першому десятилітті XVI віку.

З нечисленних творів скульптури того часу, що збереглись, найвидатнішим є монумент князя Острозького в головній церкві Києво-Печерської Лаври. Цей монумент визнають зразком ренесансу.

Отже, культурний розвиток України в XIV, XV і в першій половині XVI століття, не зважаючи на всі несприятливі політичні умови, не припинився, хоч темп його і був уповільнений. Україна перебуваючи під різними впливами, створювала свою оригінальну культуру, найтісніше зв'язану з культурами Білорусії і Великої Росії. Ця культура стала вихідним моментом дальшого культурного розвитку України в другій половині XVI і в першій половині XVII століття, коли, в зв'язку з боротьбою проти наступу шляхетської Польщі, на Україні посилюється культурний рух.

ГЛАВА V

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРотьБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI І В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. (від 60-х рр. XVI ст. до 40-х рр. XVII ст.)

1. ПАНУВАННЯ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩИ НА УКРАЇНІ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI СТ.

Посилення магнатсько-шляхетської диктатури на Україні в останній третині XVI ст. З Люблінською унією починається новий період в історії українського народу — період панування шляхетської Польщі над більшою частиною України. Загарбання Польщею Підляшшя, Волині, Брацлавщини і Київщини (з частиною Лівобережжя) відкрило польським феодалам широкі можливості для придбання володінь і в цих землях.

Особливо посилено ринула шляхта на територію Південно-Східної України — на Брацлавщину, Київщину, а з кінця XVI ст. — на Лівобережну Україну. На чолі цього колонізаційного руху стояли польські «можновладці» — Язловецькі, Замойські, Струсі, Сенявські, Калиновські, Жолкевські, Конецьпольські, Потоцькі і ін., які йшли сюди як з Галичини, Поділля, а також Волині (де вони укріпилися раніше), так і з власної Польщі. Озброєною рукою просувалися польські «можновладці» в глиб українських земель, захоплювали величезні володіння з селами та містами, поширювали фільварки, посилювали феодально-кріпосницький гніт селян, займали вищі уряди старост і воевод, будували численні замки й фортеці, як опорні пункти експлуатації і грабунку українських трудящих мас, прагнули покріпачити широкі шари козацтва, утискували міста, насаджували католицтво, по-хижацькому використовували природні багатства України.

Слідом за магнатами посувалась на Україну середня й дрібна шляхта, йшов єзуїт, католицький ксьондз, які освячували наступ польських феодалів. Дрібна й середня шляхта одержувала менші володіння та уряди, або виступала в ролі орендарів магнатських маєтків, корчом і т. д., а також в ролі фізичних магнатських слуг і агентів, які збагачувались грабунком і пригнобленням українських трудящих мас.

Одночасно з напливом польської шляхти, на Волині, Брацлав-

щині і Київщині поширювались польсько-шляхетське право й культура. Право Литовського Статуту поступово витіснялось польсько-шляхетським правом. Польська мова набувала значення офіційної мови поряд з мовою руською; на початку ж XVII ст. Литовський статут був виданий польською мовою.

Спочатку українська шляхта протестувала проти заміни руської мови польською в офіційно-канцелярському листуванні. Так, наприклад, київська шляхта подала в 1571 р. петицію королю, в якій домогалась збереження прав «руської» мови, гарантованих актом 1569 р. Брацлавська шляхта в 1576 р. виряджала до короля посольство, яке також просило, щоб усі листи з королівської канцелярії до них писались «руським письмом».

Поступово українська шляхта почала підпадати під вплив польської шляхетської культури і ополячуватися, намагаючись таким шляхом зміцнити своє становище в складі шляхетської Польщі.

Експансія польських магнатів на Україну не припинила дальшого росту латифундій українських магнатів — Острозьких, Заславських, Вишневецьких, Збараських, Сангушків, Корецьких та інших, які й до цього тримали в своїх руках величезні володіння, особливо на Волині. Побоюючись експансії польських магнатів, українські магнати ще з більшою енергією ринули на територію Південно-Східної України і, конкуруючи з польськими магнатами, продовжували захоплювати нові маєтності.

Зростання латифундій польських і українських магнатів в Південно-Східній Україні особливо збільшується після сеймової постанови 1590 р. про роздачу «пустель, що лежать за Білою Церквою» — величезної території України, яка фактично охоплювала обидва береги Дніпра. Згідно з цією постановою королю дозволялось дарувати «на вічність» заслуженим особам шляхетського стану «пустелі», «що не дають ніякої користі ні державної, ні приватної» («пустелями» тоді урядом звалися землі, ще не освоєні польським урядом і не захоплені магнатами, хоч би й заселені людністю).

В кінці XVI і на початку XVII стол. в Південно-Східній Україні появляются (як в наслідок королівських пожалувань, так і без них) величезні латифундії польських і українських магнатів — Струсів (в басейні Тікича), їх спадкоємців Калиновських (Уманщина), Конєцпольських (на Тясьміні), Жолкевських (Баришпольська волость на Альті, «пустеля Горошин» і басейн Сніпорада), Замойських (над Мураховою), Острозьких (Звягельська волость і ін.), Ружинських (на Раставиці), Корецьких (там же), Тишкевичів (Бердичівщина), Збараських (на Росі і південному Бузі), Вишневецьких (Посулля) і ін.

Ці латифундії мали нерідко казкові розміри. Так, Вінницькому і Брацлавському старості — польському магнатові Калиновському було даровано в 1609 р. «пустелю» Умань, що за вказівкою ревізорів була розташована між двома татарськими «шляхами», між ріками Удичем, Бугом, Синьою Водою, Ятранню і Рябанню. В

цей же період на Задніпров'ї, в басейні Сули, виникає величезна латифундія князів Вишневецьких.

Історія росту шляхетсько-магнатських володінь на Україні являє собою історію постійних феодальних воєн, що всім своїм тягарем падали на трудящі маси. Особливо вславились, як загарбники чужих земель, кн. Ружинські. Протягом багатьох років кн. Ружинські на чолі озброєних людей робили з Котельні наскоки на сусідні маєтки, вбивали й катували населення, випалювали села й приєднували до своїх володінь чужі землі з селянами.

Жахом віє від тієї страшної епопеї шляхетсько-магнатського насильства й кривавого розбою, що розцвів на Україні в умовах колонізації України польсько-шляхетськими окупантами. Недаром великий український поет Тарас Шевченко писав: «Якби розказати історію-правду про якого-небудь одного магната, то перелякати саме б пекло можна».

В розпорядження магнатів перейшли також всі нероздані і незахоплені королівські землі Південно-Східної України, що склали так звані староства. Староства являли собою звичайні «держави», тобто державні володіння, що віддавалися в довічне користування магнатам. Магнати розглядали староства виключно як джерело доходів і мали право відступати їх іншим особам, віддавати в оренду і т. д. Деякі магнати тримали в своїх руках по кілька староств. Так, кн. Януш Острозький на початку XVII ст. тримав у своїх руках староства Черкаське, Білоцерківське і Богуславське.

Всі магнати мали в своїх володіннях замки й укріплення з артилерією і військовими загонами, які використовувались ними для придушення народних мас, для розбійницьких воєн з іншими феодалами, для нападів на дрібну шляхту і для свавільних грабівницьких походів на сусідні країни. Вони утримували багаті двори, в яких численна шляхта виконувала різну службу.

Не дивлячись на те, що шляхтичі опускались часто до ролі магнатських слуг, вони пишались своїм шляхетством і з гонором підкреслювали: «Шляхтич в загороді рівний воеводі». Французький інженер Боплан, який перебував у 30—40-х рр. XVII ст. на службі у польського уряду, в своєму «Описі України» так характеризував польських шляхтичів: «Польське дворянство відзначається послужливістю і приниженістю перед вищими, як, наприклад, перед воеводами та іншими сановниками; воно люб'язне і запобігливе з рівними собі одноземцями, але нестерпно зухвале відносно нижчих».

В своїх володіннях магнати правили безконтрольно, не визнаючи над собою ніякої влади — уряду, сейму, короля.

В кінці XVI і на початку XVII ст. Південно-Східна Україна перетворилася в країну найкрупнішого феодального землеволодіння і необмеженого самовладдя групи магнатів — «королев'ят» (як їх називали), що нагадували колишніх удільних князів.

При цьому, в зв'язку з остаточним встановленням в цей період

необмеженої диктатури «дворянської демократії» і повним занепадом королівської влади в Польщі, гніт польських магнатів на Україні ставав особливо тяжким і нестерпним.

Польський престол здавна фактично був виборним. Але до 70-х років XVI століття королів обирали з однієї тільки династії Ягеллонів. Крім того, до останньої третини XVI століття перетворення Польщі в шляхетську республіку не привело ще до повного занепаду королівської влади. Період повного занепаду її починається в Польщі після смерті останнього з Ягеллонів, Сигізмунда II Августа, в 1572 році. Приблизно протягом року після смерті Сигізмунда II точилася боротьба за кандидатуру на королівський трон. Нарешті, в 1573 році польська шляхта обрала королем 23-літнього французького принца Генриха Валуа (брата французького короля Карла IX, при якому у Франції відбулась відома різня гугенотів католиками — «Варфоломійська ніч»). Намагаючись використати це обрання для підсилення свого панування, польська шляхта встановила принцип обрання короля поголовним голосуванням всієї шляхти і дістала від Генриха згоду на всі умови, які цілком обмежували його владу. Але Генрих Валуа недовго пробув королем: в 1574 році він втік у Францію, щоб зайняти королівський престол, який залишився вакантним після смерті його брата Карла IX.

В 1575 році польська шляхта обрала королем енергійного й розумного трансільванського князя Стефана Баторія. Він провів ряд реформ у військовій, судовій, адміністративній і фінансовій галузях і прагнув зміцнити королівську владу. Проте він потрапив на сильний опір шляхти. В 1586 році Стефан Баторій несподівано вмер. Після нього в 1587 році на польський престол був обраний шведський принц Сигізмунд Ваза, правління якого (до 1632 року) й було періодом остаточного занепаду королівської влади в Польщі.

Верховним органом влади в Речі Посполитій був вальний сейм. Проте, значення вального сейму поступово падало. Сейми часто розходилися, не прийнявши ніяких рішень через незгоду меншості з більшістю. Через це лишалося багато нерозв'язаних справ, так званих «рецесів», що з них іноді й починалися засідання наступних сеймів. Ухвалені ж сеймом постанови, так звані «конституції», виконувались погано або зовсім не виконувались. Наступний сейм нерідко знищував ці конституції і ухвалював нові, які часто також не виконувались.

Через занепад королівської влади та ослаблення значення вального сейму в Польщі уже з останньої третини XVI ст. починає розвиватися політична децентралізація, що супроводжувалась надзвичайним розширенням значення сеймиків. Число їх доходить до 70-ти і вони поступово одержують перевагу над сеймом: Польща фактично розпадається, таким чином, майже на самостійні півдержави на чолі з сеймиками.

З розвитком політичної децентралізації в Польщі виникли так

звані «конфедерації», що являли собою озброєні союзи шляхти. Конфедерація присвоювала собі права сейму і виносила свої рішення. Іноді виникало кілька конфедерацій, які вступали в боротьбу між собою і розоряли країну.

Неминучим наслідком остаточного встановлення необмеженої диктатури «дворянської демократії» і повного занепаду королівської влади в Польщі був розвиток шляхетської анархії. Польська шляхта уже при кінці XVI ст. прославляла цю анархію, говорячи, що «Польща тримається безладдям». Шляхетська анархія відбивалась дуже несприятливо на економічному розвитку і політичній моці Польщі.

Шляхта нещадно придушувала спроби міст звільнитися від феодалної залежності, всіляко прагнула підкорити розвиток ремесла і торгівлі своїм інтересам. Розвиток міст затримувався, гальмувалось зростання буржуазії, яка могла б стати соціальною опорою для королівської влади в її боротьбі проти шляхти-феодалів та сприяти політичній централізації, без якої був неможливий прогрес країни.

«Дворянською демократією» Польща прирікалась на економічну, соціальну і політичну відсталість. Тому, оцінюючи «дворянську демократію» в Польщі, Енгельс вказує, що вона являла собою «одну з найгрубших форм суспільства» (Ф. Енгельс, Крестьянская война в Германии, с. 66).

Остання третина XVI ст. була, проте, тільки початком політичної децентралізації в історії Польщі. Найбільш повного розвитку вона досягла лише в XVII—XVIII столітті, що, за визначенням Енгельса, і було власне епохою політичної децентралізації в Польщі. (Маркс и Энгельс, Соч., т. VI, сс. 370—371).

Треба підкреслити, що «дворянська демократія» була по суті завісою для панування найсильнішої економічно групи польської шляхти—магнатів. В міру розвитку політичної децентралізації і шляхетської анархії, магнати набували все більш вирішального значення в політичному житті країни. Шляхта ж по суті займала другорядні позиції і групувалась навколо окремих свавільних магнатів, служачи зряддям в їх руках.

Не дивлячись на початок децентралізації, шляхетська Польща в цей період була ще сильною державою, яка намагалась поглинути Україну і загрожувала Росії.

Дальше розширення фільваркового господарства і остаточне встановлення кріпосництва. Економічний розвиток України в цей період продовжувався, хоча шляхетська диктатура гальмувала його. Остання третина XVI ст. на Україні характеризується далішим ростом ремесла як по селах, так і в містах. Коли, приміром, в селах Красноставського повіту в 1565 р. було 38 ремісників, то в 1589 р. — уже 63.

Ще швидше росло міське ремесло. В 1565 р. в Галичі було 18 ремісників різних спеціальностей, в 1578—1589 рр. кількість їх збільшилась до 81.

Разом з кількісним ростом ремесла поглиблювалась його диференціація. У Володимирі, наприклад, обробка металів в 1585 р. була уже досить диференційована (ковалі, слюсарі, ливарники і т. д.).

Одночасно поширювався цеховий устрій. Цехи появляються в містах Київщини (в Києві цехи були уже й раніше), а з кінця XVI ст. і на Задніпров'ї.

Розвиток ремесла був одною з важливих причин росту міського населення. В документах останньої третини XVI ст. зустрічається також багато згадок про заснування нових міст. Ці міста засновувались здебільшого на території Південно-Східної України, чому сприяв приплив сюди втікачів селян і міських жителів з півночі й заходу України. В 1585 р. кн. Острозький одержав дозвіл заснувати в королівщині (на старому городищі) м. Переяслав; в 1589 р. також в королівщині засновується м. Чигирин; в 1591 р. Вишневецький засновує над р. Сулою (на старому городищі) м. Олександрів (Лубни) і на р. Удаї — м. Михайлів (Пирятин).

Зростання старих міст і заснування нових супроводжувалось дальшим поширенням магдебурзького права. В останній третині XVI ст. його одержують міста і містечка Київщини, особливо в маєтностях феодалів. З кінця ж XVI ст. магдебурзьке право починає поширюватися і на Задніпров'ї.

Разом з ростом міст розвивалась і внутрішня торгівля. Появляється ряд нових торгів, торжків і ярмарків, зокрема на Київщині і Задніпров'ї. Як і раніше, торги і ярмарки здебільшого обслуговували місцеві вузькі ринки, але великі ярмарки все більше притягували до себе купецтво різних земель України, а також іноземне.

Крім днів, коли відбувались торги й ярмарки, в містах і містечках розвивалась також постійна торгівля. Наприклад, в Кам'янці в 1565 р. було: торговців—29, суконщиків, що торгували дорогим сукном — 9; суконщиків, що торгували простим сукном — 14; шевців — 22; м'ясних крамниць — 9; пекарів — 56. В Луцьку купці-суконщики склали цех. Важливою галуззю міської торгівлі була торгівля пивом, медом, горілкою. За відомостями від середини XVI ст. в Києві було 58 корчом, в Луцьку — 68 шинкарів.

Поряд з дальшим розвитком внутрішньої торгівлі зростає і експорт продуктів сільського господарства — худоби, лісу, лісних продуктів і, особливо, хліба. Загальний експорт хліба з Гданська на 80-ті рр. XVI ст. досягає уже 50 тис. ластів, але в наступні десятиліття він зростає ще більше, доходючи до 100 і більше тис. ластів (ласт — хлібна міра від 16 до 33 гектолітрів).

Найбільше експортувалось хліба з західно-українських земель — Галичини й Волині. Проте, й райони Київщини, розташовані по сусідству з Волинню, також втягувались в експорт.

Розширення внутрішнього і особливо зовнішнього ринку, на

хліб і інші сільськогосподарські продукти стимулювало дальший ріст фільваркового господарства на Україні. Особливо швидко росли фільварки в шляхетських маєтках Галичини, Волині й Поділля. Коли «Устава на волоки» 1557 р. встановлювала відношення між фільварковою і селянською землею, як один до семи, то в останній чверті XVI ст. фільваркова земля становила на Волині й Поділлі коло однієї третини площі селянських земель. Ріст фільваркового господарства мав місце також у приватних маєтках північної Київщини.

Зростання фільваркового господарства виявлялося не тільки в розширенні посівної площі, але й в збільшенні кількості підприємств по обробці сировини (млини, гуральні, буди і т. д.). Фільваркові підприємства були в руках шляхти знаряддям для витискання додаткових зисків з селян, які повинні були молоти борошно на панських млинах і платити за це мірчук, купувати пиво й горілку по підвищених цінах в панських корчмах і т. д.

Фільваркове господарство в основі своїй було господарством феодальним. Розширення виробництва у фільварковому господарстві досягалось не шляхом певних капіталовкладень або технічних удосконалень, а в основному шляхом посилення експлуатації селян і хижацького використання природних багатств, що приводило до виснаження ґрунту, винищення лісів і т. п. Через таке хижацьке господарювання шляхти з останньої третини XVI століття на Україні особливо часто повторювались неврожаї, голод, епідемії, зокрема чума, що обрушувалися всім своїм тягарем на трудящі маси — руйнували остаточно їхнє господарство і сприяли ще більшому їх закабаленню.

Тим часом величезні зиски, що їх одержувала шляхта від маєтків, витрачались на розкішне життя, на нестримний розгул, на придбання речей комфорту, дорогого одягу, коштовних прикрас, срібного й золотого посуду, дорогої зброї, дорогих виїздів, на утримання численної челяді, на безперервні бенкети і т. д. В описах магнатського і шляхетського майна того часу вражає велика маса дорогого посуду, коштовної зброї, цілі склади дорогих матерій, одягу, килимів, хутра.

Розкіш і марнотратство польської шляхти викликали подив іноземців. Про обіди й бенкети польських панів Боплан пише: «Як найбагатші з них, так і менш заможні, приймають гостей занадто розкішно, не по своїх коштах; я можу ствердити безумовно, що їхні звичайні обіди значно перевершують достатком і різноманітністю наші урочисті бенкети, що даються у виключних випадках».

Ця безперервно зростаюча, ненаситна жадоба розкоші і насолоди і була головною причиною, яка штовхала шляхту на захоплення нових земель, розширення фільваркового господарства, обезземелення і посилення експлуатації селян.

Загарбання селянських земель під фільварки, що розгорнулось уже в першій і на початку другої половини XVI ст., набуває ще

більш широких розмірів. Так, за 20 років (в 60-х рр. по 80-ті рр. XVI ст.) площа селянських ланів на Волині скоротилась на 50—60%. Через це надзвичайно швидко росла кількість безземельних селян-загородників, халупників, коморників, підсусідків.

Поряд з обезземеленням селянства збільшувались натуральні й грошові повинності і, перш за все, панщина. Коли на початку другої половини XVI ст. середньою нормою в Галиччани була дводенна панщина на тиждень з половини лану, або 4 дні з лану, то на кінець XVI ст. вона зростає до 3-х днів з півланового господарства або 6 днів з лану. Часто пани примушували селян відбувати й щоденну панщину; крім того, шляхта вимагала від селян ще різних додаткових робіт: шарварків, толок, гвалтів і т. д.

На Волині середньою нормою панщини при кінці XVI ст. для волочного господарства була 2—3-денна панщина на тиждень. Крім панщини, селяни повинні були давати панові курей, яйця і інші продукти, платити грошову данину, а також додаткові побори: «горіхове» замість горіхів, «сторожове» замість сторожі натурою і інші.

В кінці XVI ст. і на початку XVII ст. росла панщина також в північно-західній частині Київщини. Коли в другій половині XVI століття панщина обмежувалась тут кількома днями на рік, то на початку XVI ст. вона доходить по деяких маєтках до кількох днів на тиждень з господарства.

На Брацлавщині і Подніпров'ї в кінці XVI і на початку XVII століття селяни здебільшого сиділи ще «на слободах», або «на волі», жодних повинностей не несли, або ж платили невеликі грошові й натуральні побори. В наслідок, поперше, недостачі робочої сили в цих районах і конкуренції між шляхтичами за робочих рук, подруге, в силу постійних нападів татар, що руйнували селянське господарство, і потрете, через уперту боротьбу селян проти наступу шляхти, строки «волі» досягли тут до 20, 30, а іноді й до 40 років. Звичайно, в жодній мірі не можна ідеалізувати цю «волю», як роблять польські великодержавні історики, затушовуючи експлуатацію і грабїж селян шляхтою. В умовах розгортання наступу шляхти на територію Південно-Східної України ліквідація «слобід» була звичайним явищем.

Крім повинностей на користь своїх панів, селяни мусили платити подимне державі (розмір подимного визначався постановою сейму), десятину на користь католицької або православної церкви, а також терпіти весь тягар постоїв польських військ, що безупинно грабували й мучили населення, особливо під час затримки виплати їм утримання урядом, а невіплата грошей війську була в Польщі явищем майже постійним.

Зростання феодальних повинностей, і, особливо, панщини супроводжувалось посиленням закріпачення селян, бо «там, де існувала панщина, — зазначає К. Маркс, — вона рідко виникала з кріпосного стану, навпаки, звичайно кріпосний стан виникав з панщини» (К. Маркс, Капітал, т. I, 1937, с. 260):

В останній третині XVI століття кріпосництво на Україні набуло надзвичайно жорстоких і суворих форм, майже нічим не відрізняючись від рабства. Артикули короля Генриха Валуа (Генрихівські артикули) 1573 р. і 3-й Литовський Статут 1588 р. остаточно оформляли кріпосне право на селян. Селяни втратили будь-яке право самостійно виступати на суді. Як раніше рабам, їм заборонялось Статутом свідчити як за, так і проти своїх панів.

Разом з тим відбувалось дальше обмеження права виходу «похожого» селянства. Коли за Статутом 1566 р. похожий міг вийти, одробивши панові стільки років, скільки просидів на волі, то за Статутом 1588 р. похожий, посидівши 10 років у маєтку одного і того ж пана, переходив до категорії «отчинних непохожих людей». Щоб піти від феодала, для селянства залишався тепер єдиний шлях — утеча. Проте, і тут Статут 1588 р. приходив на допомогу панові, надаючи йому право протягом 10 років розшукувати своїх селян-утікачів.

Статут 1588 р. остаточно звів усі розряди селян до одного розряду — кріпаків. Селяни — слуги (боляри-панцерні й путні) тепер прямо залічувались до розряду отчинних людей. До розряду кріпаків залічувались і невільники.

Таким чином, селянин опинився в повній залежності від феодала, втративши будь-яку можливість розпоряджатися своєю особою. Коли селянин міг відійти, то лише з дозволу свого пана. Влада феодала над селянином була необмеженою. В королівських маєтках селянин, правда, міг скаржитися на урядників до королівського суду; проте, це, звичайно, не давало для селян позитивних результатів.

Разом з установленням особистої залежності у селянина було відібрано право розпоряджатися своїм майном. Статутове законодавство знищило право селян заповідати в спадщину рухоме майно і відчужувати в який би то не було спосіб землі без дозволу поміщика.

Пограбований, жорстоко експлуатований, абсолютно безправний, перетворений фактично в раба, селянин був об'єктом постійних знущань, катувань і звірячих розправ з боку шляхти. Шляхта гвалтувала жінок і дочок селян, заковувала селян в кайдани, кидала їх в тюрми, вішала, садила на палі, четвертувала, відрізувала їм вуха, носи, одрубувала голови, руки, ноги, пальці, спалювала їх на огні, катувала розпеченим залізом.

Шляхтич міг безкарно позбавити селянина життя. «Немає держави, — пише навіть сучасник — єзуїт П. Скарга, — де б піддані і хлібороби були так пригнічені, як у нас під безмежною владою шляхти. Розгніваний землянин або королівський староста не тільки відбере у бідного хлопа все, що у нього є, але й самого вб'є, коли схоче і як схоче, і за те ні від кого слова поганого не потерпить».

Найжорстокіша експлуатація і безмежний грабіж українського

селянства під п'ятою шляхетської Польщі посилювались ще й національно-релігійним гнітом. Польська шляхта і католицьке духівництво здійснювали на Україні політику примусової полонізації і католичення, яка своїм вістрям була спрямована проти народних мас. Коли польський селянин був для польського шляхтича лише «бидлом» (скотиною), «собакою», то ще з більшим презирством і ненавистю ставився польський пан до селянина українського. Він переслідував українську мову і православну релігію, накладав на українських селян штрафи і податки за відправлення православного культу, примушував їх ополячуватися, скатоличуватися.

Національно-релігійне гноблення українського селянства польською католицькою шляхтою встановилося спочатку в західно-українських землях. З останньої ж третини XVI, а особливо з кінця XVI і початку XVII ст. воно поширюється і в інших українських землях. «В XVI столітті, — говорить Енгельс, — коли в Польщі панували єзуїти, православних руських (білоруських і українських — К. Г.) підданих Польщі примушували переходити в римську церкву» (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. том XVI, ч. II, с. 11).

У відповідь на посилення кріпосницького гніту боротьба селян проти польської й української шляхти, що охоронялась і захищалась польським урядом, швидко росла, набувала в 70—80-х роках XVI ст. масових розмірів, гострішого характеру, різноманітніших форм і охоплювала більш широкую територію. Виступаючи все активніше проти шляхти, селянство боролось за повне знищення кріпосництва, за право бути вільними виробниками-землевласниками. Разом з тим українське селянство боролось за знищення національно-релігійного гніту, носієм якого був польський шляхтич-кріпосник.

Поширеною формою боротьби селян в королівщинах і в цей період були скарги селян королю на посилення експлуатації їх старостами й державцями.

Дуже великих розмірів набувають в цей час відмови селян виконувати феодалні повинності. Сильний опір чинили селяни проведенню волочної поміри, яку в останній третині XVI століття феодали починають запроваджувати і в північній частині Київського воєводства.

Поширеною формою селянської боротьби стають підпали шляхетських маєтків. Частішає розправа селян над шляхтичами, їхніми урядниками і орендарями. Появилось багато селянських ватаг, які робили напади на шляхту. В офіціальних документах ці селяни-повстанці зветься «зłodіями». Так, під 1579 р. в джерелах згадуються «найславніші зłodії Карачура, Крадзва і Ракошик, яких імена славні по всім Поділлі».

Борючись проти своїх панів, селяни виступали і проти польських окупантських військ. Так, в 1584 р. селяни містечка Берез-

ного на Волині, «збунтувавшись», побили і втопили шляхтича-товариша хоругви жовнірів, які були на лостої (мали «приставство») в селі Хслопах і містечку Березному. Узнавши про це, кілька жовнірів з пахолками (слугами) рушили до Березного. Проте, селяни зібрались «о килка сот человека з ручницами, з луками, з рогатинами й з іншими бронями, войне належачими», перегородили їм дорогу в с. Холспах, стріляли по них «з ружьев и луков», при чому поранили кількох пахолків і до Березного «через село Холопы ехать не дпустили».

Масового характеру набувають в цей період втечі селян з Галичини і, особливо, з Волині на територію Південно-Східної України. Заможні селяни тікали з своїми наймитами. Часто тікало все населення якогось села або містечка. Втечі селян стали настільки звичайним явищем, що їх спеціально передбачали в орендних контрактах і в заставних актах. Польсько-литовські сейми в цілому ряді конституцій (1578, 1581, 1611, 1613, 1626, 1635, 1638, 1641 та інших років) намагались припинити втечу селян різними репресивними заходами.

Саме ці втікачі заселили і господарськи розвинули Південно-Східну Україну, а не польські пани, як твердять польські історики (О. Яблонський і ін.). Заселяючи Південно-Східну Україну, український народ захищав її від татарських набігів і вів боротьбу з польською агресією, що насувалася з заходу і півночі на південь і схід.

Уже на початку 80-х рр. XVI ст. антишляхетський рух на Україні вилився в дуже серйозну загрозу для шляхти і польського уряду. Недаром сейм 1580 р. прийняв спеціальну постанову про боротьбу з «свавільними людьми» «на Україні Руській, Київській, Волинській, Подільській, Брацлавській». Постанова надавала старостам, князям, панам, рицарям, шляхті право «ловити» і «на горло карати» свавільних людей нешляхетського роду («плебеїв»).

Класові протиріччя і національно-релігійний гніт в містах України. Поряд з посиленням експлуатації селянства польська і українська шляхта в останній третині XVI ст. посилювала також натиск на міське населення, як в приватних, так і в королівських містах, в тому числі і в містах, що користувались магдебурзьким правом. Сваюля старост і воевод в королівських містах набуває надзвичайно широких розмірів. В 1578 р. київські міщани скаржилися королю на воеводу кн. К. Островського, який всіх цехових ремісників «с послушенства, повинности и присуду местского... выймуеть, а в присуд и послушенство замкове вряду своего воеводского притягаючи, его милость сам и наместники его тамошние работы непомерные на них вкладають, дармо на себя робити велеть, подачки неслушные... повинности и пошлины невыкльые на них витягають, до везенья безвинне сажают и трудности задають».

Посилення натиску феодалів на міське населення вело до загострення суперечностей між міським населенням і феодалами. Поряд з цим, в зв'язку з дальшим розвитком торгівлі і ремесла глибоко диференціація міського населення, особливо в великих містах — Львові, Кам'янці, Луцьку, Києві і ін. Купецько-лихварська верхівка в цих містах ще більш різко відокремилась від інших груп міщанства і становила групу міської аристократії, патриціат, що включав в себе кілька найбагатших рєдин.

Джерелом росту міської аристократії була внутрішня і зовнішня торгівля, лихварські операції, відкупи мит, оренда маєтків, фільварків або скремих доходних галузей маєтків — млинів, корчом, ставків, гуралень, лісів і т. д.

Найчисленнішою і найбагатшою була аристократія у Львові, тодішньому крупному економічному центрі на Україні. То були родини: Шельців-Вольфовичів, Шарфенбергерів-Острогурських, Домагаличів, Корняктів і ін., які розбагатіли, головним чином, в другій половині XVI ст.

Значною і багатою була купецько-лихварська верхівка в Києві, де вона утворилась з місцевих українських та іноземних купців. Серед аристократичних рєдин Києва можна відмітити: Малешковичів, Мефодсвичів, Балик, Булиг, Ходик.

Інтереси міської аристократії були тісно зв'язані з кріпосницькою системою і, зокрема, через відкупи мит і оренду маєтків. Виступаючи в ролі митників, аристократи тим самим підтримували цю феодально-фіскальну систему, яка сковувала торгівлю і гальмувала її розвиток. Ще дужче аристократія зв'язувалась своїми інтересами з кріпосницькою системою, виступаючи в ролі орендарів маєтків. До орендаря переходили всі права феодала у відношенні кріпаків-селян, до права смертної кари включно. Намагаючись повернути собі орендну плату і одержати найбільші прибутки, орендар надмірно посилював експлуатацію і грабїж селянства. Тому документи того часу часто вказують, що орендар своїм господарюванням перетворив маєток в «аравійську пустелю».

Міська аристократія великих міст України була, як і в Західній Європі того часу, кастою, «що оточила себе всілякими привілеями і тісно згуртованою родинними зв'язками і спільними інтересами» (Ф. Енгельс, Крестьянская война в Германии, с. 26).

Використовуючи фінансово-економічні і адміністративні засоби, аристократія захопила в свої руки міське управління. Всі міські посади — вїйтів (де вони були виборні), райців, лавників, бурмістрів були в руках представників аристократії. Міський магістрат поповнювався через кооптацію. Аристократичні родини, як і на Заході, «не тільки відали міськими прибутками, але й споживали їх. Сильні своїм багатством, своїм традиційним, визнаним... становищем аристократів, вони всіма способами експлуатували як міську общину, так і підвладних місту селян» (Ф. Енгельс, Крестьянская война в Германии, сс. 25—26).

Яскраво характеризує панування і сваволю міської аристократії в Львові скарга львівських цехів королю в 1578 р. Всім містом, — писали вони, — заправляє майже одна родина. Всі райці — родичі між собою. Бурмістром — Вольф-Шольц, його син — війтом, зяті — файцями, сини — лавниками, решта посад зайнята кандидатами в зяті. В діловодстві немає жодного контролю, рахунки фальшиві і т. д. Таким чином родина Шольців і їх родичі являли собою олігархічну групу всередині самої аристократії Львова.

Другу групу міського населення складало заможне міщанство — бюргерство: багаті й середні купці, дрібні торговці й цехові майстри. Заможне міщанство, бюргерство, було в опозиції до аристократії. Незадоволене пануванням останньої, воно вимагало обмеження її сваволі, домагалось контролю над міським самоуправлінням і участі в ньому. В ряді міст (Львів, Кам'янець і ін.) бюргерство добилось утворення свого органу — колегії, або ради мужів, що складалась з 30—40 членів, обраних здебільшого на все життя з числа купців і привілейованих цехових ремісників. Рада мужів була контрольним органом над міським самоуправлінням, претендувала на керівництво всім життям міста і вела за це боротьбу з магістратом.

В своїх виступах проти аристократії і шляхти бюргерство використовувало міську бідноту. Проте, класові протиріччя між міською біднотою і бюргерством, яке було також гнобителем міської бідноти, перешкоджали. Їхнім спільним виступам проти аристократії й шляхти.

Аристократія і бюргерство, як відособлені групи міщанства, існували тільки в найбільших містах. В більшості ж українських міст міська верхівка не була диференційована. Це стосується особливо південно-східних міст України, в яких через слабкий розвиток торгівлі і ремесла заможне міщанство росло повільно і тому диференціація міського населення в цілому була розвинута слабо. В цих містах і протиріччя між заможним міщанством та міською біднотою були менш розвинуті, що сприяло виступам заможного міщанства й міської бідноти проти шляхти.

Третьою групою міського населення України була міська біднота, плебейство, що складалась з невеликого числа підмайстрів, позацехових ремісників (партачів), наймитів, городників, комірників і гультяїв. Городники й комірники в містах були аналогічні городникам і комірникам в селах. Гультяї являли неосілий бродячий елемент, що добував собі засоби до існування поденною роботою, найманням на військову службу до феодалів, жебрацтвом і т. п., але більша частина їх козачилась і поповнювала ряди козацької голоти.

Своїм становищем і інтересами міська біднота на Україні була тісно зв'язана з селянством і в масі по суті нічим не відрізнялась від нього. Навіть гультяї, що нагадували своїм становищем західно-європейських люмпен-пролетарів, не були ще соціально-де-

класовані і мали в більшій мірі, ніж західно-європейські люмпен-пролетарі «здорову селянську природу» (Ф. Енгельс, Крестьянская война в Германии, с. 27).

Під час великих селянських повстань рух міської бідноти підкорявся селянським рухам, вона разом з селянством складала єдиний клас, що боровся за повне знищення кріпосництва.

В умовах панування шляхетської Польщі на Україні класові протиріччя в містах загострювались і ускладнялись моментами національно-релігійної боротьби. Намагаючись перетворити українські міста в опорні пункти своєї влади на Україні, польська шляхта сприяла зміцненню в українських містах позицій католицьких польських і німецьких купців та ремісників.

Перш за все польське міщанство укріпилось в містах Галичини. Ця іноземна католицька міська верхівка з допомогою польської шляхти і католицького духовництва утискала українське православне міщанство, усуваючи його від торгівлі і ремесла. В наслідок цих утисків, як підкреслює скарга львівських міщан на початку XVII ст., по деяких цехах «народ руський уже звівся», а до тих цехів, де майстри і учні українці ще були, нових не приймали, а старих виключали під різними приводами: «Утяжени естесмо мы, народ руский, от народа полского ярмом над египетскую неволю» — заявляло львівське українське міщанство на початку XVII ст., — «же нас леч без меча, але гордей неж мечем с потомств выгубляют, заборонивши нам пожитков и ремесл, обходов вшеляких, чим бы толко человек жив быти могл, того не волен русия на прирсжоной земли своей руской уживати в том руском Лвове».

Після Люблінської унії 1569 р. починається приплив польського міщанства в міста Волині, Брацлавщини і Київщини.

В зв'язку з посиленням натиску феодалів на міста, боротьба міського населення проти феодалів і, особливо, проти старост та воевод в королівських містах надзвичайно загострюється і ширшає. На кінець 80-х і початок 90-х років XVI ст. в цю боротьбу втягуються майже всі королівські міста, хоча виступи ці були ізольовані один від одного.

Із міських повстань останньої третини XVI ст. (до селянсько-козацьких повстань 1591—1596 рр.) особливо великих розмірів і упертого характеру набрало повстання в Білій Церкві 1590 р. Біла Церква була в цей час у довічному держанні київського воеводи кн. В.-К. Острозького. В 1589 р. міщани Білої Церкви виклопотали собі від короля Сигізмунда III привілей на магдебурзьке право. Одержавши привілей, білоцерківські міщани почали боротьбу проти кн. Острозького і шляхти, домагаючись повністю звільнитися від феодальної залежності. Білоцерківці, як розповідає королівський лист, «бунтуючися далее против воеводы его милости, о помочь себе до иных мест украинных писали».

Король послав у Білу Церкву свого посланця з листом до міщан, наказуючи їм «привернути» Острозькому «юрисдикцію». Бі-

білоцерківці відмовились, проте, підкоритися королівському наказові. Король скасував свій привілей на магдебурзьке право Білій Церкві, знову надіславши наказ міщанам повернутися під юрисдикцію кн. Острозького. Білоцерківці і на цей раз не підкорилися і вчинили озброєний опір Острозькому і королівським комісарам, зібравши кілька тисяч «людей свавільних.»

Король покликав білоцерківських міщан за відмову виконувати його накази і за озброєний виступ до суду. Проте, білоцерківці не явилися в суд і не надіслали своїх уповисважених. Тоді, в квітні 1590 р. було оголошено заочний вирок: призвідців виступу — «особы тые, которые поводом и причиною тых речей были» — ухвалено було стратити, при чому виконання вироку доручалось місцевим старостам разом з «шляхтсцю поветовою воеводства Киевского».

Ріст козацтва. Запорізька Січ. Остання третина XVI століття була періодом дуже інтенсивного кількісного росту і територіального поширення козацтва. Обумовлювалось це, головним чином, посиленням кріпосницького гніту, що викликало масове втікання селян з Галачини, Побужжя, Волині, західного Поділля, Полісся, північно-західної Київщини на територію східного Поділля, північно-східної Брацлавщини (басейн Південного Буга), Подніпров'я. Показувались також українські міщани й шляхтичі, незадоволені своїм становищем. В останній третині XVI і на початку XVII століття Південно-Східна Україна вкривається значною кількістю сіл, містечок з масою вільного покозаченого населення.

Формування осілого козацтва було пов'язане з ростом козацького землеволодіння, яке зародилось уже в першій половині XVI століття. Найбільше земель зосереджували в своїх руках заможні козаки, які володіли уходами, пасіками й хуторами і вели своє господарство руками козацької голоти, наймитів і підсусідків (економічно-залежних від них селян).

В руках верхівки заможного козацтва, яка походила нерідко з шляхти, часто зосереджувались великі земельні володіння, що своїми розмірами часом не поступались перед середніми шляхетськими володіннями. Прагнучи створити собі з козацької верхівки опору серед козацтва, польський уряд дарував їй земельні володіння. Зростанню заможного козацтва в значній мірі сприяло лихварство, яким воно облутувало козацьку голоту, а також селян.

Господарство заможного козацтва виявляло феодальні тенденції розвитку: закабальюючи поступово наймитів і підсусідків, заможний козак прагнув перейти до експлуатації феодально-залежних селян. Деякі з заможних козаків уже в цей час мали феодально-залежних селян і перетворювались в справжніх феодалів, хоч і не користувалися шляхетськими правами.

Ріст козацтва являв собою велику небезпеку для шляхетства

Польсько-Литовської держави. Поперше, поюзачення маси селянства позбавляло шляхту робочих рук і збільшувало кількість «непослушного», «свавільного», населення, яке виступало проти шляхти. Подруге, козацькі походи на татарські й турецькі землі загострювали відносини Польщі з Туреччиною і Кримом. В цих умовах польсько-литовський уряд вирішив здійснити свій старий проект: взяти найбільш заможних козаків на державну службу, наділити їх деякими привілеями, використати їх для приборкання козацького «свавільля» і для захисту кордонів від татар.

В 1570 р. польський король Сигізмунд II Август наказав коронному гетьману (головнокомандуючому польською армією) Ю. Язловецькому взяти частину козаків на державну службу. Язловецький наwerbував з козаків невеликий загін у 300 чоловік. Ці козаки одержували платню, були виключені з юрисдикції старост і інших властей і підпорядковані призначеному урядом «старшому і судді» (це був офіційний титул козацьких ватажків. Неофіційно вони титулувались гетьманами. Офіційно титул гетьмана польським урядом був уперше визнаний за Хмельницьким в 1649 р.). Владі козацького старшого повинно було коритися не тільки служиле, «реєстрове» козацтво (служиле козацтво вписувалось в спеціальні урядові реєстри і одержало через те назву реєстрового козацтва), а й усе «низове» козацтво («Низом» звалась місцевість по нижній течії Дніпра за порогами. По цій місцевості низові козаки звались також запорізькими).

Проте, у козацького старшого не було достатньої сили, щоб тримати в своїх руках всю козацьку масу. Влада старшого фактично поширювалась тільки на служиле козацтво. Щодо неслужилого козацтва, то воно утворювало самостійні виборні органи козацької влади і юрисдикції, які уже до того почали виникати на волості. (Козаки, що жили по хуторах, селах й містах на Подніпров'ї, звались, відмінно від низових, запорізьких козаків, козаками «волосними», або «городовими», хоча спочатку різниці між «низовими» і «волосними» козаками не було).

Отже, утворення урядом реєстрового козацтва не досягло своєї мети. Загін козаків з 300 чоловік не міг припинити козацького «свавільля». Козацькі напади на татар і на інші землі підвладні Туреччині, особливо Молдавію, продовжувались.

Серед козацтва в цей час появляється ряд осіб, які організували походи проти татар і турків. В 1574 році відбувся похід козаків на чолі з подільським шляхтичем Іваном Сверчовським у Молдавію (на допомогу одному з претендентів на молдавський престол Івані). В 1575—1577 роках козаки на чолі з князем Богданом Ружинським зробили кілька походів на Крим. В 1577 р. відбувся новий похід козаків на чолі з Іваном Підковою (претендентом на молдавський престол) і «гетьманом» Шахом у Молдавію. У відповідь на ці походи татари напали на Україну, а турецький султан вимагав від польського уряду приборкати коза-

ків, вивести їх з «Низу», радячи взяти на службу «преднейших из них» (тобто значніших, більш заможних), а решту знищити.

Під впливом зростання козацького «свавілля» і вимог Туреччини новий польський король Стефан Баторій в 1578 р. взяв на службу новий полк козаків у 500 чол., а для приборкання нереестрових козаків видав низку суворих наказів.

Організуючи реєстрове козацтво, польський уряд звільняв його від влади і юрисдикції старост і підкоряв владі і юрисдикції козацького старшого, а також платив цьому козацтву утримання. Одержуючи плату, реєстровий козак повинен був сам споряджатися на війну. Проте, реєстрове козацтво не могло задовольнитися лише звільненням від влади старост і одержанням платні. Головним джерелом засобів існування і збагачення у реєстрових козаків було не королівське утримання, а землеволодіння і пов'язані з ним промисли. Тому, поряд із звільненням від влади й юрисдикції старост, головним прагненням реєстрового козацтва було здобути майнові права. Король Стефан Баторій примушений був визнати ці права за реєстровим козацтвом. В 1582 р., у відповідь на скаргу козаків про те, що місцеві урядники порушують їхні інтереси і права, король спеціальним листом в формі інструкції забороняв місцевим урядникам—старостам і ін. підпорядковувати своїй юрисдикції козаків, а також обкладати їх податками та забирати майно померлих козаків (так звану «одумерщину»), яке повинно було переходити в спадщину до родичів померлих козаків. Але й це повністю не задовольняло козацтво. Воно прагнуло розширити свої права і привілеї, здобути право вільної торгівлі, рибної ловлі, звіриних промислів, гуральництва і т. д.

Суворі розпорядження Стефана Баторія не припинили козацького «свавілля», а набраний ним у 1578 р. полк розпався з закінченням війни з Московською державою в 1579—1582 рр. Тому в 1583 р. польський уряд примушений був набрати новий полк козаків з 600 чол. Після 1583 р. набори козаків робились не раз.

Проте козацьке «свавілля» не припинялось. Козацькі походи на татарські й турецькі землі продовжувались, набравши великих розмірів у 80-х рр. XVI ст. Найбільший похід козаки вчинили в 1589 р., спустошивши Очаків, Білгород, Тешню, а в Криму — Козлов. Цей похід загрожував Польщі війною з Туреччиною.

Козацькі походи, набуваючи все більшої сили і завдаючи все більш відчутних ударів Туреччині і її васалові Криму, відіграли велику роль в обороні від султанської Туреччини не тільки України, але й інших європейських країн, бо турецьке нашествя XV—XVII ст., як і татарське нашествя XVIII ст., «загрожувало всьому європейському розвитку» (К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. VII, с. 276).

У відповідь на наступ магнатів і шляхти на територію Південно-Східної України козацтво створює в другій половині XVI ст. за дніпровськими порогами, за межами панування шляхетської

Речі Посполитої, свій центр — Запорізьку Січ (від слова засіка, укріплення).

На початку 80-х рр. XVI століття Запорізька Січ містилася на острові Томаківці, а в 1594 р. — на Базавлуді.

За свідченням посла німецького імператора — Е. Ляссоти, який їздив на Запоріжжя в 1594 р, щоб найняти запорожців на службу до імператора і схилити їх на похід проти татар, запорізьке козацтво складалося з заможних козаків — «мисливців або власників човнів» і голоти — «простого народу, що зветься у них черню».

Заможні козаки постачали голоті зброю, знаряддя праці, одягу, борошно, сіль і інші продукти, що ввозились на Запоріжжя, а за це забирали собі частину продуктів уходництва і воєнної здобичі.

Значну частину козацтва, зокрема на Запоріжжі, складали так звані пахолки, хлоп'ята, молодики, слуги, або джури. В думках джура виступає як слуга, зброєносець свого пана-козака. Один з сучасників — Старовольський називає джур «новиками». Він означає, що на Запоріжжі, крім повноправних козаків, були ще й неповноправні — «новики». Перші три роки перебування в Січі вони не брали участі в деяких нарадах і, як правило, не допускались до участі в виборах старшини. Кожний отаман — десятник мав у своєму розпорядженні, крім дев'яти старих вояк — «товаришів», від 30 до 50 новиків, які виконували роль слуг. Він поводився з ними, як повний хазяїн, особливо в боях. За всяку провину вони «зносять від своїх отаманів тяжкі кари».

В Запорізькій Січі уже в перші десятиліття її існування відбувалась гостра боротьба між старшиною і голотою. Про це згадується, наприклад, в щоденнику Ляссоти. Коли був прочитаний лист німецького імператора, привезений Ляссотою, козаки розділилися на два кола — «старшини» і «черні». «Після довгих нарад — розповідає Ляссота, — чернь, нарешті, звичайними вигуками висловила свою згоду вступити на службу його імператорської величності, в знак чого кидали вгору шапки». Потім «натовп кинувся до другого кола — старшини, загрожуючи кинути в воду і втопити кожного, хто буде проти цієї думки». Старшина змушена була погодитися з постановою «черні, такої сильної і могутньої, коли вона розлютиться». Проте, боротьба тривала ще кілька днів, поки козацька старшина не добилась, нарешті, постанови в своєму дусі.

Січі підкорялось не тільки козацтво Низу, а й те козацьке населення, що «сиділо по містах і селах, але залічувало себе до запорожців» (Ляссота).

Військова організація козацтва була така: все козацтво розподілялося на полки, в кількості по 500 чоловік. Полки поділялись на сотні, а сотні — на десятки (курені). Полками командували полковники, сотнями — сотники, а десятками — отамани. В міру дальшого розвитку козацтва, на Січі появились уряди: обозного (завідував артилерією), писаря (завідував канцелярією козацького

війська). Козацтво в цілому очолювалось виборним гетьманом, який офіційно звався старшим. При гетьмані були осавули, обов'язком яких було також скликати козаків на раду. Крім того, в козацькому війську були прапороносці, трубачі, сурмачі, довбуші.

Характеризуючи політичний лад Запорізької Січі, К. Маркс називає її «християнською козацькою республікою» («Хронологические выписки К. Маркса по Истории России», ж., «Пролетарская революция», № 3. Политиздат при ЦК ВКП(б), 1940, с. 139), підкреслюючи словом «республіка» наявність виборної влади в козаків.

Запорізьке козацтво було порівняно добре озброєне. В Січі були гармати. Головною зброєю козаків були рушниця й шаблі. Крім того, вживались короткі списи й луки. У війні на суходолі особливе мистецтво й відвагу козаки виявили в бою табором. Як свідчать сучасники, козаки дуже влучно стріляли з рушниць. Уміло воювали козаки також на морі. Флот їхній складався з човнів, які звалися чайками, або байдаками. Кожна чайка вміщала 50—70 козаків.

Основну масу запорізьких козаків складало українське населення. Жінки в Січ не допускалися.

Сучасники малюють козаків як людей сильних, витривалих, незломних в походах, хоробрих і відважних в боях. За словами Боплана, козаки під час бою зневажали смерть і більшість з них умирала на полі честі.

Запорізька Січ відіграла велику роль в боротьбі українського народу проти шляхетської Польщі, ставши організаційним центром цієї боротьби. Запорізька Січ висувала проводирів і давала найактивніші, по-військовому організовані кадри, що ставали ядром повстанців.

Козацтво гостро відчувало наступ магнатів і шляхти на територію Південно-Східної України. Цей наступ загрожував не тільки козацьким масам, але й заможному козацтву, в тому числі й реєстровому. Магнати і шляхта прагнули повернути козацьку масу в кріпосний стан, захоплювали козацькі землі й майно і весь час порушували права реєстрового козацтва. Навіть спеціальні королівські дарування, або підтвердження на маєтності, одержувані іноді козацькою старшиною, не гарантували їй добра. Все це робило неминучим виступ всього козацтва проти магнатів і шляхти, проти панування шляхетської Польщі.

В соціальному характері виступів козацької маси і заможного козацтва, не дивлячись на певну спільність їхніх інтересів в боротьбі проти шляхти і магнатів, були й суперечності. Козацька маса разом з селянством боролась за знищення кріпосництва, заможне ж козацтво боролось перш за все за своє місце в феодално-кріпосницькій системі, за забезпечення свого господарського розвитку правами і привілеями, за обмеження панування шляхетства.

Тому заможне козацтво, виступаючи разом з козацькою та се-

лянською масою проти магнатів і шляхти, нерідко йшло на компроміс з ними за рахунок козацько-селянських мас.

Виступи козацтва, об'єднуючи навколо себе інші шари українського народу, перетворювались на масові визвольні рухи.

Перші виступи козацтва проти магнатів, шляхти й польського уряду починаються в 80-х роках XVI ст. В 1585 р. обурена запорізька козацька голота «замордувала й утопила» королівського посла Глембоцького, який прибув на Січ з вимогою підкоритися наказам королівського уряду. Запорізька старшина на чолі з гетьманом — князем Михайлом Ружинським, схопила 11 козаків і видала їх польському урядові. В 1587 р. Лук'ян Чернинський, «який каже себе гетьманом звати», зібравши «козаков немало і хлопів простих», розгромив містечко Кодню (коло Житомира), що належало пану Тишкевичу-Логойському. Особливо посилюється боротьба козацтва проти шляхти з кінця 80-х і на початку 90-х рр. XVI століття.

В цих умовах польський уряд знову вирішив використати старий засіб — провести новий набір козаків і почав у 1590 році організацію козацького полку на 1000 чоловік, який повинен був приборкати «свавілля українське». Одночасно польський уряд наказав нікого не пропускати на Низ і не впускати в міста й містечка людей, що приходять з Низу.

2. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ НА УКРАЇНІ В 1590-Х РОКАХ. БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ 1596 Р.

Козацько-селянське повстання в 1591—1593 рр. Всі заходи польського уряду, спрямовані на придушення «українського свавілля», не досягли своєї мети. Маса селянства продовжувала козачитися. Кількість козацтва збільшувалась, козацька територія розширялась, а одночасно зростав і селянсько-козацький рух проти шляхти. В кінці 1591 і на початку 1592 р. цей рух переріс у велике козацько-селянське повстання.

Ватажком цього повстання був гетьман реєстрового козацтва Криштоф Косинський, який походив, очевидно, з шляхтичів. В 1590 р. він, разом з іншими представниками козацької старшини, одержав від короля пожалування на маєток Рокитне на Білоцерківщині. Але на ці землі пред'явив претензії кн. Януш Острозький (син В.-К. Острозького) староста білоцерківський, і домогся на них грамоти від короля. Тоді Косинський з іншою козацькою старшиною, на чолі реєстровців, в кінці 1591 р. виступив проти Острозького.

Для придушення повстання король Сигізмунд III на початку 1592 р. призначив комісію, що складалась переважно з магнатів — старост брацлавського, черкаського і барського. Комісія на чолі війська рушила на Трипілля, де засіли козаки.

Упевнившись в своєму безсиллі розгромити повстанців, комісія

винесла проти козаків заочно рішення, оголосивши їх поза законом, як бунтівників і ворогів держави.

Тим часом повстання на Україні зростало. Воно охопило головним чином Київщину та Брацлавщину і поширювалось на Поділля і Волинь. Повстанці нападали не тільки на шляхетські маєтки, містечка і дрібні міста, а й на великі міста, як Київ і інші.

Особливо широкого розмаху набуло повстання в кінці 1592 р. і на початку 1593 р. Косинський в цей час на чолі великого повстанського загону вступив на Волинь. Загін його швидко збільшувався. До нього приєднувались окремі повстанські загони, сходились селяни, міська біднота, служила шляхта. Повстанці займали замки й міста, захоплювали там гармати та зброю, забірали у шляхтичів майно й худобу, а самих шляхтичів убивали, садовили в тюрми, або ж разом з міщанами приводили до присяги собі на вірність.

Волинська шляхта почала збиратися під командуванням кн. Острозького. Король видав універсал, в якому пропонував шляхті Київського, Волинського і Брацлавського воеводств виступити посполитим рушенням і збиратися в м. Константинів до Острозького.

Косинський в цей час стояв у містечку Острополі у маєтках кн. Острозького, а потім одійшов під містечко П'ятку, недалеко від Чуднова (також в маєтностях Острозького). 2 лютого (за новим стилем) 1593 р. Острозький вщент розбив Косинського під П'яткою. 10-го ж лютого (н. ст.) між козаками і Острозьким була укладена угода, якою козаки зобов'язались: скинути Косинського з гетьманства; перебувати в повному послухові королю і не нападати на сусідні країни; залишатися за порогами; не нападати на маєтки кн. Острозького, його друзів і взагалі всіх шляхтичів, що були при ньому під П'яткою; видати з своїх лав всіх утікачів селян, а також слуг (шляхтичів); повернути захоплену у шляхти зброю, майно, коней, худобу і, нарешті, дбати про те, щоб бути завжди в милості у князів і Речі Посполитої.

Проте, одійшовши на Низ, козаки не скинули Косинського з гетьманства і почали готуватися до нового виступу. Князь Вишневецький (черкаський і канівський староста) писав у травні 1593 р., що Косинський ставив собі метою перевернути до гори дном усе пограниччя і знищити всіх панів. За словами Вишневецького, Косинський ввійшов в союз з турками, а також «присяг» і великому князю московському з усім своїм військом і піддав йому вже все пограниччя — більш ніж за сто миль на тих границях». Факт переходу Косинського в підданство до московського царя Федора Івановича підтверджує грамота останнього від 20 березня 1593 року до донських козаків, в якій говорилося, що «велено черкасом запорожским гетману Хриштопу Косицкому и всем атаманом и черкасом», щоб вони, разом з донськими козаками, воювали проти татар і турків.

В травні 1593 р. Косинський на чолі двохтисячного козацького

загону виступив під Черкаси. Але тут Косинський зазнав поразки від Вишневецького і загинув. Козаки ж відступили на Запоріжжя. В цьому ж місяці варшавський сейм оголосив козаків поза законом.

В другій половині 1593 р. селянсько-козацький рух на Україні продовжувався. Вся Південно-Східна Україна була в цей час фактично в руках повсталих козаків, селян і міщан. Особливою упертістю відзначилось повстання міщан м. Брацлава, яке тривало кілька років. Брацлавські міщани на чолі з війтом Титченком озброєною рукою примусили старосту Струся тікати з міста.

Козацько-селянське повстання 1594—1596 рр. В 1594—1596 рр. розгортається нове повстання. Найвидатнішими ватажками повстанців в цей період виступають Григорій Лобода і особливо Северин Наливайко.

Лобода належав до заможних козацьких старшин. Він володів селом Сошники на Київщині, мав багато рухомого майна. Лобода був зв'язаний з київською шляхтою і духовництвом (монастирями), підтримував добрі відносини з кн.В.—К. Острозьким. Польський літописець малює Лободу людиною високою на зріст, великої фізичної сили, відважною, суворою і такою, що твердо дотримує свого слова. Лобода був представником переважно реєстрового запорізького козацтва.

Северин Наливайко стояв на чолі волосного, нереєстрового козацтва. Наливайко був людиною великих здібностей, енергійний, і, як можна думати, досить освічений для свого часу. Сучасник Бельський пише про Наливайка: «Це був красунь, до того ж людина не із звичайних... при тому відмінний пушкар». Родом Наливайко був з Поділля. Існує переказ, ніби батько Наливайка був міщанином-кушніром і володів землею. Батько Наливайка помер від побоїв польського магната Калиновського, який захопив землю Наливайка.

Старший брат Северина Наливайка, Дем'ян, був священником при Острозькому замку в кн. Острозького і посідав видатне місце серед діячів острозького літературного гуртка, які виступали проти унії і католицизму. Сам Наливайко, за його словами, «з молодих років, при багатьох козацьких гетьманах промишляв в багатьох місцях у ворожих землях козацьким хлібом».

Пізніше Наливайко вступив на службу до війська кн. Острозького, і, як слуга останнього, брав участь у боротьбі проти повстанців на чолі з Косинським, що викликало незадоволення серед запорізьких козаків проти Наливайка. Але Наливайко скоро кидає службу у Острозького і, зібравши загін нереєстрового козацтва, розпочинає боротьбу проти шляхти, робить походи проти татар і турків у Молдавію.

На початку 1593 р. Туреччина, разом з Кримським ханом, почала війну з Австрією за Угорщину. Австрійський імператор Рудольф II хотів використати у війні Австрії проти Туреччини запо-

різких козаків. В цей же час папа Климент VIII через свого нунція Комуловича також намагався притягти козаків до участі у війні проти Туреччини.

Козаки дійсно зробили ряд походів проти турків і татар, що багро жували також і Україні. По весні 1594 р. запорожці під проводом Лободи напали на Білгород (Аккерман), де зібралось турецьке військо для походу на Угорщину, зруйнували місто, знищили багато турків. Незалежно від запорожців влітку 1594 р. рушив в Молдавію Наливайко на чолі козацького загону в дві тисячі чоловік. Наливайко напав на татар, що йшли на Угорщину, розгромив їх, захопив кілька тисяч коней.

Після цього походу Наливайко вирядив своїх посланців до Запорізької Січі з пропозицією помиритися і діяти разом проти турків. Запорожці помирися з Наливайком. В жовтні 1594 р. Наливайко і Лобода на чолі 12-тисячного війська зробили спільно похід в Молдавію.

В той час, коли Наливайко і Лобода робили походи в Молдавію, на Україні тривали селянсько-козацькі рухи, що являли собою велику загрозу для шляхетської Польщі.

Повернення Наливайка і Лободи з походів сприяло піднесенню антишляхетської боротьби на Україні. Значного загострення антишляхетська боротьба набула у вересні 1594 р. на Брацлавщині, куди знов повернувся Наливайко після походу в Молдавію. Розмістившись з своїм загonom у Брацлаві, він став вимагати від шляхти «стації» і «помірного». Шляхта відмовилась виконати цю вимогу. Зібравшись у Вінниці, вона вирішила озброєною силою відновити свою владу і рушила на Брацлав. Одночасно шляхта відправила в Брацлав свого посланця повідомити магістрат, що всна йде до міста «з судом земським». Магістрат затримав, однак, посланця шляхти. Тоді брацлавські міщани разом з Наливайком напали несподівано вночі на шляхетський табір на березі Буга і розгромили його.

Дуже розгорнувся антишляхетський рух в околицях Бара і на Брацлавщині зимою 1594—1595 року під час перебування тут загонів Лободи і Наливайка. До загонів Лободи і Наливайка почало прибувати багато «гультьяйства», «хлопства», а також збіднілої служилої шляхти. Козацькі загони, особливо Наливайкові, нападали на шляхетські маєтки, обкладали шляхту контрибуціями, знищували судові та земельні документи шляхти. Особливо доставалось від загонів Наливайка маєтностям Калиновського. Шляхта, рятуючи своє життя, тікала.

Ще ширше розгорнулось селянсько-козацьке повстання восени 1595 р., коли Наливайко вернувся з походу в Угорщину. Він пішов на Волинь, напав на Луцьк під час ярмарку, на який з'їхалось багато шляхти й купців, узяв велику контрибуцію з них, а тоді пішов у Білорусію, взяв Слуцьк, Бобруйськ, Могилів (на

Дніпрі) і інші міста. Похід Наливайка в Білорусію сприяв поширенню селянського руху в Білорусії й Литві.

Литовський гетьман Радзивілл з великими силами рушив проти Наливайка, що розташувався в Могильові. Литовські пани підпалили Могильов, щоб викурити звідти козаків. Наливайко вийшов з міста. Литовське військо вдарило на козаків, але зустріло жорстоку відсіч. Литовські пани більше не наважувались нападати на Наливайка. За словами сучасника, у козаків було 20 гармат, вони йшли в повному порядку і до них приєднувалось багато народу.

Наприкінці січня 1596 р. Наливайко повернувся з своїм військом на Волинь. В цей час на Україні назрівала нова важлива політична подія. Польський король Сигізмунд III і папа римський Климент VIII, прагнучи посилити панування шляхетсько-католицької Польщі на Україні й Білорусії і розірвати зв'язки їх з Росією, готували введення церковної унії. Частина українських і білоруських духовних та світських феодалів пішла назустріч цьому плану, намагаючись таким шляхом зміцнити свої класові й політичні позиції в складі шляхетсько-католицької Польщі, організувати разом з польськими панами єдиний феодальний фронт проти народних мас. Православні єпископи відправили в кінці 1595 року в Рим для визнання влади папи єпископів луцького Кирила Терлецького і володимирського Іпатія Потія.

Ці вчинки верхівки православного духовництва викликали велике незадоволення між православними. Наливайко, перебувши на Волинь, разом з своїм братом Дем'яном, взяв участь в наїздах на маєтки прихильників унії панів Терлецьких і старости луцького Семашка, який, прийнявши католицизм, став ворогом православних. Католики й прихильники унії прозвали православних «наливайками», або «наливайківською сектою». Загін Лобода також нападав на маєтки Семашка. Сам Лобода з частиною запорожців був у цей час у Київському Поліссі. Частина ж запорожців, очолюваних Матвієм Шаулою, рушила в Білорусію.

Зростання козацько-селянських виступів, які охопили Київщину, Брацлавщину, Поділля, Волинь, Білорусію і загрожували перекинутись на ширшу територію, являло собою велику небезпеку для шляхетської Польщі. «Справа йшла про короля і всю державу,—говорить сучасник Гейденштейн,—козаки загрожували самому королю і місту Кракову». Повстанці, писав польний гетьман С. Жолкевський, загрожували знищити шляхетський стан, а Краків зруйнувати. Король писав у Молдавію до коронного гетьмана Я. Замойського про необхідність вжити негайних і найрішучіших заходів проти українських повстанців.

Закінчивши війну в Молдавії в кінці 1595 р., Замойський наказав Жолкевському виступити на Україну для придушення повстання. Зібравши коронне військо в Кременці, Жолкевський в кінці лютого 1596 р. швидко рушив на південь Волині, щоб розгромити перш за все Наливайка. Наливайко, дізнавшись про на-

ступ коронного війська, почав відступати спочатку на схід, а потім повернув на південь, на Брацлавщину. День і ніч мчало коронне військо за Наливайком, грабуючи на своєму шляху села, забираючи худобу і т. д. Наливайко під час відступу встиг зібрати всього коло тисячі козаків, а тому ухилився від бою з силами Жолкевського. Окремі козацькі загони, які настигало коронне військо, чинили героїчний опір. В селі Мацієвичях коронне військо несподівано вдарило на дві сотні козаків. Козаки спочатку оборонялись на вулиці, а потім у хатах. Жовніри підпалили хати, і козаки полягли всі до одного, але жоден з них не здався.

Відступаючи на Брацлавщину, Наливайко сподівався об'єднатися з брацлавськими міщанами. Жолкевський намагався не допустити Наливайка до Брацлава. Брацлавські міщани, налякані наближенням Жолкевського, не об'єдналися з Наливайком, і він рушив на схід, в дикий степ, і став в уманському лісі. Гнатися за Наливайком далі Жолкевський побоювався. Зупинившись з своїм військом на Брацлавщині, він почав розправу з місцевими повстанцями.

Тимчасом Наливайко з уманського лісу рушив під Білу Церкву, де стояли запорожці на чолі з Лободою. Жолкевський, побоюючись об'єднання Наливайка з Лободою, надіслав Лободі листа з обіцянкою королівської ласки, якщо запорожці не об'єднаються з наливайківцями. Проте, цей захід Жолкевського не мав успіху. В цей час Матвій Шаула, що був гетьманом запорожців замість Лободи, йшов з Білорусії під Київ. Лобода під Києвом об'єднався з Шаулою. Незабаром під Білою Церквою відбулось об'єднання запорожців і наливайківців.

Жолкевський вислав проти повстанців передовий загін на чолі з князем Кириком Ружинським, українським магнатом-авантюристом. Ружинський сам в 1580-х р.р. — «козакував», стояв на чолі козацького загону, а потім, під впливом ростучого козацько-селянського руху, що загрожував зокрема його маєткам, виступив проти козацтва і відзначився надзвичайною жорстокістю в розправі над повстанцями. Під Білою Церквою Шаула і Наливайко розгромили Ружинського, а потім почали відступати, бо до Білої Церкви наближався в військом Жолкевський. Відступали козаки в напрямі Трипілля на Дніпрі. Жолкевський настиг повстанців на урочищі Гострий Камінь. Почався жорстокий бій. Багато було вбитих і поранених з обох боків. Шаулі відірвало руку. Було поранено й Наливайка. Обравши гетьманом Наливайка, повстанці рушили далі до Трипілля. Жолкевський, зазнавши великих втрат, примушений був повернутися назад до Білої Церкви і звернувся з проською до короля прислати йому негайно на допомогу нові війська.

Повстанці відступили за Дніпро до Переяслава, де гетьманом знов був обраний Лобода. Жолкевському вдалося під Києвом переправитися на лівий берег Дніпра. В Переяславі повстанці не

залишилися, а з жінками й дітьми рушили на схід, в дикий полтавський степ, на р. Сулу. Жолкевський вживав усіх заходів до того, щоб не дати повстанцям можливості перейти за московський кордон. Він затримав їх переговорами в Лубнах, а тим часом відправив в обхід значний загін коронного війська на чолі з Струсем. Струсь обійшов повстанців. Повстанці опинилися між двох огнів і вирішили отаборитися на місці. Вони розташувались поблизу Лубен, за Сулою, на урочищі Солониці. Табір складався з чотирьох рядів возів, обведених кругом валом і ровом, а в середині табору були споруджені високі дерев'яні зруби, наповнені землею, на яких були поставлені гармати. 26 травня (н. ст.) Жолкевський почав облогу повстанського табору, що тривала коло двох тижнів.

Повстанці стійко оборонялись, відбиваючи атаки коронного війська, роблячи сміливі вилазки. Проте, становище їх гіршало. Поляки відрізали їх від пасовищ, через що коні й худоба гинули від безкормиці. Згодом від них відрізали й воду; повстанці мушляли задовольнятися болотяними копанками. Запаси їжі вичерпувались. Не стало борошна й солі. Вмирили жінки й діти. Вилазки повстанців відбивалися. Жолкевський наказав привезти з Києва великі замкові гармати і почав обстріл табору, від чого гинуло багато людей і худоби. Групи, що розкладалися від спеки, заражали повітря. До того ж в повстанському таборі загострилася боротьба між наливайківцями і прихильниками Лободи. Жолкевський намагався розпалити ворожнечу між повстанцями і вів переговори тільки з Лободою. Повстанці запідозрили Лободу в зраді. На одній раді його вбили. Гетьманом був обраний К. Кремпський.

Проте, повстанці продовжували держатися, роблячи вдень і вночі часті вилазки проти поляків. Більша частина коронного війська повинна була безперервно бути під зброєю і тримати осідланими коней, від чого жовніри й коні були виснажені. До того ж здобувати фураж і провіант для війська Жолкевського ставало все важче.

Тимчасом отаман Каспар Підвисоцький, що стояв на чолі повстанської дніпровської флотилії, збирав на Подніпров'ї нові сили, а з Запоріжжя рушили на човнах запорізькі козаки. Таким чином, продовження облоги загрожувало коронному війську великою небезпекою.

В цих умовах Жолкевський знов почав переговори з повстанцями, намагаючись схилити їх до здачі. Жолкевський обіцяв повстанцям дозволити вільно розійтися по домівках, проте, як і раніше, вимагав перш за все видати ватажків, гармати й військові знаки, одержані козаками від інших держав за боротьбу проти татар і турків.

Частина повстанців вирішила, нарешті, прийняти ці умови. Наливайко з своїм загоном хотів видватися з табору, але його

схопили й видали Жолкевському. Були видані також Шаула, Шостак і ще кілька старшин. Було виконано й інші умови.

Після того Жолкевський поставив нову умову — віддати всіх кріпаків панам. Повстанці відмовились виконати цю вимогу й заявили, що в такому разі вони будуть оборонятися. «Обороняйтесь» — відповів Жолкевський. Коронне військо накинулося на напівбеззбройних повстанців, які навіть не встигнули вишикуватися до бою. Почалася жаклива різанина. Лише незначна частина повстанців на чолі з Кременським пробилась і рушила на Запоріжжя.

Так трагічно кінчилось перше велике повстання українського народу проти панів. Тільки шляхом віроломності Жолкевський зміг розправитися з українськими повстанцями. Проте, викоринити козацтво, залякати український народ терором і зброєю, примусити його мовчки нести ярмо панам не вдалося. Солонницька різанина загострила ненависть українського народу проти панів, посилила його рішучість боротися за своє визволення.

Захоплені Жолкевським козацькі ватажки були страчені в Варшаві. Наливайка ще майже рік тримали в тюрмі, допитували про його політичні плани, зносили з сусідніми державами і т. д. Літописці свідчать, що Наливайка страшенно катували в тюрмі, не давали спати і т. д. Лише в квітні 1597 р. Наливайко був страчений у Варшаві. Йому відтяли голову, а потім четвертували. Шматки його тіла були розвішані в різних місцях. Пізніше було складено багато легенд про смерть Наливайка. Розповідали, що йому наділи на голову розпечений мідний вінець або спалили в мідному бичу.

Подвиги Наливайка оспівані в народних думах, в творах великого українського поета-революціонера Т. Шевченка і російського поета-декабриста К. Рилєєва.

Козацько-селянські повстання в історіографії. Повстання 1590-х рр. були першими великими виступами українських козацько-селянських мас проти шляхетства, проти панування Польщі на Україні. Ці повстання поклали початок визвольній боротьбі українського народу за національну незалежність, що розгорнулася в першій половині XVII ст. і закінчилась поваленням панування Польщі і приєднанням України до Росії.

Польська векодержавницька історіографія (О. Яблоновський, К. Шайноха, Ф. Равіта-Гавронський, Т. Корзон) катушовує колоніально-грабіжницький зміст панування Польщі над Україною і змальовує його, як поширення «вищої культури» серед «дикого» населення України і виконання Польщею «високої історичної місії» на сході Європи. Вона характеризує козаків як «грабіжників», «розбійників», а селянсько-козацькі повстання, як «бунти», «дикунства» і «некультурності» проти «культури», проти «мирної», «цивілізаторської» діяльності «польського плуга». Цей погляд знайшов своє відбиття і в польській художній літературі.

зокрема, в чотирьохтомній історичній повісті Генриха Сенкевича «Огнем і мечем». Такий же погляд на козацтво засвоїли П. Куліш і В. Ключевський.

Проте, дійсним змістом панування Польщі на Україні була найжорстокіша експлуатація, грабежі, розор селянства, придушення міст, хижацька експлуатація природних багатств України, національно-релігійне гноблення і насильницьке ополячення українського населення, а також розвиток на Україні політичної децентралізації, шляхетської анархії й розгулу. І, зрозуміло, що в сукупності це не сприяло, а, навпаки, гальмувало й підривало розвиток економіки України і української національної культури, запрожувало навіть самому існуванню українського народу.

Боротьба українського народу проти панування шляхетської Польщі була справедливою, прогресивною. В боротьбі проти панування шляхетської Польщі український народ заселяв Південно-Східну Україну, розвивав її продуктивні сили, творив українську культуру.

Більшість українських і російських дворянських та буржуазних істориків оцінювали панування Польщі над Україною негативно і визнавали за козацтвом певну позитивну роль. На думку цих істориків, боротьба українського населення проти панування Польщі була справедливою. Проте, критикуючи справедливо польських істориків, українські і російські поміщицькі і буржуазні історики самі не могли цілком науково пояснити причини і характер цієї боротьби. М. Максимович, Н. Іванішев, С. Соловйов, М. Коялович і інші висувують на перший план у боротьбі української людності проти панування Польщі релігійні мотиви. М. Костомаров, В. Антонович і М. Грушевський, що дали найбільш повне вивчення цієї боротьби і підкресливали її національно-визвольний характер, в той же час розвивали буржуазно-націоналістичну теорію безкласовості, «демократичності» українського народу, який протиставляється «аристократичному» польському народові. З особливою силою принцип безкласовості, «демократичності» українського народу виявився, на думку цих істориків, в Запорізькій Січі.

Не можна, звичайно, відкидати наявності в Запорізькій Січі демократії, оскільки все козацтво, крім новиків, брало участь у розв'язанні найважливіших справ, зокрема у виборах старшого на раді. Проте, ця демократія не перешкоджала зростанню соціальних протиріч і посиленню впливу старшини в Запорізькій Січі.

Ця буржуазно-націоналістична теорія безкласовості, «демократичності» українського народу була зряддям української буржуазії в боротьбі проти пролетарської революції.

Слід також відмітити, що, визнаючи національно-визвольний характер боротьби українського народу проти панування шляхетської Польщі, Костомаров, Антонович і Грушевський, як представники ліберальної буржуазії, що боялася зростаючого рево-

люційного руху народних мас в XIX й на поч. XX ст., в той же час підкреслювали грабінницькі, розбійницькі, добичницькі риси в селянсько-козацьких виступах XVI—XVIII ст.

Яскравим прикладом в цьому відношенні є погляд Грушевського на козацько-селянські повстання 1590-х років. Висуваючи як керівну силу українського народу, деміурга історії України, безкласову інтелігенцію, Грушевський твердить, що до вступу козацтва в першій чверті XVII ст. в союз з «духівництвом і взагалі з українською інтелігенцією» козацькі рухи мали здобичницький характер. Грушевський зводить повстання 1591—1593 рр. до сутички козацького ватажка Косинського, «може навіть і не українця, ані православного з роду, з тодішнім столпом православія і українства Конст. Острозьким». Грушевський негативно характеризує найбільш пригноблені козацько-селянські маси, називаючи їх «авантюристами-наливайківцями», і позитивно ставиться лише до заможного низового козацтва на чолі з Лободою. Проте, в цілому Грушевський висуває в козацьких рухах 1590-х рр. добичництво, підкреслюючи, що «почуття сили й безкарності дало місце простому добичництву, яке й забило, заполонило більш планові течії, не давши їм розвинутися, і потягнуло не тільки авантюристів-наливайківців, але й більше здержливих і солідних вождів низовців». Зводячи повстання 1590-х рр. до козацького добичництва, Грушевський таким чином затушовує соціальний, антишляхетський, антипольський характер цих повстань, що поклали початок визвольній боротьбі українського народу, яка розгорнулася в першій половині XVII ст.

М. Покровський і його «школа» в оцінці цих рухів ішли за істориками польськими, за Кулішем і Ключевським. Покровський писав: «Суперечка йшла дійсно між «культурою» і «дикістю»... вірніше сказати, між двома шаблями культури — на північ від порогів була уже напівкапіталістична Європа XVI в., на півдні процвітали звичай часу Святослава Ігоровича».

Православна церква на Україні в XVI ст. Протестантський рух. Придушивши козацько-селянські повстання 1591—96 рр. шляхетсько-католицька Польща, при активній допомозі католицького центра в Римі, посилила свій наступ на Україну, використавши для цього частину крупних українських і білоруських духовних та світських феодалів, що намагалися зміцнити союз з польськими панами для захисту своїх інтересів.

Римська курія завжди підтримувала загарбницьку політику Польщі щодо України. З допомогою Польщі римсько-католицька церква прагнула обернути українське православне населення в католицтво, включити в сферу свого впливу українські землі.

З двох церков — православної і католицької, що діяли в цей період на Україні, пануюче становище в сфері ідеологічного впливу на українські маси належало церкві православної. Бувши в

руках феодалів могутнім зрядям пригноблення мас, вона сама була найкрупнішим феодалом і таким же жорстоким експлуатором, як і світські феодали. Найбільші земельні володіння належали монастирям і єпископським кафедрам. Так, Києво-Печерський монастир при кінці XVI ст. володів, крім великої кількості дорогоцінностей, м. Васильковом з замком, містечком Радомислем з замком, 50 селами, 5 виселками, 3 приселками, 5 садибами, 2 річковими уходами, руднею, багатьма пасіками. Кафедра Луцька і Острозька володіла 4 містечками і 34 селами.

Експлуаторська роль православної церкви посилюється в XV, і особливо в XVI столітті в зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин. Церковні посади стали об'єктом торгу. Церкви й монастирі розглядаються феодалами як прибуткові підприємства: їх продають, заставляють, здають в оренду.

Ряд буржуазних учених, посилаючись на дані пізньої літописної традиції, говорять, що орендарями церков і монастирів були тільки євреї. Проте, це не відповідає дійсності. Поперше, основна роль в оренді маєтків, складовою частиною яких були церкви й монастирі, належала шляхті, найчастіше польській; єврейський купецько-лихварський капітал вкладався, головним чином, в оренду мит, гуралень, корчом і ін. Подруге, як каже І. М. Каманін, крім одної орендної умови кінця XVI століття про здачу маєтка панові Міклашевському і єврею Песаху, «з церквами і подаванням їх» ніяких інших документів про оренду земель і церков євреями немає. (Правом «подавання» або патронату звалось, зокрема, право призначення духовних осіб, яке присвоїли собі феодали в своїх маєтках).

Величезні доходи, які одержувала православна церква, присвоювались перш за все митрополитами, єпископами, архімандритами, ігуменами та іншою духовною аристократією. Ці високі сановники церкви, що були часто знатними й багатими шляхтичами або магнатами, володіли великими маєтками з масою кріпосного і залежного населення. Вони розпоряджались також церковними маєтностями й самими церквами, як своєю особистою власністю: роздавали, здавали в оренду, продавали, обмінювали, розоряли, грабували церкви і монастирі, розтягали цінні церковні речі і т. д. Життя цих сановників церкви було особливо розкішним, розбещеним і розбійним. Біографії їхні багаті численними насильствами, гвалтуванням дівчат і жінок, спустошливими наїздами на чужі маєтки, грабежами, вбивствами і т. д. Особливо відзначився розбещеним і розбійницьким життям єпископ луцький Кирило Терлецький. Судові акти свідчать, що Терлецький чинив численні напади на чужі маєтки, вбивав попів, гвалтував дівчат, труїв своїх супротивників (наприклад, Жидичинського архімандрита) і т. д. За високі церковні посади духовні й світські магнати вели справжні війни.

Розкішне й розбещене життя сановників церкви викликало обурення заможного міщанства й всього народу і задрість у шлях-

ти. З кінця першої половини XVI століття в Польщі, Литві, Білорусі й на Україні починає поширюватися реформаційний рух, спрямований проти католицької і православної церков. Боротьба заможного міщанства проти церкви була по суті боротьбою проти феодалізму, бо «всяка боротьба проти феодалізму повинна була тоді приймати релігійну форму, направлятися в першу чергу проти церкви» (Ф. Енгельс, Об историческом материализме, 1935 г., с. 14). Участь шляхти в реформаційному русі пояснюється її бажанням секуляризувати церковні маєтки і намаганням використати протестантизм як знаряддя боротьби за свої вольності. З кінця XVI ст. в зв'язку з посиленням експансії шляхетсько-католицької Польщі на Україну, українська шляхта прагне використати протестантизм для збереження своїх позицій на Україні.

Найбільшого поширення на Україні набув антитринітаризм (буквально: протитроїчність, тобто заперечення догмата про святу трійцю). Спочатку в самому антитринітаризмі існували різні течії, але на кінець XVI століття антитринітаризм закріпився в тому вигляді, як його розвинув Фавст Соцін, що втік з Швейцарії в Польщу через переслідування всього його роду, запідозреного в ересі. В 1579 р. Соцін прибув у Польщу, реформував антитринітаризм і дав цьому вченню своє ім'я — «соцініанство». Догматична частина соцініанського учення являє собою раціоналізм. Соцініани вчили, що в священному письмі треба керуватися тільки розумом. Але серйозних соціальних висновків з свого учення соцініани не робили. Центром соцініанства на Україні були Волинь і Київщина, де воно особливо поширюється серед української шляхти в першій половині XVII століття.

Одночасно з антитринітаризмом-соцініанством, занесеним на Україну з Польщі, поширювався на Україні антитринітаризм, занесений з Московської держави (відомий під назвою ересі «жидовствующих»). Його проповідували втікачі з Московської держави: Феодосій Косой, Ігнатій, Вассіан і Фома; це була найлівіша секта, що далеко йшла в соціальних виводах. Феодосій Косой заперечував не тільки догмати про трійцю і божественність Христа, не тільки духовну владу, але й владу світську, твердячи, що не треба ні царів, ні панів, ні рабів. Такі погляди були «прямим вираженням селянських і плебейських потреб» (Енгельс, Крестьянская война в Германии, 1931 г., с. 84). Цього учення шляхта, зрозуміло, не могла прийняти, тому поширювалось воно, головню, серед мас міщанства. Сучасний російський полеміст монах Зиновій порівнює вплив учення Косого в Білорусії з впливом Магомета на Сході і Лютера в Германії. «Схід, — говорить він, — розбестив диявол Бахметом (Магометом), Захід—Мартином Німчином, а Литву—Косим».

Езуїти. Братства. Особливо широких розмірів реформаційний рух набув у Польщі. Але захоплення польської шляхти протестантизмом було німецьким і недовговічним. Використавши протестан-

тизм для досягнення необмежених вольностей, шляхта стала байдужніти до нього. Її кріпосницькій природі відповідав не протестантизм, а католицизм.

Велику роль в придушенні протестантизму і у відновленні підірваного становища католицизму відіграли єзуїти, які прибули в Польщу в 60-х рр. XVI ст. за викликом польських католицьких єпископів. Єзуїти зуміли повернути в католицизм найбільш знатні родини і з їх допомогою зміцнили свої позиції. В 70-80-х рр. XVI ст. в Польщі зростає католицька реакція.

Коли протестантський рух почав слабшати, єзуїти звернули головну увагу на підготовку унії православної церкви з католицькою. Велику роль в пропаганді ідеї унії відіграла книга відомого єзуїтського проповідника Петра Скарги «Про єдність церкви божої» (1577 р.), присвячена князю Василю-Константину Острозькому. Ідея унії почала поступово захоплювати українських магнатів. Окремі магнати прямо переходили в католицизм. До унії почав схилитися навіть кн. Острозький.

Найближчими причинами до укладення унії були: 1) невдоволення православних церковних магнатів-єпископів втручанням в церковні справи міщанства (бюргерства), організованого в братства; 2) прагнення їх звільнитися від підлеглості східним патріархам, які підтримували братства; 3) намагання здобути рівність з католицькими єпископами, які засідали в сенаті, залежали тільки від папи і частково від короля.

Братства були церковними організаціями міщанства, яке намагалось перетворити православну церкву в знаряддя боротьби проти феодалізму і проти польсько-католицького наступу. До братств входила також православна шляхта, зв'язана з заможним міщанством спільністю боротьби, поперше, проти духовних і світських магнатів, і, подруге, проти польської шляхти, яка тіснила українську православну шляхту. Іноді до братств входили або підтримували їх і окремі православні магнати й представники вищого духовництва, які намагались направити діяльність братств в своїх інтересах.

Найсильнішим братством було Львівське, що виникло ще в XV столітті. У 80-х роках XVI століття Львівське братство придбало друкарню, заснувало школу з слов'янською і грецькою мовами викладання і розгорнуло активну діяльність.

В 1585 році антиохійський патріарх Іоаким приїхав до Львова, затвердив новий статут братства, значно розширив його права. Братство одержало право «ведати житие», тобто слідкувати за моральністю як духовництва, так і «мирських людей». Контролю братств підлягав і єпископ. Новим статутом Львівському братству надавалась зверхність над іншими братствами.

В 1588 р. константинопольський патріарх Ієремія під час приїзду на Україну також затвердив статут Львівського братства і надав йому право ставропігії, тобто право безпосередньої підлеглості патріархові. Таким чином, Львівське братство ставало не-

залежним не тільки від єпископа, але й від самого митрополита. Через рік патріарх Ієремія знов приїхав на Україну і для ослаблення влади митрополита встановив посаду патріаршого екзарха, надавши йому право нагляду і суду над єпископами.

Берестейська церковна унія (1596). Всі ці заходи східних патріархів, введені в інтересах братств, дуже підірвали владу вищого православного духовництва, зменшили його доходи, викликали серед нього велике незадоволення. Єпископи, що не підлягали до того жодному контролю, не могли погодитися з контролем братств, цих зборищ «хлопів, шевців, сидельників і кожем'яків», як вони їх з презирством звали.

Єпископи почали боротьбу проти братств. Особливо жорстоку боротьбу повів проти місцевого братства львівський єпископ Г. Балабан. Проте зломити братчиків Балабану не вдалося. За словами сучасника, Балабан якось приїхав до католицького єпископа і слізньо просив визволити його з «неволі» патріархів, обіцяючи приєднатися до католицизму.

Це прагнення приєднатися до католицької церкви все сильніше проникало в ряди вищого православного духовництва. В 1595 р. Терлецький, єпископ луцький, і Потій, володимирський, від імені решти єпископів вступили у відкриті переговори з королем, а потім відправились у Рим, де й визнали зверхність папи над собою.

В жовтні 1596 р., за дорученням папи, король Сигізмунд III скликав у Бересті церковний собор для офіційного оформлення унії. На собор приїхало багато духовництва, магнатів, шляхти, представників від міщанства різних міст. Суперечності між прихильниками і противниками унії виявились настільки гострими, що собор розділився на два окремі собори — православний і уніатський. Уніатський собор проголосив унію. Уніати визнали католицький догмат про виходження св. духа від отця і сина (а не тільки від отця, як учить православна церква), а також індульгенції і чистилище. Старі церковні обряди й церемонії, а також слов'янська богослужбна мова і слов'янський переклад священного письма зберігалися.

Православний собор, що відбувався одночасно, відкинув унію. Проти унії виступало не тільки православне міщанство і значна частина православної шляхти, що вбачала в унії загрозу своїм інтересам, але й деякі магнати, особливо кн. В.-К. Острозький, що користувався великим впливом в справах православної церкви. Як підкреслював сам Острозький, його всі «некако в здешнем краю за начальника в православию менят». Острозький в принципі був також за унію. Проте, він вважав необхідним обговорити питання про унію на соборі. Острозький побоювався, щоб унія, укріпивши позиції Польщі і католицизму на Україні, не зменшила його політичного й церковного впливу і не скоротила його величезних церковних доходів (у володіннях Острозького, що вклю-

чали в цей час 35 міст і містечок та коло 700 сіл, було 600 православних церков і кілька монастирів).

Проте, опозиція унії з боку Острозького і деяких інших магнатів була неміцною і нетривалою.

Питання про правомочність унії викликало перш за все жваву літературну полеміку. Православна шляхта, міщанство і духовництво видали ряд антиуніатських творів («Апокрисис» в 1597 р. «Пересторога» — коло 1605—606 р. і інші).

Окреме важливе місце серед антиуніатських творів займають твори видатного українського публіциста, афонського ченця Івана Вишенського (кінець XVI і поч. XVII ст.). В своїх творах Вишенський виступає не тільки сторонником православ'я, борцем проти унії, католицтва і єзуїтів, але й захисником маси міщанства і селянства. З виключною силою сарказму, іронії і гніву він громить зрадників-єпископів, що перейшли в унію, бичує розкішний, розбійний і розбещений побут та нрави вищого духовництва і світських феодалів, висміює презирливе ставлення єпископів до «хлопів простих» і яскраво малює жорстоке гноблення і грабінг селян панам.

Одночасно з літературною полемікою православна шляхта виступала проти унії на сеймах. Вона домогалась визнання православ'я і заміни уніатських єпископів православними. В 1599 р. православна і протестантська шляхта уклала союз — конфедерацію, що ставила своїм завданням відстоювання релігійної свободи в Польщі.

Польський уряд на чолі з католицьким фанатиком королем Сигізмундом III підтримував уніатів і вважав унію обов'язковою для всіх православних. Уніатське духовництво, спираючись на підтримку польського уряду, почало примусово насаджувати унію. Воно захоплювало православні церкви й монастирі з маєтками, виганяло православне духовництво, переслідувало братства, примушуючи масу православного населення переходити в уніатство. Києво-Печерський архімандрит Никифор Тур відбив спробу уніатів захопити Печерський монастир озброєною силою.

Діяльність уніатів розчищала ґрунт для укріплення позицій католицької церкви на Україні. Уже в кінці XVI і на початку XVII ст. католицький єпископ та єзуїти намагались перетворити Київ у форпост поширення католицтва в Південно-Східній Україні.

Одночасно активізували свою експансію на Україну польські магнати і шляхта, відсуваючи, з допомогою уніатської шляхти, на другорядні економічні позиції православну і протестантську шляхту. В містах посилювались обмеження і утиски українського православного міщанства. Пани католики й уніати видавали розпорядження в своїх маєтках про примусовий перехід в уніатство православних священників і селян.

Берестейська церковна унія в руках польського уряду і пани зримського була, таким чином, зняряддя для укріплення пануван-

ня Польщі й католицизму на Україні. З допомогою унії польські пани і католицьке духовництво сподівалися обернути православних, які стали уніатами, в католицизм, щоб остаточно денационалізувати, ополячити український і білоруський народи і розірвати їхні зв'язки з російським народом.

Українські народні маси, відстоюючи православ'я, вели уперту боротьбу проти нав'язуваної їм унії і католицизму. Ця боротьба була боротьбою суспільно-політичною і національною, спрямованою проти феодально-кріпосницького і національно-релігійного гніту польсько-католицьких і уніатських панів, проти панування шляхетської Польщі на Україні.

3. ПОСИЛЕННЯ ПАНУВАННЯ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩИ НА УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVII ст.

Поширення кріпосництва і ріст козацтва в Південно-Східній Україні в першій третині XVII ст. Після розгрому повстань 1591—1596 рр. польські й українські феодалі посилили кріпосницький гніт над селянами в Галичині, на Волині, Поділлі, в північно-західній Київщині і одночасно підсилено запроваджували кріпосницькі відносини в районах Південно-Східної України (на Брацлавщині та Подніпров'ї).

Просуваючись в глибокі степи Південно-Східної України, вони захоплювали нові земельні володіння. Особливо енергійно розширяли свої володіння магнати. В 1620 р. в одному майораті князів Острозьких налічувалося 80 містечок і міст та 2760 сіл. Конєнопольські розгорнули особливо широке загарбання земель «на татарських шляхах», в степах по Південному Бугу, де їм належало в 40-х роках XVII ст. 170 міст і 740 сіл. Потоцькі володіли Ніжинським староством на Чернігівщині (загарбаній Польщею на початку XVII століття у Московської держави), Кременчугом, Потоками, рядом інших поселень на Подніпров'ї, а також численними маєтками на Наддністрянщині. Вишневецькі володіли величезними маєтностями на Лівобережжі, а також землями на Правобережжі. На початку 40-х рр. XVII ст. у володіннях Єремі (Яреми) Вишневецького на Лівобережжі налічувалося коло сорока тисяч господарств і 423 млинарських колеса.

Посилення натиску польських і українських кріпосників на селянство, прагнення їх збільшити свої земельні володіння стимулювалося далішим зростанням міст, розширенням на цій основі внутрішньої торгівлі і збільшенням попиту на сільськогосподарські продукти України в Західній Європі.

Найбільш інтенсивне зростання міст в першій третині XVII ст. відбувалося в Південно-Східній Україні. Цьому сприяв приплив сюди маси населення з районів розвинутого фільваркового господарства. Хвиля втікачів-переселенців перекидалася також за Дніпро. З середини XVI ст. до 1625 р. населення Південно-Східної України виросло приблизно з 4.400 господарств-родин до 92.000

димів, тобто в 15—20 раз. Коло 1625 р. в Південно-Східній Україні самих лише міських поселень — міст і містечок — налічувалось 323; з них королівських 52, а приватних (переважно магнатських) — 271.

Зростання міст в Південно-Східній Україні супроводжувалось ростом ремесла й торгівлі. Ріст ремесла був зв'язаний з дальшим поширенням цехового устрою. В цей період цехи появляються в багатьох містах Задніпров'я. Наприклад, в Прилуках виникають в 1637 р. цехи ковальський, кравецький, шевський і кушнірський.

Одночасно в Південно-Східній Україні поширювалось і магдебурзьке право. В першій половині XVII ст. його дістає Канів (коло 1600 року), пізніше Ніжин (1625 р.) і інші міста.

З ростом ремесла і торгівлі в містах посилювалась диференціація міського населення. Інтенсивно зростала чисельність міської бідноти, що виступає в джерелах цього періоду під назвою «нужденних», «убогих» і т. д.

Зростання міст не свідчить ще про великий розвиток торгівлі й ремесла в Південно-Східній Україні. Новозасновані міста, як показують джерела, призначались, перш за все, «для ліпшого пожитку» їхніх засновників, переважно магнатів і, збільшуючи їхню прибутковість, були торгово-промисловими придатками магнатських маєтків і латифундій. Вони полегшували збут фільваркових продуктів і виробів, забезпечували феодалам розширення доходів збиранням численних міських і торгових поборів і розширяли, таким чином, феодалам можливості посиленої експлуатації селян і міського населення.

Говорячи про зростання міст в першій третині XVII ст., треба також мати на увазі, що воно зачіпало переважно невеликі міста Південно-Східної України. Цьому сприяла наявність тут великої кількості «непослушного», покозаченого, ще не закріпаченого і не пограбованого феодалами населення, яке могло створити ширший ринок для міського ремесла й торгівлі, ніж остаточно закріпачене і пограбоване селянство західно-українських земель. Щодо великих міст і, перш за все, міст західно-українських, для яких необхідний був широкий ринок, то їхнє зростання гальмувалось і припинялось посиленням шляхетської диктатури.

Значним торгово-ремісничим центром Південно-Східної України залишався Київ. Боплан про нього в 30—40 рр. XVII ст. пише: «Київ досить значний торговий центр в краї; предметами торгівлі є: зерновий хліб, хутра, віск, мед, сало, солоня риба і т. п.»

Поряд з розширенням внутрішньої торгівлі посилювався також попит на сільськогосподарські продукти України в Західній Європі. В першій третині XVII ст. в сільськогосподарській експорт починає включатися Південно-Східна Україна — Правобережжя, а потім і Лівобережжя.

Ріст внутрішньої і зовнішньої торгівлі сільськогосподарськими продуктами, в першу чергу хлібом, стимулював дальнє розширення фільваркових посівів у Галичині, на Волині, Поділлі, в північ-

но-західній Київщині; відмінно від XVI ст. фільварки поширюють-ся далі на південь і схід України. В 30-х і на початку 40-х років XVII ст. фільваркове господарство починає поширюватись і на Лівобережжі. Проте, в першій третині XVII ст. рільництво ще не стало пануючою прибутковою галуззю господарства в феодалних маєтках Південно-Східної України. Основним зиском феодалів були тут данина з селян і здавання млинів та корчом в оренду.

Розвиток фільваркового господарства в першій третині XVII ст. супроводжувався далішим зменшенням площі селянського землеволодіння і надзвичайно швидким збільшенням кількості малоземельного та безземельного селянства. Так, при проведенні в 1606 р. в маєтку Ружинського на Волині волочної поміри за одиницю селянського землекористування було взято не лан чи волоку, як встановлювала «Устава на волоки» 1557 р., а «півланок», і в цьому великому маєтку не було жодного господарства, якому було б дано цілий лан або волоку. В інших маєтках, особливо пізніше, кількість землі на одне селянське господарство зменшується ще більше — до $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$ лану або волоки.

Одночасно зростала кількість підсусідків, загородників і комірників.

Загарбання селянських земель феодалами почалось і в Південно-Східній Україні. Проте, захопити землі у населення Південно-Східної України, ще не підкореного остаточно феодалам, серед якого до того ж було багато «непослушної», покаянової людності, було справою надзвичайно складною. Цією саме обставиною і пояснюється в значній мірі повільний розвиток фільваркового господарства в Південно-Східній Україні в першій третині XVII ст.

Поряд з обезземеленням селян відбувалось даліше збільшення панщини. В першу чергу панщина збільшувалась в районах розвинутого фільваркового господарства. Так, коли в кінці XVI ст. на Волині для волочних господарств середньою нормою панщини було три дні на тиждень з лану або волски, то уже при кінці першої чверті XVII ст. нормою експлуатації для волочних господарств на Волині стала в багатьох випадках щоденна панщина; нерідко щоденну панщину примушували виконувати й селян з півволочним господарством. Крім того, селяни відбували толоки, платили чинші, давали жито, кури, яйця, пряли полотно, мусили виконувати підводний обов'язок і т. д.

Особливо жорстокою була експлуатація селян в орендованих маєтках на Волині. Орендарі примушували селян робити на них навіть у свята, виводили іноді селян на роботу в кайданах, примушували селян робити за тих, що втекли, і т. д.

Збільшувалась панщина і в південно-західній Київщині, де на початку XVII ст. фільваркове господарство стало розвиватись інтенсивніше. Коли в другій половині XVI ст. панщина обмежувалась тут кількома днями на рік, то в першій третині XVII ст. вона доходить уже до кількох днів на тиждень.

Починає поширюватись панщина також на Брацлавщині і Подніпров'ї, хоча тут вона не стала ще пануючою формою експлуатації маси селянства. Багато селян на Брацлавщині і Подніпров'ї, особливо на Задніпров'ї, в цей час ще сиділи на «волі», або на «слободах». Однак, не дивлячись на обмеженість панщини, становище селян на Подніпров'ї в першій третині XVII ст. було не легким. Польські й українські кріпосники вживали всіх заходів, щоб видавити з селян найбільші прибутки і швидше ліквідувати строки «волі». Так, в скарзі селян задніпрянських маєтків кн. Ю. Вишневецького в 1618 р. читаємо, що останній їх «зубожил велми, выбираючи неслыханные податки, пенежные, быдлячие, медов, накидане горилки и селитры... А на остаток, же выивец зубожоно и знищено, для чого теж трохи не половина их се розышла». Це яскраво свідчить, що феодальний гніт був тяжкий і в Південно-Східній Україні.

Поряд з посиленням соціального гніту посилювався також національно-релігійний гніт. Так, в 1630 р. магнат кн. Д. Заславський, до якого перейшли в спадщину й маєтки князів Острозьких, видав наказ про перехід в унію всіх православних священників в його маєтках.

У відповідь на посилення в першій третині XVII ст. кріпосницького гніту на Україні знов росте селянський рух. Втечі селян на територію Південно-Східної України набувають розмірів ще ширших, ніж в XVI ст. В зв'язку з цим кількість «непослушного», покаяченого населення в Південно-Східній Україні значно зростає. Процес цей яскраво відбивають дані люстрації королівських маєтків 1616 р. В Білій Церкві, наприклад, налічувалось «міщанських домов послушних», що не платили жодних податків, а лише відбували військову службу — 300, а «козацьких домов, які не бажать бути в послухові», було більше 300. В Каневі міщанських «послушних» домов було 160, а козацьких «непослушних» — 1345; в Корсуні «послушних» — 200, «непослушних» — 1300; в Переяславі — «послушних» — 300, «непослушних» — 700 і т. д.

«Непослушне», покаячене населення не тільки не корилось феодалам, але й захоплювало в свої руки землі в староствах Південно-Східної України. Значну частину цих земель захоплювали заможні козаки-хуторяни і козацька старшина. Люстрації 1616 і 1622 р. згадують про велику кількість козацьких хуторів на Подніпров'ї.

Деякі козацькі хутори заселені були селянами, залежними від заможних козаків і козацької старшини. Люстрація Остерського староства 1628 р. згадує, наприклад, «підданих Омелянового хутора». Багато з козацьких хуторів швидко перетворювалось в козацькі села. Наприклад, в Канівському старостві в 1616 р. було 7 козацьких хуторів, а в 1622 р. там налічувалося уже 15 козацьких сіл.

Разом з ростом козацтва в Південно-Східній Україні розвивались рільництво і ремесла. Про заняття козаків в 30—40-х роках

XVII ст. Боплан пише: «Втім, справедливо, що всі вони здатні до всякого роду занять, хоча інші бувають більш вправні то в тому, то в іншому ремеслі. Зустрічаються також люди з вищим рівнем розумового розвитку, ніж вся маса, але і загалом всі вони досить розвинені, хоча вся їхня діяльність спрямована виключно до того, що корисно і необхідно переважно в сільському житті».

Підкреслює Боплан і волелюбство козаків. «Козаки, — пише він, — кмітливі і проникливі, спритні й щедрі, не прагнуть до великих багатств, але над усе дорожать своєю волею, без якої життя для них немислиме».

Характеризуючи становище в Південно-Східній Україні, один з аромовців-шляхтичів говорив на сеймі 1616 р., що козаки «ані магистратів по містах, ані старост, ані гетьманів не слухають, самі собі права уставляють, урядників і старших іменують і в великій Речі Посполитій другу Річ Посполиту заводять».

Це зауваження свідчить про величезну силу опору з боку селянсько-козацьких мас проти наступу польських магнатів на територію Південно-Східної України, яка стала в кінці XVI і на початку XVII ст. плацдармом боротьби українського народу проти шляхетської Польщі.

Козацтво і Польща в перші два десятиліття після повстань 1590-х рр. Козацькі походи на Туреччину. Після придушення селянсько-козацьких повстань 1591—1596 рр. верхівка козацтва вирішила своєю службою польському урядові добитися скасування баніції (баніцією звалось в Польщі позбавлення державних злочинців прав) і відновлення того становища, яким вона користувалась раніше.

Менш заможне козацтво і козацька голота чинила опір цій політиці козацької верхівки. Верхівку козацтва очолював запорізький гетьман шляхтич Тихон Байбуза. На чолі другої групи козацтва стояв козак Федір Полоус, який брав участь в повстаннях 1590-х років. В 1598 р. суперечності між обома групами козацтва надзвичайно загострились і привели до озброєної сутички між ними. Магнати і польський уряд не хотіли втручатися в цю боротьбу, вважаючи її вигідною для себе.

Скоро, проте, обставини змінились і змусили польський уряд зайняти іншу позицію до козацтва. В 1600 р. валаський воєвода Михайло скинув з престолу молдавського господаря Єремію Могилу, який був у той час васалом Польщі. Польський уряд став на захист останнього і саме тоді, маючи потребу в військових силах, коронний гетьман Я. Замойський звернувся до козацької старшини по допомогу.

Козацька старшина, на чолі якої з 1599 року стояв гетьман Самійло Кішка, шляхтич з походження, відповіла згодою, але зажадала скасувати баніцію і відновити «вольності» короля Стефана Баторія. Король обіцяв сприяти козакам у задоволенні їхніх вимог на майбутньому сеймі.

З допомогою козаків Польща захопила Валахію і перетворила її в свою васальну область.

Не закінчивши ще молдавської війни, польський уряд почав нову війну з Швецією. Знов стала потрібною допомога козацтва. Польський уряд звернувся до козацької старшини з проханням відрядити 6000 козаків до Інфлянтів (частина Лівонії). Козацька старшина погодилась, але знов вимагала здійснення обіцянки, даної їй перед молдавським походом. Скликаний на початку 1601 р. сейм зняв баніцію з козаків, які зобов'язались служити польському урядові в війні проти Швеції. Тоді козацька старшина вирішила взяти участь в поході.

Служба в Інфлянтах була важкою для козаків. Козаки терпіли і від морозів, і від нестачі провіанту та фуражу. Крім того, польський уряд довго не сплачував їм утримання. Через все це козаки вирішили вернутися на Україну. Кішка був убитий кимсь з своїх козаків пострілом у спину під час бою під Феліном. Козаки рушили через Білорусію на Україну.

Після війни з Швецією польські пани знов відчували потребу в козаках. Прагнучи використати внутрішню боротьбу, що відбувалась в Російській державі на початку XVII ст., польські пани вирішили підкорити її собі. Для цього в 1603 р. польська шляхта висунула кандидатом на московський престол Лжедмитрія. Останньому з допомогою римського папи і польсько-шляхетських авантюристів вдалося в 1605 році захопити Москву, стати царем, але в 1606 році людність Москви повстала проти Лжедмитрія і поляків. Лжедмитрій був убитий. Після цього польська шляхта намагалась загарбати Росію, спираючись на Лжедмитрія II («Тушинський вор»). В 1609 році польський король Сигізмунд III почав відкриту інтервенцію в Московську державу. Полякам з допомогою зрадників-бояр вдалося в 1610 р. захопити Москву, а в 1611 р. — Смоленськ.

Здавалося, що російські землі будуть поневолені польсько-шляхетськими загарбниками. Але російський народ піднявся на визвольну боротьбу і під керівництвом великих патріотів своєї країни Кузьми Мініна і Дмитрія Пожарського в 1612 р. вигнав інтервентів. Проте, польським панам вдалося затримати в своїх руках Смоленщину і Чернігово-Сіверську землю.

З допомогою козацької старшини польські пани втягнули чимало козаків у свої загарбницько-грабіжницькі, інтервенціоністські походи в Російську державу. Проте, кілька тисяч козаків було в цей час на службі у російського уряду. Після розгрому польських інтервентів повсталим російським народом багато козаків залишилось на службі в містах Російської держави.

Розгром польських інтервентів у Московській державі ослабив Польщу, а це сприяло розвитку визвольної боротьби українського народу проти польських панів.

В цей же період розгортаються козацькі походи на турецькі й татарські землі. Козаки робили походи як сухопутні, так і мор-

ські, нападаючи на турецькі міста на узбережжі Чорного моря і доходячи навіть до Анатолії, в Малій Азії.

Повертаючись з походів, козаки нападали на шляхетські маєтки, вбивали шляхту й активно підтримували виступи селянства і міського населення проти шляхти. Особливо широких розмірів набрало «свавілля» брацлавських і корсунських міщан в 1607 році.

Майже всі сейми початку XVII ст. ставили питання про козаків і про заходи придушення «українського свавілля». Сейм 1613 р. також приділив багато уваги питанню «про козаків і людей свавільних» і пропонував коронному та литовському гетьманам приборкати козаків, як ворогів вітчизни.

Для здійснення постанови сейму 1613 р. король призначив комісію. В 1614 р. комісари зібралися в Житомирі і, запросивши представників від козацтва, запропонували їм таку ординацію: реєстрові козаки будуть, як і раніше, відбувати пограничну службу проти турків і татар, за що їм призначається утримання; вони повинні бути тільки на Низу, не виходити на волость без волі короля, не нападати на сусідні країни; старшого призначатиме їм коронний гетьман від імені короля; козацькі родини і козаки, що живуть в королівських, шляхетських та духовних маєтках, повинні підлягати не козацькій юрисдикції, а юрисдикції старости і своїх панів; Трахтемирівський монастир залишається при них для опіки старих, хворих, калік, але збиратися там козаки не можуть. В листі до короля козаки відхилили ординацію комісії.

Козацькі походи на турецькі й татарські землі не припинились після житомирської комісії. Навпаки, з припиненням московської війни ці походи посилились. Козаки пускалися на своїх чайках в далекі морські походи, проявляючи надзвичайну мужність, нехтуючи небезпеку. Ці походи яскраво відбилися в українській народній поезії.

1614—1616 роки були періодом розмаху цих походів, коли козаки «окурювали мушкетним димом» Синоп, Трапезунт і навіть Константинополь, наводячи жах на турків і на того самого султана, перед яким тремтіла Польща та інші європейські країни.

В 1616 році козаки на чолі з гетьманом Петром Конашевичем Сагайдачним здійснили блискучий напад на Кафу, що була опорним пунктом турецького панування над Кримом і світовим невольницьким ринком. Тут провадилась широка торгівля невольниками, захопленими на Україні. Козаки здобули Кафу, винищили 14 тисяч турків, потопили і спалили турецькі каторги (судна) і визволили багато невольників. Цей похід на Кафу сприяв розквітові військової слави козацтва.

Запорізькі козаки робили в цей же період походи проти турків і татар разом з донськими козаками. Ці спільні походи були виявом тих зв'язків, які існували між донцями і запорожцями з давніх часів. Багато запорожців переходило жити на Дон і навпаки.

Козацькі походи вперше, можна сказати, ґрунтовно і безпово-

ротно підірвали престиж військової могутності турків, завдала рішучого удару їх славі непереможних.

Ольшанська і Раствавицька комісії. Похід Сагайдачного в Крим і посольство в Москву. У відповідь на походи козаків турецький уряд вирішив почати війну з Польщею. В 1617 році кримські татари напали на Україну. На з'єднання з ними йшли турецькі війська.

Жолкевському вдалося примусити турків почати переговори. У вересні 1617 р. було укладено договір під Яругою, за яким польський уряд зобов'язався приборкати і знищити «козацьких розбійників» (lotrowstwo Kozackie), не втручатися в молдавські, валахські й трансильванські справи і сплачувати кримським татарам щороку «упоминки» (контрибуцію).

Після цього польський уряд вирішив силою привести козаків до покори. Коронний гетьман Жолкевський і королівські комісари рушили з військом проти козаків. В цей час козацьким гетьманом був Дмитро Барабаш. Він очолював козацьку масу, настроєну вороже проти польського уряду і магнатів. На чолі верхівки козацької — «старших», «статочніших» козаків стояв Петро Конашевич-Сагайдачний, походженням український шляхтич з Галичини, що був гетьманом до Барабаша. Ця група козаків домогалась угоди з польським урядом. Кінець-кінцем, група Сагайдачного перемогла.

В жовтні 1617 р. в таборі Жолкевського, що стояв над р. Росю, в урочищі Суха-Ольшанка (недалеко від Таращі) була укладена угода між комісарами і козацькою старшиною на чолі з знов обраним гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним.

Козацькій делегації запропонували такі умови: реєстрових, запорізьких козаків повинна бути одна тисяча; вони мусять бути на Запоріжжі і не виходити на волості; їм заборонялось нападати на сусідні країни; за службу їм призначалось утримання по червінцю в рік і по куску сукна на кожного; вони мали право власної юрисдикції; решта ж козаків під загрозою смертної кари мусяла повернутися під владу старост і своїх панів.

Козаки прийняли ці умови з деякими, проте, істотними змінами. Вони добились, щоб до чергового сейму не визначати кількість реєстрових козаків, але зобов'язались виключити з складу війська всіх ремісників, купців, шинкарів, в'їтів, бурмистрів, м'ясників, кравців і інших «неприкаянних», що пристали до війська в останні два роки. Разом з тим вони домоглися того, щоб старший не призначався коронним гетьманом, а обирався козаками і лише затверджувався урядом. Питання про розміри утримання козацькому війську і про закріплення за козаками «вольностей» було відкладено до найближчого сейму.

Постанови Ольшанської комісії не були проведені в життя, причому, під впливом нової зовнішньополітичної авантюри польський уряд сам змушений був фактично скасувати постанови ці-

єї комісії. В 1617 р. польський королевич Владислав організував похід в Росію. Польський уряд знов звернувся до козацької старшини по допомогу. Козацьке військо в кількості двадцяти тисяч повів під Москву гетьман Сагайдачний.

В грудні 1618 р. в с. Деуліні укладено було вигідне для Польщі перемир'я (назване Деулінським), за яким Польща закріпила за собою Смоленськ і Сіверщину — Чернігів, Новгород-Сіверськ, Почеп, Трубчевськ.

Пізніше Сагайдачний від імені всього війська просив у патріарха Єрусалимського Феофана відпущення «гріха» пролитої крові християнської під час московського походу 1618 року і вступив у зносини з російським урядом.

При відході Сагайдачного з Росії частина козаків не схотіла повертатися на Україну. Цілий полк козаків (609 чол.) на чолі з полковником Жданом Коншиним і з 10 отаманами й сотниками лишився на службі в Росії.

Під час походу Владислава і Сагайдачного на Москву на Україні спалахнули великі народні заворушення, які охопили в 1618 р. територію «України, Полісся і Литви».

В зв'язку з припиненням війни сейм на початку 1619 р. постановив зменшити кількість козаків. Здійснити цю постанову сейму польський уряд сподівався з допомогою Сагайдачного, який, виконуючи рішення Ольшанської комісії, приборкував у цей час козацьку голоту.

Для виконання постанов сейму король призначив комісію з магнатів, яку повинен був супроводжувати з озброєною силою Жолкевський. Польське військо розташувалось на р. Раствавиці (нижче м. Паволочі), куди прибули й козацькі делегати. Козацьке військо в кількості більше десяти тисяч чоловіка стояло в цей час за Білою Церквою на р. Узені. Після довгих переговорів з комісарами козацька старшина на чолі з Сагайдачним уклала в жовтні 1619 р. нову угоду, основою якої стали рішення Ольшанської комісії.

Раствавицька комісія постановила виписати з козацького війська всіх «неприкаянних людей», що вступили до війська протягом останніх п'яти років, і прийняти таку кількість реєстрового козацтва, яку визначить король. Всі виписані мусили вернутися під владу панів і державців. Проте, виписка відкладалась і повинна була провадитись по містах. Реєстрові козаки мусили перебувати на Запоріжжі, не виходити на волості, не робити походів на сусідні землі, особливо на Туреччину. Утримання їм збільшувалось до сорока тисяч злотих на рік. Козацька старшина зобов'язувалась знищити човни, покарати козаків, які брали участь в останніх морських походах, прийняти старшого, якого призначать король і коронний гетьман. Козакам, які залишались на волості, дозволялося жити лише в королівщинах, де вони мусили старостам, підстаростам і намісникам «усяку пошану виявляти». З маєтків шляхетських і духовних козаки повинні були виселити-

ся протягом дев'яти місяців. В противному разі вони залишалися підданими тих панів, у володіннях яких жили.

Після Раствавицької комісії козацька старшина на чолі з Сагайдачним взялася здійснювати взяті на себе зобов'язання. Все це сприяло зростанню обурення серед козацьких мас проти Сагайдачного. Опозицію проти Сагайдачного очолив Яцько (Яків) Неродич Бородавка.

Прагнучи зберегти свій вплив серед козацтва, Сагайдачний розпочинає дії, що суперечили інтересам шляхетської Польщі. Ці ж дії Сагайдачного відбивали невдоволення заможного козацтва політикою польського уряду, який, не зважаючи на всі служби заможного козацтва, не виправдав його сподівань. Сагайдачний на чолі 5000 козаків робить в 1620 році за своєю ініціативою вдалий похід на Крим. Повернувшись спід Перекопа, Сагайдачний виряджає до Москви своє посольство на чолі з Петром Одинцем. Посольство привезло з собою в Москву полонених — «язики» і лист до царя Михайла Федоровича, в якому Сагайдачний і все військо заявляли, що вони, за прикладом своїх предків, «царській величності служити готові проти всяких його царської величності ворогів».

Побоюючись загострення відносин з Польщею, російський уряд не прийняв пропозиції козаків, хоча й видав їм платні 300 рублів і обдарував посольство «деньгами, и камками, и тафтами, и сукны, шапки».

Не дивлячись на ці дії Сагайдачного, що йшли врозріз з інтересами шляхетської Польщі, він був скинутий з гетьманства і на гетьмана був обраний Бородавка. Проте, Сагайдачний не зійшов з політичної арени. Саме з цього періоду особливо розгортається його опозиційна діяльність, спрямована на обмеження панування шляхетської Польщі на Україні.

Відновлення православної ієрархії. Під час гетьманування Бородавкі Сагайдачний вважався полковником. Центром його діяльності була Київщина, де він користувався великим впливом серед городового козацтва. Основну увагу Сагайдачний зосередив на зміцненні блоку козацтва з українським міщанством, православним духівництвом і православною українською шляхтою. Блок цей почав складатися ще при кінці XVI ст., в період селянсько-козацьких повстань 1591—1596 рр. З початку XVII ст. козацька старшина починає активно підтримувати православ'я, яке було прапором як українських народних мас, так і української бюргерсько-шляхетської опозиції в боротьбі проти польсько-католицької кліки.

Поряд з посиленням панування польських магнатів на Україні, уніатське і католицьке духівництво поширювало свою діяльність в Південно-Східній Україні, продовжуючи загарбувати православні церкви й монастирі, силою насаджувати унію серед православного населення.

На Варшавському сеймі 1620 р. волинський посол православний шляхтич Лаврентій Деревинський так характеризував становище православних в Польщі: «А хто ж, о живий боже, наочно не бачить, яких великих турбот, гніту і нестерпних кривд відносно релігії давньої руський народ зазнає?.. Саме, в великих містах церкви запечатані, церковні маєтки зруйновані, в монастирях замість монахів тримають худобу... Хто додержує грецької віри і не перейшов у унію, той не може проживати в місті, ані торгувати на лікті і кварта, ані до цехів не може бути прийнятий... До ради міської людей достойних і вчених, які не належать до унії, не беруть... Коротко сказати — давно уже великі і нечувані утиски терпить наш руський народ, як в короні, так і в великому князівстві Литовському».

Під тиском православної і протестантської шляхти польський уряд іноді йшов на поступки православним і сейми неодноразово приймали конституції на їх користь. Проте, конституції ці не здійснювались. Стати ж на шлях відкритої боротьби проти польських панів православна шляхта побоювалась, оскільки народні рухи були спрямовані проти всієї шляхти незалежно від віри.

На початку XVII ст. культурно-ідеологічним і політичним центром українського опозиційного руху проти шляхетсько-католицької Польщі стає Київ. Особливо активну діяльність розвивають київські монастирі, і перш за все Києво-Печерський монастир, на чолі якого з 1599 р. стояв архімандрит Єлісей Плетенецький, походженням дрібний шляхтич з Галичини. Коло 1615—1616 рр. Плетенецький відкрив в Лаврі друкарню, яка видала значну кількість книг: богослужебних, канонічних, релігійно-полемічних, спрямованих проти католицизму і т. д.

Поряд і спільно з Києво-Печерським монастирем активну діяльність розгорнуло засноване коло 1615 р. Київське братство з школою при Богоявленському монастирі. До братства вступило багато міщан, шляхти і духівництва, а також Сагайдачний «з усім своїм військом».

Звертаючись в 1625 році до російського уряду по матеріальну допомогу для збудування братської церкви, київські братчики зазначали, що вони об'єднуються для того, щоб «твердее и скорее противоверных отразити».

Православна опозиція намагалась, перш за все, відновити православну ієрархію, ліквідовану після Берестейської унії 1596 р. У православних залишився з 1610 р. лише один єпископ — львівський. Для здійснення свого плану православна опозиція скористувалась проїздом через Київ ерусалимського патріарха Феофана, який повертався з Москви в 1620 р. Патріарх висвятив на всі кафедри православні України, Литви і Білорусії єпископів, а ректора Київської братської школи Іова Борецького висвятив у сан митрополита київського. Таким чином, всупереч волі польського уряду, уніатів, католицької церкви, православна церковна ієрархія була відновлена. Значну роль в цій справі відіграв Сагайдачний.

польським урядом, католицьким та уніатським духовництвом і шляхтою — з одного боку і православною опозицією — з другого, різко загострилися. Польський уряд, католицьке і уніатське духовництво почали ряд репресій проти новопоставлених єпископів.

В травні 1621 р. Іов Борецький скликав у Києві собор для обговорення становища. Проте, під впливом росту турецької загрози, відносини між православною опозицією і польським урядом скоро трохи змінилися.

Хотинська кампанія 1621 року. Війна між Польщею і Туреччиною почалась ще весною 1620 року. Турки розбили військо коронного гетьмана Жолкевського в Молдавії, на Цицорських полях. Жолкевський відступив до Могильова, на Дністрі. Тут його військо 7.X (за нов. ст.) 1620 р. знов було розбито, сам Жолкевський був убитий, а польний гетьман Станіслав Конєпольський і ряд інших воєначальників попали в полон.

Після поразки Жолкевського польський уряд негайно вирішив вдатися по допомогу до козаків. Побоюючись, щоб козаки не відмовились від участі в війні, король звернувся за посередництвом до патріарха Феофана, який був ще на Україні. Феофан виконав просьбу короля і звернувся з листом до Сагайдачного і козаків.

Для обговорення пропозиції короля і листа Феофана зібралась рада в Сухій Діброві (з 15 до 17 червня н. ст. 1621 р.). Крім козаків, козацької старшини, гетьмана Бородавки і Сагайдачного, на раді були присутні митрополит Іов Борецький, єпископ Є. Курцевич, 300 попів і 50 монахів. Рада постановила взяти участь у війні і обрала посольство до короля, яке повинно було добиватися затвердження висвячених єпископів. До складу посольства був обраний Сагайдачний.

Посольство поїхало до Варшави, а козацьке військо в кількості сорока тисяч чоловік на чолі з Бородавкою рушило в похід. Козаки по дорозі нападали на шляхетські маєтки. Шляхта побоювалась селянсько-козацького повстання на Україні.

Головні воєнні дії цієї кампанії відбулися під Хотином. На чолі турецької армії стояв сам султан Осман, а на чолі польської армії був литовський гетьман К. Ходкевич.

Козацьке військо не бажало з'єднуватися з польським військом. Ходкевич нетерпляче дожидав прибуття Сагайдачного, покладаючи на нього великі надії. Діставши «бажану відповідь» від короля, Сагайдачний прямо з Варшави виїхав на театр воєнних дій. Прибуття Сагайдачного до польського табору під Хотином полякам «немало придало відваги» — пише сучасник хотинського походу польський магнат Яків Собеський. Сагайдачний вирушив на розшук козацького війська, під час якого він натрапив на турецьке військо і ледве не загинув, був серйозно поранений — йому прострелили руку.

Після прибуття Сагайдачного до козацького табору під Гетьманом (на Дністрі) Бородавку скинули з гетьманства. Гетьманом був обраний Сагайдачний, після чого козацьке військо негайно рушило до Хотина на з'єднання з поляками. Бородавку під Хотином судили на раді і засудили на смерть. Які були причини позбавлення гетьманства і страти Бородавки; — точно невідомо.

Бої під Хотином були уперті і тривали коло місяця (вересень). Головний тягар цих боїв упав на козацьке військо. Козаки показали в цих боях чудеса хоробрості й відваги. Кінець-кінцем, султан Осман мусив погодитися на мирні переговори. 9 жовтня (н. ст.) 1621 р. був підписаний договір.

Хотинський похід спинив турецьке нашествя на Європу. Весь європейський християнський світ зустрів його як рішучу перемогу над непереможним до того ворогом. Козаки під проводом Сагайдачного відіграли вирішальну роль в успішному закінченні Хотинської кампанії, що відкрито визнавалося в Польщі. «Слава їх (козаків), — пише Яків Собеський, — поширилась далеко серед різних народів».

Не зважаючи на таку роль козаків у Хотинському поході, польсько-турецький договір був спрямований проти козаків. В першому пункті договору польський уряд зобов'язувався заборонити запорізьким козакам судноплавство по Дніпру, припинити походи на турецькі володіння, приборкати козацьке свавілля. Договір цей викликав незадоволення козацького війська. Відбиваючи це незадоволення і побоюючись зради з боку поляків, Сагайдачний на чолі козацького війська, без відома королеви Владислава (який теж був при польському війську) і нового польського гетьмана Любомирського (Ходкевич умер під час Хотинської кампанії), «перший перейшов за Дністер на велике незадоволення поляків». При переправі поляків через Дністер багато їх було перебито козаками, які ховалися в заростях і ярах.

Скоро після укладення миру з Туреччиною козацьке військо відрядило послів до короля Сигізмунда III. Посилаючись на свої «в усьому світі християнському славі і всім невірним очевидні заслуги», послі просили збільшити платню, винагородити за Хотинський похід, «заспокоїти грецьку віру», підтвердити козацькі вольності і т. д.

Проте, польський уряд не задовольнив прохання козаків. В лютому 1622 р. козацьке військо знов відрядило посольство до короля. Це посольство вимагало задоволення своїх вимог і загрожувало повстанням. Але й на цей раз козацтво не добилось позитивних результатів.

Невдовзі після цього посольства (20 квітня н. ст. 1622 р.) Сагайдачний умер у Києві від рани, одержаної під час Хотинської кампанії. Він заповів значну частину свого майна (кілька тисяч золотих) Київській і Львівській братським школам.

Характеристика Сагайдачного. Петро Конашевич (Кононович) Сагайдачний походив з Самбора в Галичині. Учився він у відомій Острозькій православній школі, заснованій князем Василем-Константином Острозьким у місті Острозі, на Волині. Потім він вступив до запорізького козацтва.

Початок військової діяльності Сагайдачного відноситься до кінця XVI чи до початку XVII ст. Появившись на Запоріжжі, Сагайдачний, як людина дуже розумна, освічена, надзвичайно хоробра, енергійна, з залізною волею, зайняв видатне місце серед козаків і незабаром був обраний на гетьмана. Гетьманом він залишався досить багато років, до смерті, хоч іноді в його гетьманстві бували й перерви, коли гетьманами виступали інші особи.

Яків Собеський пише про Сагайдачного, що він був людиною «рідкої мудрості і зрілого судження в ділах», «дотепною в словах і вчинках», «простою способом життя і звичками», надзвичайно сміливою і мужньою, яка «шукала небезпек, зневажала життя» і була «першою в нападі, а в відступі останньою».

Сагайдачний був представником певної групи верхівки козацтва в той період, коли серед неї були сильні тенденції знайти компроміс з польським урядом. Козацька старшина і реєстрове козацтво добивалися розширення своїх прав насамперед шляхом служби польському урядові, в рамках Речі Посполитої. Проте, це не виключало опозиційних виступів реєстрового козацтва і козацької старшини проти шляхетської Польщі. Причина опозиційності полягала в значній мірі в тому, що ті права, які польський уряд надавав реєстровцям, не могли їх задовольнити, тим більше, що й ці уже надані права постійно порушувались польськими магнатами. Ця опозиційність спрямовувалась в першу чергу проти свавільних польських магнатів, старост і воевод. Реєстровці прагнули обмежити сваволлю і всевладність магнатів на Україні, спираючись перш за все на королівську владу. Проте, королівська влада не могла цього зробити. Непосупливість польського уряду, сваволя магнатів посилювали опозиційні настрої між реєстровцями, спонукували їх до збройних виступів, породжували серед них плани про перехід під владу російського царя. Разом з тим реєстрове козацтво не могло не відбивати незадоволення пануванням Польщі серед інших верств українського народу, з якими воно було зв'язане спільністю народності, культури, релігії і соціальним походженням.

Сагайдачний яскраво відбив у своїх діях і угодовську політику і опозиційність козацької старшини. При цьому опозиційна діяльність Сагайдачного особливо посилюється в останні роки його життя. Ця опозиційна діяльність вела до розриву його відносин з польським урядом, хоча цього й не сталося до самої його смерті.

Сагайдачний увійшов в історію України, передусім, як талановитий полководець, вправний політик, поборник української культури, як людина, що, не зважаючи на свою соціальну на-

лежність до шляхетсько-старшинського класу і на своє прагнення підтримувати мирні відносини з польськими панами, залишався завжди патріотом, боровся, як умів, за рідний край. Правлячі кола тодішньої Польщі цінили Сагайдачного, мали про нього позитивну думку за його лояльність до польського уряду, за його службу як гетьмана реєстрового козацтва королю і Речі Посполитій. Але глибока відданість Сагайдачного своїй народності, культурі, православній релігії, надзвичайно вороже ставлення до тих, хто скатоличувався — все це дало привід польським панам перед його смертю підозрівати його в злочинних замислах проти Речі Посполитої.

З другого боку, лояльність Сагайдачного до польського уряду, його боротьба як гетьмана реєстрового козацтва з козацькою «сваволею», надто сувора дисципліна, яку він запроваджував у козацькому війську — все це, разом узятє, викликало незадоволення серед козацтва і призводило до того, що він не раз волею більшості позбавлявся гетьманства. Але минав якийсь час, Сагайдачний знову обирався козаками на гетьмана. Авторитет Сагайдачного як вправного полководця, політика і патріота України завжди стояв високо серед козацтва. Саме він на раді в Сухій Діброві був призначений очолювати посольство до короля, а потім був знов обраний гетьманом перед походом під Хотин.

Вдалі походи на турецько-татарські володіння, і особливо Хотинська перемога, поставили Сагайдачного в ряд найвидатніших слов'янських полководців.

Особа Сагайдачного відбилась у відомій народній пісні «Ой на горі та жінці жнуть», у якій він виступає як козацький ватажок поряд з Дорошенком.

Військові подвиги, мужність і патріотизм Сагайдачного оспівав ректор Києво-Братської школи Касіян Сакович у своїх панегіричних «Віршах на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного».

Польсько-козацька війна і Куруківська угода 1625 року. Смерть Сагайдачного стривожила правлячі магнатські кола. Юрій Збарзький писав королю: «Вчора я одержав звістку — помер Сагайдачний, такий вірний і відданий вашій королівській милості і Речі Посполитій гетьман запорізький. Легко зрозуміти, наскільки легко було домовлятися з козаками при його владі. Тепер бог знає, якого собі гетьмана оберуть. Дуже правдоподібно, що найбільш свавільного, бо й натура їхня того вимагає і дисципліна попереднього (Сагайдачного) була для них надто важка. Дуже легко можуть вийти дивні речі».

Проте, своєї агресивної політики відносно козацтва польські магнати не ослабили. Своєю політикою польський уряд, магнати, католицька і уніатська церква посилювали опозиційні настрої

серед козацтва, православного духівництва, міщанства і православної шляхти.

В 1623 р. був скликаний у Варшаві сейм. До Варшави прибув київський митрополит Іов Борецький, а також козацькі послы. Борецький надіслав королю петицію, в якій просив затвердження православної ієрархії і прав православної церкви. Вимоги Борецького підтримували козацькі послы. Проте, сейм не дав позитивних результатів ні для православного духівництва, ні для козацтва.

Після сейму 1623 р. відносини між уніатами й православними ще більше загострились. В Білорусії й на Україні почалися народні страти уніатського духівництва. В цих умовах серед православного духівництва визріває план про перехід під владу російського царя. Про це ставив питання в 1622 р. Ісаія Копинський, номінальний єпископ перемишльський, фундатор манастирів на Лубенщині.

В 1624 р. питання про приєднання України до Росії поставив сам митрополит Іов Борецький. В Москву з листом до царя був виряджений єпископ луцький Ісаія Борискович. В листі митрополит просив царя прийняти Україну і запорізьких козаків під свою руку, простити козакам їхні провини і оборонити їх від поляків. Проте, російський уряд, вважаючи, що пропозиція Іова Борецького є пропозиція недосить широких верств і не відбиває їх твердого рішення, дав таку відповідь Борисковичу: «И по тому письму, и по твоим речам та мысль и в самех вас ще не утвержена и о том укрепления жеги вас еще нет... И ныне царскому величеству того дела всчати нельзя потому, что еще у вас о том укрепления нет».

Протягом 1623—1624 рр. козаки вчинили ряд походів на татарські й турецькі землі, а в 1624 р. втрутилися в кримські справи. В 1624 р. кримський хан Махмет-Гирей і його брат Шагін-Гирей відмовились від покори турецькому султану і спільно з козаками почали боротьбу проти нього. В кінці 1624 року Шагін-Гирей і козацька старшина навіть уклали договір про взаємну військову допомогу проти всякого ворога.

Одночасно козацька старшина і православне духівництво підтримували Яхії, претендента на турецький султанський престол. Козацька старшина і Іов Борецький намагалися також втягти в цю справу російський уряд.

Козацькі походи на турецькі землі і підтримка козацькою старшиною Яхії загрожували польському урядові війною з Туреччиною. Великою небезпекою були для польського уряду також зносини козацької старшини і православного духівництва з російським урядом. Але авантюра Яхії провалилась. Козацькі походи на турків, зокрема похід літом 1625 р., були невдалими або мало вдалим для козаків. Одночасно був розірваний союз Шагін-Гирея з козаками: за сплату польським урядом двохріч-

них «упоминків» Шагін-Гирей відмовився підтримувати козаків.

Всі ці обставини польський уряд вирішив використати для приборкання козацтва і здійснення своїх попередніх постанов. Король призначив комісію з магнатів на чолі з коронним гетьманом Конєцпольським. У вересні 1625 року комісія з військом швидким походом рушила із Поділля на Київщину, спустошуючи, спалюючи й грабуючи на своєму шляху міста і села.

Польське військо підійшло до Крилова і розташувалось над р. Цибульником, близько від козацького табору. 25 жовтня козацькі послі сповістили Конєцпольського, що гетьман Марко Жмайло з'явився із Запоріжжя з артилерією до козацького табору. Конєцпольський послав до козаків комісарів з пропозицією умов, які вони мусять прийняти. Козаки відкинули ті умови. Після цього Конєцпольський кинув на козацький табір коронне військо. Козаки відійшли й стали табором в урочищі Ведмежі Лози, за Куруковим озером (на місці теперішнього Крюкова, проти Кременчуга). Спроби Конєцпольського розгромити тут козацьке військо були відбиті. Польське військо зазнало великих втрат убитими і пораненими. Сам Конєцпольський ледве уникнув смерті. Комісари почали переговори з козаками.

5-го листопада (за новим стилем) 1625 р. між комісарами і козацькою старшиною була укладена угода, названа Куруківською. Реєстр повинен був складатися з 6000 чоловік. Реєстрові козаки мали право обирати старшого, але затверджував його король або від його імені коронний гетьман. Утримання реєстровим козакам становило 60.000 золотих на рік. Старшині призначалось окреме утримання. Козацькими правами і вольностями могли користуватися лише реєстровці і то тільки в королівщинах. З маєтків духовних і шляхетських реєстровці повинні були виселитися протягом 12 тижнів. Решта козаків мусила повернутися в кріпацтво. Реєстрові козаки не повинні були робити походи на турецькі володіння і мати зносини з іноземними державами. Тисяча козаків зобов'язана була стояти як сторожовий загін на Запоріжжі.

Жмайло був усунений з гетьманства, а на його місце обрано Михайла Дорошенка, який брав участь в Хотинській кампанії і був уже до того гетьманом.

Після Куруківської угоди відбувається остаточний розпад козацтва на дві групи: городових, реєстрових, які займають угодовську позицію відносно польського уряду, і нереєстрових, т. зв. «виписчиків», центром яких стало Запоріжжя.

Гетьманування Михайла Дорошенка. Козацькі походи в Крим в 1628—1629 рр. Побоюючись повстання козаків, які випадали з реєстру, Конєцпольський на час складання реєстру залишив на Київщині п'ятнадцятитисячне військо.

В середині січня 1625 р. Дорошенкові і польським комісарам

вдалося скласти реєстр. Поза реєстром залишилося коло 40 тисяч козаків, які мусили повернутися в кріпацтво. Однак, здійснити це польському урядові не вдалося. Виписчики готові були почати нову війну проти шляхти і мали план перейти в підданство до російського царя.

Куруківська угода була затверджена на сеймі в кінці січня 1626 р. Козацька старшина на чолі з Дорошенком, укладаючи Куруківську угоду, сподівалась згодом добитися пом'якшення цієї угоди і розширення прав реєстрового козацтва. Але прохання на сеймах 1625—1627 років не були задоволені. Це привело до загострення відносин між польським урядом і реєстровцями.

Незадоволення реєстровців політикою польського уряду яскраво відбилася в факті відмови Дорошенка в 1627 р. взяти участь у війні Польщі з Швецією. Проте, які настрої були поширені в цей час серед реєстровців, свідчить «распросная речь» у Москві вихідця з України князя Олександра Лукомського, який оповів, що при ньому в Каневі у Дорошенка були послы короля з закликом взяти участь у війні Польщі проти шведів. Дорошенко відповів їм, що козаки й їхні сім'ї терплять утиски від польської влади, тому козаки надалі королю служити «не хотят, а как де их не мера будет и они де пойдут служить государю, царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Русии».

Не зважаючи на незадоволення політикою польського уряду, Дорошенко вживав заходів проти свавілля виписчиків і їхніх походів на турецькі й татарські землі. Одночасно реєстровці вели боротьбу проти турків і татар, здобувши ряд значних перемог над ними. В 1626 р. величезна татарська орда в кількості до сорока тисяч несподівано вдерлася на Україну. У регіментаря (чи начальника) польського війська на Україні С. Хмелецького було лише три тисячі війська. На поміч йому поспів Дорошенко з 6 тисячами козаків. Під Білою Церквою Дорошенко і Хмелецький завдали рішучої поразки татарам. Про участь козаків у цьому бою Хмелецький доносив королю такими словами: «В цій битві запорізькі козаки виявили велику мужність».

Після поразки татар під Білою Церквою турецький уряд вирішив збудувати на низу Дніпра кілька замків, щоб таким чином перегородити вихід козакам на море. В 1627 р. кримський хан відновив старий замок Іслам-Кермен (проти Тавані, коло нинішньої Кахівки). Це викликало велику тривогу серед козаків. Весною 1628 р. Дорошенко рушив з Запоріжжя, щоб зруйнувати Іслам-Кермен. Ситуація була для цього сприятлива, бо в Криму точилась міжусобна боротьба калги (намісник хана) Шагін-Гирей з ногайським мурзою Кан-Теміром, який намагався звільнитися від підлеглості кримському ханові. Турецький уряд, прагнучи усунути непокірних йому кримського хана Махмет-Гирей і його брата калгу Шагін-Гирей, підтримував Кан-Теміра. Кан-Темір обложив обох Гирейів у Бахчисарай. Шагін-Гирей звернувся по допомогу до своїх попередніх союзників-козаків.

Дорошенко зруйнував Іслам-Кермен і негайно рушив у Крим на чолі чотирьох тисяч козаків, бажаючи «скористатися з взаємної ненависті і міжусобиць ворогів... для їх ослаблення». За Перекопом війська Кан-Теміра оточили козаків. Козаки стаборились і хоробро пробивались до Бахчисарая, 6 днів безперервно ведучи бій з татарами. В цьому переході загинули гетьман Дорошенко і старий Олифер Голуб, що був гетьманом після Сагайдачного, з значною кількістю козаків. Але козаки, що лишилися живими, обравши гетьманом Мойженицю, все таки пробивлися до Бахчисарая, розгромили Кан-Теміра і примусили його тікати в Кафу під захист турків. Шагін-Гирей з братом були звільнені з облоги.

Козаки з Шагін-Гиреем рушили до Кафи, знов розгромили Кан-Теміра, що вийшов їм назустріч, і почали облогу Кафи, яка тривала півтора місяці. В цей час прибув до Кафи великий турецький флот, що супроводив нового хана Джанібек-Гирейя. Крім того, сухоходом на допомогу Кан-Теміру йшло турецьке військо. Татарські мурзи почали переходити на сторону Кан-Теміра і нового хана. Сам Махмет-Гирей утік спід Кафи до Бахчисарая. Козаки вирішили повернутися на Україну. Відбиваючи напади татар, вони вийшли з Криму і вернулись на Запоріжжя, куди скоро прибув і Шагін-Гирей.

Повернувшись на Запоріжжя, реєстрові козаки скинули гетьмана Мойженицю, судили і втопили його, обвинувативши в прихованні військових грошей. На його місце був обраний Грицько Савич Чорний. Чорний повів угодовську політику відносно польського уряду.

Козаки відправили посольство з листом до короля, пояснюючи, що причиною, яка спонукала їх до походу в Крим, без попереднього королівського дозволу, було прагнення використати татарські міжусобиці для ослаблення ханства. Козаки висунули план повного розгрому Кримського ханства.

Похід козаків на Крим не суперечив планам польського уряду. Король тільки зауважив козакам, що вони ходили без його дозволу на поміч Шагін-Гирейю. Польський уряд, побоюючись діяти відкрито, вважав вигідним підтримувати непослушних Туреччині Гирейів.

В 1628 р. реєстрові козаки, на чолі з Грицьком Чорним, з доручення короля, зробили новий похід на Крим. В наступному році зробили похід на Крим виписчики на чолі з своїм гетьманом Тарасом Федоровичем. У відповідь на ці походи калга Девлет-Гирей в 1629 р. з великою ордою напав на Галичину і Поділля. Хмелецький і Грицько Чорний розгромили голсвний загін татар під Бурштином.

Після кримських походів 1628—1629 р. відносини між реєстровими і нереєстровими козаками загострилися. Грицько Чорний змушений був залишити Запоріжжя і піти з реєстровими козаками на волю. Запоріжжя остаточно переходить до рук нереєстрових козаків.

Собори в Києві в 1628—1629 рр. Поряд з угодовськими тенденціями серед козацької старшини, виявлялись також угодовські настрої серед вищого православного духовництва. Частина вищого православного духовництва домагалась унії з католицькою церквою. До цієї частини належав видатний православний літератор-полеміст, полоцький архієпископ Мелетій Смотрицький, що в 1610 р. видав славнозвісний твір «Тренос» («Плач»), в якому оплакував ополячення і скатоличення українських і білоруських феодалів і різко нападав на папський престол. Приховуючи деякого часу свій перехід в унію, Мелетій Смотрицький домагався скликання собору для обговорення питання про угоду з уніятами. Ряд православних єпископів, митрополит Іов Борецький і архімандрит Києво-Печерського монастиря Петро Могила погодились на скликання цього собору в Києві в 1628 р. Перед собором Мелетій Смотрицький видав твір «Апологія мандрування на Схід Мелетія Смотрицького», в якому обвинувачував православну церкву в різних ересях і доводив необхідність унії з католицькою церквою.

Друковані листи «Апології», одержані в Києві перед собором, викликали велике обурення серед православного населення. Смотрицький, який приїхав на собор у Київ, опинився в небезпечному становищі. Козаки загрожували розправитися з Смотрицьким, коли на соборі виявиться його уніатство.

Заворушення серед київського населення примусило Іова Борецького і Петра Могилу поставити «Апологію» Смотрицького на суд собора. Смотрицький примушений був урочисто відмовитися від «Апології». Проте, виїхавши з Києва, Смотрицький надрукував протестацію проти київського собору і став відкритим ворогом православ'я.

Отже, київський собор 1628 р. не дав бажаних результатів для ініціаторів його скликання. Але план про угоду православних з уніятами не відпав. При чому, цей план підтримували також представники верхівки православної шляхти. В 1629 р. в Києві був скликаний новий собор православних. Але й ця спроба угоди з уніятами була зустрінуто вороже частиною київської шляхти, нижчим духовництвом, міщанами і козаками. Під час одного з засідань собора якийсь козак загрожував Іову Борецькому і Петру Могилі кривавою розправою. Собор довелось «розірвати» через «крики народу» і відсутність шляхти — так писали члени собора в своїй протестації.

Ці угодовські дії верхівних і світських православних феодалів були обумовлені тими ж причинами, що й перехід в унію і католицизм православних церковних і світських магнатів наприкінці XVI в. Верхівка духовних і світських православних феодалів намагалась зрівнятися в становищі з польсько-католицькими феодалами і зміцнити свої класові й політичні позиції.

Угодовство козацької старшини, православної шляхти і духовництва сприяло укріпленню панування шляхетської Польщі над

Україною. Але, одночасно з цим, посилювалась ненависть серед українських народних мас проти польсько-шляхетського режиму. В цих умовах на Україні зростає нова могутня грізна хвиля народних повстань, яка заповнила собою 1630-ті роки.

4. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ НА УКРАЇНІ В 1630-х РОКАХ

Повстання 1630 року. Основною причиною козацько-селянських повстань в 1630-х роках було посилення в кінці 20-х і в 30-х роках XVII століття кріпосницького гніту на Подніпров'ї. Яскраво малює становище селян на Подніпров'ї в 30-х і 40-х рр. XVII ст. Боплан в своєму «Описі України». «Селяни там, — пише він, — надзвичайно бідні, бо вони примушені робити на користь власника три дні на тиждень із своїми кіньми і давати йому, відповідно кількості одержуваної від нього землі, багато мір хліба, безліч каплунів, курей, гусей і курчат до великодня, трійці і різдва. Крім того, вони мусять возити дрова для власника і відбувати багато інших видів панщини, яких в дійсності не повинні були виконувати; опріч того, поміщики вимагають від них грошової повинності, а також десятини від баранів, поросят, меду, всіх плодів і третього бика через кожні три роки. Одним словом, вони примушені віддавати своєму панові все, що тому заманеться зажадати; недивно тому, що ці нещасні, покріпачені в таких важких умовах, ніколи нічого не можуть зібрати. Але це ще не так тяжко, як те, що їхні власники користуються безмежною владою не тільки над майном, але й над життям своїх підданих; такі великі привілеї польського дворянства, що живе, як у раю, в той час, як селяни перебувають наче в пеклі. Тому, коли доведеться цим нещасним потрапити в кріпацтво до лихого пана, становище їх буває гірше, ніж каторжника на галерах. Таке рабство є головною причиною численних втеч».

Найбільше селян-втікачів збиралося на Запоріжжі. Втечі селян на Запоріжжя посилювались в кінці 20-х років XVII століття. За деякими даними, в травні 1629 р. на Запоріжжі було коло сорока тисяч нереєстрового козацтва.

Наприкінці 1629 р., в зв'язку з закінченням війни Польщі з Швецією, кількість козаків на Запоріжжі збільшилась. В цій війні на стороні Польщі брала участь значна кількість козаків-виписчиків, взятих на службу польським урядом. Після закінчення війни багато козаків мусило залишитися поза реєстром, повернутися в кріпацтво. Тому повернення козаків з походу загострило антишляхетську боротьбу на Україні і привело до збільшення числа козаків на Запоріжжі.

Отже, в кінці 1629 р. і на початку 1630 року на Подніпров'ї назрівало нове козацько-селянське повстання, яке й почалося при таких обставинах. Одночасно з козаками на Україну повернулось і коронне військо на чолі з ротмістром Копером...

Розташувались на Подніпров'ї, коронне військо почало нещадно грабувати населення і жорстоко розправлятися з ним. До всього цього раптом поширились чутки, що коронне військо прибуло на Україну для того, «абы впрод козаков, а затым в вшиткой Украине Русь выстинали, аж до Москвы».

В цій гарячій атмосфері весною 1630 р. на Подніпров'ї спалахнуло нове велике козацько-селянське повстання. Початком повстання стала сутичка між реєстровими козаками на чолі з гетьманом Грицьком Чорним, який займав угодовську позицію відносно польського уряду, з одного боку, і запорізькими козаками-випищниками на чолі з Тарасом Федоровичем — з другого. Тарас Федорович виступає в джерелах також просто під ім'ям Тараса. «История Русов» називає його Трясилом.

В березні 1630 р. нереєстрові козаки на чолі з Тарасом виступили на волость, схопили Грицька Чорного і стратили його. Наякані виступом Тараса, реєстровці втекли під захист коронного війська в Корсунь. Тарас підійшов до Корсуня, почав бій з польським військом і реєстровцями. Корсунські міщани повстали і підтримали повстанців. Під час бою більша частина реєстровців також приєдналась до повстанців. Коронне військо з частиною реєстровців примушене було відступити.

Після цього повстання поширюється на Подніпров'ї. Козаки розсилали універсали, в яких закликали народ приєднуватися до них для захисту віри, обіцяючи козацькі вольності. Повстання було великою загрозою для польських панів, тим більше, що повстанці мали план «трактувати з Москвою і піддати їй всі тамошні краї». На початку квітня Конецпольський рушив з коронним військом з Бара в напрямі до Києва, розіславши універсали, в яких закликав шляхту прибувати до коронного війська «ту пожежу кров'ю хлопства гасити». Конецпольський послав уперед коронного стражника Самійла Лища, відомого шляхетського розбійника і грабіжника.

Просуваючись до Києва, Лац на перший день великоддя вдерся в містечко Лисянку і вирівав усе населення «ак мужов, так и жон, так детей в церкви будучих, и попа с ними»; польські військові частини по шляхах «людей невинных, былебы тилко русин был, забивали». Другий польський загін вирівав все населення в містечку Димері.

Найбурхливіше повстання розгорнулось на Лівобережжі, в районі Переяслава. Туди ж рушив з своїм військом Тарас і розташувався в Переяславі. З великими труднощами вдалося Конецпольському з коронним військом переправитися за Дніпро.

Бої між коронним військом і повстанцями під Переяславом тривали коло трьох тижнів. Повстанці показали в цих боях зразки мужності й відваги. Був, наприклад, випадок, коли поляки оточили невеликий загін козаків, але козаки боронилися так, що поляки одного не захопили живим, крім сотника, і то вже пораненого.

Коронне військо під Переяславом зазнавало великих втрат. Одночасно окремі повстанські ватаги нападали на польські заго-ни, що йшли під Переяслав. Багато польських жовнірів було винищено під Києвом. Біля Києво-Печерського монастиря пов-станці вступили в бій з найманими німцями, що були в коронному війську. Німці хотіли розграбувати Печерський монастир, але козаки розгромили їх. Київський літописець говорить, що з тих німців, які за Дніпром були, «не залишилося нічого або дуже мало і ті, що монастир грабували, за Дніпром залишилися».

Рішучий бій між повстанцями й коронним військом відбувся 22 травня (за ст. ст.). Коронне військо було розгромлене повстан-цями. Якби не перешкодила злива, говорить літописець, повстан-ці поляків «снять би вшитких и ноги не выпустили».

Цей бій невідомий автор «Истории Русов» назвав «Тарасовою ніччю». Т. Г. Шевченко оспівав розгром Конєцпольського у свое-му чудовому творі «Тарасова ніч», використавши для нього опо-відання «Истории Русов».

Конєцпольський змушений був почати переговори з повстанця-ми. Заможні козаки (як бувші реєстрові, так і нереєстрові) пого-дилися на компроміс з Конєцпольським. 8 червня 1630 р. під Пе-реяславом був укладений договір між Конєцпольським і козаць-кою старшиною. Куруківська угода залишалась в силі, але реєстр збільшувався до 8 тисяч чоловік. Виписаних козаків знов прий-мали до реєстру. Не включені до реєстру мусили розійтись по-домівках, але їм було гарантовано «безпеку».

Під час переговорів гетьманом козацького війська був уже не Тарас Федорович, а Антін Конашевич Бут. При складанні ж уго-ди Конєцпольський затвердив гетьманом Тимоша Михайловича Орендаренка. Долю Тараса повинен був вирішити король, але до того він залишався при війську. Таким чином, Тарас не був ви-даний, хоча Конєцпольський спочатку настоював на цьому, обвинувачуючи його в зрадницьких планах проти Речі Посполи-тої*.

Так закінчилось повстання 1630 року. Хоча воно й не привело до ліквідації панування шляхетської Польщі над Україною, про-те, значення його в визвольній боротьбі українського народу проти польських панів було велике. Розгром Конєцпольського під Переяславом зміцнював рішучість українських народних мас продовжувати боротьбу за своє визволення.

«Статті для заспокоєння руського народу». Після укладення Переяславської угоди ситуація на Україні залишалась надзвичай-но напруженою. Селянський рух не був повністю ліквідований.

* Пізніше Тарас був козацьким полковником на службі у польського уряду, але потім він знов очолив опозиційно настроєні кола козацтва і добивався переселення в межі Росії, на Слобожанщину, що, як є підста-ви думати, і здійснив.

Маса нереєстрового козацтва збиралась на Запоріжжі. Нереєстрові запорізькі козаки продовжували робити морські походи на турецькі володіння. Серед реєстрових козаків також проявлялись опозиційні настрої.

Польський уряд, побоюючись нового селянсько-козацького повстання, весною 1631 р. розквартирував на Подніпров'ї коронне військо. Це викликало нові заворушення, особливо на Лівобережжі. Повстанці нападали на загони коронного війська. Загроза для польського уряду була тим більша, що серед козаків існував план перейти в підданство до російського царя. Активним сторонником цього плану був новий митрополит Ісаія Копинський, обраний після смерті Іова Борецького літом 1631 року. Польський уряд дуже побоювався тяжіння козацтва до Росії, з якою у Польщі назувала війна. Тривожили польський уряд також спроби шведського короля Густава-Адольфа, який стояв на чолі протестантської коаліції під час тридцятилітньої війни і мав намір притягти козаків на свою сторону, піднявши повстання проти Польщі.

20 квітня (ст. ст.) 1632 р. помер король Сигізмунд III. Ще за свого життя Сигізмунд домагався забезпечити польську корону за своїм сином Владиславом. Але на польську корону претендував в той же час шведський король Густав-Адольф, який намагався притягти на свою сторону козаків, а також протестантів у Польщі, розраховуючи на підтримку всіх дисидентів. Щоб не дати Густаву можливості здійснити свої плани, Владислав рішив піти на поступки дисидентам і намагався притягти козацтво на свою сторону. Така політика Владислава відносно православних обумовлювалась також загрозою війни з Росією.

Православна шляхта, духівництво і братства прагнули використати вибори нового короля для затвердження прав православної церкви. Активно підтримувало їх реєстрове козацтво. Окремо для себе реєстрове козацтво добивалось права участі в обранні короля і здобуття вольностей, належних «людям рицарським», тобто шляхті. Реєстрові козаки підтримували кандидатуру королеви-ча Владислава, сподіваючись з його допомогою дістати шляхетські права і обмежити диктатуру магнатів.

Конвокаційний сейм (збирався перед виборчим сеймом), що відбувся в червні 1632 р., не дав бажаних результатів ні для православних взагалі, ні для реєстрових козаків зокрема. Після конвокаційного сейму опозиційні настрої серед реєстрового козацтва посилювались. Козаки збиралися на ради, на яких висловлювались думки про перехід у підданство до російського царя. Гетьман Іван Петражицький Кулага (обраний на місце Орендаренка), ще провадив угодовську політику до польського уряду, був убитий.

На елекційний (виборчий) сейм, призначений на вересень 1632 р., козаки знов вирядили своїх послів. Цей сейм також не задовольнив спеціально-козацьких вимог. Проте, комісія, виділена сеймом, виробила «статті для заспокоєння руського народу», які були підтверджені Владиславом. Владислав був обраний королем. «Статті

для заспокоєння руського народу» були затверджені на коронаційному сеймі, який зібрався в січні 1633 року. Цими статтями за православними підтверджувалось право вільно відправляти релігійні обряди, будувати церкви, засновувати школи, друкарні і братства, займати уряди. Церкви, монастирі, маєтки і єпископства, які належали до унії православної церкви, вирішено було поділити між уніатською і православною церквами. Православна церква дістала право мати свою вищу ієрархію на чолі з митрополитом.

Стверджуючи за православними право мати свою ієрархію, польський уряд і магнати вжили, однак, заходів до того, щоб митрополита і єпископів було замінено новими особами, близькими до правлячих шляхетсько-магнатських кіл. Митрополитом був обраний печерський архімандрит Петро Могила, який мав родинні зв'язки з магнатами Вишневецькими, Потоцькими, Корецькими, Радзивіллами та іншими. Діяльність Могилы була скерована на те, щоб зломити опозицію нижчого духовництва, частини шляхти, міщанства й козацької старшини і перетворити православну церкву в знаряддя української православної шляхетської верхівки, зв'язаної тісно з польсько-шляхетською державністю.

Ісаія Копинський продовжував боротьбу проти Могилы, але без успіху. В 1633 р. частина монахів переселилася в межі Російської держави. Туди ж хотів утекти і сам Ісаія Копинський, але був схоплений сторонниками Могилы і вмер у в'язниці.

«Статті для заспокоєння руського народу» не припинили наступу католицизму й уніатства на православ'я. Національно-релігійний гніт над українським народом посилювався. Українська шляхта продовжувала католицистися і сполячуватися, утворюючи разом з польською шляхтою єдиний феодальний фронт проти українського народу.

Виступ Сулими. Восени 1632 р. під час елекційного сейму почалась війна між Польщею і Росією. В цій війні на стороні Польщі взяла участь частина козацької старшини на чолі козацьких загонів, сподіваючись таким шляхом добитися розширення своїх прав. В червні 1634 р. війна закінчилась Поляновським миром, за яким російський уряд визнавав за Польщею міста, що відійшли до неї за Деулінським перемир'ям (1618 р.).

Одною з основних причин, що примусили Польщу припинити війну з Російською державою, була небезпека війни з Туреччиною, яка домагалась знищення козацтва. Через це польський уряд після укладення Поляновського миру вирішив вжити заходів для приборкання козацтва і припинення втеч селян на Запоріжжя. Сейм 1635 р. ухвалив ряд постанов для «припинення морських нападів, чинених військом запорізьким». Ухвалено було також збудувати замок на Дніпрі, щоб перешкодити втечам селян на Запоріжжя і козацьким походам на море. Замок був швидко збудований біля Кодацького порога на Дніпрі. В замку був поставлений гарнізон з найманих німців під командою французького офіцера.

Маріона, який взявся ретельно виконувати покладені на нього завдання. Він не давав проходу козакам повз Кодак, забороняв жовнірам продавати козакам порох, перешкоджав козакам полювати та ловити рибу, арештовував їх і садив до тюрми і т. д.

Збудування Кодака і дії Маріона викликали серед козаків велике обурення. Запорізьке нереєстрове козацтво і частина реєстровців вирішили знищити Кодак. Кодак був збудований у липні 1635 р., а уже в серпні запорожці на чолі з гетьманом Іваном Сулимою, повернувшись з морського походу, зруйнували замок і вирізали його гарнізон разом з Маріоном. Як зазначає літописець, козаки «збили вшисток люд его, и ноги не оставили». Підкуплена польським урядом старшина реєстровців зрадницьки схопила Сулиму і передала в руки уряду. Сулима разом з його головними товаришами був одвезений у Варшаву, де їх було страчено. З козаками, що брали участь в зруйнуванні Кодака, жорстоко розправилися на місці. Їм пообрізали вуха і відправили до Гадяча насипати кріпосні вали.

Захопленням Сулими і його головних товаришів та розправою над ними й козаками польському уряду вдалося тимчасово відвернути нове повстання на Україні.

Козацько-селянське повстання 1637 р. Розправа польського уряду над козаками і Сулимою посилала хвилювання серед нереєстрового і реєстрового козацтва. Щоб запобігти новому виступу козаків, польський уряд вирядив до них українського шляхтича Адама Кисіля — свого агента в козацьких справах. Кисіль приїхав до козаків на початку серпня (н. ст.) 1636 р. Серед козаків панувало велике незадоволення. З допомогою Петра Могили Кисілю вдалося на деякий час відвернути виступ козацтва.

Потім, у квітні 1637 р. польський уряд відправив до козаків комісарів Миколу Потоцького і Адама Кисіля, які повинні були переглянути реєстр і «очистити», як висловлювався А. Кисіль, реєстрове військо. Але ця «очистка» лише підлила масла в огонь і сприяла повстанню нереєстрового козацтва, а також частини реєстровців. Повстання це очолив Павлюк (Павло Бут). В 1635 р. Павлюк брав участь у зруйнуванні Кодака, за що його разом із Сулимою присудили у Варшаві до смертної кари, але йому пощастило врятуватися. Весною 1637 р. Павлюк на чолі козаків учинив похід у Крим на допомогу новому кримському ханові Інает-Гирею, який добивався незалежності від турецького султана і вів боротьбу проти Кан-Теміра.

Повернувшись з кримського походу, Павлюк повів агітацію на Запоріжжі проти старшини реєстровців. В травні 1637 р. Павлюк на чолі виписчиків виступив на волость, захопив козацьку гармату і одвіз її на Запоріжжя. Розпочинаючи повстання, Павлюк висунув таку програму: центром козацтва повинно бути Запоріжжя; за запорізькими нереєстровими козаками повинні бути визнані козацькі права і привілеї; все козацтво мусить мати одну організацію і одного гетьмана на Запоріжжі.

Тим часом старшина реєстровців домоглась обрання гетьманом Сави Кононовича замість Василя Томиленка, якого підозрівали в співучасті з Павлюком. У відповідь на це Павлюк вирушив з Запоріжжя на волость. 12 серпня ст. ст. (22 н. ст.) Павлюк видав універсал до всього козацтва і поспільства (тобто селянства й міщанства), в якому закликав усіх приєднуватися до його війська, пропонував ловити реєстрову старшину, як зрадників і продажних людей. Одночасно Павлюк послав до Переяславського полку своїх полковників Карпа Скидана і Семена Биховця, які поширювали листи, в яких закликали козаків і поспільство до повстання. У вересні 1637 р. гетьман реєстрових козаків Кононович і кілька старшин були схоплені Павлюком і страчені. Частина реєстровців приєдналась до Павлюка. Друга частина залишилась при коронному війську.

Повстання швидко охопило Подніпров'я. Шляхта в паніці тікала з своїх маєтків, воліючи мати, як говорить сучасник Окоцький, «краще ликове життя, аніж шовкову смерть». Найширше селянсько-козацьке повстання розгорнулось на Лівобережжі. Частина повстанців ішла в Мошни (на Київщині), де Павлюк призначив збірний пункт для війська. Багато повстанських загонів діяло на місцях. Швидкому поширенню повстання сприяв голод, що спалахнув на Україні через неврожай 1637 р. З якою інтенсивністю поширювалось повстання, свідчить таке зауваження польного гетьмана Миколи Потоцького. «На Задніпров'ю все до останку скозачило» — писав він на підставі донесень в кінці листопада 1637 р. За словами Окоцького, у Павлюка був план спертися на допомогу донських козаків і татар і визнати владу російського царя.

Для придушення повстання коронний гетьман С. Конєцпольський направив польного гетьмана М. Потоцького. 6-го грудня (ст. ст.) 1637 р. відбувся жорстокий бій між повстанцями на чолі з Павлюком і польською армією М. Потоцького під с. Кумейками, на Черкащині. Коронне військо було добре озброєне, тоді як повстанці не всі мали самопали, а частина їх була озброєна лише рогатинами, кіллям, косами, сокирами. До того ж польське військо зайняло зручну позицію на рівнині перед болотами, які перероджували шлях до нього з фронту. Після дуже упертого бою коронному війську удалося вдертися до табору повстанців. Повстанці билися надзвичайно мужньо. Сам Потоцький писав про це: «Було таке уперте і завзяте те хлопство, що ніхто з них не хотів «миру» кричати, навпаки, тільки кричали, щоб одному на одному вмирати... Котрим не ставало стрільби і зброї, били жовнірів голоблями і дишлями». Павлюк і Скидан, вважаючи битву програною, відійшли на південь, щоб там зібрати нові повстанські сили.

Бій точився до пізньої ночі. На чолі повстанців став Дмитро Гуня, який за свідченням сучасників, був надзвичайно талановитим стратегом і людиною дуже відважною. Гуні пощастило зімкнути табір і відвести повстанців за Черкаси до Боровиці. Проте,

тут повстанці, ослаблені Кумейською битвою, не маючи допомоги від Лівобережжя, вирішили здатися Потоцькому. Павлюк і Томиленко були видані останньому, відправлені до Варшави і там страчені, хоча при здачі Кисіль обіцяв зберегти їм життя. Від козаків, які здалися, було взято листа — «криваве зобов'язання», в якому вони обіцяли бути в повній покорі Речі Посполитій. Лист цей був підписаний від імені всього війська запорізького військовим писарем Богданом Хмельницьким.

Після здачі повстанців під Боровицею козацько-селянське повстання не припинилось. Центром його було Лівобережжя, особливо Лубенщина. Повстанці розгромили замок князя Є. Вишневецького, спалили костюл, убивали шляхту і єзуїтів. Жорстоким терором, використовуючи розрізненість повстанців, Потоцькому вдалося придушити повстання. Свій шлях від Ірклієва через Переяслав до Ніжина Потоцький обставив шибеницями і палями, на яких були повішені й посаджені повстанці.

Залишивши коронне військо на чолі з своїм братом Станіславом зимувати на Лівобережжі, Потоцький рушив з Ніжина в Київ, де його урочисто зустрів митрополит П. Могила. Другого ж дня по приїзді Потоцький улаштував для киян видовище: на горі Киселівці, за стінами воеводського замку, були посаджені на налі ватажки повстання на Лівобережжі Кизим з сином, а третьому ватажкові повстанців Кушеві відтяли голову.

Ординація 1638 р. На початку 1638 р. сейм ухвалив «ординацію війська запорізького реєстрового», яка обмежувала права реєстровців. Ординація касувала козацьку юрисдикцію і обрання старшини. На чолі реєстровців повинен був стояти старший комісар, призначений на сеймі за рекомендацією гетьманів, обов'язково з шляхтичів. Осавули й полковники повинні були також призначатися з шляхтичів. Лише сотники й отамани могли обиратися з козаків, «заслужених Речі Посполитій». Резиденція комісара призначалася в Трахтемирові. Полковники з своїми полками мусили не черзі виступати на Запоріжжя, щоб нести сторожову службу проти татар і перешкоджати збиранню «свавільців» та їхнім морським походам. Під загрозою смертної кари жоден козак не повинен був без паспорта, виданого комісаром, ходити на Запоріжжя. Міщани не повинні були записуватися в козаки або віддавати дочок заміж за козаків під загрозою конфіскації майна. Місця козацької осілості обмежувалися певною пограничною з татарами територією. Реєстр не повинен був перевищувати 6 тисяч чоловік. Таємна сеймова інструкція передбачала, крім того, утворення при комісарі та полковниках особливої «гвардії» з вищою оплатою для придушення бунтів і «свавілля», також відновлення й укріплення Кодака з гарнізоном в 600 чол., коронного пішого війська і 100 найманих козаків.

Повстання 1638 року. Кривавий терор Потоцького не ліквіду-

вав повністю повстання. Селянсько-козацькі заворушення в Південно-Східній Україні продовжувались всю зиму 1637—1638 р. Нереєстрове запорізьке козацтво не склало своєї зброї і готувалося до нового повстання.

На початку 1638 р. польський уряд вирішив проти запорожців ротмістра Мелецького з військом, що складалось з жовнірів і реєстровців. Але ця експедиція закінчилась невдачею. Запорожці на чолі з гетьманом Гуною відбили спробу Мелецького переправитися через Дніпро на Запоріжжя. Більше того, почались заворушення серед реєстровців, які у великій кількості переходили до запорожців і ледве не перебили своєї старшини на чолі з Ілляшем Караїмовичем. Мелецький мусив відступити. В своєму рапорті Станіславу Потоцькому Мелецький писав, що трудно використати «козаків проти їхнього народу, — як вовком орати».

Весною 1638 р. на Подніпров'ї знов почалось велике козацько-селянське повстання. Поштовхом для розгортання повстання і на цей раз був виступ запорожців на чолі з гетьманом Яцьком Острянином на волость. Правою рукою Острянина був уже відомий Скидан.

Острянин і Скидан велику надію покладали на допомогу донських козаків, до яких було відряджено посольство. Між запорізькими і донськими козаками, як уже відмічалось, здавна існували тісні зв'язки. В цей період стають частішими спільні походи донців і запорожців проти турків і татар (на Азов, Керч, Кафу, Синоп та ін.). Збільшувалось також число запорожців на Дону. Між запорожцями і донцями був укладений союз про взаємну допомогу.

Острянин і Скидан розіслали в різні міста і монастирі листи й грамоти, відправили також священників та монахів на Поділля, Волинь і Покуття, щоб піднімати на повстання народ і православну шляхту.

В кінці березня — на початку квітня Острянин і Скидан суходолом і водою рушили з Запоріжжя на волость. Українське населення нетерпляче чекало появи запорожців, готуючись до повстання. Виступивши з Запоріжжя, Скидан пішов правим берегом Дніпра під Чигирин, звідки частина його війська переправилася за Дніпро і підступила до Ірклієва, де розташувався загін польського війська. Головні ж запорізькі сили на чолі з Острянином, що пливли на човнах до Дніпру, напали на Кременчуг, заволоділи Хоролом і Омельником, а потім повернули до Голтви, міста князя Вишневецького, зайняли тут зручну позицію і добре укріпилися. Станіслав Потоцький з коронним військом і частиною вірних йому реєстровців на чолі з Ілляшем Караїмовичем спішно рушив проти Острянина і на початку травня (н. ст.) підступив до Голтви. Але спроба Потоцького оволодіти Голтвою кінчилась повною поразкою. Польське військо зазнало великих втрат, при чому вся німецька піхота була винищена до ноги. Потоцький примушений був відступити назад до Лубен. Острянин рушив за Потоцьким

до Лубен. Тут, однак, Острянин зазнав невдачі і відступив до Лохвиці, а потім до Миргорода.

Рушавши за Острянином, коронне військо недалеко від Лубен несподівано зустрілось з загоном донських і запорізьких козаків у 500 чол., на чолі з путивльцем Муркою і Ріпкою, що йшли на допомогу Острянину, і зрадницьки вирізало їх майже всіх.

Проте, повстання розгорталося все більше й більше. Все Подніпров'я, територія Сули, Хорола, Псла, місцевість, що межує з Слобожанщиною, були охоплені полум'ям повстання. До повстанців приєднувались великі маси селян з новозаселених місць — «слобод» Уманщини.

Під час руху Острянина спід Лубен до Лохвиці, а потім до Миргорода загони його поповнювались повсталими селянами. З одної тільки Роменщини в загони Острянина влилося до десяти тисяч селян. Під Жовнином, 3 червня (ст. ст.) 1638 р. польське військо атакувало повстанців, не давши їм часу стаборитися. Закипів гарячий бій. Коронному війську вдалося вдертися до козацького табору. Острянин, вважаючи справу остаточно програною, на чолі частини козаків залишив табір, перейшов Сулу і пішов в межі Російської держави, на Слобожанщину, де оселився з дозволу російського уряду на Чугуєвому городищі (нині Чугуїв на Харківщині)*.

Відхід Острянина не привів до поразки повстанців. Повстанці обрали гетьманом Дмитра Гуню, під проводом якого зуміли продержатися до вечора, а за ніч обвели табір окопом. Гуня одійшов спід Жовнина до гирла Сули і зайняв позицію при впадінні в неї р. Старця. Тут Гуня настільки добре укріпився, що зробив свій табір неприступним і навіть тримав ворота його відкритими. Сучасник — католицький монах Окольський, який був при польському війську, пише, що «не один інженер дивувався винахідливості грубого хлопа і його мистецтву в такого роду спорудах».

Коронне військо на чолі з М. Потоцьким після кількох невдалих атак почало облогу повстанського табору. Одночасно Потоцький розіслав загони польського війська по околишніх селах з наказом знищити їх. Упевнившись в неможливості взяти повстанський табір, Потоцький запропонував повстанцям здатися, обіцяючи помилування. Гуня погоджувався миритися на умовах відновлення куруківських статей. Потоцький відповів відмовленням, заявляючи, що старі вольності скасовані конституцією сейму.

Але незабаром Гуня відновив переговори з Потоцьким, намагаючись виграти час і ще більше ослабити сили коронного війська, яке зазнало великих втрат і відчувало нестачу в провіанті й фуражі. Потоцький писав, що з іноземних відділів, що були в

* На місці нового поселення виникла боротьба між козаками і Острянином, яка закінчилась убивством останнього. Більшість же козаків повернулася назад.

війську, «ледве половина залишалася здорових — одних зарубали в попередніх битвах, інші поранені — в обозі, тим знов дуже докучила невпинна праця, а ще більше голод незмірний».

Минув червень, минав і липень, а облога продовжувалась; коронне військо, і повстанці все більше відчували нестачу в провіанті. На Україні протягом кількох років підряд був неврожай, лютував голод. Повстанці покладали великі надії на полковника Филоненка, який наближався до них з козацьким загоном і обозом провіанту. Але поляки розбили козаків Филоненка, якому вдалося пробитися до повстанського табору лише з незначним загоном і з невеликим запасом провіанту. Кінець-кінцем, повстанці вирішили здатися (7 серпня н. ст.), Гуня ж з частиною козаків рушив у межі Російської держави, в 1640 р. ми його бачимо на чолі морського походу донців і запорожців.

Після здачі повстанців на Старці козацько-селянське повстання в Південно-Східній Україні продовжувалось ще деякий час, особливо на Роменщині. Проте, й тут воно скоро було придушено коронним військом.

Ради в Києві і на Масловому Ставі. Відбудування Кодака. Загальна козацька рада, призначена Потоцьким на 9 вересня, відбулася в Києві. Рада обрала посольство до короля в складі Романа Половця, Богдана Хмельницького, Івана Боярина і Яна Вовченка. Посольство повезло з собою лист до короля, в якому козаки просили простити їх, зберегти за ними землі й майно і т. д. Козаки зобов'язувались коритися комісарові і іншим начальникам, яких призначатиме король. Таким чином, козаки приймали ординацію 1638 р.

Друга козацька рада, призначена Потоцьким при здачі козаків на Старці, збиралась на Масловому Ставі 4 грудня. На раду прибув сам Потоцький з комісарами. Перегляд реєстру був уже закінчений. В козацькому війську було залишено 6 тис. чоловік. Рада виконала всі вимоги Потоцького. Козаки склали перед комісарами гармати, булаву, бунчук, прапори й бубни. Козаки погодились прийняти на місце гетьмана старшого комісара, яким ще раніше було призначено Петра Комаровського. Після цього, Потоцький призначив полковників. Згідно з ординацією комісар і полковники були призначені з родовитої шляхти. Далі були визначені осавули, сотники й отамани. Серед новопоставленої старшини був і чигиринський сотник Богдан Хмельницький.

Таким чином, реєстрові козаки підкорилися польському урядові. Проте, залишалась ще маса покозаченого нереєстрового населення, підкорити яку було набагато трудніше. Ця маса, не бажаючи миритися з відновленням панського гніту і побоюючись репресій за участь у повстанні, шукала виходу в переселенні в межі Російської держави, на Слобожанщину, в відході на Дон, а також на Запоріжжя, ще не захоплене польськими панами. Особливо широких розмірів в цей період набуває переселення на Сло-

Слободську Україну. Ці переселення поклали основу заселенню Слободської України. Відомі, правда, випадки, коли переселенці, не мирячись з утисками царського уряду та його адміністрації, а також своєї старшини, повертались назад. Так було, наприклад, уже зазначалось, з тими переселенцями, що пішли з Остріанином. Але більша частина переселенців залишалась на нових місцях, знаходячи там порівняно менш тяжкі умови життя, ніж під владою польських панів.

Польський уряд вирішив перегородити нерестровій масі шлях на Запоріжжя, звідки могли вийти нові повстання. З цією метою було негайно розпочате відбудування Кодака. На роботах було зайнято коло 4 тис. солдатів. Будував Кодак німецький інженер Геткант. Сам гетьман Конецпольський наглядав за укріпленнями Кодака. В 1639 р. в Кодаку був поставлений гарнізон. Збереглася легенда, що, коли Кодак був уже готовий, гетьман Конецпольський, оглядаючи з своїм штабом фортецю, з усмішкою спитав латинською мовою присутніх при цьому козацьких старшин: «Яким вам здається Кодак?» — «Що руками людськими створено, те людськими руками може бути й зруйновано» — сказав у відповідь на це тією ж латинською мовою один з козацьких старшин. Це був колишній писар війська запорізького, а тепер чигиринський сотник Богдан Хмельницький.

Польський уряд жорстоко придушив повстання 1630-х років, використавши їх недостатню організованість, стихійність, суперечності серед повстанців, зради частини старшини і реестровців, а також перевагу своєї військової сили. Зокрема для придушення повстання 1637—1638 рр. польські пани використали те, що запорізькі козаки під час цих повстань брали активну участь в захисті донськими козаками Азова від турків. Проте, ці повстання відіграли велику роль в історії визвольної боротьби українського народу. Вони показали, що сила опору і рішучість українського народу боротися проти польсько-шляхетського режиму значно виростили. Українські повстанці під час цих повстань здобули ряд блискучих перемог над коронним військом. Ніколи доти коронне військо не зазнавало таких тяжких ударів з боку українських повстанців, як в 1630-х роках.

Добре відчували силу зброї українських повстанців також наймані німецькі і угорські війська, які перебували на службі уряду Речі Посполитої і для яких українське населення було об'єктом нещадних грабежів і насильств. За словами літописця, українські повстанці «німців, як мух, били». Всі ці перемоги запалювали український народ до дальшої боротьби проти іга окупантів.

Разом з цим серед українського народу значно посилилось в ці роки тяжіння до Росії, яке виявлялось у переході запорізьких козаків на Дон, у вступі їх на службу до російського уряду, в русі українського населення в межі Російської держави, на Слободську Україну. Український народ прагнув об'єднатись з

братським російським народом, з його допомогою **визволитися** від гніту польсько-шляхетських окупантів.

Назрівала нова, рішуча схватка українського народу з польсько-шляхетським режимом.

5. КУЛЬТУРНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI І В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Загальна характеристика культурного розвитку України в XVI і в першій половині XVII століття. XVI і перша половина XVII століття в історії України характеризуються посиленням культурним рухом, який, порівняно з затишшям в XIV—XV століттях, можна з повним правом назвати культурним піднесенням. Цьому сприяли такі обставини. Поперше, посилення обміну й ріст зв'язків між землями України і процес перетворення української народності в націю, що почався на цій основі. Україна в цьому відношенні переживала в XVII столітті приблизно той же період історичного розвитку, що й Росія. Подруге, культурний рух на Заході, «який з 1450 року ставав все сильнішим, все загальнішим» (Енгельс) і супроводився розвитком науки і національних культур. Дуже сприяла розвитку української культури боротьба українського народу проти шляхетської Польщі.

Культурне пожвавлення на Україні, як і в Західній Європі і в Польщі, було зв'язане насамперед в поширенням з кінця першої половини XVI століття реформаційного руху. Католицька пропаганда, спрямована спочатку, головним чином, проти протестантизму і супроводжувана розширенням католицької освіти, також мала значення для культурного пожвавлення на Україні.

З 70—80-х років XVI століття культурний рух охоплює українську православну шляхту і, особливо, заможне міщанство, бюргерство, які почали посилено розвивати свою культуру для боротьби з культурою польсько-шляхетською, латино-католицькою. Посилюються культурні зв'язки між окремими частинами України; виникають культурні центри (Острог, Львів). На початку XVII століття в культурний рух втягується й козацтво, козацька старшина, які беруть під свою охорону антикатолицький, антипольський, культурно-політичний рух на Україні, центром якого стає в цей час Київ.

Отже, в культурному розвитку України в цей період поруч з шляхтою починають брати активну участь нові соціальні сили — бюргерство і козацька старшина, роль яких в цьому русі в міру колонізації і скатоличення української шляхти стає все значнішою.

Треба сказати, що культура України в цей період, як і в період попередній, зберігала в основному феодальний характер, а головним ідеологічним фактором її було православ'я. Проте, порівняно з XIV—XV століттями, в ній все більше місце починають займати українська народна мова, українські національні риси, наукові знання, елементи західної культури.

Мова. Офіційно-канцелярською мовою в українських землях, приєднаних до Польщі в 1569 році, лишалась мова «руська». Вживання «руської» мови в діловодстві в цих землях було гарантоване. Як відомо, актом Люблінської унії 1569 року. Проте, з встановленням в цих землях після Люблінської унії панування шляхетської Польщі, «руська» мова поступово витіснялась мовою польською, яка в XVI столітті стала в Польщі, поряд з латинською, офіційно-канцелярською і літературною мовою. Уже на початку XVII століття Литовський статут був виданий польською мовою. «Руська» мова зазнає впливу польських і латинських елементів, хоч одночасно в ній посилюються і елементи української народної мови. Цього ж впливу зазнавала і церковно-слов'янська літературна мова. Польська мова починає проникати в розмовний лексикон української шляхти, при чому вживання польських і латинських слів та виразів стає ознакою «хорошого тону».

Але, не зважаючи на поширення впливу польської мови, серед частини української шляхти, православного духовництва, козацької старшини і міщанства росте інтерес до народної української мови, посилюється тенденція до утворення власної національної літературної мови, що виявилось у спробах перекладу священного письма «из языка болгарского» (церковно-слов'янського) і з польської мови на мову, близьку до української народної мови, і в посиленні впливу народної мови на літературну мову взагалі.

Одним з перекладів священного письма на мову, близьку до української народно-розмовної, є, як зазначалося вище, так зване Пересопницьке євангеліє (1556—1561), що відзначалось також багатством і різноманітністю свого орнаменту в стилі ренесанс. До літературних пам'яток такого ж роду належить так зване Літківське євангеліє, назване так по містечку Літки біля Києва на Лівобережжі, де воно було знайдене. Цей переклад євангелія на українську мову зроблений в кінці XVI — на початку XVII століття.

Певна роль в справі розвитку літератури на народній мові належить протестантському рухові. Із протестантських перекладів священного письма на мову, близьку до українсько-білоруської народно-розмовної, слід відзначити переклад з польської мови нового завіту, зроблений в дусі соцініанського віровчення шляхтичем Валентином Негалевським в 1581 році на Волині, очевидно, в с. Хорошові. В своїй передмові «до ласкаваго чителника» Негалевський говорить, що він не сам наважився «с польского языка на реч рускую писма нашего нового тестаменту переложити, а учинил то за намовою и напомниманем многих учоных, богобойных, а слово божее милующих людей, которые писма полского читати не умеют, а языка словенского читаючи, писмом руским, выкладу з слов его не розумеют».

Мова цих перекладів священного письма не є чистою українською народною мовою. Поряд з нею ми зустрічаємо в усіх пе-

рекладах більшу чи меншу домішку елементів мов церковно-слов'янської, білоруської, польської та ін.

Видавнича діяльність і культурні центри на Україні. На культурне піднесення на Україні в XVI і в першій третині XVII століття величезний вплив справили виникнення і розвиток книгодруку. Основоположником книгодруку на Україні був знаменитий московський перший друкар Іван Федоров (Федорович, як його називали на Україні), який утік з Москви разом з Петром Мстиславцем «за литовський рубезь». Тут Федоров і Мстиславець оселилися в Заблудові, маєтку литовського гетьмана Ходкевича, заснували на кошти останнього друкарню і надрукували в 1569 році «Учительное евангелие».

Дальшим виданням заблудівської друкарні був псалтир з часословом, що вийшов в 1570 році. В 1572 р. Федоров перейшов у Львів. Тут він обходив «многих богатых» з сльозами й земними поклонами, просячи у них підтримки для заснування друкарні, але не одержав її. Нарешті, з допомогою нижчого духовництва — «малих нецих в иерейском чине» і дрібних міщан — деяких «неславних в мире», йому вдалося заснувати в 1573 році друкарню. В 1574 році з друкарні Федорова вийшов «Апостол» — перша друкована книга на Україні. Але й у Львові Федоров мусив скоро припинити друкування книг через брак коштів і борги. В 1575 році Федорова прийняв на службу до себе князь В.-К. Острозький. На кошти Острозького Федоров заснував в Острозі друкарню, надрукував псалтир і новий завіт, а далі, в 1580—1581 році Острозьку біблію, яка являє собою видатний зразок друкарської справи того часу в усьому слов'янському світі. З Острога Федоров знов перейшов у Львів, але розгорнути видавничу справу не зміг через борги. Друкарню свою він змушений був ще перед тим заставити. В 1583 році Федоров умер у великих злиднях. Друкарню після його смерті викупило Львівське братство.

Після заснування друкарень Федоровим у Львові й Острозі друкарні почали виникати і в інших містах України — Луцьку, Києві, Чернігові та ін.

Найінтенсивнішу видавничу діяльність розгорнула друкарня при Києво-Печерському монастирі, заснована архімандритом Єлісеєм Плетенецьким коло 1615—1616 років. Якщо львівська друкарня з 1591 по 1622 рік, тобто за 32 роки, випустила 13 видань, острозька з 1580 по 1612, тобто за 33 роки, — 18, то київська з 1616 по 1624, тобто тільки за 8 років свого існування, випустила їх 11. Печерський монастир став центром мистецтва (живопису, гравюри) для всіх східних слов'ян.

Заснування друкарень відіграло велику роль у виникненні культурних центрів на Україні. Навколо друкарень збиралися культурні сили України, відкривались школи і т. д. Таким культурним центром на Україні в 70-х роках XVI століття став Острог — резиденція князя В.-К. Острозького. Разом з заснуванням дру-

карні князь Острозький відкрив школу в Острозі. Тут згуртувалися гурток літераторів і учених — Дем'яна Наливайка (брата Северіана Наливайка), автора кількох антиуніатських творів; Герасима Смотрицького, першого ректора Острозької школи; Христофора Фіلالета (псевдонім), автора «Апокрисису» і ін. Після смерті Острозького в 1608 році гурток і друкарня припинили свою діяльність.

Проте, діяльність князя Острозького і інших православних магнатів в справі розвитку своєї культури була неглибока і неміцна. Уже на початку XVII століття значна частина магнатських родин, в тому числі й діти князя Острозького, полонізувались і покатоличились.

Другим культурним центром на Україні в останній третині XVI століття був Львів. Тут також згуртувались при заснованих братством школі й друкарні значні культурні сили — Стефан Зизаній Тустановський, видатний православний проповідник; Лаврентій Зизаній-Тустановський, автор граматики церковно-слов'янської мови; Кирило Транквіліон Ставровецький, видатний православний богослов, і ін. В кінці XVI і на початку XVII століття, в зв'язку з посиленням у Львові польсько-католицького гніту, значення Львова як культурного центра починає занепадати.

Культурним центром України в цей період стає Київ. Спираючись на підтримку козацтва на чолі з Сагайдачним, Київське братство і, особливо, Києво-Печерський монастир розвивають широку культурну діяльність. Після заснування коло 1615—1616 рр. архімандритом Києво-Печерського монастиря Єлісеєм Плетенецьким друкарні, в монастирі збираються з різних місць України, зокрема, з західно-українських земель, значні культурні сили — Памва Беринда, автор першого «Лексикона славено-роского», виданого в Києві в 1627 році і перевиданого в 1653 р.; згадуваний уже Лаврентій Зизаній-Тустановський; Тарасій Земка, який добре знав друкарську справу; Захарій Копистенський, автор видатного антиуніатського трактата «Палінодія»; Іов Борецький, який перейшов з Львова, де був учителем братської школи, і потім став ректором Київської братської школи, а далі митрополитом, та інші.

Значення Києва, як культурного центра на Україні, остаточно утверджується при митрополиті Петрі Могили, який був одночасно і архімандритом Печерського монастиря. При ньому далі розвивалась діяльність печерської друкарні, була відкрита Києво-Могилянська колегія (1631), в якій зібрались видатні культурні сили, як Ісайя Козловський, Ігнатій Старушич, Йосип Горбацький, Інокентій Гізель і ін. Одночасно продовжувалась полеміка з уніатами й католиками (твір «Літос» і ін.).

Мета культурної діяльності Могили була підпорядкувати культурний розвиток України насамперед інтересам українських православних феодалів (шляхетської верхівки), які, залишаючись православними, намагалися використати для розвитку своєї культури польсько-латинську шляхетську культуру.

Україні, як і в Польщі, Литві й Білорусії, сприяв передусім розвиток протестантського руху. Сучасник Буковський вказує, що в середині XVI століття в Польсько-Литовській державі протестантських друкарень і творів було більше, ніж католицьких. Прагнувши поширити свій вплив на різні верстви суспільства, протестанти велику увагу віддавали школам. За словами дослідника історії шкіл в Білорусії і на Україні в XVI і XVII стол., з 150 соцініанських польсько-руських громад «зрідка яка не мала своєї школи і рідко яка не була керована найосвіченішими пасторами, що закінчили закордонні університети». З середини XVI століття протестанти почали відкривати навіть жіночі школи. Училися в протестантських школах діти як шляхти, так і не привілейованих станів, переважно заможного міщанства.

Програма навчання в протестантських школах була досить широка. Проте, треба відзначити, що і в протестантських школах світські науки займали другорядне місце. Головна увага зверталась на вивчення духовних дисциплін, на релігійне виховання в дусі певного протестантського віровчення.

З протестантських шкіл на Україні найбільше були поширені школи соцініанські, при чому центром соцініанської освіти була Волинь.

Боротьба католицизму з протестантизмом супроводилась швидким поширенням католицької освіти. Значну роль відіграв при цьому юрден єзуїтів. Явившись у Польщу й Литву в 60-х роках XVI століття, єзуїти почали посилено відкривати свої школи. В 1569 р. в Вільні була відкрита єзуїтська колегія, перетворена в 1578 році в академію. Спираючись на підтримку польського уряду, єзуїти в останній третині XVI і в першій половині XVII століття відкривають Польщу, Литву, Білорусію і Україну цілою сіткою своїх колегій. На Україні єзуїтські колегії з'являються з початку XVII століття.

Перша єзуїтська колегія на Україні була заснована у Львові в 1608 році. Далі такі колегії з'являються і в інших містах — в Перемишлі, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Острозі, Барі, Вінниці, Києві та інших.

Керівництво єзуїтськими школами було строго централізоване. Всі ці школи були під відомом генерала єзуїтського ордена, без якого ніхто не мав права внести в викладання найменших змін. Учителями шкіл призначались кращі члени єзуїтського ордена. Склад учнів єзуїтських шкіл був аристократичний, привілейований. Училися в них переважно діти польської католицької й ополіченої і скатоличеної української шляхти. При цьому єзуїти старались притягти в свої школи насамперед дітей знаті, створюючи для них в школах привілейоване становище.

Програма викладання в єзуїтських школах мала схоластичний характер. Точні науки в цих школах займали мізерне місце. Головна ж увага в єзуїтських школах була звернута на розвиток у

учнів релігійності, на виховання з них католицьких фанатиків. Тому в цих школах щодня відбувались церковні служби, практикувались щомісячна сповідь, часто організовувались різні церковні церемонії і т. д.

Поруч з єзуїтськими школами на Україні поширювались також школи уніатські, організовані на зразок єзуїтських; учителями в них часто були також єзуїти.

Поширення польсько-шляхетської, латино-католицької культури, зокрема єзуїтських шкіл на Україні, що були знаряддям польської шляхти і католицької церкви в їх експансії на Україну, було однією з головних причин, які примусили українську православну шляхту звернути увагу на розвиток своєї культури і особливо шкіл, що відповідали б вимогам змінених соціально-політичних умов. Православні школи, що існували досі при церквах і монастирях, через свій низький якісний рівень не могли конкурувати з школами єзуїтськими та уніатськими, не кажучи вже про те, що й число їх було невелике.

Втім, не всі культурні діячі розуміли необхідність розвитку нової школи. Так, знаменитий український полеміст Іван Вишенський рішуче виступив проти «мирской мудрости» і латинства «с поганскими хитростями», діалектикою, риторикою, філософією, «с Аристотелями, Платонами и другими тим подобными машкарниками», відстоюючи «правовірну школу» в грецькою або церковно-слов'янською граматикою, часословцем, октоїхом, псалтирем, апостолом, євангелієм і бачачи в біблії вмістилище всієї премудрості. Таке ставлення Івана Вишенського до світських знань і латинської науки пояснюється тим, що він бачив у них тільки знаряддя католицизму в скатоличенні православних і оберненні їх в «ересь латинскую». Тому Іван Вишенський і відстоював в усій недоторканості старе православ'я, стару школу, церковно-слов'янську мову, виступаючи проти всього нового в культурі. Боронячи стару культуру, в якій він бачив єдине знаряддя в боротьбі проти католицизму, Вишенський разом з тим виступав не тільки проти латинської мови, а й проти вживання «простої» мови в церковній службі, а також проти перекладу книг священного писання на цю мову, хоч сам писав свої твори мішаною церковно-слов'янською і живою народною мовою.

Але погляди Вишенського не стали пануючими. Інші культурні діячі України вважали, що для успішної боротьби з латинством необхідно розвивати свою науку, використавши для цього науку латинську. За висловом сучасника, «не можно було плохому в полуму за збройного рицера воювати, а простаку неученому з мудрого оратора одповидати». Крім того, самі умови суспільно-політичного життя вимагали знання латинської й польської мов.

Перша нова православна школа була відкрита в Острозі в кінці 70-х років XVI століття князем В.-К. Острозьким. Ця школа являла середній учбовий заклад. На організації її відбився греко-східний вплив. Учителями в ній спочатку також були греки. Далі

викладання в своїй школі Острозький запрошував навіть протестантів (кальвіністів, лютеран і соцініан). Сучасники називали острозьку школу «грецькою», «греко-слов'янською», «колегією», «стриязичним лицеем», бо учили в ній мов церковно-слов'янської, грецької, а також латинської. Вихованцем Острозької школи був і Мелетій Смотрицький, автор знаменитої «Славянської граматики» (1619 р.), яка довго була єдиним підручником при вивченні церковно-слов'янської мови в школах Білорусії, України і Великої Росії.

Згодом Острозька школа була перетворена в школу семи вільних наук, які ділилися на тривіум, тобто трипредметний курс (граматика, риторика, діалектика) і квадрівіум, тобто чотирьопредметний курс (арифметика, геометрія, музика і астрономія). Після смерті князя Острозького в 1608 році Острозька школа через деякий час була закрита. Замість неї онука Острозького Анна-Долоїза Ходкевич відкрила в 1624 році єзуїтську колегію.

Активнішу, ніж магнати й шляхта, діяльність в справі розвитку шкіл і поширення освіти на Україні розгорнули міщанські братства, передусім Львівське з його школою. З погляду постановки навчальної справи Львівська братська школа була зразком для інших братських шкіл. Між нею та іншими братськими школами існував тісний зв'язок. Вона постачала їх учителями і навчальним приладдям. Склад учнів Львівської школи, як і інших братських шкіл, був всестановий, демократичний. Основну масу її учнів становили діти міщанства і нижчого духовництва. Головним завданням школи було релігійне виховання учнів. Навчали в ній азбуки, грецької і церковно-слов'янської мов, церковних співів і семи вільних наук, що складали тривіум і квадрівіум.

Вивченню грецької та слов'янської мов у Львівській школі віддавали велику увагу. Учнями школи з допомогою учителів була складена грецько-слов'янська граMATика під назвою «Адельфотес. ГраMATика доброглаголивого едлинословенскаго языка» (видана в Львові в 1591 році). Учитель Львівської школи Лаврентій Зизаній склав граMATику церковно-слов'янської мови під назвою «ГраMATика словенска совершеннаго искусства осми частий слова и иных нуждних» (видана в Вільні в 1596 році), якою користувалися в школах до появи в 1619 році граMATики Мелетія Смотрицького. В Львівській і в інших братських школах викладали й «руську» мову. Пізніше в ній було введено вивчення мов латинської і польської.

Школа при Львівському братстві була першою школою такого типу. Слідом за нею почали швидко рости школи при братствах і в інших містах України — в Рогатині, Сяноку, Перемишлі, Красноставі, Галичі, Сатанові, Києві, Луцьку, Вінниці, Немирові, Кременці та інших.

В Києві школа при братстві була відкрита в 1615 році. Проіснувала вона до 1631 року, коли за згодою між братством і Петром Могилою, який був тоді архімандритом Києво-Печерського мана-

стиря, в нею була об'єднана школа при монастирі. Це об'єднання поклало початок київської православної Колегії, перетвореної пізніше в Академію.

Киево-Могилянська колегія була організована на зразок єзуїтських колегій. Вона мала шість класів — однорічних п'ять (інфіми, граматики, синтаксими, піітики, риторики) і дворічний один (філософії). З чотирьох мов, що вивчалися в колегії — латинської, грецької, слов'янської і польської — перше місце займала латинська. Навчання в Києво-Могилянській колегії, як і в колегіях єзуїтських, мало схоластичний характер.

З Києво-Могилянської колегії вийшли знамениті знавці грецької і латинської мов — Єпіфаній Славинецький і Арсеній Сатановський, які в середині XVII століття були запрошені в Москву для перекладу і виправлення богослужбових книг.

Польський уряд утискав православні школи і обмежував їх в правах. Вважаючи православні школи «розплідниками, де живиться схизма», польсько-католицька влада всіляко старалась задержати їх на рівні нижчих шкіл. Польський уряд забороняв викладати в Київській і Вінницькій колегіях богослов'я і не давав їм всіх тих прав, якими користувались колегії католицькі. Львівське братство, тільки витративши великі кошти на подарунки при королівському дворі і спираючись на підтримку таких впливових осіб, як молдавський воевода Єремія Могила, магнати Острозький і Скумін-Тишкевич, добилось права викладати в своїй школі дисципліни в об'ємі трохи розширеному, порівняно з навчальними закладами нижчого розряду.

Література і фольклор. Піднесення літературної творчості на Україні в XVI і в першій половині XVII століття відзначене насамперед появою великої полемічної літератури, спрямованої проти унії і католицизму. Ця література, будучи церковно-політичною публіцистикою, разом з тим тісно зв'язана і з художньою літературою. Художню сторону її визначають ліричні відступи, гостра сатира і т. п., що зустрічаються і в «Апокрисисі», і в «Пересторозі», і в «Плачі» Мелетія Смотрицького, і в писаннях Вишенського, і в інших творах.

Поряд з полемічною літературою на Україні в XVI і в першій половині XVII століття розвивалась і література художня. Появляються нові літературні жанри: шкільна поезія (вірш) і шкільна драма. Мистецтво віршування розвивалось за силабічною системою польських і латинських зразків. Головним видом віршових творів був, зокрема, панегірик, наприклад: «Везерунок цнот превелебного в бозе его милости господина Елисея Плетенецкого» (1618); «Вірши на жалосний погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» (1622), складені ректором Києво-Братської школи Касієм Саксвичем і т. д.

Шкільна драма розвивалась на Україні в цей час під впливом західних і польських латино-єзуїтських драм. Сюжетами драм

були релігійні теми: страждання Христа (драми пасхального і різдвяного циклів), епізоди з життя святих, чудеса, а також різні моральні повчання. В 1631 році в Львові була поставлена драма— «Розмышляне о муце Христа, спасителя нашего» Іоаннікія Волковича. Після цього появляється ряд драм, здебільшого безіменних.

Разом з шкільною драмою зароджується й побутова комедія в формі інтермедій, тобто веселих сцен з життя народу, які показувались в антрактах драм для розваги глядачів. Відомості про виставлення комедій на Україні йдуть з кінця XVI і початку XVII століття. Так, в 1619 році на ярмарку в Каменці були поставлені інтермедії Якуба Гаватовича.

З шкільною драмою зв'язаний також розвиток на Україні вертепу (лялькового театру), вертепної драми. Вертепна драма, як і шкільна, складалась з двох частин— релігійних сцен, які показували на верхньому поверсі скриньки (вертепу), і побутових, забавних, з життя народу— на нижньому поверсі.

Художня проза на Україні в цей період представлена як місцевими творами, так і західно-європейськими перекладними творами в місцевій обробці (збірки— «Великое Зерцало», «Римские деяния», лицарські романи, фацеції, або жарти польські, французькі фавль, переклади деяких новел Боккаччо і ін.).

В XVI—XVII століттях особливо розвивається на Україні фольклор. Саме в цю епоху розцвітає новий фольклорний жанр, героїчний козацький епос— думи й пісні історичні, які оспівують боротьбу українського народу з турками татарами та з польськими панами. Ці думи й пісні історичні є видатне явище в світовій народній поезії. В них український народ в високохудожній формі виявив свою любов до батьківщини, ненависть до своїх ворогів, свою героїчну боротьбу проти цих ворогів.

Одночасно розвивалось і українське літописання, що має велике значення для вивчення історії України того часу. Появляються такі літописи, як Львівський руський (1498—1649), Гусятинського монастиря (1600—1641), Хмельницький літопис (1636—1650), Літопис Межигірського монастиря (1608—1700) і ін.

Ці літописи містять багато надзвичайно важливих записів, що малюють повстання українського народу проти польських панів. Так, Львівський руський літопис є дуже цінне джерело відносно повстання 1630 року. Автором його вважають українського шляхтича з Поділля Михайла Гунашевського, який в період національно-визвольної війни 1648—1654 років був канцеляристом гетьмана Богдана Хмельницького. В Хмельницькому літопису знаходимо дуже яскравий запис про козацько-селянське повстання 1637 року: «И косы и серпы ковали на оружие и не дармо земля тряслася, трясли й ляхи козаков; на Вкраині ріки зафарбовалися от крови людской, повны были болота трупы ляцкого, а повны пали были трупы козацкого по містам».

Поруч з дальшим розвитком історіографії все більше усвідомлювався зв'язок, наступництво історії України XVII ст. з попередніми епохами. Так, у 1621 р. київська православна ієрархія,

виступаючи з відкритою «Протестацією» проти уніатсько-католицької політики польського уряду, проголосила козаків потомками й наступниками воїнів київських князів Олега і Володимира: «Це ж бо те плем'я славного народу Руського, з насіння Яфетового, — говорилося у Протестації про козацтво, — яке воювало Грецьке царство морем чорним і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моносилах по морю и по землі (приробивши до човнів колеса) плавало і Константинополь штурмувало. Це ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Іллірик. Це ж їх предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від Константинопольської церкви приймали, і по цей день у цій вірі родяться, хрестяться і живуть».

Багато українських письменників кінця XVI і першої половини XVII ст. виявили в своїх творах широчінь політичних поглядів, високу національну свідомість, патріотизм, правильне розуміння відносин між Україною й Польщею. Тому твори цих письменників відіграли велику роль у боротьбі українського народу за свою незалежність і є цінним вкладом в українську культуру.

Мистецтво. Як і інші сторони культурного життя, мистецтво на Україні в XVI і в першій половині XVII століття зазнає чималого впливу Західної Європи. Цей вплив виявляється як в живопису, так і в архітектурі.

В цей період живопис на Україні зберігав значною мірою церковний характер (фрески, ікони). Проте, порівняно з попередньою епохою, в ньому починають займати велике місце побути, портрет, пейзаж. Особливо поширені були зображення козака бандуриста «Мамая» з різноманітними побутовими сценами. Появляються портрети гетьманів, зображення воєнних походів і т. д.

Розвиток українського живопису дуже затримувався політикою національно-релігійного гніту, яку провадили на Україні польська шляхта, католицьке духовництво і, з допомогою їх, польське заможне католицьке міщанство. Українських православних майстрів живописців, як і взагалі ремісників не католиків, відтіснили від цехів або зовсім виключали з них (наприклад, в Львові й Перемишлі в кінці XVI і на початку XVII століття).

Не зважаючи на це, український живопис досяг в XVII столітті досить високого розвитку. Велику роль в розвитку його відіграли козацькі митці-живописці. Українських живописців запрошували в Москву для гравірування царських портретів. В Москві українськими гравіюрами прикрашали палати. Українські художники вивозили свої твори в Ясси та в інші міста. Твори українського живопису йшли також на Схід.

Сильний був західний вплив в архітектурі. В XVI—XVII століттях, як відомо, поширюється архітектура в стилі ренесанс. Видатним пам'ятником архітектури цього стилю на Україні є спо-

збудований в 1590 році будинок львівського патриція Корнякта, який пізніше перейшов у власність польського короля Яна III Собеського. Будував цей палац італієць Петро з Барбони.

Починаючи з XVII століття, на Україні поширюється архітектура в стилі барокко. Багато католицьких костелів і монастирів, що появились на Україні в XVII столітті, збудовані в цьому стилі. Барокко для свого будівництва використовували також українська православна шляхта, духовництво і козацька старшина.

В музичній творчості України XVII століття так само характеризується новинами. Стара церковна музика під впливом західної, грецької (афонської) і сербсько-болгарської перетворюється. Появляються нові співи — грецький, київський і болгарський, перенесені згодом в Росію. Одночасно поширюється многоголосий, так званий «партесний» спів на зразок західної музики. Співи й музика були дуже поширені в побуті народу. Боплан розповідає, що музика й співи були неодмінною приналежністю кожного весілля. В поборових реєстрах того часу зустрічаються дударі, скрипалі, скоморохи, яких польський уряд обкладав податками нарівні з людьми неосілими, без певних занять — гультьями і ін. Відомий уже «козак Мамай» виступає на зображеннях з бандурою. Папроцький розповідає, що запорожці співали пісні і грали на кобзах. Існували музикантські цехи, які об'єднували музик-виконавців і майстрів музичних інструментів.

В цілому культура України в першій половині XVII століття досягла досить високого рівня розвитку і займала одне з перших місць серед культур слов'янських народів. Вона розвивалась в запеклій боротьбі українського народу проти шляхетської Польщі і відіграла велику роль в цій боротьбі. Зазнаючи західного впливу, культура України в цей період розвивалась в тісному зв'язку з культурою Білорусії і Великої Росії. Україна і Білорусія були одним з головних джерел західно-європейського впливу в Росії. Одночасно тривали міцні культурні зв'язки України з Молдавією, Болгарією, Сербією, Афоном. Набуваючи дедалі більше національних рис, культура України першої половини XVII століття дуже вплинула на дальший розвиток української національної культури.

Г Л А В А VI

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ГНІТУ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩИ. ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ (1648—1654 рр.)

I. УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ (1639—1647 рр.)

Наступ польської шляхти на селян, козаків, козацьку старшину, міста. Часи після придушення шляхетською Польщею повстань 1637—1638 рр. на Україні характеризуються далшим ростом польсько-шляхетського гніту, який давив на всі сторони життя українського народу. Ці часи характеризуються наростанням визвольної боротьби українського народу проти гніту, далшим ростом зв'язків українського народу з братським російським народом, зв'язків, які виявляли прагнення обох народів до об'єднання.

Перед 1648 роком особливо зростають маєтки шляхти і шляхти-магнатів на Україні. В ці часи оформлюються маєтності Вишневецьких на Лівобережній Україні; тут головному представникові цього роду — Єремії Вишневецькому на той час уже належить коло сорока тисяч селянських господарств і 423 млинових колеса; в маєтки Є. Вишневецького входить майже вся Полтавщина, в тому числі й міста — Лубни, Пирятин, Прилуки, Ромни, Полтава, Золотоноша, Варва, Лохвиця, Ічня, Хорол і інші.

Зростають в цей час і маєтності католицьких монастирів. На одному лише Правобережжі цим монастирям належало уже коло п'ятдесяти маєтків.

Ріст шляхетсько-магнатського землеволодіння йшов разом з ростом експлуатації основного експлуатованого класу феодального суспільства — селянства. В більшості земель України панщина була не менш, як трьохденна. Крім того, селяни мусили ще відбувати на пана низку інших повинностей — працею, натурою, грішми, як от возити дрова, сіно, ходити в підводи, часто дуже далеко, лагодити шляхи й мости, давати панові збіжжя, курей, гусей, меду, кожні три роки бика, платити певну кількість грошей і т. д. На користь пана йшли доходи від корчом, продажу хмільних напоїв, млинів, (право мати млини й готувати хмільні напої на продаж було монополією панів), бортних дерев, річок, ставів, бобрових гонів, пасік, судові штрафи і т. д.

До всього цього пан, по-старому, мав повне право над життям і смертю селянина, а до яких розмірів доходила сваволя панів

над селянами, видно з того, що в 1648 р. один селянин характеризував пана Стржалковського (на Волині), як такого, що «вмів на Україні жінкам груди різати, а дітей наших у казанах варити». Недарма ж французький інженер Г. Боплан, який прожив перед визвольною війною коло 20 років на Україні, писав, що становище селян під владою лихого пана гірше, ніж становище галерних невільників. Загальнодержавні повинності й податки (напр., лодимне) ще більше погіршували становище селян.

Тяжке було й становище реєстрового козацтва і козацької старшини. Ординація 1638 року позбавляла їх самоврядування, була кроком до кріпачення, реєстр козацький не поповнювався, а на місце вибулих з різних причин козаків до реєстру записувались поляки. П'ять років реєстровці не одержували належної їм за службу плати. Пани притягали до панщини матерів і батьків козацьких, повертали в кріпацтво козацьких вдів. Полковники, призначені польським урядом в козацькі полки, не тільки не захищали козаків, а, навпаки, гнітили їх, примушували віддавати певну частину здобичі з поповання й рибальства, забирали у них коней, зброю, захоплених у татар полонених і здобич. Ці полковники примушували козаків працювати на себе, давати підводи, забирали у козаків худобу, посиляли їх через степи з зайвими, але небезпечними, дорученнями. Шляхта й урядовці відбирали у козаків і у старшини хутори, сіножаті, ниви, млини, стави, пасіки і т. п.

Жовніри польські й військова челядь безкарно грабували у козаків і старшини майно, худобу, гвалтували жінок козацьких, а потім замикали їх, разом з дітьми, в хатах і палили.

До всіх цих кривд треба додати ще й жорстоке, звіряче знущання польсько-шляхетської влади над реєстровими козаками і старшиною. Так, жовніри польського магната С. Лаца заслужених козаків «в хлопів обертали, борода їм виривали, в плуги запрягали». Черкаський підстароста Я. Смяровський, так по-звірячому поводився з козаками, що «вилуплював їм очі».

Таке тяжке становище реєстровців і їхньої старшини було не випадковим збігом обставин, а виявом послідовної політики польського уряду, скерованої на знищення реєстрового козацтва і повернення козаків та старшини в підданство панам.

Намагається в ці часи польський уряд приборати до рук і запорізьке козацтво. З метою перешкодити втіканню люду від гніту шляхти на низ Дніпра, в Запорізьку Січ, і тримати під своїм контролем запорожців, польський уряд в 1639 році відбудував фортецю Кодак (будівником її був німець Геткмант), щоб він, як висловлювались пізніше польські представники, «как самовольную и твердоустую лошадь, самсвольников на крепком мушштуку держал». Недарма ж в інструкції, даній польським коронним гетьманом С. Конецпольським комендантові Кодака Я. Жолтовському, читаємо, що останній мав вжити всіх заходів «щоб за пороги жодної живої людини не пропускати», що Кодак відбу-

довано, щоб перешкодити походам козаків на море і взагалі для приборкання козаків.

В самій Запорізькій Січі був поставлений урядовий гарнізон, що складався здебільшого з реєстрових козаків. Це, крім чисто поліцейської мети, мало, за планом польського уряду, ще й поглиблювати ворожнечу між запорожцями й реєстровими козаками.

Становище міст України перед визвольною війною було, як і раніше, дуже тяжке. Польсько-шляхетський гніт давив, як на міську бідноту, так і на заможне українське міщанство. Міщан дуже тиснула конкуренція шляхти в торгівлі, бо шляхта була звільнена від сплати мита. В містах приватновласницьких міщани мусили ще й відбувати повинності на власника міста. Великим тягарем на міщанство лягало оподаткування на користь уряду, а в приватновласницьких містах — на користь власника та різні податки й повинності. Так, у Києві міщани могли купувати хмільні напої лише в певних шинках, бо торгівля цими напоями була здана в оренду. З торговців рибою брали десяту рибу, з торговців збіжжям і мукою брали помірне. Коли до Києва приїздив урядовий воевода, міщани мусили три дні на свій кошт годувати його самого і весь почот. Урядовому воеводі міста кияни мусили щороку платити тисячу злотих.

Давили на українських міщан і загальнодержавні податки, як от подимне, купецький донатив, індукта (пошлина від ввозних товарів), евекта (пошлина від вивізних товарів), внутрішнє мито і ін.

Магдебурзьке право в містах, як і раніше, порушувалось польським урядом. Так, у Києві, на виборню посаду віята в міській управі польський уряд дозволяв ставити тільки угодних йому осіб, як от з фамілії Ходик. В ряді ж міст Лівобережної України (Ніжин, Чернігів) війти не обирались, а призначались польським урядом.

Українська шляхта, духівництво. Становище української шляхти перед визвольною війною було не однакове. Верхівка її, великі магнатські роди, уже цілком полонізувались, покатоличились і злились з польською шляхтою — магнатами. Середній і великий українській шляхті дошкуляв національно-релігійний гніт, але вона дуже боялась вибухів селянської війни. Тому ця шляхта намагалась поліпшити своє становище не зброєю, а шляхом угодовської політики щодо шляхетської Польщі, шляхом допомоги останній в її наступі на український народ. Через те в процесі визвольної війни ми й бачимо головних представників цієї шляхти (Адам Кисіль, М. Бжозовський, З. Четвертинський і ін.) в таборі польських панів.

Щодо низів української шляхти, то вона, зокрема так звані околична шляхта, не була задоволена існуючим становищем. Ця шляхта мусила не тільки платити такі податки, як подимне (в чому вона була звільнена багата шляхта), але під натиском шляхет

ської верхівки переходила на становище козацької старшини і навіть селянства. Овруцький староста, наприклад, притягав околичну шляхту до відбування селянських повинностей. З економічного боку цій дрібній шляхті дошкуляло захоплення у неї шляхтою-магнатами земель; дошкуляла, звичайно, їй і сваволя магнатів, як і національно-релігійний гніт шляхетської Польщі. Тому ми й бачимо так багато дрібної української шляхти в лавах війська Б. Хмельницького.

Так само неоднакове було й становище українського духовництва, а звідси й різна його роль та діяльність у визвольній війні. Духівництво нижче, особливо сільське, перебувало фактично в повній залежності від феодалів-землевласників. Це духовництво платило податки, часто землевласники притягали його до відбування повинностей на користь собі. Дошкуляв цьому духовництву і національно-релігійний гніт Польщі, сваволя шляхти-магнатів. Тому ми й бачимо так багато нижчого духовництва на керівних ролях в повстаннях.

Що ж до вищого українського духовництва, то треба пам'ятати, що воно, наприклад київський митрополит П. Могила (помер на початку 1647 р.), було великими землевласниками-феодалами, гнітило і експлуатувало селян, конкурувало з міщанами в торгівлі. Тому страхіття селянської війни й штовхало основні кола цього вищого духовництва до табору панської Польщі; ослабити ж національно-релігійний гніт це духовництво намагалось шляхом угодовської політики відносно Польщі. Недарма ж в середині сорокових років XVII століття серед вищого православного духовництва України (і Білорусії) знов наверх спливає висунутий польським королем Владиславом IV ще в 1636 році проєкт окремого патріархата для православних України і Білорусії, проєкт, що мав своєю метою й розірвати релігійний зв'язок українського і білоруського народів з народом російським і зробити вище православне духовництво України і Білорусії слухняним зряддям польського уряду.

Основна маса вищого українського духовництва в період визвольної війни різними засобами підтримує шляхетську Польщу, вороже ставиться до приєднання України до Росії.

Звичайно, вороже ставлення основних кіл вищого українського духовництва до визвольної війни українського народу не перешкоджало їм, як і вищій та середній українській шляхті, в сприятливих випадках використовувати цю війну для особистого збагачення, наприклад, захоплювати маєтки польської шляхти, а також католицьких монастирів, як це робили А. Кисіль, київський митрополит С. Косов і ін.

Національно-релігійний гніт панської Польщі на Україні. Перед визвольною війною 1648—1654 рр. ми бачимо дальший ріст національно-релігійного гніту шляхетської Польщі на Україні, причому цей гніт особливих розмірів набуває в Галичині. Там, у

Львові, українці, як і раніше, мали право жити лише в певному кварталі міста («Руська вулиця»), були усунуті від участі в управлінні містом, не допускались до ряду цехів, при судових справах присяга православного українця не приймалась нарівні з присягою католика. В львівському ковальському цеху православні українці мусили під час відповідних церковних служб бувати в католицькому костюлі. Не мали у Львові православні українці права вільно торгувати на ринку (а лише під час ярмарок), володіти складами, аптеками, вільно вступати в усі цехи, відбувати прилюдно релігійні процесії. В низці міст (напр., Тереховль) православні українці мали платити певний податок на католицьке духовництво. Так само в Києві з міщан за торгівлю збіжжям і борошном бралось помірне, а з торгівлі рибою десята риба — все це на католицьке духовництво. В ряді міст України (напр., в Чернігові), вїйт, голова міської управи, мусив бути обов'язково католиком.

Перед визвольною війною 1648 року католицизм і унія продовжують свій наступ на православ'я на Україні і в Білорусії. Як і раніше, захоплюють силоміць церкви (Сокаль, Красностав, Белз і ін.), забороняють вільно відправляти релігійні треби, б'ють і ув'язнюють духовних осіб, примусово запроваджують унію і католицизм; на Україні утворюються католицькі костюли і монастирі; як і раніше, діє заборона від 1635 року українцям мати вищі школи.

До цього треба додати й таке зневажливе ставлення до православ'я, як утворення польськими панами в монастирях шинків (напр., в Почаєвському монастирі).

Утиски від наступу католицизму та унії терпіли в ці часи й білоруси. Наприклад, у Пінську православних священників, які не переходили в унію, забивали в бочки, церкви запечатували, в ряді міст православних виганяли з цехів, магістрату і т. д.

Недарма ж православні в 1645—1646 рр. скаржились, що православ'я в Польщі зазнає таких утисків, «яких не терплять і греки в турецькій неволі». В одному творі того часу читаємо, що уніати спустошили на Русі церкви гірше, ніж свого часу польські Болеслави (тобто Болеслав I в 1018 р. і Болеслав II в 1069 р.) і татарський хан Батий в XIII столітті.

Ми тому так докладно зупиняємось на релігійному гніті в Польщі, що боротьба проти наступу католицизму й унії на Україну була загальнонародною. Боротьба за православну віру проти наступу католицизму і унії була одним з найголовніших лозунгів, який об'єднував український народ в боротьбі проти наступу шляхетської Польщі на всі сторони його життя. Лозунг боротьби «за віру» об'єднував український народ в його боротьбі не тільки проти національного гніту панської Польщі, а й проти гніту соціального.

Цей лозунг об'єднував український народ з братським білоруським народом в їхній спільній боротьбі проти шляхетської

Речі Посполитої Польської. Ми знаємо, що «виступ політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку» (В. Ленин, Сочинення, т. II, с. 520).

Утиски з боку жовнірів; сваволя магнатів. Перед визвольною війною українському народові дуже дошкуляла сваволя польських жовнірів. Жовніри, майже систематично не одержуючи від уряду належної їм платні, компенсували себе, перебуваючи на Україні, грабунком її населення, насамперед селянства. Жовніри, як і польська шляхта, поводитись на Україні, як в окупованій місцевості; тут ми бачимо забирання майна, худоби, пвалтування жінок, різні насильства і зловживання. Дуже тяжка була і сваволя шляхти-магнатів. Слід пам'ятати, що в Польщі тоді панувало звичайне середньовічне кулачне право. Міцної централізованої королівської влади, яка могла б приборкати цих магнатів («королев'ят», як їх називали),—не було. Кожний магнат і навіть багатий шляхтич, мав своє військо, робив з ним наїзди на сусідів—панів, захоплював їхні маєтки, грабував худобу, майно, бив, забирив, калічив їхніх селян; це йому сходило безкарно. Досить для прикладу сказати, що магнат С. Лац за своє життя був за різні кримінальні вчинки засуджений 236 раз на баніцію і 37 раз на інфамію, але це не перешкодило йому займати відповідальну посаду урядового стражника до самої смерті (1649 р.).

Звичайно, сваволя магнатів дуже шкідливо відбивалась на основній масі українського народу. На Україні, яка була колонією польської Польщі, ця сваволя набувала особливо великих розмірів.

Рухи проти шляхетської Польщі перед 1648 роком. Не зважаючи на жорстоке придушення польським урядом повстання 1637—1638 рр., все таки і перед 1648 роком, то в тій, то в іншій місцевості України відбуваються виступи проти польсько-шляхетського панування! Так, весною 1640 р. міщани й селяни міст Старого й Нового Коростишева, озброєні «киями, жердями, дрюками», виступили проти шляхти: 1641 р. уніатський єпископ М. Терлецький хотів силою захопити православну церкву в Белзі; православні поробили біля церкви барикади з дерева і відбили напад уніатів. На початку 1643 р. були виступи селян біля Луцька. На початку січня 1646 року міщани Сокаля, разом з селянами сусідніх сіл, відбили у уніатів захоплені останніми ранами у православних церкви.

Зв'язки українського народу з російським народом. Так наростала визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі. Але ж оскільки наш народ боровся не тільки проти цього гніту, а й за об'єднання з братнім російським народом, то в ці часи ми бачимо дальший ріст зв'язків між обома народами.

Тут передусім помічається ріст переселення з України від «іга лядського» в межі Росії. Після поразки повстань 1637—1638 рр. з одних лише гадяцьких маєтків кн. Є. Вишневецького в межі Росії переселилось кілька тисяч української людності. В 1639 р. в межі Росії переселився на чолі відділу в кілька сот вершників і Д. Гуня. Як швидко зростали переселення видно з того, що в м. Корочі, наприклад, в 1639 р. було сімнадцять українських родин, а в 1640 р. було уже чотириста шістдесят шість родин. Правда, бували випадки, коли через зловживання царської адміністрації й своєї козацької старшини, переселенці musили вертатися назад, але це не протирічить фактові загального, стихійного прагнення українського народу переселитися від «іга лядського» на територію братського російського народу.

В ці часи, як і раніше, ведеться спільна боротьба проти спільних ворогів. Так, в славі обороні донськими козаками (в 1637—1642 рр.) від турків і татар Азова, запорожці беруть найактивнішу участь; в Азові ж ми зустрічаємо і Дмитра Гуню. Відбувається ряд спільних походів донських і запорізьких козаків проти турків і татар в 1640, 1641, 1645 роках.

Боротьба російського уряду проти кримських татар знаходить підтримку на Україні. Зимою 1645—1646 рр. кримські татари зробили великий набіг на російські землі. Тому весною 1646 р. російський уряд почав мобілізацію своїх військових сил проти Криму; це знайшло відгук і на Україні. Кілька тисяч (не менше 5.000) пропонувало влитися в ряди російського війська для боротьби з татарами. Крім того, в ряди російського війська влилося багато дрібних українських військових відділів.

Назрівання визвольної війни і її характер. Така була ситуація перед 1648 роком на Україні, так називала війна. Що ж це була за війна, який був її характер, за що боровся народ український? Це не була боротьба «дикості» проти «культури», боротьба «меча проти плуга», як намагалась довести польська буржуазно-поміщицька націоналістична історіографія (М. Грабовський, К. Шайноха, Ф. Равіта-Гавронський і ін.), а за ними це повторював П. Куліш і почасти В. Ключевський. Це не була боротьба українського народу лише проти релігійного і національного гніту Польщі, як трактував С. Соловйов і його послідовники. Це не була й боротьба двох начал—демократичного й аристократичного, носіями яких нібито були ці народи (український—демократичного, польський—аристократичного), як трактував Б. Антонович і його послідовники. Це не була «революція торгового капіталізму», або «козацька революція», або «буржуазна революція», як трактували М. Покровський і його «школа». Це не була і «революція» проти панування Польщі на Україні, як трактує М. Грушевський. Це не була «національна революція», як вважає В. Липинський і його послідовники.

Це була загальнонародна визвольна війна проти гніту шляхет

ської Польщі, бо «загальнонародний той рух, який виражає об'єктивні нужди всієї країни, направляючи свої важкі удари проти центральних сил ворога, який заважає розвитку країни. Загальнонародний той рух, який підтримується співчуттям величезної більшості населення» (В. Ленин, Сочинения, т. XVI, с. 241).

Дійсно, боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі виражала потреби всієї України, бо панування польської шляхти було тією центральною силою, яка перешкоджала розвитку країни. Селянство України терпіло нечуваний кріпосницький гніт, переважно з боку польської шляхти; реєстрове козацтво було обмежене в своїх правах, промислах і майні, стояло на шляху до покріпачення. Кодак, урядовий гарнізон в Січі тиснули на Запоріжжя. Козацька старшина теж обмежувалась в правах, позбавлялась майна і зводилась до становища рядового козацтва, отже йшла і до покріпачення. Господарство козацької старшини і заможного козацтва було стиснуте господарством крупної польської шляхти і магнатів. Міщани були обмежені в промислах, торгівлі, управлінні. Дрібна українська шляхта теж зазнавала утисків від крупної шляхти і магнатів, зводилась до становища козацької старшини, козацтва, селян. Нижче духівництво зазнавало такого самого гніту, як і селянство. Господарство польської шляхти мало яскраво виражений хижацький характер виробництва і несло з собою нищення природних багатств краю, в першу чергу лісів.

До того ж український народ терпів і національно-релігійний гніт: обмеження православних українців у правах, промислах, у займанні посад, обмеження освіти, утиски православної релігії, наступ католицької і уніатської церкви. Над всією Україною гяжіли сваволя жовнірів, сваволя шляхти-магнатів. Панування шляхетської Польщі над Україною було регресивним, бо, як зазначає Ф. Енгельс у 1851 р. «не можна указати ні одного моменту, коли Польща, навіть порівняно з Росією, грала б прогресивну роль або взагалі зробила щонебудь, що має історичне значення» (К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXI, сс. 210—211).

Весь український народ був проти гніту шляхетської Польщі. Лише одиниці з козацької старшини, частина вищого духівництва й частина української шляхти, боячись вибухів селянської війни, неминучих в процесі визвольної війни, прагнули поліпшити своє становище шляхом угодовства з Польщею. Український народ боровся не тільки за визволення від гніту панської Польщі, а й за об'єднання з братським єдинокровним російським народом. Ці два моменти тісно, нерозривно переплітаються між собою і дають єдину суцільну картину великої національно-визвольної війни українського народу.

В 1648 р. спалахнув пожеар визвольної війни, керівником якої став козацький сотник Богдан Хмельницький—видатний державний діяч, славний і талановитий полководець, організатор і дипломат, представник кращої частини козацької старшини, прогресивний діяч свого часу, полум'яний патріот своєї батьківщини.

2. ПОВАЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ (ВІЙНА 1648 — 1649 рр.)

Богдан Хмельницький. Богдан Хмельницький народився коло 1595 р. Батько його Михайло, з походження дрібний шляхтич, служив у магнатів Жолкевських, а потім у Даниловичів.

Богдан народився в Переяславі. Ім'я Хмельницького Богдан відповідало старопрецькому Федір, яке й було основним ім'ям Хмельницького. Крім того, за звичаями того часу, він має і друге ім'я — Зиновій, так що повне ім'я його було Федір-Зиновій, або Богдан-Зиновій. Освіту Богдан здобув для того часу хорошу. Він учився в колегії єзуїтів не то в Львові, не то в Ярославі (точно, в якому з цих міст учився Богдан, встановити не можна).

Після закінчення освіти Хмельницький брав участь з батьком, як і службовцем Даниловичів, в польському війську в битві під Цицорою в 1620 р.; там польське військо було розгромлено турецько-татарською армією. Михайло Хмельницький був убитий, а Богдан потрапив у полон, з якого звільнився лише через два роки.

Перед 1637 роком Богдан був деякий час в Запорізькій Січі; потім ми бачимо його в козацькому реєстровому війську.

В кінці 1637 р. Богдан був військовим писарем у козацькому реєстровому війську. Після ж придушення повстання в 1638 р. ми бачимо Хмельницького на нижчій посаді Чигиринського сотника.

Богдан Хмельницький був у числі тієї козацької старшини, яка в 1646 р. вела переговори з польським королем Владиславом IV, який мав намір підтримати Венецію проти Туреччини, щоб переможною війною зміцнити королівську владу. Цей план не здійснився через опір шляхти-магнатів.

Першим шлюбом Хмельницький був одружений з переяславською козачкою Ганною Самковою; від цього шлюбу він мав трьох синів і двох дочок. Богдан Хмельницький мав заселений його батьком хутір Суботів, біля Чигирини, і вів там значне господарство.

Приблизно в 1646 р. у Хмельницького почалась ворожнеча з Чигиринським підстаростою Данилом Чаплицьким, який підлягав коронному хорунжому О. Конєцпольському. Чаплицький захопив у Богдана майно, наказав своїй челяді бити на ринку в Чигирині канчуками 10-літнього сина Хмельницького, так, що той умер; захопив Чаплицький у Хмельницького жінку, на якій останній, будучи в той час удівцем, хотів одружитися. За підмовою Чаплицького сам Хмельницький ледве не був убитий. Згодом Конєцпольський наказав «наступати на здоров'я Хмельницького». Хмельницький був ув'язнений і ледве не страчений.

Втеча Б. Хмельницького на низ Дніпра. Початок повстання: Ця подія з Хмельницьким, впливовою людиною серед козацької

старшини і реєстровців, ще раз наочно продемонструвала останнім, чого вони можуть сподіватися від панської Польщі. Це був удар не по Хмельницькому особисто, а по всьому реєстровому козацтву і старшині. Ця подія показала останнім, що з панською Польщею можна розмовляти лише зброєю. Це тісніше зв'язало козацтво і кращу частину старшини з основною масою українського народу в його боротьбі проти Польщі.

Краща частина старшини, передусім Богдан Хмельницький, ще більше почала відчувати гніт польської шляхти, під яким перебував український народ; вона ще тісніше зв'язувалась з народом в боротьбі проти польської шляхти. Селянство, запорожці, міська біднота, більшість міщанства взагалі були уже готові до збройної боротьби з Польщею. Тепер до їх табору приєднується реєстрове козацтво й краща частина старшини.

В кінці 1647 р. Богдан Хмельницький з своїм сином Тимошем і невеликим відділом своїх однодумців утік на низ Дніпра — в «лукомор'я», щоб почати боротьбу проти Польщі; там до нього стали збиратися селяни, козаки, міщани, дрібна шляхта.

25 і 30 січня (всі дати даємо за старим стилем) 1648 року Хмельницький робить напади на Запорізьку Січ, виганяє звідти урядовий гарнізон. Після цього до нього, за словами сучасника, «почало горнутися все, що лише було живого».

Повстанські рухи «на волості». Головний керманіч польського війська на Україні коронний гетьман М. Потоцький починає вживати заходів для придушення повстання в самому його початку. Потоцький і основні кола польського уряду бачили, яку небезпечку являє для панування польської шляхти на Україні це повстання.

В цей час серед польських урядових кіл існує дві течії по відношенню до національно-визвольної війни українського народу: Одна течія, на чолі якої стояв коронний канцлер Ю. Оссолінський (одним з головних діячів цієї групи був відомий Адам Кисіль), вважала за краще зробити дрібні поступки реєстровому козацтву і старшині, щоб відділити їх від селянства, а потім поодинокі розгромити її тих і других. Друга ж група, головними представниками якої були М. Потоцький і князь Є. Вишневецький, вважала необхідним найскоріше придушити повстання озброєною силою. В такому дусі й діяв Потоцький.

Оволодівши Запорізькою Січчю і об'єднавшись з запорожцями, Хмельницький почав енергійно готуватися до війни. Становище повстанців Хмельницького було дуже скрутним. Кількість їх не перевищувала тоді трьох тисяч чоловік. Вони були кепсько озброєні і відрізані від Подніпров'я. Польський уряд міг ще на початку року, поки стояли річки, послати на Запоріжжя численні військові сили і придушити повстання. Але в цей час повстанцям, які скупчились на Запоріжжі, допомогло повстання, яке почалось «на волості».

На початку лютого «на волості» утворилась така ситуація, що М. Потоцький мусив якнайшвидше рушити на Подніпров'я рятувати шляхту від повстанців. В листі до короля від 21 березня Потоцький писав, що на Україні спалахнув такий огонь повстання, що «не було того села, де не закликали б до бунту і не чинили б замахів на здоров'я і майно своїх панів і державців». Замість наступу на Запоріжжя, Потоцький мусив зосередити всю увагу на боротьбі з повстанцями «на волості». Це повстання затримало наступ польського війська на Запоріжжя.

Союз Хмельницького з кримським ханом Іслам-Гиреєм. Богдан Хмельницький почав зносини з кримським ханом для одержання від останнього військової допомоги проти Польщі. До цього його змушували такі моменти: польська армія особливо була сильна своєю кіннотою. Тим часом козацьке військо виділялося своєю піхотою, яка вважалась одною з найкращих в Європі. Що ж до козацької кінноти, то вона була кількісно невелика і поступалась перед кіннотою польською, особливо важкою. До того ж польське військо було набагато численніше, ніж військо Хмельницького. Хмельницькому треба було мати собі союзника серед сусідніх країн. Розраховувати на те, що йому допоможе Росія, Хмельницький не міг, бо в той час царський уряд мав навіть оборонний союз з Польщею проти татар. В Криму ж тоді був голод і для татар весною 1648 р. війна була єдиним виходом з скрути. До того ж хан не одержував кілька років «упоминків» від польського уряду. Крім того, була небезпека, що якби Хмельницький не забезпечив собі тилу з боку Криму, то татари під час воєнних дій повстанських військ проти польської шляхти могли б ударити з тилу на Україну.

Тому Хмельницький через свого посланця Клішу в лютому місяці веде переговори з кримським ханом. Переговори кінчилися тим, що хан дав Хмельницькому кількатисячний відділ кінноти на чолі з знаменитим перекопським мурзою Тугай-беєм; син Богдана Тиміш залишився заложником у хана.

Що ж до планів Хмельницького і його однодумців, то вони, починаючи повстання, ставили перед собою завдання звільнити свою країну від польсько-шляхетських окупантів і добитися незалежності України. Недаром в згаданому вище до короля листі добре поінформований М. Потоцький писав, що повстанці прагнуть «самовільно панувати на Україні, складати трактати з сусідніми монархами й робити все те, що їм забажається». Потоцький тут же зазначав, що Хмельницький і його однодумці, дарма, що їх не більше, як п'ятсот чоловік, почали повстання «з задуму всіх козацьких полків і всієї України»:

Щоб виграти час, Потоцький, який в цей час провадив боротьбу з повстанням «на волості», починає переговори з Хмельницьким. Він обіцяє помилування, коли Богдан Хмельницький відмовиться від виступу. Але Хмельницький спочатку відмовився від перего-

ворів і затримав посланців коронного гетьмана. Потім він через посланця Потоцького, ротмістра Хмелецького, поставив ультиматум, щоб польське військо залишило Україну, щоб були усунуті з посад полковники, призначені польським урядом в реєстрові полки і, нарешті, щоб була скасована ординація 1648 року. Звичайно, Потоцький на це не погодився, і справа мала розв'язатися зброєю.

Розгром польських військ під Жовтими Водами і Корсунем. В квітні місяці почались активні воєнні дії. Хмельницький вирушив з Запоріжжя на Подніпров'я. 11-го квітня почався наступ польського війська, яке йшло двома великими частинами. Вперед була послана частина під керівництвом сина Потоцького — Стефана і козацького комісара Шемберга. Частина цього війська йшла сухоходом. Складалась вона з польських хоругв і реєстрових козаків. Друга частина, що складалась майже виключно з реєстрових козаків на чолі з обома генеральними осавулами І. Барабашем та І. Караїмовичем, була послана човнами по Дніпру. Обидві частини мали об'єднатися біля Кодака і потім вирушити на Запоріжжя. Головні ж сили польського війська на чолі з коронним гетьманом М. Потоцьким і польським гетьманом М. Калиновським йшли сухоходом за частинами Шемберга і С. Потоцького.

19 квітня Богдан Хмельницький напав під Жовтими Водами на ті частини Шемберга і С. Потоцького, які йшли сухоходом, і примусив їх перейти до оборони. 24 квітня біля Кам'яного Затона реєстровці, що пливли Дніпром, підняли повстання, на чолі якого стояв особистий друг Хмельницького Філон Джалалій, перебили прихильну до Польщі козацьку старшину, а також жовнірів—неукраїнців, і приєдналися до війська Хмельницького. Цілком справедливою думкою польського ротмістра Мелецького, висловлена ним в 1638 р., що так трудно використати козаків проти їх народу, «як вовком юрати».

Об'єднавшись з частинами Джалалія, Хмельницький почав більш активні дії під Жовтими Водами. Битва закінчилась 6 травня повним розгромом польського війська. З усього польського війська врятувався лише один недобиток, який і приніс коронному гетьманові звістку про Жовтоводську битву.

Головне польське військо, не маючи звісток від своїх передових частин, 3 травня, почало відступати від Чигирини назад до Дніпра. 7—9 травня польське військо прибуло під Черкаси, де йому стало відомо про Жовтоводську битву. Військо Потоцького продовжувало відступати. З усіх боків до Потоцького надходили звістки про наближення війська Хмельницького. Населення скрізь навколо польського війська піднімало повстання. Потоцький продовжував відступати на Богуслав, щоб об'єднатися з частинами Є. Вишневецького. Але ж 16 травня під Корсунем польське військо було наголову розгромлене Хмельницьким. Більшість польського війська було або перебито, або захоплено в полон. В полон впали

й обидва гетьмани — Потоцький і Калиновський, яких Хмельницький подарував татарам.

Жовтоводська і Корсунська битви мали величезне значення для боротьби за визволення українського народу, оскільки до того українці ніколи не завдавали шляхетській Польщі таких нищівних поразок. Тому ці події оспівані народом в численних думах та піснях.

Прагнення українського народу до об'єднання з російським і перші зносини Б. Хмельницького з російським урядом. Після цих перемог перед Хмельницьким стало питання, якої політики триматися в боротьбі проти панської Польщі. Тут можливими були два способи забезпечити український народ від польсько-шляхетського гніту. Поперше, об'єднатися з російським народом, добитися приєднання України до Росії на умовах васальної залежності, подруге, лишити до певного часу Україну в складі Польщі, але на таких умовах, які не давали б волі польській шляхті.

Треба зазначити, що другий шлях, при чому шлях тимчасовий, міг забезпечити, і то досить проблематично й умовно, лише інтереси козацької старшини і частини реєстрового козацтва. Основна ж маса українського народу і думати не хотіла за те, щоб стати на шлях, хай і тимчасовий, угоди з шляхетською Польщею. Основна маса українського народу стояла за непримириму боротьбу з Польщею до кінця, за об'єднання із російським народом, за приєднання України до Росії. Тому ми й бачимо, що коли Богдан Хмельницький на протязі визвольної війни і вдається до тимчасових угод з Польщею, то робить він це лише при крайній необхідності, коли не видно іншого виходу. При тому ж майже кожний його такий крок викликає виступи серед українського народу і проти самого гетьмана.

Стати ж зразу на перший шлях, шлях об'єднання з Росією і обійти другий шлях Хмельницький не міг, бо він не був певний, і при тому цілком справедливо, що російський уряд погодиться на приєднання України до Росії, на війну з Польщею; тому, вважаючи основним шляхом перший шлях приєднання України до Росії, він не відкидав і другого шляху, як тимчасового.

Хмельницький зноситься з російським урядом, при чому в цих зносинах він ставить на порядку денному спільну боротьбу проти Польщі й приєднання України до Росії. В цих своїх заходах він відбивав не тільки власні бажання, або бажання своїх найближчих однодумців, а відбивав думи й волю всього українського народу. Прикордонні російські воеводи в цей час збирають численні відбивав не тільки власні бажання, або бажання своїх найближчих народом. Офіційною формулою, в яку російські урядовці вкладали це прагнення, був вираз, що український народ бажає бути під владою російського царя.

Так, уже в червні Севські воеводи доносили своєму урядові, що їм добре відомо про це від своїх розвідників, які були в

Києві, Чернігові та інших місцях України. Росіянин Н. Грідін, який був півтора року на Запоріжжі, повернувшись з України, повідомляв у липні, що, як він довідався від козаків — учасників ради Хмельницького, на цій раді було ухвалено просити у царя військової допомоги проти Польщі і українському народові «податися» царю.

8 червня Хмельницький шле з Черкаєв листа до російського царя Олексія Михайловича. В цьому листі він, повідомивши царя про свої перемоги під Жовтими Водами і Корсунем і про смерть польського короля Владислава IV (останній помер 10 травня), пише: «Зычили быхмо себе самодержця господаря такого в своей земли, яко ваша царская велможность, православный хрестыанский цар». Далі, гетьман закликає царя до походу проти Польщі і додає: «А мы зо всем войском Запорозким служить вашей царской велможности готовисмо». Одночасно з цим Хмельницький веде переговори і з прикордонними російськими воеводами про спільні військові дії проти Польщі.

Але ж російський уряд не пішов назустріч бажанням Хмельницького. Поперше, в той час російський уряд переживав фінансові утруднення. Подруге, в 1648 р. в червні в Москві вибухає повстання проти бояр. Це повстання перекидається і в інші місцевості Росії. Царський уряд бачив, що на Україні йде боротьба не тільки проти національно-релігійного гніту Польщі, а й проти гніту соціального. Тому царизм, який готовив і проводив в життя такий захід проти селян, як «Уложення 1648—1649 рр.», боявся, звичайно, що боротьба основних мас українського народу проти соціального гніту Польщі знайде відгук в розвиткові селянських заворушень в Росії. Крім того, російський уряд вважав свою країну недосить забезпеченою з тилу, від Швеції. До того ж не забуваймо, що Польща була тоді одною з найсильніших держав в Європі. Тому Російський уряд і відхилив пропозицію Хмельницького не тільки в 1648, а й в 1649 році і не пішов на війну з Польщею для приєднання України до Росії.

Хмельницький веде зносини і з польським урядом. 10 травня вмер польський король Владислав IV. На початку червня Хмельницький посилає посольство до Варшави, через яке передає досить помірні вимоги виплатити реєстровцям затриману урядом плату, реєстр козацтва збільшити до 12 тис., припинити релігійні утиски.

Відступ Хмельницького до Чигирина. В цей же час Хмельницький відходить спід Білої Церкви до Чигирина. Причини цього відходу й виведення Хмельницьким посольства з такими помірними, порівняно з здобутими перемогами, вимогами пояснюються тим, що Хмельницькому потрібен був час для організації свого війська. До того ж селянство, яке було основною силою визвольної війни, бажало спочатку розправитися з своїми панами, які поховались по фортецях і замках. Без цього ж трудно було сподіватися, що селяни увільнуться в війська Хмельницького.

Потрібен був Хмельницькому час також і для того, щоб налагодити зв'язок з російським урядом. Крім того, союзна татарська кіннота Тугай-бея після Корсунської битви, захопивши велику здобич, вирушила назад у Крим, а без татарської кінноти, не закінчивши організації свого війська, Хмельницькому трудно було вести активні військові дії проти Польщі; тому він і шле посольство з такими порівняно помірними вимогами. Ці вимоги, за плямом Богдана Хмельницького, мали ще поглибити ворожнечу між обома згаданими вище групами керівних кіл шляхетської Польщі. Що Хмельницький цими вимогами хотів лише виграти час, видно хоч би з того, що він після жовтоводської і корсунської перемог пред'являє польському уряду вимоги значно менші, ніж ті, які він поставив Потоцькому перед початком повстання. Це добре розумів і дехто з сучасників серед пануючих кіл польської шляхетської держави, наприклад Ф. Обухович, який в своєму щоденнику записує, що цими переговорами Хмельницький прагнув лише виграти час. До того ж і сам Хмельницький, як видно з його листування з російськими прикордонними воеводами, дуже скептично ставився до своїх переговорів з польським урядом.

В цей же час, щоб нейтралізувати до певного часу литовську шляхту, Хмельницький видає універсал, де забороняє козакам нападати на маєтки литовських панів в Білорусії.

Розвиток повстання після Корсунської битви. Після Корсунської битви народні повстання проти шляхетської Польщі швидко охопили майже всю Україну. Ідеалом основних мас українського народу — селян, а також і міщан — було в той час стати козаками («покозачитись»), тобто бути дрібними землевласниками, ремісниками, не підлеглими жодному панові, не відбувати панщини та інших повинностей. «Покозачення» було тією зовнішньою формою, до якої прагнула основна маса повстанців; тому тодішні джерела й називають повстанців козаками.

Через 10 днів після Корсунської битви Адам Кисіль констатував, що на Київщині і Брацлавщині жодного шляхтича не залишилось в своєму маєтку. На початку червня відділи Хмельницького зайняли Київ. Швидко розвивається повстання на Брацлавщині й на Поділлі.

Першим великим містом, в якому пробувала відсидітися шляхта, був Немирів. 31 травня повстанці взяли Немирів. 11—12 червня вони захопили Нестервар—Тутьчин. В цей час були взяті Вінниця, Умань, Брацлав і інші міста.

Повстання перекинулось і в Галичину. Уже 5 червня шляхта на Сеймику в Белзі відзначала, що в верхніх воеводствах Галичини збираються «свавольні купи», які нападають на шляхетські маєтки. Почались повстання і на Волині. Але ж на Волині, Поділлі, в Галичині повстання не могли швидко розгорнутися, бо це був близький тил польського війська, яке й придушувало їх.

На Лівобережній Україні повстання розгорнулось дуже швидко.

Найкрупніший магнат Лівобережжя Є. Вишневецький, який мав у своєму розпорядженні коло шести тисяч війська, вирішив почати боротьбу проти повстанців, але під натиском останніх мусив спішно відступити на Чернігів і далі на Любеч, під Брагинь. Повстанці по п'ятах гнались за Вишневецьким. Лише те, що вони затрималися облогою чернігівського замку, де ховалось багато шляхти, врятувало Вишневецького і його військо від загибелі.

В цей же час повстання розвивається на Переяславщині, Лубенщині, Ніжинщині, Чернігівщині. 13 червня повстанці захоплюють Новгород-Сіверськ. Скоро в їх руки переходять Борзна, Чернігів, Стародуб і інші міста.

Основною силою визвольної війни було селянство, або за тодішнім офіціальним терміном — чернь, яку Богдан Хмельницький пізніше називав своєю правою рукою. Тому Карл Маркс, говорячи про ці події, відмічає повстання «хлопства під водійством Богдана Хмельницького» (К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XV, с. 167).

Повстання вибухали або коли в певні місцевості приходили уже організовані відділи Хмельницького, або селяни й міщани повставали самі, організовували повстанські загони, громили шляхетські маєтки, об'єднувались з частинами Хмельницького.

Серед повстанців, як найбільш енергійних і рішучих, сучасник відзначає «броварників, винників, могильників, наймитів, пастухів», тобто найбільшні елементи села, які особливо відчували на собі тягар панського гніту. Активну участь в боротьбі беруть і жінки. Джерела про повстання на Україні згадують, наприклад, про Дудчиху-вдовицю. В лавах українців ми бачимо й росіян — селян з Росії і особливо донських козаків.

Боротьба повстанців проти панів мала в основному однакові форми. Повстанці вбивали, або виганяли шляхту, захоплювали й ділили між собою збіжжя, майно, палили документи, спускали воду з ставків, виловлювали рибу, палили шляхетські будинки. Прогнавши з маєтків шляхту, селяни встановлювали у себе владу на зразок козацької організації (по селах) або ж, залишаючи міський устрій (по містах), обирали на відповідні посади осіб споміж себе. Таким чином, ми бачимо у виступах повстанців типові форми селянської війни. Це й зрозуміло, бо селянство, як основний експлуатований клас, було і основною силою визвольної війни.

Оскільки ж Україна терпіла ще й національно-релігійний гніт з боку польської шляхти, то народний гнів обрушився на все «лядське». Це також зрозуміло, бо на Україні люд з поляків бачив або польських панів, або їх підручних. Основних же мас польського народу — селян, які несли тягар феодальної експлуатації в Польщі, на Україні не бачили.

Разом з боротьбою проти польської шляхти український народ веде і боротьбу проти тієї української шляхти, що, як Адам Кисіль, Ерлич, Верещака й інші, була в таборі панської Польщі.

Не уникають нападів повстанців і православні монастирі, які теж були крупними феодалами і гнітили селян. В червні повстанці розгромили Густинський монастир на Прилуччині, пізніше повстанці напали і на Почаївський монастир.

В цей час Богдан Хмельницький, перебуваючи в Чигирині, проводив організацію свого війська і готовився до дальшого походу проти польської армії. Одночасно, відповідно до своїх класових інтересів, він виступає і на захист феодальної власності. Так, 2 липня він видає універсал на маєтки Густинському монастиреві, захищає православні монастирі від повстанців.

Бої частин Максима Кривоноса з військом Є. Вишневецького. В липні місяці на Правобережній Україні (на Брацлавщині й Поділлі) ідуть бої між частинами повстанців і польськими військами. Тут на чолі численного польського війська появляється Єремія Вишневецький, який об'єднується з частинами різних панів, (київського воеводи Я. Тишкевича і ін.) і починає жорстоку боротьбу проти повстанців. Проти Вишневецького Хмельницький посилав одного з своїх кращих полководців, старого, досвідченого воїна Черкаського полковника Максима Кривоноса, який зберігся в народній пам'яті під прізвиськом Перебийноса.

Відбувається низка боїв, з яких найбільш упертими були 16 і 18 липня під Константиновим. Там польське військо зазнало поразки і мусило швидко відступити на Волинь. Після цього Кривонос захопив кілька міцних фортець, в тому числі Меджибож і Бар.

Якого розмаху набували в ці часи повстання, видно з листа керманічів польського війська на Волині (Є. Вишневецького і інших), які 20 липня писали польському сенату, що тут «що не хлоп, то й ворог, що не місто й село, то й юрби ворогів».

Розгром польської армії під Пилявцями. В серпні польський уряд уже виставив велику армію проти України. Очоловали ці армії три магнати — Д. Заславський, М. Остророг і О. Конець-польський.

В свою чергу, Богдан Хмельницький, зорганізувавши своє військо і пославши кілька полків під проводом Максима Нестеренка проти Кодацької фортеці, рушив проти польської армії. Військо Хмельницького і польська армія зустрілися під Пилявцями, на Волині. Ті повстанські загони, які не влилися в військо Хмельницького, продовжували боротьбу проти польської армії. В тилу останньої вибухають численні повстання, керманічі польського війська мусять посилати військові відділи для придушення цих повстань, що знесилое головне польське військо. Численні повстанські загони діють і в районі Кам'янця-Подільського. В серпні повстання відновились і в Галичині. Тоді ж повстанці захопили на Волині Луцьк, Клевань, Олику. В Галичині й на Поділлі повстанці-опришки захопили Сатанів і Гусятин. В цей же час на допомогу

повстанцям в Галичині прибувають і українські загони з земель Бесарабії та Північної Буковини.

З переговорів, які з доручення польського уряду Кисіль розпочав з Богданом Хмельницьким, нічого не вийшло. З одного боку, в польських шляхетських колах взяла верх течія негайної війни проти України, з другого боку — український народ був проти будьяких угод з Польщею. До того ж Хмельницькому стало відомо, що цими переговорами польський уряд хотів лише виграти час і зібрати ще більше війська.

Бої під Пилявцями почалися 8 вересня. Не зважаючи на те, що польська армія досягла величезної кількості, більше 40 тисяч придатного для бою війська, їй бракувало дисципліни. Польські пани вирушили в похід з надзвичайною розкішшю. За висловом одного сучасника, пани зібрались на війну не так з залізом, як з золотом і сріблом. Бенкети, п'янство, розпуста панували в польському війську. Відсутність відомостей про сили Хмельницького керманічі польської армії поповнювали приемними для себе чутками про те, що у війську Хмельницького депресія, голод, безладдя.

Після кількоденних сутичок Хмельницький, несподівано для керманічів польської армії, 13 вересня вивів у поле своє військо і дав генеральний бій польській армії. Бій тривав до вечора. Нарешті мужність українців і воєнна майстерність Б. Хмельницького взяли гору. Польська армія була розбита і мусила в безладді відступити до свого табору. Вночі в польській армії спалахнула паніка. Першими кинулись тікати керманічі, а за ними усе польське військо. Як швидко тікали польські вояки спід Пилявців, видно з того, що деякі з них віддали до Львова коло трьохсот кілометрів пробігли за дві доби. Перед у цій втечі вели керманічі. О. Конєцпольський втік, переодягнувшись селянином. Остророг при втечі загубив шапку і епанчу. Заславський залишив у здобич переможцям свою булаву, а Є. Вишневецький втік на простому возі. Деякі втікачі опинилися аж на Вислі.

Коло восьми тисяч найманої німецької піхоти, які були в польській армії, були під час відступу розгромлені і майже цілком знищені під Староконстантиновим.

16 вересня й Кодак здався частинам Хмельницького, на чолі яких стояв Максим Нестеренко.

Розгром польської армії під Пилявцями і панічна втеча після цього були однією з найбільших поразок шляхетської Польщі за весь час її існування. Недарма й пізніше українці з презирством звали польську шляхту «пилявчики».

Повстання в Галичині, облога військом Хмельницького Львова: Після перемоги під Пилявцями Богдан Хмельницький вирушає далі в напрямі до Львова; 26 вересня почалась облога цього міста, яка тривала до 16 жовтня.

В ці часи, як доносили російські розвідники, серед людності

України ще більш росте бажання об'єднатися з російським народом. Про це сповіщають російські розвідники з Брянська й Севська, які були в Ніжині, Києві і інших містах.

А в цей час Богдан Хмельницький, не маючи допомоги від російського уряду, не веде активних дій проти Польщі, а вичікує, чим закінчиться обрання нового короля, тобто стає на шлях тимчасової угоди з польською шляхтою. Облогу Львова він провадить досить мляво, скоріше це була не облога, а збройна демонстрація. Нарешті, одержавши від міста викуп, гетьман рушає далі проти Замостя і починає облогу цієї одної з найсильніших фортець Польщі.

В цей час повстання проти польської шляхти охопило Галичину і Західну Волинь. Головний розмах повстання в Галичині припадає на кінець вересня і жовтень. 22 вересня вибухло повстання в околицях Липська, Нароля, Белзця. 25 вересня спалахнуло повстання в Янові і Хоросткові. 26 вересня повстанці захопили Рогатин. 8 жовтня повстанці захопили замок в Обертині, на Покупті. Повстання розгорталось все більше, і скоро вся Галичина була охоплена ним. Рух докотився до такої далекої частини Галичини, як Східниця. Були повстанські рухи і в околицях Перемишля. Польська влада удержалась в Галичині лише в тих місцях, де переважали польські шляхетсько-міщанські елементи.

Повстання в Галичині розвивалось в двох напрямках. Повстанці або мали тісний зв'язок з частинами Хмельницького, або діяли без такого зв'язку. В процесі повстання селяни й міщани дуже часто об'єднуються і продовжують боротьбу.

Оскільки Галичина довше, ніж інші місцевості України, терпіла не тільки соціальний, а й національно-релігійний гніт шляхетської Польщі, то тут народний гнів особливо падав на поляків і католиків взагалі. Недарма ж теребовльським повстанцям шляхта закидала «дику лютість проти людей правдивої католицької віри». Селян Калущини шляхта обвинувачувала, що вони повстали, «палаючи бажанням знищити людей римської віри, особливо шляхту, і руйнування їхнього добра».

У себе в Галичині повстанці заводили організацію на зразок козацької. З повстанських ватажків у Галичині особливо вславився Семен Височан, якого польські джерела зовуть «проводирем повсталого черні». Штаб-квартира Височана була в Отинії. В частинах Височана налічувалось до п'ятнадцяти тисяч чоловік, серед них було багато й дрібної православної шляхти. Відділи Височана захопили міцно уфортифікований замок у Пневі.

Одночасно з Галичиною розгортаються повстання й на Волині: Тут серед проводирів повстанців особливо виділяються М. Тиша, в минулому кушнір. Він став на чолі новоорганізованого Зв'язельського полку.

Повстання проти шляхти в Білорусії і Польщі. Одночасно з повстаннями на Україні повстання проти шляхти розгортаються

в Білорусії і Польщі. В Білорусії повстанці, діючи спільно з українським козацтвом, захоплюють низку міст, в тому числі Мозирь, Речицю і ін. Повстання охоплює й райони Бреста, Пінська, Мозиря, Бихова. З допомогою тутешніх міщан повстанці Білорусії і українські козаки захоплюють Пінськ (у вересні), але литовські частини почали наступ проти повстанців і на початку листопада захопили штурмом Пінськ, спалили місто, звірськи вирізали багато людей. В околицях Варшави теж діяло коло 3-х тисяч повсталих селян.

В той час, коли Хмельницький обкладав Замостя, шляхта в Варшаві дуже боялась повстання міських низів. Була навіть розкрита змова в місті; змовці мали підпалити місто в разі наступу Хмельницького на Варшаву. Як вважали польські урядові кола, ця змова була організована за вказівками Хмельницького.

Богдан Хмельницький в Києві. 27 жовтня військо Хмельницького наблизилось до Замостя і розпочало його облогу. В цей час польські шляхетські кола обрали королем брата померлого Владислава IV — Яна-Казимира III, — колишнього єзуїта.

Ян-Казимір надіслав до Хмельницького посла (Я. Смяровського), який і привіз гетьману бажання короля, щоб укласти перемир'я. Переговори Хмельницького в Смяровським закінчились тим, що Хмельницький 14 листопада вирушив слід Замостя в напрямі до Києва.

Після відступу Хмельницького слід Замостя польська шляхта в ряді місцевостей, особливо на Галичині, виступає проти повстанців; багато де, не зважаючи на геройський опір людності, повстання було жорстоко придушене. Так, у Заболотіві польські жовніри різали грудних дітей, в Дунайгороді польські частини майже зовсім знищили місто.

Причиною відходу Хмельницького слід Замостя було вичікування гетьманом результатів політики нового короля відносно України. Були проте й інші, дуже важливі, причини. До них треба віднести наближення зими, а зимою українське військо не могло використати свою основну бойову силу — піхоту і бій табором. Крім того, під Замостям в українському війську спалахнула пошесть, від якої перемерло багато людей, в тому числі під час відходу й один з найближчих помічників Хмельницького — М. Кривонос.

Однак, хоч Хмельницький і відступав слід Замостя і погодився навіть на повернення шляхти до її маєтків і на «послушенство» селян, але це не було цілковитим угодовством, як тлумачили різні історики. Про таке становище, яке було перед 1648 роком, Хмельницький не думав. Королівського посланця С. Олдаковського гетьман примусив пристати на те, щоб під час перемир'я польські частини не стояли на Україні далі Брацлава і Вінниці. Таким чином, Лівобережна і велика частина Правобережної України звільнялись від польської влади. Більше того, в універсалі до

польської шляхти від 12 грудня Хмельницький загрожує, що утиски панами селян приведуть до розриву перемир'я.

Коли Хмельницький посувався спід Замостя до Києва, в Києві вибухло повстання проти шляхти, яка переховувалась в православних монастирях. З 1 до 4 грудня кияни перебили багато шляхти.

23 грудня 1648 року Богдан Хмельницький урочисто в'їхав до Києва. Зустріч переможців була святковою. Навіть вище українське духовництво, в особі митрополита С. Косова і печерського архімандрита І. Тризни, не дивлячись на вороже ставлення до визвольної війни, мусило взяти участь в цій зустрічі. В зустрічі брав участь і Єрусалимський патріарх Паїсій, який тоді, їдучи в Москву, перебував на Україні. Все населення міста зустрічало Хмельницького. Студенти київського колегіума вітали гетьмана пишними промовами і віршами, титулували його «Мойсеєм і визволителем народа спід іга лядського, богом даним, тому і Богданом названим». Цією урочистою зустріччю український народ вітав гетьмана, як свого вождя, який повів його на побідоносну боротьбу з польською шляхтою.

Але під час перебування в Києві Хмельницький провадив і діяльність по відновленню феодальних прав декого з шляхти й монастирів. Декому з шляхти були дані охоронні універсали; універсали на маєтки одержали й монастирі (Київський монастир Фрола і Лавра і жіночий Печерський монастир).

Зносини Хмельницького з російським урядом. В січні 1649 року Хмельницький посилав до Москви свого посланця полковника С. Мужилівського, який мав супроводити туди Єрусалимського патріарха Паїсія, доручивши йому разом з патріархом вести переговори з російським урядом про приєднання України до Росії і про спільну боротьбу проти Польщі. Російський уряд поставився досить холодно до цих пропозицій. Коли Мужилівський повертався на Україну, з ним був відправлений і російський посланець Г. Унжовський, який мусив вияснити дійсний стан речей і плани Хмельницького.

В цей час, всупереч існуючому перемир'ю, литовське військо на чолі з жорстоким і жадібним, але енергійним князем Я. Радзивіллою почало наступ на повстанців Білорусії, серед яких було багато українських козаків. В цій боротьбі проти наступу Радзивілла білоруські повстанці билися пліч-о-пліч з повстанцями українськими. Жорстокими заходами Радзивілл придушував повстання. 31 січня він захопив Мозир, вчинивши нелюдські грабежі, вбивства, руйнацію. 12 лютого Радзивілл захопив Бобруйськ, де теж поводився не менш жорстоко. Лише погрози Хмельницького, а також відновлене в лютому в Переяславі перемир'я між Польщею і Україною припинили наступ Радзивілла.

Переговори Хмельницького з польськими представниками в Переяславі. З метою виграти час для організації війська польський

уряд в кінці 1648 року призначив для переговорів з Хмельницьким комісію. До складу її увійшли: А. Кисіль, М. Бржозовський, М. Кисіль, В. Мясковський і інші. Але з цієї комісії нічого корисного для панської Польщі не вийшло. Український народ дуже вороже ставився до самої думки про будьяку угоду з панською Польщею. До того ж Хмельницькому через його прекрасно поставлену розвідку були відомі плани польського уряду. Досить сказати, що навіть секретар Адама Кисіля — Соболь належним чином інформував Хмельницького про плани Польщі.

Переговори між польськими комісарами і Хмельницьким відбулися в лютому місяці в Переяславі. Під час цієї комісії Хмельницький ставить питання про звільнення спід влади Польщі й західно-українських земель, про возз'єднання українського народу в українській державі. Гетьман заявив польським представникам: «Виверну я вас, ляхів, догори ногами і так потопчу вас, що будете під ногами моїми... Я показав те, про що ніколи не думав, а тепер докажу, що надумав. Виб'ю в ляцької неволі народ руський... Допоможе мені в тому вся чернь по Люблін, по Краків; вона мене не відступить і я її не відступлю, бо то права рука наша, аби ви, знизши хлопів, не вдарили на козаків». Далі Хмельницький, відкинувши поради комісії — замість Польщі воювати з Туреччиною, сказав: «За границю на війну не піду, шаблі на татар і на турків не підйму, досить маю вчасу і достатку на землі в князівстві моєму по Львів, Холм і Галич. Ставши над Вислою, скажу дальшим ляхам: «Сидіть, мовчіть, ляхи!». Дуків і князів туди зажену, а будуть брикатися за Вислою, знайду певно й там. Не залишиться у мене і нога жодного князя й шляхтича тут на Україні».

Переговори комісії привели лише до того, що було поновлено перемир'я до весни. Неминучість нової війни була очевидна. Хмельницький використовує час для того, щоб добитися допоміжного татарського війська і посилити переговори з російським урядом про приєднання України до Росії. В березні Хмельницький переказує російському уряду через ігумена Павла пропозицію про приєднання України до Росії. В другій половині квітня царський посланець Унковський був у Чигирині, де Хмельницький знов повторив пропозицію про приєднання України до Росії, на умовах васальної залежності. Відпускаючи Унковського до Москви, гетьман з цієї ж пропозицією надіслав до російського уряду і свого полковника Федора Вешняка.

Ці плани гетьмана відбивали настрої українського народу! Унковський, перебуваючи на Україні, переконався, що цього приєднання бажає весь український народ, покладаючи керівництво приєднанням на «християнскої вере оборонителя и от проклятой веры освободителя гетмана Богдана Хмельницкого». Так само російські полонені, що верталися через Україну, теж чули там «ото всяких людей» про це бажання. Але ж російський уряд

знов не відважився ризикувати війною з Польщею і допомоги України не дав.

Події війни 1649 року. Польський уряд, готуючись до війни з Україною, одночасно провадить і підступні дії. А. Кисіль, який в цей час був призначений королем київським воеводою, розпочав у своїх листах підбурювати полковників проти Хмельницького, вказуючи на його самовладний, крутий характер. Король Ян-Казимір відправив до Хмельницького свого секретаря Я. Смяровського; останній мав керувати польською розвідкою на Україні і організувати терористичний замах на гетьмана. Але Хмельницький розкрив ці плани. Листи Кисіля потрапили до рук гетьмана, підступні дії Смяровського теж були викриті і він заплатив головою за них.

Літом почались жваві й активні воєнні дії. Ряд сучасних джерел самого різноманітного походження яскраво малюють те загальнонародне піднесення, яке охопило український народ. «Всі на голову вийшли з України, тільки діти та жінки залишилися вдома, взагалі тільки нездатні до війни залишилися для жнив» — читаємо в одному джерелі. Старий козак Федина говорив: «Скоріше язика людські повернуться, аніж ляхи над нами панувати будуть». Сам Хмельницький говорив, що з панською Польщею «угоди жодною мірою бути не може: стіна з стіною вдариться — одна упаде, друга зістанеться».

Керманічі польського війська скаржились, що знайти «шпіона між тою Руссю дуже трудно, бо всі вони бунтівники; коли захопши полоненого, то хоч спали його, а правду не скаже». Скаржились пани, що від полонених українців не можна нічого добитися, «ані добрими заходами, ані муками».

Польське військо в кінці червня було в Збаражі оточене військом Хмельницького і татарами, на чолі яких стояв хан Іслам-Гирей III; польське військо очолював Є. Вишневецький. Друге польське військо, на чолі з самим королем, мало вирушити в напрямі до Збаража. На Київ з тилу наступало литовське військо на чолі з Я. Радзивілом. Проти Радзивілла Хмельницький послав військо на чолі з київським полковником М. Кричевським. Ціною тяжких втрат Радзивілл 21 липня під Лоевим розбив військо Кричевського, але використати цю перемогу для наступу на Київ не зміг, бо в тилу його в Білорусії почались повстання. Радзивілл був примушений припинити свій наступ.

Битва під Зборовом. Обложене в Збаражі польське військо було в надзвичайно тяжкому становищі. Коли Хмельницькому стало відомо про наближення польської армії на чолі з королем, то він, залишивши частину війська продовжувати облогу Збаража, сам з добірними полками і татарською ордою рушив проти короля; 5 серпня несподівано для поляків Хмельницький напав під Зборовом (Галичина) на королівську армію і до вечора оточив її

з усіх боків. Наступний день мав принести загибель або полон польській армії. Вночі на 6 серпня король почав переговори з ханом, щоб підкупити його й укласти з ним угоду. Одночасно король надіслав листа і Хмельницькому, закликаючи його до згоди — факт, який польська націоналістична історіографія замовчувала до самого останнього часу.

Ханові було вигідно, щоб війна України з Польщею тяглася багато років без чіткої остаточної перемоги; в звільненні України слід влади Польщі хан не був заінтересований, тому він, одержавши грошові дарунки і право брати населення в полон, не тільки сам уклав угоду з королем, а й примусив до цього і Хмельницького.

Спочатку Хмельницький подав досить широкі вимоги польському уряду. Основними пунктами цих вимог було ствердження козацького імунітету, прав і вольностей, не обмежувати козацький реєстр ніякою певною цифрою; скасувати церковну унію на Україні, в Польщі й Литві; православному духовництву надати такі самі права, як і духовництву католицькому; повна амністія шляхті, яка була при козацькому війську; заборона католикам на всій території, підвладній гетьманові, займати урядові посади; недозволення панам мститися селянам за повстання. Польський уряд на ці пункти не пристав. Під тиском хана Хмельницький мусив піти на поступки. 8 серпня під Зборовим була складена так звана «Декларація ласки його королівської милості Війську Запорозькому на пункти суплеки данная». Основні пункти цієї «Декларації», більш відомі під назвою зборовського трактата, були такі: козацька територія, яка переходила під владу гетьмана, включала в себе лише воеводства Чернігівське, Київське, Брацлавське; реєстрових козаків мало бути сорок тисяч; ті ж селяни, які не попадуть у реєстр, мусили вернутися до попереднього становища; усім, хто брав участь у повстанні, зокрема шляхті, об'являлась амністія; питання про унію мало бути вирішене на найближчому сеймі; православний київський митрополит мав одержати місце в сенаті. Уряди у воеводствах — в Київському, Брацлавському, Чернігівському, король міг давати лише православній шляхті.

Аналіз цього трактату, як і аналіз перших вимог Хмельницького під Зборовом, ще раз показує, що й тут гетьман відповідно до своєї класової суті, не ставив питання про цілковите скасування і знищення феодальної експлуатації селян. Зборовський трактат був частково корисний українській шляхті, козацькій старшині, вищому православному духовництву, реєстровому козацтву і лише тій частині селян, які мали попасти в збільшений козацький реєстр.

Цей трактат при проведенні його в життя залишав багато неясних місць, які кожна сторона могла тлумачити по-своєму. Цей трактат не задовольнив цілком жодної сторони і мав у собі все,

що робило неминучою в близькому майбутньому війну між Україною і Польщею.

Повертаючись спід Зборова, татари, за згодою польського короля, попрабували міста і села в районах Межибожа, Заславля, Ямполя і ін., захопивши при цьому багато люду в полон. Український народ дуже боляче пережив цей ганебний і тяжкий полон і те, що Хмельницький не вжив рішучих заходів, щоб цьому перешкодити.

Хмельницький і його близькі соратники були, звичайно, розчаровані результатами цієї кампанії, яка не виправдала їх надій, не виправдала й понесених Україною тяжких жертв.

3. НАСТУП ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩИ НА УКРАЇНУ (1650—1652 рр.)

Проведення в життя Зборовської угоди. Зборовська угода не задовольнила жодної з сторін: ні українського народу, який не звільнився від гніту панської Польщі, ні останньої, якій не вдалося досягти своєї мети — повного поневолення українського народу. Тому обидві сторони і готувались до дальшої збройної боротьби.

Уже 25 серпня папський нунцій в Варшаві — І. Торрес повідомляв папу, що польські урядові кола не збираються цей договір виконувати; в кінці місяця король повідомив того нунція, що він має глумачити різні пункти цієї угоди так, щоб вони відповідали при проведенні їх в життя інтересам Польщі; більше, уже 1 жовтня шляхта Брацлавського воєводства на сеймику в Володимирі ухвалила, щоб польський уряд вжив відповідних заходів для розірвання союзу козаків з татарами, призначив відповідного головнокомандуючого для майбутньої війни з козаками.

Група Ю. Осолінського вважала потрібним частково додержувати якийсь час угоду з козаками, відірвати їх від селян, звернути козацьку увагу на якусь зовнішню авантюру (напр., на війну з Туреччиною або Росією), а потім поодиноці розгромити і селян і козаків. Група ж М. Потоцького (останній повернувся з полону в березні 1650 р.) і Є. Вишневецького вважала потрібним почати негайний наступ на Україну.

Повстання проти польської шляхти в першій половині 1650 року. Український же народ, як і раніше, не хотів коритися шляхті; недарма ж були в вересні того ж року в польських урядових колах відомості, що на Наддніпров'ї «чернь не вгамується в своїйому завзятті, а навпаки, ще гірша, ніж торік була». В тих місцях, куди поверталась шляхта (Волинь, Галичина), вибухають повстання проти панів; іноді ж селяни (на Волині) переселяються в інші місцевості, щоб тільки не підлягати панам. В ці часи помічається й переселення люду, що тікає від помети панів, з Смоленщини і Білорусії в межі Росії.

Знаючи такий настрій народу, Б. Хмельницький вживає заходів, щоб затримати повернення шляхти на Україну. Гетьман вимагає, щоб польський сейм затвердив Зборовський трактат, не пускаючи до цього шляхту в ті місцевості, що були під його регіментом, не виводить військових частин з прикордонних місцевостей.

Одночасно він прагне зав'язати більш тісні відносини з російським урядом. Кримський хан, який не хотів, щоб гетьман мав тісні зв'язки з російським урядом, ставив перед Хмельницьким питання про спільний похід на російські землі, але останній всіляких заходів вживав, щоб цього уникнути. Російські послі — Г. Неронов і Г. Богданов під час своєї подорожі на Україну восени 1649 р. переконались, що український народ бажає, як і раніше, приєднання України до Росії і що, відповідно до цього, гетьман провадить свою політику.

В листопаді 1649 року в Варшаві відкрився сейм. Ухвали його відносно України свідчили про неминучість війни. Сейм затвердив Зборовський трактат, але в загальних рисах, без внесення його тексту до сеймової конституції, надав шляхетство тим козацьким старшинам-зрадникам (С. Забуському, І. Ганджі і Я. Ясноборському), які з 1648—1649 рр. були в таборі панської Польщі; київський митрополит С. Косов, який прибув на сейм, мусив відмовитися від місця в сенаті, відклавши вирішення цієї справи на майбутнє.

Після закінчення цього сейму, шляхта з початку 1650 р. починає сунути на Україну й там, де вона почувала себе міцною, застосовує жорстокі репресії проти селян за повстання 1648—1649 рр.; це викликає хвилю народних повстань. В кінці 1649 і на початку 1650 року повстання особливо розмаху набувають на Волині і Брацлавщині. З керівників повстань особливо виділяється тут Данило Нечай, брацлавський полковник, людина хоробра, енергійна, непримиренний ворог польської шляхти, «над котрого більшого бунтівника немає», як характеризували його польсько-шляхетські кола. Нечай стояв за негайну війну з Польщею, тимчасом як Б. Хмельницький вважав потрібним до певного часу маневрувати (іноді навіть проти інтересів селянства), щоб добитися від Криму військової допомоги, спробувати розв'язати позитивно питання про приєднання України до Росії, а тоді почати війну з Польщею.

В цей же час на Запоріжжі купчилися невдоволені Зборовським трактатом, які хотіли скинути з уряду Хмельницького, обрати нового гетьмана, почати негайну війну проти Польщі.

Кількість повстанців Нечая скоро досягла сорока тисяч чоловіків; Хмельницький шляхом затримання повернення шляхти на Україну, переговорів з Нечаєм, а також шляхом репресій проти повстанців встиг здержати розвиток цього повстання.

В лютому — березні 1650 р. на Запоріжжі стався виступ проти Хмельницького; на чолі виступу став проголошений повстанцями

гетьманом Худолій, але Богдан придушив цей виступ і скарав Худолія на смерть.

На початку березня закінчилось складання сорокатисячного козацького реєстру; за цим реєстром Україна, яка була під регіментом Хмельницького, поділялась на шістнадцять козацьких полків. Багато селян на Правобережжі, які не потрапили до цього реєстру, розпродавали своє майно і переселялись за Дніпро, або ставали джурами у козаків, аби лише не бути під владою ненависних панів.

Б. Хмельницький рішуче вимагає від польського уряду скасувати церковну унію, а до цього затримує повернення шляхти в маєтки. Польський уряд не бажав скасувати унію, бо це було б відмовленням польської шляхти від колоніального наступу на Україну. Спроби польського уряду влаштувати союз Хмельницького з Венецією для війни проти Туреччини (з останньою Венеція тоді вела війну) не вдалися. Хмельницький лише добре прийняв посла венеційського сенату — А. Віміну, але на авантюру не пішов.

Б. Хмельницький і султанська Туреччина. Російський уряд, не вважаючи на заходи Б. Хмельницького, не наважується стати на шлях приєднання України до Росії й на розрив з Польщею. Тому гетьман шукає союзників для боротьби з Польщею серед урядів інших країн. Щоб примусити кримського хана, васала султанської Туреччини, до союзу проти Польщі, Хмельницький веде зносини з Туреччиною. В кінці 1650 року вже було вирішено питання про васалітет Хмельницького Туреччині, а на початку 1651 року султан грамотою до гетьмана оформив цей васалітет.

На цей крок Хмельницький дивився, як на дипломатичну й при тому тимчасову угоду, до якої гетьмана примушувала неминучість війни з Польщею. Це видно з того, що український народ не був навіть оповіщений про цей акт і по суті про нього й не знав. Тимчасом про пізніше (в 1654 р.) приєднання України до Росії було широко оголошено по Україні, що цілком зрозуміло, бо це був акт загальнонародний, який мав не тимчасове, а постійне значення.

Як бачимо, ненависть до польсько-шляхетського панування була така велика, що гетьман ішов навіть на угоду з Туреччиною і Кримом, щоб тільки знищити польський гніт на Україні.

Похід війська Богдана Хмельницького в Молдавію. В цей час Польща готує наступ на Україну, а відносини між кримським ханом і Хмельницьким ускладнюються. Хан, військо якого було тоді по суті єдиною силою, яка могла допомогти Україні в війні з Польщею, бажав розірвати зв'язки України з Росією; найкращим заходом для цього він вважав спільну з Хмельницьким війну проти Росії. В кінці липня 1650 р. хан рішуче поставив перед гетьманом питання про мобілізацію на 15 серпня війська для цього

спільного походу; гетьману треба ж було що б то не стало цей похід відвернути, й це йому, нарешті, вдалося.

Господар Молдавії Василь Лупул—жадібна, жорстока, хитра й лукава людина, тісно зв'язана з польсько-литовським магнатством, в 1648—1649 рр. підтримував всіляко панську Польщу. Готуючись до війни з Польщею, Хмельницькому було потрібно забезпечити свій фланг від Молдавії. Гетьманові вдалося переконати керманічів кримської політики зробити, замість Росії, похід мобілізованого українсько-татарського війська на Молдавію.

В двадцятих числах серпня це військо напало на Молдавію, спустошило її, захопило столицю її—Яси. Лупул мусив шукати угоди, яка й була укладена на умовах відмовлення від союзу з Польщею, виплати переможцям контрибуції і одруження його красуні-доньки Розанди (Олександрри) з сином Богдана—Тимошем. Ця угода з Лупулом зміцнювала фланг України з боку Молдавії в боротьбі проти Польщі.

Повстання проти шляхти в другій половині 1650 року і зносини Богдана Хмельницького з Росією. Вся друга половина 1650 року також наповнена повстаннями проти шляхти на Україні. Всяке повернення шляхтичів до маєтків викликало заворушення селян. В липні мали місце виступи проти панів на Ніжинщині і Остерщині. Коли почалась мобілізація козацького війська і воно вирушило в похід в Молдавію, то людність, насамперед селянство, вважаючи, що це починається нова війна з Польщею, знов стало скрізь повставати проти шляхти. Недарма ж А. Кисіль 31 серпня писав, що невідомо, чи залишився живим хоч один шляхтич на Лівобережжі. Вибухають тоді повстання проти шляхти і на Правобережжі, зокрема в Брацлавщині; тут повстанцями знов керує Д. Нечай. Це ясно свідчило, що український народ під владою панської Польщі жити не буде, а боротиметься до кінця.

Серед польських урядових кіл в ці часи, після смерті (в липні 1650 р.) коронного канцлера Ю. Осолінського, ще більше взяла гору група М. Потоцького і Є. Вишневецького, група, яка обстоювала негайну непримириму боротьбу проти України. Б. Хмельницький, якому через його чудово поставлену розвідку був добре відомий кожен крок польського уряду (а як скрізь проникала розвідка українського гетьмана, видно з того, що в кінці 1650 р. три розвідники його були піймані в Варшаві, при чому один з них сховався в кімнаті самого короля), проводив відповідну політику у відношенні Польщі, готувався до нової війни з нею.

Але ж для виграшу часу він робить і тактичні мирні жести в сторону Польщі, при тому іноді нехтуючи інтересами українського селянства; до цього спричинялося й те, що, після закінчення молдавського походу татарські військові частини повернулись у Крим і розраховувати на негайну їхню допомогу в разі нападу Польщі було неможливо. Хмельницький видає на протязі

липня — вересня кілька універсалів про придушення селянських протишляхетських рухів.

Але уже восени (жовтень — листопад) Хмельницький перестає робити поступки Польщі і далі універсалів загального змісту про «послушенство» не йде. В листопаді з його наказу на Лівобережній Україні стали вбивати службовців Є. Вишневецького.

В той момент Хмельницький посилює заходи в справі приєднання України до Росії. Щоб вивести царський уряд з пасивного стану вицікування, Хмельницький стає на шлях замаскованих погроз йому. В другій половині 1650 року він дає на Україні придулок черговому самозванцеві — претендентові на царський престол — Т. Акундінову; це викликало занепокоєння царя і примусило його переглянути своє ставлення до України. В наказі царському послу до гетьмана В. Унковському (серпень 1650 р.) говориться, що в разі невдалої війни з Польщею гетьман може переселитися з українським людом в межі Росії.

В листопаді 1650 р. Хмельницький через назаретського митрополита і російського ченця А. Суханова, які їхали через Україну, знов ставить перед російським урядом питання про приєднання України до Росії, відбиваючи в цьому бажання українського народу. Недарма той же Суханов записав в своєму звідомленні, що, переїздячи через Україну, він розмовляв з людьми всіх станів (в тому числі і з людьми «малыми») і всі вони казали: «Дай то, боже, чтоб мы соединились с Москвою».

Підготовка шляхетською Польщею нападу на Україну. Шляхетська Польща швидкими темпами готувала напад на Україну. Ще 28 вересня король оповів в таємній розмові папському нунцію Торресу про свій план зимою напасти на Україну. Польський уряд ставив собі за мету, — про це говориться в реляції цісарського посла в Варшаві — Лізолі, — використати час зимою, коли замерзне земля і козаки не зможуть під час боїв копати рови. 25 листопада в Варшаві почався сейм; на ньому було ухвалено довести польське військо до тридцяти шести тисяч, а литовське — до вісімнадцяти, не рахуючи загального шляхетського посполитого рушення. 26 грудня польський король уже видав «віщі» на це посполите рушення. До середини лютого 1651 року військо мало бути під Львовом.

Воєнний план польського уряду полягав у тому, щоб ще до закінчення зими несподівано напасти на Україну і розгромити українське військо, не давши Хмельницькому можливості скупити полки, використати перевагу козацької піхоти, одержати допомогу від хана. На початку січня король дав наказ гетьманам М. Потоцькому і М. Калиновському розгромити до весни козаків.

В кінці 1650 — початку 1651 року Б. Хмельницький шле до Росії нове посольство на чолі з Михайлом Суличичем; це посольство знов поставило питання про приєднання України до Росії, або

принаймні про пропуск під час війни козацького війська через російську територію на землі, які були під владою Польщі.

Напад польського війська на Україну і перші бої. В лютому 1651 року почались військові дії. Біля лінії, яка відділяла польські війська від козацьких, з української сторони стояли частини Д. Нечая. Відділи останнього були розташовані по містах: Красне (тут перебував і сам Нечай з своїм штабом), Мурахва, Шаргород, Чернівці. Вночі з 9 на 10 лютого частини Калиновського, якому було доручено керувати польським військом, що напало на Україну, несподівано вдарили на Красне. Захоплені цим несподіваним нападом козаки і населення міста все ж одчайдушно боронилися аж до 13 лютого включно, коли поляки, нарешті, захопили замок. Нечай загинув смертю героя ще на початку боїв. Оскожені переможці зруйнували місто і замок, перебивши при цьому багато люду, в тому числі жінок і дітей.

Після Красного польські відділи захопили Шаргород, Мурахву і Чернівці, але спроба їх захопити м. Стіну зазнала невдачі. 25 лютого частини Калиновського знищили Ямполь і руйнували Вінницю, захистом якої керував досвідчений і хоробрий полковник Іван Богун (в минулому кушнір), майстер і знавець партизанської війни. З 28 лютого до 11 березня шли вперті бої під Вінницею, які закінчились перемогою Богуну й панічним відступом польського війська. Лише повідь перешкодила Богуну і прибулим йому на поміч частинам уманського полковника Осипа Глуха переслідувати військо Калиновського, що врятувала його від загибелі.

На протязі квітня—травня до рішучих боїв між українським військом і польською армією не доходить. Відбувались лише окремі сутички. Так, в кінці квітня козацькі частини під керівництвом генерального осавула Дем'яна Лисовця зробили напад на Кам'янець-Подільську фортецю; на початку травня ці ж частини Лисовця під Купчинцями завдали поразки війську М. Калиновського. В кінці травня козацькі відділи під керівництвом Петра Забіли зробили напад на Гомель.

В тих місцевостях України, де панувала польська влада, відбуваються повстання. На початку року повстання спалахнуло на Овруччині, в травні—в місцевостях біля Луцька і Володимира. Виникали повстання проти шляхти і в Білорусії; було загрозливе становище для шляхти і в районі Смоленська. Навіть в самій Польщі пани боялись повстання селян.

В цей час російський уряд міняє своє ставлення до українського питання. В кінці лютого скликаний в Москві Земський собор ухвалив приєднання України до Росії і війну з шляхетською Польщею. Але в зв'язку з тим, що підготовка до такої війни вимагала часу, російський уряд рішучих, негайних кроків для проведення в життя цієї постанови не зробив, і, це загальмувало справу. Між тим, Б. Хмельницький, уже виступивши в похід, шле

до Москви послів (І. Мануйлова і І. Данилова) і через назаретського митрополита Гавріїла переказує прохання царю про приєднання України до Росії.

Не зважаючи на всі дипломатичні заходи Хмельницького, він не мав військової допомоги ні від Семиграда, ні від Валахії, а мав лише малонадійного союзника — того ж кримського хана. Але, не дивлячись на це, настрої в українському війську був рішучий і непримиримий. В травні Хмельницький, «вдаривши в бубни на чернецьку раду», повідомив військо, що король шукає угоди з ханом і запитав, як козацтво ставиться до угоди з Польщею. Порадившись, військо дало відповідь: «Пане гетьмане! Бог і військо того хоче, щоб ми жодним чином з королем не едналися. На те ми відважилися і на те ми й сюди прийшли, щоб, хоч би орда від нас і відступила, ми при твоїй гідності всі гинути будемо; або ми всі загинемо, або всіх ляхів загубимо».

Польська армія на чолі з королем Яном-Казиміром наближалась до Волині; в цей час біля Кракова, в Підгір'ї вибухло повстання селян проти шляхти. На чолі повстанців став Костка-Наперський. Останньому вдалося на початку червня захопити й замок Чорштин на Дунайці, але ж польському уряду вдалося придушити це повстання. Наперський і його ближчі помічники були скарані на смерть. На початку ж червня, з дозволу російського уряду, чотири тисячі козаків під проводом Тарасенка рушили в межі Росії, до Брянська, звідси перейшли державний кордон Польщі, захопили Рославль, в околицях якого зараз же почалось повстання проти шляхти; в районі Смоленська також почались повстання.

Битва під Берестечком і Білоцерківський трактат. В другій половині червня під Берестечком на Волині військо Б. Хмельницького і татарська орда, на чолі якої стояв сам хан Іслам-Гирей III, зустрівся з польською армією, яка мала коло ста п'ятидесяти тисяч чоловік, хорошу численну артилерію. Там 18—20 червня і відбувся бій. 18—19 червня бій шов без рішучої переваги жодною з сторін, хоч 19 червня перевага в основному схилалась на сторону Хмельницького. В рішучий же момент бою 20 червня татари не витримали артилерійського огню польської армії і почали тікати. Коли ж Хмельницький кинувся доганяти хана, щоб його повернути з військом на поле битви, Іслам-Гирей не тільки не вернувся, а ще й захопив гетьмана в полон і випустив його за викуп лише через кілька днів. Після цього українське військо десять днів уперто боронилось проти переважаючих сил польської армії. Козацькому війську бракувало постійного твердого керівництва. На постах керманічів один за другим змінювались Філон Джалалій, Адам Хмелецький, Матвій Гладкий. Військо було занепокоєне й тим, що татари, повертаючись спід Берестечка, будуть грабувати і захоплювати в полон люд на Україні, як воно в дійсності й було.

Нарешті, на чолі українського війська став І. Богун. Йому вда-

лося зробити переправи через непрохідні болота, щоб вивести з обложеного табору військо. Але ж 30 червня у війську склалась паніка, була пущена провокаційна чутка, що старшина втікла; польське військо, помітивши паніку, вдарило на табір. Все таки Богуну, хоч і ціною великих втрат людськими, вдалося вивести з майже безнадійного становища більшу, основну частину війська і навіть вивести більшість артилерії. Але втрати козацького війська були великі. Поразка під Берестечком була дуже тяжкою.

В цей же час, 26 червня, литовському війську на чолі з Я. Радзивілом вдалося під Ріпками (на Чернігівщині) розгромити військо на чолі з Мартином Небабою, яке прикривало тил України і Київ від наступу ворожого війська. Програвши битву, Небаба мужньо боронився; зійшовши з коня, він бився пішим; бувши тяжко поранений в праву руку, боронився лівою, поки не загинув.

Після перемог під Берестечком і Ріпками польсько-литовське військо рушило з двох сторін вглиб України. 25 липня Радзивілл захопив Київ.

Але ж ці невдачі не зломали духу українського народу, його волі до кінця битися проти польсько-шляхетського панування. Народ знов підіймається на рішучу боротьбу. Богдан Хмельницький, визволившись з полону від кримського хана, знов починає організовувати боротьбу проти наступу ворожих військ.

Польське військо в своєму поході зустрічає великі перешкоди. На Україну рушило коронне військо на чолі з обома гетьманами — М. Потоцьким і М. Калиновським — і загопи різних шляхтичів-магнатів, насамперед Є. Вишневецького; разом вони становили не менше тридцяти тисяч здатного до бою війська.

Людність України різними способами боролась проти наступу польського війська. Вона палила й нищила все своє добро і відступала далі на схід для об'єднання з козацькими частинами. В польському війську почався голод, здобути нічого ніде не можна було — їли дохлих коней, від цього виникли пошесті. А. Мясковський писав 21 липня королю зза Любартова, що такого голоду, як тоді, в польському війську не було ні під час московської облоги (тобто в 1612 році), ні в Збаражжі. «Немає ані міст, ані сіл, тільки поле й попіл; нема ні живих людей, ні звірят — хіба лише птаство в повітрі». Біля Брацлава й Вінниці людність попалила всі села.

Людність України готувалась до упертої боротьби і йшла на це з охотою, про що ми знаходимо чимало даних. «Люд про підданство панам і не думає» — говорить в листі з польського табору від 27 липня. Російський посол на Україні Г. Богданов записує, що там у військо люд іде «с большим хотеньем».

На Брацлавщині людність на боротьбу з шляхтою організовував Богун. Тут під керівництвом ватажків Чуйка й Олександренка зібралось кілька тисяч повстанців, які не пускали шляхту до маєтків, а вбивали. В липні М. Потоцький послав до Брацлава своїх

послів з універсалом, закликаючи людиність скоритись, але посланці були повстанцями потоплені.

Нарешті, на кінець липня польське військо дійшло до Київщини, де зустріло збройний опір з боку українського населення і почало руйнувати країну. В кінці липня воно захопило й зруйнувало Паволоч; тут помер лютий ворог українського народу Є. Вишневецький. Становище війська Потоцького щодалі ставало скрутнішим. Навколо нього селяни нищили мости, переправи, що дуже утруднювало дальший рух.

Особливо уперто боронилось проти поляків м. Триліси. На чолі гарнізону тут стояв сотник Богдан; гарнізон був невеликий — коло шестисот козаків і невелике число місцевої людиності. Цей невеликий відділ мужньо стояв проти всього польського війська. Лише після шаленого штурму поляки захопили укріплення, знищили місто, вирізали жінок, і дітей, а сотника Богдана посадили на палю. Потім польське військо захопило і знищило Фастів, населення якого заздалегідь відійшло до Білої Церкви.

Не могло похвалитися особливими успіхами і військо Я. Радзивілла. Литовський гарнізон, що залишився в Любечі, був обложений українськими частинами і перебував у цій облозі до кінця кампанії. 6—7 серпня в Києві спалахнула пожежа, від якої місто, особливо Поділ, дуже потерпіло. Є підстави вважати, як думали й сучасники, що ця пожежа була ділом рук козаків і навіть зроблена з наказу Хмельницького, щоб «викурити» військо Радзивілла з Києва. Становище Радзивілла в Києві ставало дедалі скрутнішим. В Любечі, в тилу його війська, литовський гарнізон, як ми казали, був обложений; в районі Прип'яті були захоплені українцями Загаль і Брагін, — словом Радзивілл був відрізаний від свого тилу і просив допомоги у керівника коронного війська М. Потоцького.

У Хмельницького в липні відбулась рада, на якій було ухвалено піддатись під владу російського царя; в серпні Хмельницький нослав до царя посольство на чолі з Семеном Савичем, Лук'яном Мозирею й Іваном Золотаренком. Ця політика гетьмана щодо Росії відповідала настроєві українського народу.

До середини серпня — початку вересня ситуація на театрі війни склалась так, що шляхетському війську вже нічого було й думати про повну перемогу над Україною. Оточене ворожим йому українським народом, терплячи голод, пошесті, військо уже не являло собою такої міцної сили, як на початку походу. В тилу польського й литовського війська і навколо них вибухали численні повстання. Радзивілл мусив якнайшвидше залишити Київ і йти на з'єднання з військом М. Потоцького. З вересня під Германівкою польське й литовське військо з'єднались.

Хмельницький тим часом розташував полк своєї сили під Білою Церквою, куди наблизилось і польсько-литовське військо. Почались бої і переговори. Під час переговорів, які тривали коло двох тижнів, українська «чернь» виявляла рішучість битися до

кінця, непримириму ворожість до шляхти, небажання угоди, прагнула повного знищення шляхетського війська. Доходило до того, що Хмельницький та інша козацька старшина мусили зі зброєю в руках боронити послів польського уряду від «черні», яка хотіла вбити їх.

Нарешті, 18 вересня під Білою Церквою була укладена угода. Основні пункти її такі: число козацького війська в реєстрі мало бути лише двадцять тисяч, при чому реєстрові козаки могли жити лише на території самого Київського воеводства; в самому Києві козаків у реєстр повинно бути вписано якнайменше; записані до реєстра козаки з території Брацлавського і Чернігівського воеводств мусили перейти на територію воеводства Київського; до того ж реєстровці не мали права в Київському воеводстві жити в шляхетських маєтностях, а мусили залишити останні; шляхті давалося право вертатися до своїх маєтків; реєстр мав бути складений до кінця того ж року; до закінчення складання реєстра пани не повинні вимагати повинностей від селян, могли мати лише доходи з млинів, корчом, з суду. Шляхта, що була при українському війську, діставала амністію, як і київські міщани. Хмельницький і його наступники не мали права вести ніяких зносин з іншими країнами, зокрема повинні були розірвати союз з Кримом. Український гетьман мусив підлягати польському коронному гетьманові.

Ця угода була дуже тяжка. Хмельницький пішов на таку угоду тому, що він не наважувався продовжувати війну через наближення зими — часу, несприятливого для українського війська, а також через втрату частини артилерії під Берестечком. Подруге, пристати на таку угоду змушувала відсутність татарського допоміжного війська, бо під Білою Церквою були лише невеликі частини татар; крім того, відіграла в цьому свою роль і ухильна тактика російського уряду, який після Берестечка не хотів іти на пропозиції Хмельницького; відіграло роль і те, що в Туреччині в наслідок чергового дворцевого перевороту літом 1651 р. був скинутий прихильний до Хмельницького уряд. Словом, причиною такої поступливості гетьмана була невіра в можливість самими українськими силами розгромити шляхетське війська, а Хмельницький не любив ризикувати долею визвольної війни. До того ж, як причина другорядна, була й опозиція проти Хмельницького, через його самовладний характер, з боку частини козацької старшини на чолі з миргородським полковником М. Гладким. Тому Хмельницький вирішив укласти угоду, відновити зносини з Росією, знайти спільників для нової війни з польською шляхтою, подавити опозицію Гладкого, а тоді вже й розпочинати нову війну з Польщею.

Польська шляхта теж не досягла повної перемоги, а мусила піти на поступки, з яких основною була та, що реєстр становив двадцять тисяч і Б. Хмельницький залишився гетьманом, тоді як польський уряд бажав шеститисячного реєстра, а гетьманом хо-

тів мати С. Забуського. Для обох сторін — і українського народу, і шляхетської Польщі — було ясно, що нова війна неминуча, що вона мусить вибухнути досить скоро.

Україна після Білоцерківського трактату. Час після Білоцерківської угоди був тяжкий для українського народу. Польська шляхта відразу починає здійснювати ті сторони цього трактату, які були їй особливо корисні; підготовляючи одночасно нову війну проти українського народу, польські пани часто-густо порушували цей трактат. Так, всупереч останньому, в Київському воеводстві заборонялось козакам виселятися з шляхетських маєтків у маєтки королівські; майно таких козаків шляхта грабувала, їх самих ув'язнювала і карала на смерть.

На чолі польського війська, яке було розташоване на Україні, після смерті М. Потоцького в листопаді 1651 р. став М. Калиновський, людина дуже ворожа українському народові. Жовніри, стоячи на Україні, чинили людності великі кривди — факт, який визнають і польські шляхетські джерела, зокрема сучасник подій С. Твардовський. Не раз ми бачимо й звичайні грабівницькі напади панів на міщан; на Волині, напр., пани Бенковський і Янчинський зробили збройний напад на міщан м. Котельни.

Богдан Хмельницький веде в ці часи складну дипломатичну політику. Йому було потрібно так чи інакше вжити всіх заходів, щоб до весни не вибухала війна з Польщею, а за цей час зібрати сили, пожвавити зносини з Росією, відновити союз з Кримом і подавити старшинську опозицію М. Гладкого. Тому в листуванні з польськими урядовими особами він виявляв повну готовність вжити всіх заходів для проведення в життя Білоцерківської угоди, не зупиняється іноді перед каранням повстанців, упоряджує новий двадцятитисячний реєстр; в січні 1652 року Хмельницький передає цей новий реєстр київському воеводі А. Кисілю. На початку лютого 1652 року Кисіль уже міг констатувати, що вся шляхта повернулася на Україну до своїх маєтків.

Але це був лише тактичний крок Хмельницького, крок, який, на жаль, коштував українському народові багато крові. Що Хмельницький справді намагався цією політикою лише виграти час, видно з того, що уже в листопаді 1651 року у короля були відомості про універсал Хмельницького, яким люд Брацлавщини закликався терпіти панські утиски до весни, даючи обіцянки весною знищити польську владу на Україні.

Однак, справа не обмежилась самими повстаннями проти польської шляхти. Ми бачимо виступи і проти Б. Хмельницького. Вони викликались передусім тим, що гетьман уклав Білоцерківську угоду, повертав панів до маєтків, карав виступи проти цих панів, складав новий, значно обмежений, реєстр. Виступи проти Хмельницького мали місце на протязі останньої чверті 1651 року.

Та наступ панів, утиски жовнірів приводили до вибуху повстань насамперед проти них. Так, уже на початку жовтня є відомості

про «свавільні купи» на Україні, які не хочуть коритися Білоцерківській угоді. В жовтні (приблизно) повстали селяни проти польської шляхти на Наддністров'ї, але це повстання було придушене сином Потоцького. На Лівобережжі (Чернігівщина) також вибухло повстання, на чолі якого став чернігівський полковник С. Пободайло; цей вибух був ліквідований Хмельницьким. При складанні нового реєстра повстанці убили білоцерківського полковника М. Громику. В першій половині грудня в Варшаві були відомості про виступ проти Б. Хмельницького; це, очевидно, виступ Л. Мовири, колишнього корсунського полковника. На кінець року в Польщі були відомості і про виступ проти Хмельницького, очолюваний Бугаєм.

На Лівобережжі проти Б. Хмельницького виступає Вдовиченко, тобто полтавський полковник Мартин Пушкар. В російських урядових колах були зібрані відомості, але дуже неясні, про виступи проти Хмельницького в різних місцях. Навіть у французькій пресі була звістка в січні 1652 року, що, незадоволений нерішучою політикою Хмельницького відносно Польщі, український народ хоче скинути Богдана, а на його місце обрати іншу особу.

До кінця 1651 і початку 1652 року Хмельницькому вдалось приборкати ці виступи. Знов на порядок денний виступає боротьба проти Польщі і питання українсько-російських відносин.

Польський уряд не думав про додержання і виконання білоцерківських пактів. Хоч головні представники непримиримої відносно українського народу польської політики — М. Потоцький і Є. Вишневецький уже померли, але основна маса польської шляхти була по-старому вороже настроєна до українського народу. Не Білоцерківська угода була потрібна польській шляхті, а часи «золотого спокою» 1639—1647 рр., часи повного поневолення українського народу, часи, які були після жорстокого придушення повстання 1637—1638 років.

На початку 1652 року в Варшаві зібрався сейм. Сейм не затвердив Білоцерківського трактату: посольська палата визнала його навіть неправомочним тому, що комісари, мовляв, перевищили свої повноваження, погодившись на двадцятитисячний реєстр замість шеститисячного. На початку 1652 року польське військо рушило на Лівобережну Україну на постій. Прибуття польського війська зразу викликало ряд конфліктів з місцевою людністю, скоро почались і повстання. В лютому на Лівобережжі почалися повстання на Прилуччині, спалахнули повстання і коло Ромен; справа доходила до справжніх боїв. Цілий польський відділ Семашка був знищений повстанцями. Один з керманців польського війська С. Маховський виступив проти повстанців і вирізав до ноги містечка Липове й Рябуху, в Прилуцькому полку.

Українсько-російські взаємовідносини; ріст переселень з України в Росію. В цей же час знов зростає переселення людності з України в Росію. Тікання українців від польської шляхти у

віддалені місця України починається зразу ж після Білоцерківської угоди і навіть ще раніше, після битви під Берестечком. Тепер же зростає переселення люду з України в межі Росії. Ще 17 жовтня 1651 р. А. Кисіль писав до М. Потоцького, що на Лівобережжі, на Чернігівщині селяни, які згідно з Білоцерківською угодою мусять повернутися під владу панів, хочуть рушити за Полтаву, на Мерл і на російській кордон.

В 1652 році ці переселення набувають особливо великих розмірів. Тепер переселяються уже не окремі родини, не десятки люду, а сотні, і при тому організованим порядком. Так, в кінці лютого з Константинова виїшов весь люд до Недригайлова, щоб рушити в Росію. На Глухівщині сотники Сахно і Чорне Лихо перебили шляхту і перейшли в Сівський повіт. Багато людей виселилось з Конотопа і Конотопщини. Чернігівський полковник Іван Дзиковський, стоячи на чолі людності до двох тисяч родин, перейшов у межі Росії. Вони оселились на р. Тихій Сосні і заснували м. Острогозък. Згодом стали засновуватися на Слобожанщині й інші міста.

Богдан Хмельницький в цей час веде жваві зносини з Росією. Метою цих зносин було, як і раніше, питання про приєднання України до Росії, допомога Росії українському народові в боротьбі проти Польщі.

В січні Хмельницький послав до царя Олексія Михайловича Івана Іскру. Під час переговорів з боярами в Москві в березні того ж року Іскра заявив, що гетьман просить, щоб цар в разі невдачі України у війні з Польщею прийняв під свою владу Україну «с порубежними их городами, которые близко к Путивльскому рубежу»; коли ж це неможливо, то щоб цар дозволив гетьманові з військом перейти в російські «порубежные города». Російські бояри висловили від царського імені згоду на переселення гетьмана з «військом» в межі Росії, але не в прикордонні місцевості, а далі на рр. Хопер і Медведицю. Незгоду ж царя на переселення в прикордонні місцевості бояри пояснювали тим, що в українців будуть постійні сутички з польськими прикордонними людьми.

Як бачимо, російський уряд не тільки відмовляється від допомоги українському народові, а й саме переселення гетьмана з військом у Росію обмежує певними місцевостями. Не зважаючи на це, приєднання України до Росії назрівало швидкими кроками; хід історичного процесу вів до цього.

Битва під Батогом і знищення польсько-шляхетської влади на Подніпров'ї. На весну 1652 року Б. Хмельницький був уже готовий до війни з Польщею, маючи союзником лише кримського хана. Перед початком війни гетьман вирішив розправитися з опозицією М. Гладкого. Відомості про цю опозицію збереглися в джерелах ще від 1650 р. Гладкий, один із значніших козацьких старшин, полковник Миргородського полку, одного з найбільших

полків України був в опозиції Хмельницькому за кругу, самовладну владу останнього. Після того, як під Берестечком хан захопив Хмельницького в полон, Гладкий намагався сам стати гетьманом; при відступі козацького війська від Берестечка Гладкий навіть «гетьманом отзивался» — говорить сучасник-літописець. Як можна бачити з джерел, Гладкий був не самотній в своїй опозиції Хмельницькому, а мав досить прихильників серед козацької вищої старшини.

В квітні 1652 року в Корсуні відбулась комісія з представників українського і польського урядів для розгляду питання про сутички українського люду з польськими жовнірами. Б. Хмельницький також був присутній на цій комісії. На ній були засуджені і зразу ж страчені опозиційні гетьману старшини, в першу чергу Гладкий і Лук'ян Мозиря.

Розгром гетьманом опозиції Гладкого викликав виступ проти нього Вдовиченка (М. Пушкаря), але Хмельницький нейтралізував цей виступ і почав швидкими темпами підготовляти нову війну проти панської Польщі.

Старшинська рада в Чигирині в другій половині квітня ухвалила почати війну. Розпочалась мобілізація козацького війська для війни. Щоб приховати це від поляків, поширювали чутки, що козаки й татари готуються до нападу на межі російської держави. На початок травня Хмельницький добився військової допомоги від кримського хана.

Приводом до нової війни з Польщею знов мала бути молдавська справа. Під час війни 1651 року молдавський господар В. Лупул провадив по-старому політику, сприятливу для польської шляхти. Після ж Берестечка та Білоцерківського трактату Лупул все відтягав шлюб своєї дочки з Тимошем. В травні Тимош мав прибути для шлюбу в Молдавію в супроводі значних військових відділів. Польський уряд вирішив не допустити цього, а допомогти своєму спільникові Лупулу: польське військо мало загородити шлях відділам Тимоша. Число польського війська, яке на чолі з гетьманом М. Калиновським розташувалось на Поділлі під Батогом, становило не менше двадцяти тисяч. На поміч Калиновський викликав і польські військові частини з Лівобережжя. В цей же приблизно час М. Калиновський, щоб позбутися Б. Хмельницького, організував на нього через якогось козака Бублика терористичний замах, але це було завчасно викрито.

Ледве тільки польське військо рушило з Лівобережжя на Правобережжя, як на лівому боці Дніпра почались повстання проти шляхти. Керував повстанням С. Подобайло, як наказний гетьман від Хмельницького. В двадцятих числах травня, ще до битви під Батогом, вибухнули повстання проти шляхти на Київщині й Брацлавщині.

Польська армія під Батогом чекала війська Тимоша, щоб розгромити його. Богдан Хмельницький швидко мобілізувавши чоти-

ри полки: Чигиринський, Черкаський, Переяславський, Корсунський, об'єднався з татарськими відділами, очолюваними одним з помічників хана Нурадин-салтаном, і вирушив проти М. Калиновського. 17 травня з Тарасівки Хмельницький пише листа до Путивльського воеводи кн. Ф. Хілкова. В цьому листі гетьман сповіщає про свій похід проти польського війська і просить у воеводи підтримки перед царем, щоб останній допоміг Україні в боротьбі проти Польщі. При кінці гетьман пише: «А мы служить» царю готові «прямо и верно».

Бій між військами Хмельницького і М. Калиновського під Батогом почався 22 травня і закінчився другого дня повним розгромом польської армії. Крім поляків, було знищено і коло десяти тисяч найманих німецьких вояк. Мало кому з польського війська вдалося врятуватися від переслідування української й татарської кінноти та повсталих селян сусідніх місцевостей, які громили втікачів. Під час цього розгрому загинула сила польської шляхти. Сам М. Калиновський з сином, Марко Собеський (брат майбутнього польського короля Яна Собеського), Пшиемський, Ю. Балабан, Одживольський і ряд інших видатних шляхтичів полягли в цій кривавій битві. «Польська шляхта найкраще пахне побита» — сказав, як оповідає сучасник Л. Рудавський, Богдан Хмельницький при цьому розгромі шляхти, перефразувавши античного історика Светонія.

Перемога українського війська була повна й блискуча. Недарма ж сучасники порівнювали цю перемогу Хмельницького під Батогом з перемогою в 216 р. до н. ери знаменитого карфагенського полководця Ганнібала над римською армією під Каннами, тобто з битвою, яку завжди вважали зразковою як по мужності бійців, так і щодо генія їх керівника.

Польське військо, що йшло з Лівобережжя, довідавшись на Правобережжі про розгром армії Калиновського, в паніці відступило на Волинь.

Після розгрому польської армії під Батогом все Наддніпров'я швидко спалахнуло повстанням проти шляхти. Шляхта або панічно втікала, або була перебита повстанцями. Сам Київський воевода А. Кисіль лише втечею з Києва врятував своє життя.

Битва під Батогом мала велике значення для визвольної війни. Польська влада на Подніпров'ї в наслідок цієї битви була знищена, столиця України, Київ, була звільнена від влади Польщі. Битва під Батогом ще раз показала незламну волю українського народу звільнитись від гніту Польщі, ще раз продемонструвала талант гетьмана України Богдана Хмельницького. Польській же шляхті ця битва ще раз наочно показала всю трудність війни проти українського народу, всю примарність успіхів, досягнутих нею в кампанії 1651 року та Білоцерківським трактатом.

Після битви під Батогом і розгрому польської армії визвольна війна українського народу знов іде по лінії остаточного знищення панування польської шляхти, по лінії приєднання України до Росії.

4. ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ (1654 р.)

Воєнні дії після битви під Батогом. Після битви під Батогом воєнні дії не набували особливого розмаху. Причиною цього було те, що на Україні почала лютувати велика пошесть, від якої на Правобережжі й Лівобережжі загинуло багато людей; ця пошесть лютувала і в Польщі. Крім того, татари, набравши багато ясирю, поспішили повернутися до Криму.

Панська Польща не могла примиритися з поразкою під Батогом і втратою Наддніпров'я і готувалась до нового наступу на Україну. Сейм в тому ж році ухвалив утворити нову п'ятидесятитисячну армію для походу на Україну, але пошесть перешкоджала як мобілізації, так і розвиткові воєнних дій. Обидві сторони ведуть дипломатичні переговори, щоб тільки виграти час і підготувитися до продовження боротьби.

Після розгрому польської армії під Батогом молдавський господар В. Лупул, під загрозою нового нападу війська Хмельницького, мусив погодитися на одруження дочки Домни-Розанди з Тимошем Хмельницьким. 21 вересня в Яссах відбувся шлюб. Цим кроком Хмельницький укріпив свій фланг в боротьбі проти Польщі і прагнув, використовуючи родинні зв'язки Лупула з литовським магнатом Я. Радзивіллою, добитися нейтралітету Литви в війні України проти Польщі.

На кінець 1652 року Богдан Хмельницький посилює зносини з російським урядом у справі приєднання України до Росії і спільної боротьби проти Польщі. У листопаді гетьман відрядив до Москви посольство на чолі з генеральним суддею Самійлом Зарудним. Останній прибув до Москви в грудні і почав переговори. Російський уряд мусив тепер так чи інакше відмовитися від своєї вибіркової політики; на порядок денний уже виступала справа підкорення України іншому урядові. В червні того року російським послам в Чигирині Унковському і Ардаб'єву було сказано, що коли цар не погодиться прийняти Україну під свою владу, а Польща розгромить Україну, то остання перейде під владу Туреччини або Криму. Тому Зарудному й було сказано в Москві, що російський уряд візьме на себе посередництво в справі примирення України з Польщею, а в разі невдачі прийме Україну під свою владу.

Під час цих переговорів, десь в кінці 1652 чи на початку 1653 року, проти Хмельницького знов виникла старшинська опозиція, на чолі якої стояли старшини Адам Хмелецький і Григорій Гуляницький. Розвідка Хмельницького викрила цю змову; Хмелецький був схоплений і страчений, а Гуляницький врятувався в якомусь монастирі.

Війна 1653 року. На початку 1653 року польський уряд вирішив зробити новий напад на Україну. Оскільки великих військових сил у Польщі тоді саме бракувало, польські урядові кола ви-

рішили напасти на Україну несподівано, хай і не дуже численною армією, щоб наробити на Україні найбільше шкоди і тероризувати її людиність.

Для нападу на Україну було послано коло десяти тисяч добірного війська, на чолі якого став найкращий полководець тодішньої Польщі — Стефан Чарнецький, людина хоробра, енергійна й дуже жорстока. Чарнецький був лютим ворогом українського народу. Лозунгом своєї діяльності він ставив, щоб і «на ліки не залишити русина». В березні польське військо напало на Правобережну Україну, знищило низку міст і сел (Коростишів, Самгородок, Прилуку, Погребище й інші), вирізало силу люду. Висланий проти Чарнецького Богун, не дивлячись на кількісну перевагу війська Чарнецького, 21 березня під Монастирищем упень розгромив польське військо, яке в паніці кинулось тікати; сам Чарнецький був у бою тяжко поранений. Так кінчився цей авантюрний наскок.

В січні 1653 року в Чигирині відбувається старшинська рада, на якій знов ухвалюється продовжувати війну з Польщею і добиватися приєднання України до Росії. Після цієї ради Хмельницький знов шле до Москви посольство на чолі з Силуяном Мужилівським і Кіндратом Бурляем. В квітні Бурляй і Мужилівський прибули в Москву, де й почали нові переговори про приєднання України до Росії.

Разом з поверненням послів на Україну прибули російські представники — Артамон Матвеев і Іван Фомін, які повідомили Хмельницького, що цар відряджає до Польщі посольство на чолі з князем Рєпніним-Оболенським; це посольство має досягти примирення України з Польщею, в противному ж разі цар приймає Україну під свою владу.

Тим часом утворився союз Валахії і Семигорода (до них приєднала й Польща) проти Лупула. Проти останнього в Молдавії виникла змова, він був скинутий з уряду і молдавським господарем став Стефан Георгіца. Лупул покликав на поміч Тимоша Хмельницького; останній на чолі українського війська прибув у Молдавію. Спочатку козаки були розгромили війська своїх противників. Але 17 травня під Торговищем через упертість і воєнну недосвідченість Тимоша, який не слухав таких досвідчених воїнів, як полковники Богун, Глух, Носач — було розгромлене козацьке військо.

Літом Богдан Хмельницький вирушив у похід проти Польщі. Під час цього походу, десь в другій половині червня, під Бедриховим Городком у козацькому війську стався виступ проти гетьмана і вищої старшини. Козаки й нижча старшина виступили з докорами за загибель війська Тимоша і за союз Хмельницького з кримським ханом. Козаки вимагали, щоб Хмельницький порвав з ханом і домагався приєднання України до Росії. Лише повідомлення Хмельницького, що такі переговори уже ведуться, що він чекає російських послів, це заворушення утишили. Інакше, як

говорить очевидец, якби гетьман сказав хоч «малое слово жестоко», то було б «большое дурно».

22 червня російський уряд послав Хмельницькому через стольника Ф. Ладиженського грамоту, повідомляючи, що цар згоджується на приєднання України до Росії і уже почав збирати війська для війни з Польщею.

Війна в Молдавії продовжувалась. Родина Лупула з численними скарбами замкнулась у фортеці Сучаві; сам Лупул вирушив по допомогу до Богдана Хмельницького. Останній, щоб численні скарби Лупула не потрапили до рук Польщі та її спільників, послав до Сучави Тимоша на чолі кількатисячного козацького відділу.

10 серпня Тиміш пробився до Сучави і з'єднався з тамтешнім гарнізоном. Молдавське військо, військо Семигорода і польські частини намагались взяти Сучаву, яку мужньо боронили козацькі відділи на чолі з Тимошем Хмельницьким. Останній під час цієї облоги виявив надзвичайну мужність і геройство. 2 вересня польська артилерія розпочала стрілянину по тому місцю, де, як стало відомо керманічам польського війська, перебував Тиміш; останній був тяжко поранений в ногу і через кілька днів помер. Не дивлячись на брак води і їжі, козаки вперто боронились до кінця вересня. 30 вересня вони склали угоду, за якою українське військо одержало право вільно повернутися додому і взяти з собою труну з трупом Тимоша. Довідавшись про смерть сина, гетьман дуже засмутився, але разом з тим, «он и радовался, что сын его неприятелем жив в руки не достался».

Тепер Хмельницький кидає молдавські справи, які викликали невдоволення серед люду України, і зосереджує всю свою енергію на боротьбі проти Польщі.

В серпні польський король Ян-Казимір на чолі більше як тридцятитисячної армії рушив на Україну. Хмельницький вирушив назустріч, закликавши на допомогу кримського хана. У війську Хмельницького були тоді і донські козаки. Не дивлячись на довголітню тяжку боротьбу, настрої люду на Україні по-старому був войовничий і непримиримий. Захоплений поляками в полон козацький сотник з гордістю показував, що в українському війську одне серце і один намір у всіх: битися потіль, покіль або загинуть, або поляків виб'ють.

Щоб заманити польське військо вглиб України і там нанести йому нищівний удар, Хмельницький пише покійного листа до короля і канцлера. Гетьман хотів, щоб керманічі польської армії думали, що становище козацького війська скрутне, і піддалися на хитрість, підготовивши самі свій розгром. Але хитрість не вдалася, польське військо вглиб України не пішло. Тоді, поставивши заслоном проти литовської армії чернігівський, переяславський, ніжинський полки на чолі з полковником останнього Іваном Золотаренком, Хмельницький з головними силами рушив проти польської армії до Кам'янець-Подільського. В цей час розвідка Хмельниць-

кого викрила змову козацького старшини Миколи Федоровича проти гетьмана; Федорович був страчений.

Під Жванцем козацько-татарська армія відрізала польську армію від її комунікацій і довела її до дуже скрутного становища. Але й тут кримський хан Іслам-Гирей III знов зрадив Хмельницького, почав переговори з королем і уклав 5 грудня угоду. За цією угодою король зобов'язався виплатити ханові контрибуцію; крім того, татари мали право на протязі сорока днів брати на Волині ясир. Українська сторона участі в переговорах не брала; хан лише умовився, що відносно України буде все як по Зборовському трактату. Повертаючись спід Жванця, татари грабували людність в тих місцевостях, через які проходили. Люд оборонявся; особливо багато татар було перебито частинами Богуна.

Рада в Переяславі 8 січня 1654 року. В кінці липня—на початку серпня 1653 року в Львові велись переговори між російським посольством Репніна-Оболенського і представниками польського уряду. Польська шляхта не погоджувалась на примирення з Україною; польські дипломати заявили, що король на це погодиться лише тоді, коли Хмельницький битиме королю чолом, віддасть булаву, зречеться гетьманства; козаки теж повинні бити королю чолом, здати зброю, бути, як раніш, хлопами своїх панів, орати землю; реєстрових козаків повинно бути лише шість тисяч і жити вони мають право лише на Запоріжжі. В Києві і в інших містах України по обох боках Дніпра стоятиме польське і литовське військо. Від скасування церковної унії польський уряд категорично відмовився. Переговори скінчилися нічим.

Зносини України з Росією стають все жвавішими. Одне за другим шле Хмельницький до Москви посольства на чолі з Герасимом Яцковичем і Лавріном Капустою; з Москви на Україну теж ідуть посольства на чолі з Іваном Фоміним, а потім з Родіоном Стрешневим і Мартем'яном Бредіхіним. Справа приєднання України до Росії успішно посувається вперед.

Нарешті, 1 жовтня 1653 р. Земський собор в Москві ухвалив, щоб царю «гетмана Богдана Хмельницького и все войско запорожское, с городами их и землями принять под свою государскую высокую руку». 9 жовтня для оформлення приєднання України було в Москві вираджено посольство на чолі з боярином В. Бутурліним. 23 жовтня цар Олексій звелів в Москві оголосити своє рішення: «итти на недруга своего полского и литовского короля Яна Казимира». 31 грудня Бутурлін прибув до Переяслава.

8 січня 1654 року в Переяславі відбулась відома Переяславська рада, де й було оформлено приєднання України до Росії. На цій раді були присутні представники від тих земель України, які вибилися спід польсько-шляхетської зверхності. Рада була радою народною.

Спочатку до гетьмана зішлись на раду старшини; тут було ще раз ухвалено приєднання України до Росії. Потім, вдень відбу-

лась загальнонародна рада. В своїй промові на цій раді Хмельницький стисло нагадав історію боротьби українського народу проти Польщі і сказав, що перед Україною стоїть питання, під чиєю владою бути: чи турецького султана, чи кримського хана, чи польського короля, чи російського царя, і закликав приєднатися до Росії. Всі присутні в один голос вимагали приєднати Україну до Росії, «чтоб есми во веки вси единою были».

Після ради почалось формальне проведення в життя її постанови. На протязі січня — лютого російські представники об'їхали Україну і привели до присяги український народ.

Що ж до юридичної сторони, то Україна приєдналась до Росії на умовах феодальної васальної залежності. Досить показовим свідомством в цьому відношенні є лист сіверського полковника О. Веремієнка від 17 лютого 1654 року до брянського воеводи Г. Долгорукова. В цьому листі О. Веремієнко титулує себе полковником «города Стародуба, держави его милости, пана Богдана Хмельницького Зеновия, гетмана войска Запорожского величества царского».

Про ставлення українського народу до акту приєднання України до Росії дуже яскравим свідомством є літопис сучасника Самовидця (Романа Ракушки-Романовського), який говорить, що «по усей Украине увесь народ з охотою тоє учинил» і що від цієї події «немалая радость межи народом стала».

Спроби польського уряду притягти на свою сторону вінницького полковника Івана Богуна, який не був на раді в Переяславі, бо з наказу Хмельницького охороняв границю, зазнали цілковитої невдачі. Богун відкинув пропозицію польського уряду, який обіцяв йому гетьманство, шляхетство і яке завгодно староство на Україні, — і присягнув російському царю.

В часи проведення в життя приєднання України до Росії ми бачимо й моменти розходжень між російським урядом—диктатурою поміщиків-кріпосників і урядом України. Під час присяги в Переяславі козацька старшина, а передусім гетьман України Богдан Хмельницький, прагнули встановити в своїх відносинах до російського уряду такий *modus vivendi*, що забезпечив би як інтереси України, так і інтереси козацької старшини.

Уже 8 січня в Переяславі Б. Хмельницький поставив вимогу, щоб Бутурлін з товаришами присягнув за царя на тому, що «ему государю их гетмана Богдана Хмельницкого и все войско запорожское полскому королю не выдавать и за них стоять, и волностей не нарушать и кто был шляхтич или казак и мещанин и кто в каком чину наперед сего и какие маестности у себя имел и тому б всему быть по прежнему; и пожаловал бы великий государь, веле им дать на их маестности свои государевы грамоты». В цих вимогах, крім загальнонародних вимог («гетмана Богдана Хмельницкого и все войско запорожское полскому королю не выдавать»), ми бачимо й суто класові вимоги козацької старшини про її права й маестності. Бутурлін відомовився; Хмельницький

і старшина, які без попередньої присяги Бутурліна не хотіли самі присягати, мусили піти на поступки й присягти царю. Потім, 12 січня старшина хотіла, щоб Бутурлін з товаришами дали «писмо за своїми руками», що «волностям их и правам и маестностям быть по прежнему, чтоб всякому полковнику было что показать, приехав в свой полк», але Бутурлін знов відмовився. Хмельницький і старшина заявили, що вони покладаються на царську волю.

Хоч в деяких малодостовірних джерелах і є відомості, ніби Бутурлін дав присягу в Переяславі, але джерела ці не сучасні подіям, а пізнішого походження. Що Бутурлін присяги не дав, свідчить те, що саме за це одержана ним від царського уряду велика нагорода, в тому числі й «дворечество с путем».

Незадоволені цим приєднанням були частина української шляхти й вище духовництво. Ще під час перебування Бутурліна в Переяславі, до нього 12 січня прийшли українські шляхтичі і «говорили, чтоб шляхта была меж казаков знатна и судилась бы по своим правам, и маестностям бы за ними быть по прежнему. И приносили на писме вмена свои, воеводства и уряды себе росписали». В. Бутурлін став за це дорікати шляхті, що «они то делают непристойным обычаем»; далі Бутурлін почав загрожувати, що про це він повідомить гетьмана. Налякана шляхта стала просити Бутурліна не говорити гетьману нічого. Представниками від шляхти були, як видно з присяжних списків, родина Виговських, Степан Мазепа (батько майбутнього гетьмана), С. Мужилівський з родичами та інші, разом 24 особи.

Цей виступ шляхти в Переяславі з такими вимогами був виявом левної політики відповідних її груп, які прагнули зайняти пануюче становище на Україні, подібно до шляхти в Польщі. Спочатку, пристаючи до Б. Хмельницького, ця група шляхти ставила собі вужчі завдання — боротьбу проти шляхти-магнатів, боротьбу проти національно-релігійного гніту Польщі на Україні. Коли ж в процесі визвольної боротьби виявилось, що Україна стає в васальну залежність до Росії, тоді ця група хоче зайняти відповідне привілейоване становище, «чтоб шляхта была меж казаков знатна» і мала на Україні відповідні «воеводства и уряды». Недарма ж у березні того ж 1654 року козацька старшина з шляхти — С. Богданович-Зарудний і П. Тетеря — просили у царського уряду грамоти на право перебувати або в складі війська козацького, або в присуді шляхетському і мати права шляхетські.

Значніші непорозуміння були між російськими представниками і вищим українським духовництвом. Останньому більше до вподоби була суто номінальна залежність від константинопольського патріарха, ніж фактична залежність від патріарха московського та ще такого твердого й енергійного, як тодішній Никон; в тому ж, що після приєднання України до Росії справа підкорення київської митрополії московському патріархові буде розв'язана позитивно, ясна річ, сумніву бути не могло. До того ж, вище українське духовництво і в попередні часи, в часи визвольної війни тяг-

що, як ми бачили, до табору польської шляхти. Недаром же під час визвольної війни 1648—1654 рр. вище українське духовництво весь час стояло осторонь переговорів Хмельницького з російським урядом про приєднання України до Росії. Тому як тільки в Києві стало відомо про події в Переяславі, київський митрополит С. Косов і печерський архімандрит І. Тризна послали в Луцьк ченця М. Криницького заявити в луцькому трибуналі протест проти приведення українського духовництва до присяги царю. Під час перебування Бутурліна в Києві, 16—20 січня, Косов і Тризна не хотіли, щоб їх двір (шляхта й слуги) приносили присягу; лише загрожуючи гнівом царя і гетьмана, Бутурлін добився свого. І після цього інцидента Косов і Тризна досить неприязно ставились до російського уряду і тягли в сторону уряду польського; звичайно, це не заважало їм просити у царя для себе різних пільг і привілеїв.

«Статті Богдана Хмельницького». В лютому 1654 р. Богдан Хмельницький вирядив до Москви посольство на чолі з генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним і переяславським полковником Павлом Тетерею. Воно прибуло в Москву в березні. До 27 березня тривали переговори Зарудного й Тетері з представниками російського уряду про характер взаємовідносин між Росією і Україною. Результатом цих переговорів і є документ, відомий під назвою «Статті Богдана Хмельницького».

Раніш, ніж аналізувати ці «Статті», їх зміст і характер, треба застерегти, що ні оригінал «Статтей», ні вірогідна копія до нас не дійшли. Текст цього важливого документа досліджувачі встановлюють або по чернетках проектів «Статтей», що збереглися в архівах, або по текстах, що збереглися в пізніших статтях 1659 року, складених російським урядом з гетьманом Юрієм Хмельницьким. Треба вважати певним погляд П. Шафранова, що автентичними статтями Богдана Хмельницького є так звані статті 21 березня, складені в 11 пунктах, а статті в 14 пунктах, які містяться в статтях 1659 року, — це пізніший російський урядовий фальсифікат.

Зміст «статтей» в 11 пунктах такий: 1) урядовці в містах України мають бути з тамтешньої людності; вони збиратимуть і віддаватимуть доходи царським урядовцям; 2) з цих доходів виплачувати у рік на військового писаря 1000 злотих, на суддів військових по 300 злотих, на писаря судового — 100 злотих, на писаря полкового — 50 злотих, на хорунжого полкового — 50 злотих, на сотенного хорунжого — 30 злотих, на гетьманського бунчужного — 30 злотих; 3) військовому писареві, обом генеральним суддям, кожному полковникові, полковим осавулам, військовим осавулам дається по млину; 4) з тих же доходів дається плата на українську артилерію, зокрема гарматному обозному — 400 злотих, а хорунжому гарматному — 50 злотих на рік; 5) гетьман не має права зноситись без царського дозволу з польським королем і турецьким султаном; мати зносини з інши-

ми урядами іноземних країн гетьман може, але про зміст їх му- сить повідомляти царя; коли ж послі цих інших урядів будуть «с противным делом», то їх гетьман повинен затримувати і пові- домляти про це царя; 6) цар стверджує українському духівництву володіння маєтностями; 7) цар весною починає похід проти Поль- щі; 8) для оборони меж України від Польщі цар матиме на своїх кордонах України військо; 9) кількість реєстрового війська вста- новлюється в шістдесят тисяч; питання про плату війську цар ви- рішить потім; 10) в разі нападу кримських татар, донські козаки нападають на Крим і 11) цар даватиме відповідні запаси на гар- нізон Кодака, який там тримає гетьман числом 400 чоловіка.

Крім того, російський цар видав 27 березня привілей «Вой- ску Запорожскому». Цим привілеєм він ствердив шестидесятити- сячний реєстр, королівські привілеї «Войску Запорожскому»; в цьому привілеї дається право гетьманові зноситись з урядами інших країн, як у «Статтях», а також ствердження «войску» пра- ва обирати гетьмана; на гетьманську булаву надавалося чигирин- ське старство; за козаками і їх вдовами зберігались земельні во- лодіння.

Того ж 27 березня цар дав привілей і українській шляхті, який стверджував право шляхти на володіння маєтками, права і воль- ності шляхетські, зокрема право мати свої суди.

З цього ж часу російський уряд почав давати їй грамоти про ствердження попередніх прав і надання нових пільг містам Украї- ни, насамперед Переяславу і Києву. Стверджені були російським урядом і права українського духівництва.

Цими статтями, переговорами, привілеями Богдан Хмельницький і козацька старшина забезпечували не тільки дальшу боротьбу проти шляхетської Польщі, що була для України справою загаль- нонародною, але й забезпечували суто-класові інтереси україн- ських феодалів: козацької старшини, шляхти, духівництва, вер- хівки козацтва.

5. НАСЛІДКИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648—1654 рр. І ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ

Приєднання України до Росії — найменше зло. В оцінці наслі- дків визвольної війни і приєднання України до Росії буржуаз- но-поміщицька історіографія поділяється на дві основних течії. Одна течія, представлена українською націоналістичною і росій- ською великодержавною історіографією, зовсім замовчує соціаль- не життя українського народу в часи національно-визвольної вій- ни і приєднання України до Росії, змазує цим як класовий ха- рактер козацької старшини, так і російського царизму.

Друга течія, що виступала дворушницьки, маскуючись «лівою» фразою, проводила інші погляди. Щоб заплямувати славне істо- ричне минуле українського народу і його керівника у визвольній війні Богдана Хмельницького, ці «історики», зазначали, що нічо-

го позитивного визвольна війна українському народові не дала, що приєднання України до Росії було для українського народу таким же лихом, як і перебування під владою Польщі.

Для оцінки приєднання України до Росії виключну вагу має рішення журі урядової комісії по конкурсу на кращий підручник для 3 і 4 класів середньої школи з історії СРСР. В цій постанові ми читаємо, що «автори не бачать ніякої позитивної ролі в діях Хмельницького в XVII столітті, в його боротьбі проти окупації України панською Польщею і султанською Туреччиною; факт переходу, скажімо, Грузії наприкінці XVIII сторіччя під протекторат Росії, так само, як факт переходу України під владу Росії, розглядається авторами, як абсолютне зло, поза зв'язком з конкретними історичними умовами того часу; автори не бачать, що перед Грузією стояла тоді альтернатива — або бути поглинутою шахською Персією і султанською Туреччиною, або перейти під протекторат Росії, так само, як перед Україною стояла тоді альтернатива — або бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною, або перейти під владу Росії: вони не бачать, що друга перспектива була все ж найменшим злом».

Розглядаючи приєднання України до Росії, ми повинні пам'ятати, що цим приєднанням Україна врятувалась від небезпеки бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною. В результаті цього приєднання основна маса українських земель залишилась в складі Росії, зберегла свою народність і релігію; зберегла Україна і свою державність, бо приєднання відбулося на умовах васальної підлеглості України російському царю.

Звичайно, оцінюючи це приєднання, ні в якому разі не треба забувати, що Україна приєдналась до Росії царської, що царизм, який був диктатурою поміщиків-кріпосників, провадив колоніальний наступ на Україну; не повинні ми забувати і того, що козацька старшина, починаючи з Богдана Хмельницького, відновлювала на Україні крупне землеволодіння, «послушенство» селян. Всіх цих фактів ми не повинні забувати, а мусимо констатувати, що це було зло. Але це було зло меншим порівняно з тим, що чекало український народ в тому разі, якби Україну загарбала Польща або Туреччина.

В результаті приєднання до Росії кількість реєстрового козацтва була збільшена до шестидесяти тисяч чоловік, міста дістали право самоврядування. Хоч царський уряд і проводив колоніальну політику на Україні, але ж пройшло майже півтора століття, поки царизм знищив автономію України. Кріпацтво в тих землях України, які залишились в складі Росії, поновлювалось досить повільно. Пройшло теж майже півтора століття, поки в 1783 році селянство Лівобережжя було остаточно закріпачено. Міста, хоч і мляво, але все таки мали змогу розвиватися.

Тим часом в тих землях України, що залишились під гнітом панської Польщі, становище українського народу стало ще гірше, ніж було перед 1648 роком. Гніт польської шляхти ще з

більшою силою давив на всі сторони життя українського народу. Наступ султанської Туреччини на Україну теж ніс українському народові лише руїну, прабунки, спустошення краю.

Це й показує, що приєднання до царської Росії було тоді, в конкретних історичних умовах для України найменшим злом.

Значення приєднання України до Росії для дальшої історії України й Росії. Приєднання України до Росії, як і визвольна війна, нанесли нищівний удар польському феодализмові, що був тоді найбільш реакційним феодализмом в Європі. Не треба забувати й того, що Росія тодішня, царська, була все ж більш прогресивною, ніж шляхетська Польща. Недарма ж Ф. Енгельс в 1851 році зазначав: «Не можна вказати ні одного момента, коли Польща, навіть в порівнянні з Росією, відігравала б прогресивну роль, або взагалі вчинила щонебудь, що має історичне значення. Навпаки, Росія дійсно відіграє прогресивну роль по відношенню до Сходу». Серед тих місцевостей, де Росія відіграла «цивілізуючу роль», Енгельс називає і Чорне море. (К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXI, сс. 210—211).

Приєднання України до Росії допомогло Росії відвоювати разом з Україною від Польщі Смоленськ і Смоленщину. Це приєднання сприяло зміцненню економічних і культурних зв'язків російського і українського народів.

В наслідок цього приєднання ще більш тісними стали зв'язки основних мас українського і російського народів. Особливо ці зв'язки виявились під час спільної боротьби проти різних експлуататорів. Згодом російський і український народи ще більше зміцнили свої зв'язки, і це допомогло їм відбити напади різних іноземних загарбників: шведських, французьких і ін.

Братські російський і український народи спільно з іншими народами нашої країни боролись проти своїх експлуататорів — поміщиків і буржуазії. Ця боротьба набула особливого розмаху з часу, коли її очолила партія більшовиків, партія Леніна — Сталіна. Особливо підсилювся союз народів нашої країни під керівництвом партії Леніна—Сталіна в часи боротьби за перемогу Великої Жовтневої Соціалістичної революції, за Радянську владу, за збудування безкласового соціалістичного суспільства, за проведення в життя Сталінської Конституції соціалістичної держави робітників і селян, в часи вітчизняної війни проти німецьких мерзотників.

Політично-адміністративний устрій України в 1648—1654 роках. В часи визвольної війни цілком оформився політично-адміністративний устрій, державний лад на Україні.

Питання про українську державу в ці часи є одним з тих питань, в яких буржуазно-націоналістичні історики перекрутили дійсний стан речей.

В питанні про українську державу XVII і XVIII століття, зокрема про українську державу в часи Богдана Хмельницького, ці

буржуазно-поміщицькі націоналістичні історики поділяються на дві головні течії:

Одна (В. Липинський і його послідовники) визнають українську державу, але подібно до всіх буржуазно-поміщицьких істориків, розглядають її як державу надкласову.

Друга течія, ховаючись за «лівою» фразеологією, вважала, що української держави ніколи не було. Ця течія взяла за основу твердження Бакуніна, що пізніше розвивали В. Антонович і його послідовники, про український народ, як народ недержавний, отже і безкласовий.

Після Жовтневої соціалістичної революції ці теорії Антоновича стали поширювати українські буржуазні націоналісти з метою спалювати радянську владу на Україні, подати її як форму, накинута українському народові зовні.

Ми, розглядаючи питання про українську державу XVII—XVIII століття, вважаємо, що ця держава існувала і являла собою республіку козаків. Ця держава в 1654 році була приєднана до Росії на умовах васальної залежності української держави російському царю. Юридично повноправним станом на Україні вважалось козацтво, яке мало право брати участь в радах, де обирались гетьмани і ухвалювались відповідні постанови.

Українська держава була знаряддям класового панування козацької старшини—феодалів. Українська держава (в період 1648—1654 рр.) цілком відповідала визначенню держави, даному товаришем Сталіним, який говорить, що «держава виникла на основі розколу суспільства на ворожі класи, виникла для того, щоб тримати в узді експлуатовану більшість в інтересах експлуаторської меншості. Знаряддя влади держави зосереджувалось, головним чином, в армії, в каральних органах, в розвідці, в тюрмах. Дві основні функції характеризують діяльність держави: внутрішня (головна), — тримати експлуатовану більшість в узді і зовнішня (не головна)—розширити територію свого, пануючого класу за рахунок території інших держав, або захищати територію своєї держави від нападів з боку інших держав. Так було діло при рабовласницькому ладі і феодалізмі. Так стоїть діло при капіталізмі» (Й. Сталін, Питання лєнінізму, вид 11, сс. 542—543).

Внутрішньою (головною) функцією української держави в часі визвольної війни було тримати експлуатовану більшість, насамперед селянство, в узді. Ми бачили, як Богдан Хмельницький карав всяку спробу вчинити зпир соціальної політиці пануючого класу — козацької старшини.

Зовнішня (не головна) функція цієї держави полягала в обороні території України від нападу з боку польсько-литовської держави, з чим Богдан Хмельницький і справлявся.

На протязі визвольної війни, ще до приєднання України до Росії, український народ вважав свою країну відірваною від шляхетської Польщі державою. На Зборовську і Білоцерківську угоди, силоміць накинута Україні, український народ дивився як на тимчасові угоди і прагнув якнайскоріше позбавитися їх.

Недаром Богдан Хмельницький майже постійно підписувався гетьманом без згадування королівського імені. Особливо це ми бачимо в листуванні його і українських урядовців з російським урядом і його представниками. Недаром же в 1653 році один російський воевода писав в Москву, що українські урядовці в переписці з ним «королевской титулы не пишут, а пишут они в своих листах черкаского гетмана Богдана Хмельницкого».

Щодо державного ладу, то вища влада на Україні була зосереджена в руках ради і гетьмана. Рада обирала гетьмана не на певний строк, а на все життя. В руках гетьмана була вся повнота влади — військової, судової, адміністративно-політичної. Дорадчим органом при гетьмані була рада старшин, в яку входила вища козацька старшина.

Найближчим помічником гетьмана була генеральна, або військова старшина. Складалась генеральна старшина з таких осіб: генерального обозного, який керував військовою артилерією; генерального судді (частіше бувало два судді), який керував судом; генерального писаря, який керував гетьманською канцелярією і в руках якого було все дипломатичне листування; генеральних осавулів (їх, звичайно, бувало по два), які були найближчими помічниками гетьмана у військових справах; генерального хорунжого помічника гетьмана по військових справах, який офіційно вважався охоронцем великого військового прапора; генерального бунчужного, теж помічника гетьмана у військових справах, який офіційно вважався носієм гетьманського бунчука. Крім того, часто ще існувала посада військового підскарбія, який керував фінансами.

Вся Україна поділялась на полки, кількість яких в різні часи мінялась. Полки були одиницями військово-територіально-адміністративними. Центром полку бувало значне місто (Переяслав, Чернігів, Черкаси, Ніжин, Чигирин і т. д.). На чолі полку стояв полковник, який або обирався козаками, або призначався гетьманом. Полковникові належала вся повнота влади в полку. Помічниками полковника були полкові старшини: полковий суддя (помічник полковника по судових справах полку), полковий обозний (начальник артилерії полку), полковий писар (начальник полкової канцелярії), полковий осавул (їх було здебільшого два), який був помічником у військових справах, і полковий хорунжий (охоронець полкового прапора).

Кожний полк поділявся на сотні; кількість сотень в полку була різна; центром сотні бувало найчастіше одно з великих містечок полку. На чолі сотні стояв сотник, якому належала вся повнота влади в сотні; сотника або обирало населення полку, або призначав гетьман, а іноді й полковник. Помічниками сотника були: сотенний писар (начальник сотенної канцелярії), сотенний отаман (старший з сотенних старшин), сотенний осавул (помічник сотника у військових справах і сотенний хорунжий (охоронець сотенного прапора).

Крім того, в кожному полковому і сотенному місті був ще городовий отаман, який наглядав за внутрішнім порядком у місті.

Часто, особливо під час війни, гетьман, полковник, сотник виділяли своїх тимчасових заступників для виконання певної справи. Ці заступники звались наказними, наприклад, наказний гетьман, наказний полковник, наказний сотник.

Міста поділялись на такі, які мали магдебурзьке право (магістратські), і такі, що цього права не мали (ратушні). В останніх владу ділили козацькі старшини і виборні від міста.

Кількість полків з часу визвольної війни не була однаковою. В перший рік, в 1648 р. полків було коло сорока. В 1649 році після Зборовського трактату було утворено шістнадцять полків (Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький, Київський, Переяславський, Кропивинський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський). Приблизно в 1650 р. є уже звістка про двадцять полків на Україні. Цю кількість ми бачимо й далі, при чому з цих полків було три суто військових і сімнадцять територіальних. Порівняно з попередніми полками 1649 року добавився полк Паволоцький, полк же Кальницький іноді виступає і під назвою Вінницького.

Оцінка Богдана Хмельницького і його діяльності. Питання про оцінку Хмельницького, цього найвидатнішого діяча історії України XVII віку, є питанням давнім. Воно виникло з самого початку визвольної війни, набуло певного значення ще при житті Хмельницького. Пізніші історики до самих останніх часів приділяли особливу увагу особі Богдана Хмельницького і оцінці його діяльності.

Польська буржуазна націоналістична історіографія, особливо Ф. Равіта-Гавронський, оцінює Хмельницького, як і всю визвольну війну, негативно, не скуплячись на клепи. В 1910 році більш об'єктивний з польських істориків Л. Кубаля, характеризуючи Хмельницького, зазначав, що останній дарма, що був історичним ворогом Польщі, яким він є ще й тепер «загрожує з домовини», все ж визнавав і здібності Богдана Хмельницького, то це був по суті єдиний більш-менш об'єктивний голос в польській історіографії.

На позиціях цієї ж історіографії стояли в оцінці Хмельницького й такі історики, як П. Будицький і П. Куліш. Обидва вони ганьбили Хмельницького, його діяльність, при чому Куліш одночасно ганьбив і український народ.

Російські великодержавні історики С. Соловйов, Г. Карпов і ін. оцінювали Хмельницького позитивно, але замовчували той момент, що Україна була приєднана до Росії царської, і цим змазували класовий характер царського уряду.

М. Покровський і його «школа» всю визвольну боротьбу українського народу проти панської Польщі зводили до «козацької революції», «буржуазної революції», до «революції торгового ка-

піталізму», і Богдана Хмельницького оцінювали негативно. Національно-релігійний гніт польської шляхти над українським народом Покровський і його «школа» замовчували.

В українській буржуазно-поміщицькій націоналістичній історіографії в оцінці Хмельницького існує два основних напрями. Один (Липинський і його послідовники) ідеалізує Хмельницького, як надкласового українського діяча, що утворив надкласову українську державу.

Другий напрям (Яворський і його послідовники), ховаючись за «лівою» псевдомарксистською фразеологією, дворушницьки вихваляючи діяльність селянства в часи визвольної війни, всіма силами намагався принизити особу і роль Богдана Хмельницького, відірвати його від загальнонародного руху. Свій арсенал ці «історики» брали з тверджень Куліша, Буциньського, Покровського, польської буржуазно-націоналістичної історіографії. Основним методом їх була безсоромна фальсифікація історії. Богдан Хмельницький у них виступає як зрадник свого народу, який і перемоги здобував проти своєї волі. Національно-релігійний гніт польської шляхти над українським народом ці наймити капіталу замазували, повторюючи зади польської націоналістичної історіографії.

Середнє місце між цими напрямками займає М. Грушевський, найкрупніший представник української буржуазної історіографії. Спочатку в своїх працях, приблизно до 1926 року, Грушевський високо ставив особу Хмельницького, осуджуючи лише його соціальну політику.

Грушевський, маючи спочатку порівняно обмежену кількість джерел, робив висновки, що Хмельницький в останні роки свого життя хотів відірвати Україну від Росії. Пізніше ж, після 1926 року, коли Грушевський доступився до численного архівного матеріалу і побачив, що Хмельницький, навпаки, в останні роки свого життя вживав всіх заходів для зміцнення зв'язків України й Росії, він зробив негативний висновок про великого гетьмана. За висновком Грушевського, Хмельницький відірваний від українського народу, Хмельницький — людина, що завжди вагається, не має певної політичної лінії, підпадає різним впливам, не розуміє політичної ситуації, тримається угодовства до Польщі, являється егоїстом, який над усе ставить збереження своєї влади.

Особливо Грушевський осуджує Хмельницького за те, що він не збудував надкласової самостійної української держави і приєднав Україну до Росії.

Характерним для всіх цих напрямів української націоналістичної історіографії, польської націоналістичної історіографії, Покровського і його «школи» є те, що вони цілком замовчують, всупереч даним джерел, факт прагнення українського народу до об'єднання з народом російським, а звідси їх невірне тлумачення ролі Богдана Хмельницького в визвольній війні і в здійсненні цього об'єднання.

При оцінці Богдана Хмельницького ми повинні пам'ятати аксіо-

му марксизму—ленінізму, що «історичні заслуги судять не на підставі того, чого не дали історичні діячі порівняно в сучасними вимогами, а на підставі того, що вони дали нового порівняно з своїми попередниками» (В. Ленін, Сочинения, т. II, с. 51).

Оцінюючи роль Богдана Хмельницького в нашій історії, ми не повинні закривати очі на те, що Хмельницький був козацьким старшиною-феодалом, що він не ставив собі завданням звільнення основної маси українського народу від феодально-кріпосницької експлуатації, а утворював крупне землеволодіння, відновлював «послушенство» селян.

Але не це визначає місце Богдана Хмельницького в історії України. Тоді перед українським народом стояло і вирішувалось питання життя і смерті: або загинути, або звільнитися від гніту шляхетської Польщі і об'єднатися з братським єдинокровним російським народом.

Богдан Хмельницький, який зрозумів тодішню ситуацію, став на чолі українського народу як у національно-визвольній війні, так і в боротьбі за возз'єднання українського народу в українській державі і в боротьбі за приєднання України до Росії. В цьому він являється для нас великим, геніальним діячем української історії.

Цілком історично-об'єктивну оцінку Б. Хмельницького дав український народ, який оспівав великого гетьмана і його найближчих соратників, як своїх народних героїв, зберіг найкращу пам'ять про них до наших часів.

Тому то і славний український філософ Григорій Сковорода (помер 1794 р.) говорив в одному з своїх творів:

«Будь славен во веки, о муже избранне,
Волности отче, герою Богдане».

Припинувати роль Богдана Хмельницького в історії України, в боротьбі українського народу проти польської шляхти, ганьбити Богдана лише за те, що він не знищив цілком феодальної експлуатації на Україні, не можна. Це дворушницька, «лівацька», антимарксистська, ворожа установка. Оцінювати історичну особу треба, лише виходячи з конкретних історичних умов часу.

Тому ми повинні поставити великого гетьмана Богдана Хмельницького поруч з такими героями російського народу, як Олександр Невський, Дмитрій Донський, К. Мінін і Д. Пожарський, М. Кутузов та інші, які боролись проти окупації нашої батьківщини всякими іноземними загарбниками.

Для нас Богдан Хмельницький є народний герой, що очолив боротьбу українського народу проти шляхетської Польщі, очолив приєднання України до Росії, об'єднання українського народу з братським єдинокровним великим російським народом, діячем, який перший в історії України поставив і став здійснювати возз'єднання українського народу в українській державі.

БІБЛІОГРАФІЯ РОСІЙСЬКОЮ Й УКРАЇНСЬКОЮ МОВАМИ*

БІБЛІОГРАФІЯ ДО І ГЛАВИ

- Ф. ЭНГЕЛЬС. Происхождение семьи, частной собственности и государства.
- Ф. ЭНГЕЛЬС. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека.
- Ф. ЭНГЕЛЬС. Анти-Дюринг.
- К. МАРКС, Ф. ЭНГЕЛЬС. Немецкая идеология.
- В. ЛЕНИН. Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов.
- И. СТАЛИН. Марксизм и национально-колониальный вопрос.
- И. СТАЛИН. Речь на первом Всесоюзном съезде колхозников-ударников.
- И. СТАЛИН. Доклад на XVIII съезде ВКП(б).
- И. СТАЛИН. О диалектическом и историческом материализме.
- Ф. ЯСТРЕБОВ і К. ГУСЛИСТИЙ. Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст. (Нариси з Історії України, вип. I), Київ, 1939.
- Ю. ГОТЬЕ. Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы до основания первого русского государства. Ленинград, 1925.
- В. РАВДОНИКАС. История первобытного общества, I. Ленинград, 1939.
- П. ЕФИМЕНКО. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. Изд. 2, 1938.
- П. БОРИСКОВСЬКИЙ. Людина кам'яного віку на Україні. Київ, 1940.
- Г. ОБЕРМАЙЕР. Доисторический человек (російський переклад за ред. проф. Мензібра). Москва, 1915.
- Л. НИДЕРЛЕ. Человечество в доисторические времена (російський переклад за ред. проф. Анучина). 1898.
- В. ГОРОДЦОВ. Бытовая археология. Москва, 1909.
- М. ПЕТРОВСЬКИЙ. Історія України в документах і матеріалах, т. I Київ, 1939.
- В. ГОРОДЦОВ. Археология, ч. I, Каменный период. Москва, 1923.
- Т. ПАСЕК. Трипільська культура. Київ, 1941.
- «ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА», т. I (Інститут Археології АН УРСР). Київ, 1941.
- В. ХВОЙКО. Каменный век среднего Приднепровья. Труды XI археологического съезда, I, 1901.
- В. ХВОЙКО. Древние обитатели среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. Киев, 1913.
- В. ГОРОДЦОВ. Культура бронзовой эпохи в средней России (отчет Рос. Истор. Музея, 1914).

* Більш повну бібліографію буде дано в додатку до IV тому.

- Древний мир на юге России. Сборник источников под ред. Б. Тураева, И. Бороздина и Б. Фармаковского. Москва, 1918.
- М. РОСТОВЦЕВ. Эллинизмо и иранство на юге России, Пгг, 1918.
- С. СЕМЕНОВ-ЗУСЕР. Скифи-кочевники на території північного Причорномор'я (Наукові записки № 1 Харк. Держ. Пед. Інституту за 1930 р.):
- А. БОБРИНСКИЙ. Курганы и случайные находки близ местечка Смелы.
- В. ЛАТЫШЕВ. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. Петербург, 1887.
- Б. ФАРМАКОВСКИЙ. Ольвия. Москва, 1915.
- Л. СЛАВИН. Ольвия. Київ 1938.
- «ОЛЬВИЯ», том I (Институт Археологии АН УССР). Київ, 1940.
- С. СЕМЕНОВ-ЗУСЕР. Торговый шлях до Ольвії (Наук. Зап. Харк. Держ. Університету, № 19, 1940).
- Б. ФАРМАКОВСКИЙ. Архаический период на юге России (Материалы по археологии России, № 34, СПб, 1914).
- В. ХВОЙКО. Поля погребений в среднем Поднепровья. СПб, 1901.
- И. ТОЛСТОЙ и Н. КОНДАКОВ. Русские древности в памятниках искусства, в. в. I—VI.
- Н. КОНДАКОВ. Русские клады, I—II ч.
- Н. МАРР. По этапам развития яфетической теории, 1927.
- В. ХВОЙКО. Городища среднего Поднепровья. Труды XII Археологического съезда, I, Москва, 1905.
- Ю. ГОТЬЕ. Железный век в Восточной Европе. М.-Л., 1930.
- А. ШАХМАТОВ. Древнейшие судьбы русского племени. 1919.
- Д. САМОКВАСОВ. Могилы русской земли. Москва, 1908.
- Д. САМОКВАСОВ. Могильные древности северян. Москва, 1917.
- А. СПИЦЫН. Распределение славянских племен по археологическим данным. СПб, 1899.
- Н. МАКАРЕНКО. Городище Монастырище. Киев, 1925.
- А. БОБРИНСКИЙ. Перещепинский клад (Материалы по археологии России, № 34, СПб, 1914).
- Известия Археологической Комиссии.
- Отчеты Археологической Комиссии.
- Материалы по археологии России.
- Записки Русского Археологического общества.
- «Древности». Труды Московского археологического общества.
- Записки Одесского Общества Истории и Древностей.
- Археологическая Летопись Южной России.
- Хроніка археології і мистецтва, Київ.
- Коротке звітлення за археологічні дослідження 1925 і 1926 рр. (Київ, 1926 і 1927).
- Советская Археология (Академия Наук СССР), т. I—VII.
- Вестник древней истории, Москва.
- Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института Истории Материальной Культуры АН СССР, Ленинград.

БІБЛІОГРАФІЯ ДО II ГЛАВИ

- К. МАРКС. Капітал, т. III.
Ф. ЭНГЕЛЬС. Происхождение семьи, частной собственности и государства (про верв у Київській Русі).
Ф. ЭНГЕЛЬС. Марка (про сільську общину).
В. ЛЕНИН. Развитие капитализма в России, Соч., т. III, сс. 126—127, 150, 242.
В. ЛЕНИН. Проект речи по аграрному вопросу во второй Государственной Думе, Соч., т. XI, с. 98.
В. ЛЕНИН. Левонародничество и марксизм, Соч., т. XVII, с. 514.
Ипатьевская летопись, «Полное собрание русских летописей» т. II, изд. 2-ое, СПб, 1908 (або окремо СПб, 1871),
Лаврентьевская летопись, «Полное собрание русских летописей» т. I, вып. 1—3, изд. 2, Л. 1926—1928 (або окремо СПб, 1897).
М. ПЕТРОВСЬКИЙ. Історія України в документах і матеріалах, т. I. Київ, 1939.
М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України — Русі, т. I—III.
М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Киевская Русь, т. I, СПб, 1911.
Б. ГРЕКОВ. Киевская Русь, М.-Л., вид. 3, АН СРСР, 1939.
А. ПРЭСНЯКОВ. Лекции по русской истории, т. I. Киевская Русь, М. 1938.
С. ЮШКОВ. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі, Київ, 1939.
Ф. ЯСТРЕБОВ і К. ГУСЛИСТИЙ. Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст. (Нариси з історії України, вип. I). Київ, 1939.
Історія СРСР, т. I.
П. ГОЛУБОВСКИЙ. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. Киев, 1884.
Н. АРИСТОВ. Промышленность древней Руси, СПб, 1866.
М. ПЕТРОВСЬКИЙ. Київська Русь — спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів. (Праці січневої сесії Академії Наук УРСР, т. I, 1942).
Б. ГРЕКОВ. Борьба Руси за создание своего государства. 1942.

БІБЛІОГРАФІЯ ДО III ГЛАВИ

- К. МАРКС. Хронологические выписки, «Архив Маркса и Энгельса», т. V, М., 1938.
И. СТАЛИН. О задачах хозяйственников, «Вопросы Ленинизма», 10 вид., 1938, с. 445.
К. МАРКС. Хронологические выписки по истории России, журнал «Пролетарская революция», № 3, Политиздат при ЦК ВКП(б), 1940.
Летопись по Ипатскому Списку.
М. ПЕТРОВСЬКИЙ. Історія України в документах і матеріалах, т. I. Київ, 1939.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України — Русі, т. II, Київ, 1905, т. III, Київ, 1905.

Н. ДАШКЕВИЧ. Княжение Данила Галицкого, Киев, 1873.

М. ГРУШЕВСКИЙ. Очерк истории Киевской земли, Киев, 1891.

П. ИВАНОВ. Исторические судьбы Волынской земли до конца XIV века, Одесса, 1895.

А. АНДРИЯШЕВ. Очерки истории Волынской земли до конца XIV в., Киев, 1887.

Н. МОЛЧАНОВСКИЙ. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г., Киев, 1885.

И. ЛИННИЧЕНКО. Черты из истории сословий Галицкой Руси XIV—XV в., Москва, 1894 (укр. переклад в т. VII «Руської історичної Бібліотеки», Львів, 1893).

М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Галицьке боярство XII—XIII в., «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. XX.

А. ПРЕСНЯКОВ. Лекции по русской истории, т. II, М., 1939.

Л. ЧЕРЕПНИН. Летописец Даниила Галицкого, «Исторические Записки АН СССР», 1941.

Д. БАГАЛЕЙ. История Северской земли до половины XIV столетия, Киев, 1882.

П. ГОЛУБОВСКИЙ. История Северской земли до половины XIV столетия, Киев, 1882.

Ф. ЯСТРЕБОВ і К. ГУСЛИСТИЙ. Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст., (Нариси з історії України, вип. I), Київ, 1939.

В. МАВРОДИН. Очерки Истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века), Ленинград, 1940.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Хронологія подій Галицько-волинської літописі, «Записки Науков. Т-ва ім. Шевченка», т. XXI.

М. ПЕТРОВСЬКИЙ. Київська Русь — спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів. («Праці січневої сесії Академії Наук УРСР», т. I, 1942).

К. ГУСЛИСТИЙ. Данило Галицький, ж. «Українська література», № 3—4, 1942.

БІБЛІОГРАФІЯ ДО IV ГЛАВИ

К. МАРКС И Ф. ЭНГЕЛЬС. Немецкая идеология (про розвиток ремесел, торгівлі, міст).

К. МАРКС. Хронологические выписки, «Архив Маркса и Энгельса», т. V, М. 1938, сс. 346—347.

К. МАРКС. Капитал, т. III, гл. XX, XXXVI.

К. МАРКС. Революционная борьба в Венгрии, Соч., т. VII, ч. II, с. 276 (про турецьке нашествя на Європу).

К. МАРКС. Хронологические выписки по истории России, ж. «Пролетарская Революция», № 3, Политиздат при ЦК ВКП(б), 1940.

Ф. ЭНГЕЛЬС. Марка (про закріпачення селян).

Ф. ЭНГЕЛЬС. О разложении феодализма и развитии буржуазии, Соч., т. XVI, ч. I.

Ф. ЭНГЕЛЬС. Внешняя политика русского царизма, Соч. т., XVI, ч. II, с. 10 (про приєднання України до Литви).

Ф. ЭНГЕЛЬС. Эмигрантская литература, Соч., т. XV, сс. 259—260 (про руйнування сільської общини на Україні).

Ф. ЭНГЕЛЬС. Какое дело рабочему классу до Польши, Соч., т. XIII, ч. I, сс. 158—159.

Ф. ЭНГЕЛЬС. Крестьянская война в Германии, Соч., т. VIII, с. 158 (про дворянську демократію в Польщі).

В. ЛЕНИН. Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов, Соч., т. I, сс. 72—73.

В. ЛЕНИН. Как социалисты-революционеры подводят итоги революции и как революция подвела итог социалистам-революционерам, Соч., т. XIV, с. 18 (про форми держави).

В. ЛЕНИН. Развитие капитализма в России, Соч., т. III, сс. 139—141.

В. ЛЕНИН. О государстве, Соч., т. XXIV.

И. СТАЛИН. Марксизм и национально-колониальный вопрос, 1939, сс. 16—17, 87—88, 97—98.

И. СТАЛИН. О статье Энгельса «Внешняя политика русского царизма», журн. «Большевик», № 9, Москва, 1941.

М. ВЛАДИМИРСКИЙ-БУДАНОВ. Хрестоматия по истории русского права, вып. 2, вид. 4-е, 1901.

М. ЛЮБАВСКИЙ. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно, Вид. 2-е, М. 1915 (див. документи в «Приложениях», с. 318—401).

Архив Юго-Западной России, ч. I, т. VI, ч. I, т. X, ч. V, т. I, ч. VI; т. II, ч. VII, т. I, ч. VIII, т. I, IV, V, VI.

Жерела до Історії України-Русі, т. I, Львів, 1895, т. II, Львів, 1897; т. III, Львів, 1900, т. VII, Львів, 1903.

Временник Императорского Московского Общества истории и древностей российских, т. XVII, 1854, т. XIX, 1854, т. XXIII, 1855 (Литовський Статут трьох редакцій).

М. ЯСИНСКИЙ. Уставные земские грамоты в кн. Литовского. К., 1889, (текст обласних привілеїв).

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. I, 1861, т. II, 1865.

Полное собрание русских летописей, т. XVII, 1907.

М. КОЯЛОВИЧ. Дневник люблинского сейма, СПб., 1869.

А. ПРЕСНЯКОВ. Лекции по русской истории, т. II, М., 1939.

М. ЛЮБАВСКИЙ. Литовско-русский сейм, М., 1900.

В. ПИЧЕТА. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве, ч. I, М., 1917, II, 1918.

П. КЛЕПАТСКИЙ. Очерки по истории Киевской земли, т. I, Одесса, 1912.

М. ГРУШЕВСКИЙ. Історія України-Русі, т. IV, V, VI, VII.

К. ГУСЛИСТИЙ. Україна під литовським пануванням і загарбання її Польщею. (Нариси з історії України, вип. II), Київ, 1940.

И. ФИЛЕВИЧ. Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-владимирское наследие, СПб., 1890.

М. ЛЮБАВСКИЙ. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства, М., 1892.

М. ВЛАДИМИРСКИЙ-БУДАНОВ. Немецкое право в Польше и Литве, «Журн. Мин. нар. просв.», 1868 (український переклад в «Руській Історичній Бібліотеці», т. XXIII—XXIV, Львів, 1903—1904).

Д. БАГАЛІЙ. Нариси української історіографії, т. I, Київ, 1923.

Н. МОЛЧАНОВСКИЙ. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г., Киев, 1885.

А. БАРБАШЕВ. Витовт и его политика до Грюнвальденской битвы, Петербург, 1885; його ж, Витовт, последние двадцать лет княжения, Петербург, 1891.

В. СМИРНОВ. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до нач. XVIII в., Петербург, 1887.

Н. ВАСИЛЕНКО. Очерки по истории Западной Руси и Украины, Киев, 1916.

В. ЛЯСКОРОНСКИЙ. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 г., «Журнал Министерства Народного Просвещения», 1907, кн. IV—V і окремо.

В. ПИЧЕТА. Литовско-польские унии и отношение к ним Литовско-русской шляхты. «Сборник статей, посвященных В. Ключевскому», Москва, 1909.

О. ЄФІМЕНКО. Історія українського народу, т. I, Харків, 1922 (або рос. вид.).

А. ЕФИМЕНКО. Дворянское землевладение в Южной Руси, Збірник «Южная Русь», т. I, Петербург, 1905.

Н. МАКСИМЕЙКО. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии, Харьков, 1902.

Н. ИВАНИШЕВ. О древних сельских общинах Юго-Западной России, Киев, 1863 (укр. переклад в т. XXII «Руської Історичної Бібліотеки», Львів, 1902).

И. ЛИННИЧЕНКО. Черты из истории сословий Галицкой Руси XIV—XV в., Москва, 1894 (укр. переклад в т. VII «Руської історичної Бібліотеки», Львів, 1898).

М. ВЛАДИМИРСКИЙ-БУДАНОВ. Население Юго-Западной России от второй пол. XV в. до Люблинской унии, «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. II, Киев, 1890.

И. НОВИЦКИЙ. Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России в XV—XVIII вв., «Архив Юго-Западной России», ч. VI, т. I, Київ, 1876 (укр. переклад в т. XXI «Руськ. істор. Бібл.»).

В. АНТОНОВИЧ. О крестьянах Юго-Западной России, «Архив Юго-Западной России», ч. VI, т. II, Київ, 1870 (укр. переклад в XXI т. «Руськ. істор. Бібл.», Львів, 1901).

М. ГРУЦЕВСКИЙ. История украинского казачества, т. I, Київ, 1913.

Н. ДАШКЕВИЧ. Заметки по истории Литовско-Русского государства, Київ, 1885.

БИБЛИОГРАФИЯ ДО V ГЛАВИ

- К. МАРКС. Хронологические выписки по истории России, журн. «Пролетарская Революция» № 3, Политиздат при ЦК ВКП(б), 1940.
- Ф. ЭНГЕЛЬС. Крестьянская война в Германии, гл. I.
- Ф. ЭНГЕЛЬС. Внешняя политика русского царизма, Соч., т. XVI, ч. II, с. 11 (про релігійне гноблення українців і білорусів у Польщі в XVI ст.).
- В. ЛЕНИН. К сельской бедноте, Соч., т. V, сс. 311—312.
- И. СТАЛИН. Речь на I-м Всесоюзном съезде колхозников-ударников.
- И. СТАЛИН. Марксизм и национально-колониальный вопрос, 1939, сс. 16—17, 87—88, 97—98.
- М. ПЕТРОВСЬКИЙ і В. ПУТІЛОВ. Історія України в документах і матеріалах, т. III, Львів, 1941.
- Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. I, II.
- «Львовская Русская Летопись», Русский исторический сборник, издаваемый Обществом Истории и Древностей российских», т. III, кн. 3, М. 1839.
- П. КУЛИШ. Материалы для истории воссоединения Руси, т. I.
- Архив Юго-Западной России, ч. I, т. VI—VII, ч. III, т. I, ч. VI, т. I; ч. VIII, т. V.
- Жерела до історії України-Русі, т. VIII.
- Акты Московского государства, т. I.
- Акты Западной России, т. III—IV.
- Акты Южной и Западной России, т. I, II, III.
- М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України-Русі, т. V, VI, VII, VIII (ч. I).
- М. ГРУШЕВСКИЙ. История украинского казачества, т. I, Київ, 1913.
- Н. ВАСИЛЕНКО. Очерки по истории Западной Руси и Украины, Киев, 1916.
- И. КАМАНИН. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого, «Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца», т. VIII, Київ, 1894 (і окремо).
- А. СТОРОЖЕНКО. Стефан Баторий и Днепровские казаки, Киев, 1904.
- Д. ЭВАРНИЦКИЙ. История запорожских казаков, т. I—II.
- Д. ПАДАЛКА. К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена Запорожского казачества, «Киевская Старина», 1894, кн. V і VI.
- О. ЄФІМЕНКО. Історія укр. народу, т. I, Харків, 1922 (або рос. видання, т. I, Петербург, 1906).
- А. ЛАЗАРЕВСКИЙ. Лубенщина и князя Вишневецкие, «Киевская Старина», 1896, II.
- В. АНТОНОВИЧ и М. ДРАГОМАНОВ. Исторические песни малорусского народа.
- В. АНТОНОВИЧ. Монографии, т. I:
- И. КАМАНИН. Очерк гетманства Петра Сагайдачного, «Чтения в О-ве Нестора Летописца», т. XV і окремо, Київ, 1901.
- А. САВИЧ. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусії в XVI—XVIII в., К., 1929.
- Н. КОСТОМАРОВ. Богдан Хмельницький.
- А. СТОРОЖЕНКО. Иосиф Верещинский, бискуп киевский, «Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, изд. Комиссией для разбора древних актов», в. I, Киев, 1911.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Культурно-національний рух на Україні XVI—XVIII в., К—Л, 1912.

ОР. ЛЕВИЦКИЙ. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси, «Киевская Старина», 1882, IV, V.

ОР. ЛЕВИЦКИЙ. Внутреннее состояние западно-русской церкви в польско-литовском государстве в конце XVI в. и уния, «Архив Юго-Западной России», ч. I, т. VI.

В. ДОМАНИЦЬКИЙ. Козаччина на переломі XVI—XVII століть (1591—1603), «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», тт. L—LXI, Львів, 1904.

С. РУДНИЦЬКИЙ. Козацько-польська війна 1625 року. «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. XVII, Львів, 1897.

М. ПЕТРОВСЬКИЙ. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі в 1630 році в творах Тараса Шевченка, «Збірник Пам'яті Т. Г. Шевченка», Київ, 1939.

С. РУДНИЦЬКИЙ. Українські козаки в 1625—30 рр., «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. XXXI, Львів, 1899.

К. ГУСЛИСТИЙ. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття, (Нариси з історії України), вип. III, Київ, 1941.

И. НОВИЦКИЙ. Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России в XV—XVIII вв., «Архив Юго-Западной России», ч. VI, т. I, Киев, 1876 (укр. переклад в т. XXI «Руської історичної Бібліотеки», Львів, 1901).

БІБЛІОГРАФІЯ ДО VI ГЛАВИ

К. МАРКС. Конспект книги Бакунина «Государственность и анархия», Сочинения, т. XV, с. 167.

К. МАРКС., Ф. ЭНГЕЛЬС. Сочинения, т. XXI, сс. 210—211.

Ф. ЭНГЕЛЬС. Внешняя политика русского царизма, Сочинения, т. XVI, ч. II, с. 11.

Постанова журі урядової комісії по конкурсу на кращий підручник для 3—4 класів середньої школи по історії СРСР.

Летопись Самовидца, вид. 1878.

Летопись Грабянки, 1854.

Львовская русская летопись (Исторический сборник, изд. Обществом Истории и Древностей Российских при Московском Университете, т. III, кн. 3, Москва, 1839).

Памятники, изд. Киевской Комиссией, т. I, II, III, изд. 2, Киев, 1898.

Источники Малороссийской истории Бантыш-Каменского, ч. I, 1858.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. III, т. VIII, (дополнения), т. X, №№1—4, 8.

Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, ч. VI, т. I.

Акты Западной России, т. V, 1853.

Жерела по історії України-Русі — тт. IV, V, VI, XII XVI, Львів.

М. ПЕТРОВСЬКИЙ і В. ПУТІЛОВ. Історія України в документах і матеріалах, т. III, Львів, 1941.

- Н. КОСТОМАРОВ. Богдан Хмельницкий.
- С. СОЛОВЬЕВ. История России с древнейших времен, т. X, гл. III.
- М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України-Русі, т. VIII, чч. 2—3, т. IX, ч. I, т. IX, ч. II, гл. гл. VI, VII, XIII.
- М. ГРУШЕВСКИЙ. К истории Переяславской рады 1654 года. Доклады Академии Наук СССР, 1929, № 16.
- М. МАКСИМОВИЧ. Собрание Сочинений, т. I (письма о Богдане Хмельницком), 1876.
- А. ВОСТОКОВ. Первые сношения Богдана Хмельницкого с Москвою, Киевская Старина, 1887, № 8.
- Г. КАРПОВ. В защиту Богдана Хмельницкого, Чтения в Обществе Истории и Древностей российских при Московском университете, 1889, кн. I.
- А. ЕФИМЕНКО. История украинского народа, вып. I.
- М. ПЕТРОВСЬКИЙ. Нариси Історії України, I, Досліди над літописом Самовидца, Харків, 1930.
- А. ЛАЗАРЕВСКИЙ. Описание Старой Малороссии, т. I, Полк Стародубский, т. II, Полк Нежинский, т. III, Полк Прилуцкий, 1889, 1893, 1902.
- І. ФРАНКО. Хмельниччина 1648—1649 рр. в сучасних віршах, «Записки наукового товариства ім. Шевченка», тт. XXIII—XXIV.
- В. ЭЙНГОРН. Очерки по истории Малороссии в XVII веке, т. I, Сношения малороссийского духовенства с Московским правительством в царствование Алексея Михайловича, Москва, 1899.
- Я. СМЕРНОВ. Рисунки Кнева 1651 г. по копиям конца XVIII века, Труды XII Археологического съезда в Екатеринославе, т. II.
- І. ФРАНКО. Студії над українськими народними піснями, т. I.
- М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютому 1649 року, Україна, 1914, кн. 2.
- М. ПЕТРОВСЬКИЙ. Псевдо-діаріуш Самійла Зорки, Записки Історично-Філологічного відділу Української Академії Наук, кн. XVII і окремо. 1928.
- И. КАМАНИН. Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого, Киев, 1914.
- К. ХАРЛАМПОВИЧ. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь, т. I, Казань, 1914.
- Н. ВАСИЛЕНКО. Територія України XVII віку, Ювілейний збірник на пошану акад. Багалія, 1927.
- Д. БАГАЛІЙ. Історія Слободської України, 1918.
- М. ПЕТРОВСЬКИЙ. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654 рр.). (Нариси з історії України, в. IV), 1939.
- С. БОРОВОЙ. Национально-освободительная борьба украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины. «Исторические Записки», (Академия Наук СССР, Институт истории), кн. 9, 1940.

З М І С Т

	Стор.
Передмова	3
Глава I. Територія України з найдавніших часів до утворення Київської держави	(4—37)
1. Давній кам'яний вік (палеоліт)	
Час появи людини на території України	4
Пізній період давнього кам'яного віку (палеоліту)	7
2. Новий кам'яний вік (неоліт)	
Ранній неоліт	10
Трипільська культура	13
3. Епоха міді і бронзи	
Загальна характеристика епохи	15
Пам'ятники епохи міді і бронзи на території України	18
4. Епоха заліза	
Кімерійці і скіфи	21
Грецькі міста	26
Сармати, готи, гуни	31
Слов'янські племена	32
Глава II. Київська держава	(38—97)
1. Утворення Київської держави	
Передумови виникнення Київської держави	38
Літописне оповідання про утворення Новгородської і Київської держави	38
Історіографія питання про варягів і Русь	39
Походження Русі	40
Перші руські держави	43
Діяльність князя Олега	45
Князь Ігор	45
Дальший розвиток торгівлі і ремесла в Київській державі	46
2. Розквіт Київської держави	
Князювання Святослава	47
Війна Святослава з Болгарією та Візантією	48
Князювання Володимира	49

	Стор.
Хрещення Русі	50
Боротьба за Київ між синами князя Володимира	52
3. Політичний устрій в період розквіту Київської держави	
Загальна характеристика «Держави Рюриковичів»	52
Князівська влада	53
Дружина	54
Віче	55
Місцева адміністрація	56
Основні моменти в розвитку права	57
4. Розвиток феодальних відносин в Київській Русі в період феодальної роздробленості	
Зростання крупного землеволодіння	58
Перетворення холопів у кріпаків	59
Закупи	60
Смердя	61
Патронат	62
Розвиток ремесла й торгівлі і виникнення феодальних міст	64
Оформлення феодальних класів	65
Розклад дружини й виникнення боярського васалітету	65
5. Початок розпаду Київської держави	
Розпад Київської держави	67
Діяльність князя Ярослава	69
Організація християнської церкви	69
Київська держава по смерті Ярослава	70
Заколот серед городян і селян	70
Спроби запобігти розпадові держави	71
Повстання 1113 року	72
Діяльність Володимира Мономаха	72
Розпад Київської держави на окремі феодальні князівства	73
6. Феодальні князівства на території України	
Київське князівство в XII в.	73
Окремі князівства	75
Чернігово-Сіверське князівство	75
Галицька земля	76
Волинська земля	77
Основні моменти історії Переяславської землі	78
Загальна характеристика Київського періоду в історії Східної Європи	81
7. Політичний устрій і право в Київській державі в період феодальної роздробленості	
Територіальна структура	81

	Стор.
Князівська влада	83
Князівські радники	84
Віче	85
Феодальні з'їзди	86
Органи управління	87
Основні моменти в історії права	88
Руська правда	88
Церковні устави та інші пам'ятники права	89
Виникнення феодальної власності	90
Шлюб і сім'я	91
Спадщине право	92
Злочинство і кара за «Руською Правдою»	92
Судове право	93
8. Культура Київської Русі	
Письменство	94
Літописи	96
Мистецтво	97
Глава III. Галицько-волинське князівство. Українські землі під татарським ігом (98—128)	
1. Галицьке і Волинське князівства в другій половині XII століття	
Галицьке князівство	98
Волинське князівство	101
2. Виникнення Галицько-Волинського князівства. Князь Роман	
Об'єднання Галичини і Волині князем Романом у 1199 р.	102
Боротьба Романа з великими галицькими боярами і зміцнення його влади в Галичині.	102
Боротьба Романа за Київ	103
Походи Романа на половців і ятвягів	103
Відносини Романа з Угорщиною, Польщею та Візантією. Посольство папи римського до Романа	104
3. Галицько-Волинське князівство в першій половині XII ст. (до 1240 р.). Князь Данило	
Вторгнення Угорщини й Польщі в Галичину і на Волинь. Боротьба Данила за Волинь	105
Перша поява монголо-татар. Бій на Калці.	107
Нове загарбання Галичини Угорщиною. Боротьба Данила за Галичину. Приєднання Києва до Галицько-Волинського князівства	108
Розгром Данилом німецьких рицарів під Дорогичином	109
4. Завоювання татарями Русі	
Нашестя Батия	111
Татарська іго	112

5. Подніпров'я під владою татар	
Київщина	: 114
Чернігівщина і Переяславщина	: 114
6. Галицько-Волинське князівство під владою татар	
Бій під Ярославом. Подорож Данила в Орду	: 116
Відносини Данила Романовича з Угорщиною, Польщею та Литвою	: 117
Зносини Данила з папою римським. Коронація Данила	: 119
Боротьба Данила проти татар. Похід Бурандая на Волинь і Галичину.	
Характеристика Данила Романовича	: 119
Галицько-Волинське князівство в останній третині XIII і в першій половині XIV ст.	: 121
7. Суспільно-політичний лад Галицько-Волинського князівства XIII—XIV ст.	
Бояри	: 123
Посилення пригноблення селян	: 123
Міста	: 124
Політичний лад	: 125
8. Культура Галицько-Волинського князівства	: 125
Глава IV. Україна під литовським пануванням і загарбання її Польщею	(129—182)
1. Приєднання України до Литви і загарбання Галичини Польщею	
Початок приєднання українських земель до Литви	: 129
Боротьба Польщі й Литви за Галицько-Волинські землі і загарбання Галичини Польщею та Угорщиною	: 131
Приєднання Чернігово-Сіверщини, Поділля, Київщини і Переяславщини до Литви	: 133
Кревська унія і загарбання Галичини Польщею	: 137
2. Посилення влади над Україною і загарбання Польщею Поділля	
Початок ліквідації феодальних князівств на Україні і зміцнення Литви при Вітовті (1392—1430). Розгром німецьких рицарів під Грюнвальдом	: 139
Боротьба Свидригайла проти Ягайла й Сигізмунда і загарбання Польщею Поділля	: 143
Посилення влади Литви над Україною при Казимірі	: 144
3. Експансія Туреччини і Кримського ханства на Україну. Приєднання Чернігово-Сіверщини до Московської держави	
Експансія Туреччини і Кримського ханства на Україну	: 146

Утворення Російської національної держави. Боротьба українських і білоруських феодалів проти Литви і приєднання Чернігово-Сіверської землі до Московської держави	148
Повстання Михайла Глинського.	151
4. Економічний розвиток і посилення закріпачення селян в XIV, XV і в першій половині XVI століття. Виникнення козацтва.	
Феодалне господарство в XIV—XV ст.	152
Феодална залежність і повинності селян в XIV—XV ст.	153
Сільська община.	155
Посилення закріпачення селян в XV ст.	156
Ремесло	159
Торгівля	160
Міста.	163
Розширення фільваркового господарства і закріпачення селян у першій і на початку другої половини XVI ст.	166
Виникнення козацтва.	170
5. Зміцнення диктатури шляхетства	
Встановлення магнатсько-шляхетського панування	172
Зрівняння шляхти в правах з магнатами і утворення шляхетської демократії.	175
6. Загарбання Польщею Подляшся, Волині, Брацлавщини і Київщини. Люблінська унія.	
Посилення експансії Польщі на Україну	177
Люблінський сейм 1569 р. і загарбання Польщею Подляшся, Волині, Брацлавщини і Київщини.	179
Люблінська унія	179
7. Культура України в XIV, XV і в першій половині XVI ст.	180
Глава V. Національно-визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (від 60-х рр. XVI ст. до 40-х рр. XVII ст. (183—259)	
1. Панування шляхетської Польщі на Україні в останній третині XVI ст.	
Посилення магнатсько-шляхетської диктатури на Україні в останній третині XVI ст.	183
Дальше розширення фільваркового господарства і остаточне встановлення кріпосництва	187
Класові протиріччя і національно-релігійний гніт в містах України	193
Ріст козацтва. Запорізька Січ	197

2. Козацько-селянські повстання на Україні в 1590-х роках. Берестейська унія 1596 року	
Козацько-селянське повстання в 1591—1593 рр.	20
Козацько-селянське повстання 1594—1596 рр.	20
Козацько-селянські повстання в історіографії	20
Православна церква на Україні в XVI ст. Протестантський рух	21
Єзуїти. Братства	21
Берестейська церковна унія	21
3. Посилення панування шляхетської Польщі на Україні в першій третині XVII ст.	
Поширення кріпосництва і ріст козацтва в Південно-Східній Україні в першій третині XVII ст.	21
Козацтво і Польща в перші два десятиліття після повстань 1590-х рр.	
Козацькі походи на Туреччину	22
Ольшанська і Раствацька комісії. Похід Сагайдачного в Крим і посольство в Москву	22
Відновлення православної ієрархії	22
Хотинська кампанія 1621 року	22
Характеристика Сагайдачного	23
Польсько-козацька війна і Куруківська Угода 1625 року	23
Гетьманування Михайла Дорошенка. Козацькі походи в Крим в 1628—1629 рр.	23
Собори в Києві в 1628—1629 рр.	23
4. Козацько-селянські повстання на Україні в 1630-х рр.	
Повстання 1630 року	23
«Статті для заспокоєння руського народу»	23
Виступ Сулями	24
Козацько-селянське повстання 1637 р.	24
Ординація 1638 р.	24
Повстання 1638 року	24
Ради в Києві і на Масловому Ставі. Відбудування Кодака	24
5. Культурний рух на Україні в другій половині XVI і в першій половині XVII століття.	
Загальна характеристика культурного розвитку України в XVI і в першій половині XVII століття	24
Мова	25
Видавнича діяльність і культурні центри на Україні	25
Школа	25
Література і фольклор	25
Мистецтво	25
Глава VI. Визвольна війна українського народу проти гніту Польщі і приєднання України до Росії (260—311)	
1. Україна напередодні визвольної війни (1639—1647 рр.)	
Наступ польської шляхти на селян, козаків, козацьку старшину, міста	26

	Стор.
Українська шляхта, духовництво	262
Національно-релігійний гніт панської Польщі на Україні	263
Утиски з боку жовнірів; сваволя магнатів	265
Рухи проти шляхетської Польщі перед 1648 роком	265
Зв'язки українського народу з російським народом	265
Назрівання визвольної війни і її характер	266
2. Повалення польської влади на Україні (війна 1648—1649 рр.)	
Богдан Хмельницький	268
Втеча Б. Хмельницького на низ Дніпра	268
Повстанські рухи «на волості»	269
Союз Хмельницького з кримським ханом Іслам-Гиреєм	270
Розгром польських військ під Жовтими Водами і Корсунем	271
Прагнення українського народу до об'єднання з російським і перші зно- сини Б. Хмельницького з російським урядом	272
Відступ Хмельницького до Чигирина	273
Розвиток повстання після Корсунської битви	274
Бой частин Максима Кривоноса з військом Є. Вишневецького	276
Розгром польської армії під Пилявцями	276
Повстання в Галичині, облога військом Хмельницького Львова	277
Повстання проти шляхти в Білорусії й Польщі	278
Богдан Хмельницький в Києві	279
Зносини Хмельницького з російським урядом	280
Переговори Хмельницького з польськими представниками в Переяславі	280
Події війни 1649 року	282
Битва під Зборовом	282
3. Наступ шляхетської Польщі на Україну (1650—1652 рр.)	
Проведення в життя Зборовської угоди	284
Повстання проти польської шляхти в першій половині 1650 року	284
Б. Хмельницький і султанська Туреччина	286
Похід війська Б. Хмельницького в Молдавію	286
Повстання проти шляхти в другій половині 1650 року і зносини Б. Хмель- ницького з Росією	287
Підготовка шляхетською Польщею нападу на Україну	288
Напад польського війська на Україну і перші бої	289
Битва під Берестечком і Білоцерківський трактат	290
Україна після Білоцерківського трактату	294
Українсько-російські взаємовідносини; ріст переселень з України в Росію	295
Битва під Батогом і знищення польсько-шляхетської влади на подні- пров'ї	296
4. Приєднання України до Росії	
Воєнні дії після битви під Батогом	299
Війна 1653 року	299
Рада в Переяславі 8 січня 1654 року	302

	Стор.
Статті Богдана Хмельницького	305
Б. Наслідки визвольної війни 1648—1654 рр. і приєднання України до Росії	
Приєднання України до Росії — найменше зло	306
Значення приєднання України до Росії для дальшої історії України і Росії	308
Політично-адміністративний устрій України в 1648—1654 роках	308
Оцінка Богдана Хмельницького і його діяльності	311
Бібліографія	314

П 0414. Підписано до друку 10.III 1943 р.
Зам. № 3686. Тираж 5000. 20¼ друк. арк.
Друкарня «Октябрьский натиск». Уфа.
«История Украины», т. I. (На укр. яз.).

